

March, 2014

Vol. 1

Issue- 3

(ISSN:2348-1390)

NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

A REFEREED AND INDEXED e-JOURNAL

Guest Editor

Dr. Vasant Satpute

Editor-in-Chief

Kalyan Gangarde

www.newmanpublication.com

ISSN:2348-1390

**NEW MAN
INTERNATIONAL JOURNAL OF
MULTIDISCIPLINARY STUDIES**

A REFEREED AND INDEXED JOURNAL

Guest Editor

DR. VASANT SATPUTE

PRINCIPAL,

L.R.W. ACS College, Sonpeth, Dist. Parbhani

Editor in Chief

KALYAN GANGARDE

NEW MAN PUBLICATION

NARWADI, DIST. PARBHANI

Contact: +91 9420079975 +91 9730721393 nmpublication@gmail.com

Full Journal Title: NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

FREQUENCY: MONTHLY

Language: ENGLISH, HINDI, MARATHI

Journal Country/Territory: INDIA

Publisher: NEW MAN PUBLICATION

Publisher Address: NARWADI, DIST. PARBHANI-431516

Subject Categories: LANGUAGES, LITERATURE, HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Start Year: 2014

Online ISSN: 2348-1390

Indexing:

Currently the journal is indexed in:
Directory of Research Journal Indexing (DRJI),
International Impact Factor Services (IIFS) & Google
Scholar

NMIJMS DISCLAIMER:

The contents of this web-site are owned by the NMIJMS and are only for academic publication or for the academic use. The content material on NMIJMS web site may be downloaded solely for academic use. No materials may otherwise be copied, modified, published, broadcast or otherwise distributed without the prior written permission of NMIJMS.

Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

EDITORIAL BOARD

Guest Editor

Dr. Vasant Satpute

Editor in Chief

Kalyan Gangarde

Advisory Editorial Board

Dr. Ajay Tengse, Dean, Faculty of Arts, S.R.T.Marathwada University, Nanded, Maharashtra, India.

Dr. (Mrs.) Smita R. Nagori, Head, Department of English, M.U. College, Udgir, Maharashtra, India.

Aju Mukhopadhyay, a poet, author and critic, 8 Cheir Lodi Street, Pondicherry, India.

Dr. Ratna Nimbalkar, Vice- Principal, K.M.Agraval Mahavidyalaya, Kalyan, Maharashtra, India.

John Landry, a poet and writer, P.O. BOX 481, SAN JOSE, CA 95103, USA.

Dr. R.T. Bedre, Principal, RSPMS' SPPA College, Sirsala, Dist Beed. (MS).

Editorial Board

Dr.Mahendra Shinde, Associate Professor and Head, Department of English, N.M. Sailu, Dist. Parbhani, Maharashtra, India.

Dr. Anil Kumar S. Singh, Vice-Principal and Head, Department of Hindi, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra, India

Rajaram Zodge, Assistant Professor, Department of Marathi, N.M. Sailu, Dist. Parbhani, Maharashtra.

Dashrath D. Kamble, Assistant Professor, Department of English, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra, India.

Ram Bhise, Assistant Professor, Saraswati College of Engineering, Kharghar, Navi Mumbai Maharashtra,India.

Gopal Gangarde, Assistant Professor, Department of Sociology, Vivekanand College, Aurangabad, Maharashtra, India.

Dr. Kailash Nimbalkar, Associate Professor and Head, Department of Economics, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra, India.

Prakash Navgire, Asst. Professor, Department of English, Sir Vithaldas Thackersey College of Home Science, S.N.D.T.Women's University, Santacruz (W), Mumbai – 49

Pandurang Barkale, Asst. Professor & Head, Department of English, SNDT College of Arts & SCB College of Commerce & Science for Women, Mumbai-20

Dr.Nagraj G .Holeyannavar, Asst. Professor of English, JSS SMI UG & PG STUDIES Dharwad-580004 Karnataka

Shaikh Shabbir D., a poet and writer, Selu, Parbhani (MH)

Dr. Atmaram D. Tekale, Head, Department of Physical Education, RSPMS' SPPA College, Sirsala, Dist Beed. (MS).

Contents

Guest Editor's Note | 9

1. THE BLESSED BOND- DR. GHANSHYAM ASUDANI | 11
2. INCOMPATIBILITY IN MARITAL RELATIONS IN ANITA DESAI'S IN CUSTODY- DR. POOJA SHARMA | 14
3. INTERPRETING THE PAST: CULTURE AND HISTORY IN NAYANTARA SAHGAL'S NOVELS *RICH LIKE US* AND *PLANS FOR DEPARTURE* - LAGHVEE SHARMA | 19
4. DE-MYSTIFYING DISNEY -MEGHA SHARMA | 25
5. JEAN SASSON'S *MAYADA* AS A TALE OF RESISTANCE AND RESURRECTION -ANILA CHANDRAN | 37
6. INSECTS IN WILLIAM BLAKE'S SONGS OF INNOCENCE AND SONGS OF EXPERIENCE- SARWAR AHMED | 43
7. CONCEPT OF UNIVERSAL MOTHERHOOD AND ROLE OF WOMEN IN NATION BUILDING WITH RELEVANCE TO SWAMI VIVEKANANDA IN MODERN CONTEXT - SAVITA CHAVAN | 46
8. LITERARY VISIBILITY OF THE QUEER: A STUDY OF YARAANA: GAY WRITINGS FROM INDIA (1999) AND FACING THE MIRROR: LESBIAN WRITINGS FROM INDIA (1999) - ROOPNA RAVINDRAN | 49
9. GEOFFREY CHAUCER, THE MASTER OF HUMAN NATURE: A STUDY OF THE CANTERBURY TALES -MUKESH KUMAR | 54
10. CLASS PERVERSIONS: A CLOSE LOOK AT NABOKOV'S *LOLITA*, MARQUEZ'S *MEMORIES OF MY MELANCHOLY WHORES*, AND MANTO'S "TEN RUPEES"- TAHA YASIN | 59
11. A STUDY ON THE NARRATIVE TECHNIQUES OF AUTOBIOGRAPHY OF A YOGI '- DR. A.V.S JAYAANAPURNA & DR.N.USHA | 68
12. OF WOMEN IN LOVE AND OTHER POLITICS IN DISNEY - AMRITA CHAKRABORTY | 75
13. AN INTERVIEW WITH THE POET ARBIND KUMAR CHOUDHARY –BY PROF.R.A.SINGH | 83
14. नारायण सुर्व्यांच्या काव्यातील मार्क्सवादी विचार- प्रा. चेतन सु. यावलीकर | 89

15. भारतीय नाणककलेची परंपरा- प्रा. डॉ. विजय अनंत कुलकर्णी | 93
16. असुरक्षित महिला व घटता जन्मदर : एक अभ्यास - प्रा.माने ऊषा यशवंतराव | 110
17. नगर परिषदेतील झाडुवाल्या महिला कामगारांचा अभ्यास'. डॉ. अशोक चव्हाण | 115
18. आंबेडकरवादी कादंबरीतून आलेले भीषण दारिद्र्य : एक शोध - प्रा.डॉ. आनंद गो.इंजेगावकर | 125
19. दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे ग्रामीण कादंबरीतील चित्रण - मारोती रामराव कोल्हे | 127
20. दारिद्र्य व शासकीय उपाय योजना - प्रा. डॉ. गजमल सुंदर बालासाहेब | 131
21. परभणी जिल्ह्यातील दारिद्र्यरेषेखालील महिलांची स्थिती - प्रा. अंभुरे एस.डी. | 135
22. दारिद्र्याचे राजकारण - प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही. | 139
23. दारिद्र्य रेषेखालील लोक व शासनाच्या योजना -बदनाळे शिवरुद्र | 142
24. दारिद्र्य रेषेखालील लोक आणि शासनाच्या योजना - प्रा. बारशे भाग्यश्री, प्रा. घन आनंद | 147
25. भारतीय अर्थव्यवस्था : दारिद्र्य निर्मुलन व उपाय - प्रा. दिपक बनसोडे, प्रा. अण्णा मुळे | 153
26. भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचा अभ्यास -प्रा.डॉ. आवाळे शिवराज दिगांबरराव | 158
27. देसाईगंज तालुक्यातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाचे आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन -
Dr. Vitthal G. Chavhau | 165
28. भारतातील दारिद्र्याची समस्या आणि सरकारी उपाययोजना - प्रा. डॉ. श्रध्दानंद माने | 174
29. दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठीच्या शासकीय योजना : एक चिकित्सक अभ्यास - दत्तप्रसाद गोस्वामी | 177
30. भारतातील दारिद्र्य आणि दारिद्र्याचे मोजमाप - प्रा.डॉ. एम.डी. कच्छवे | 183
31. दारिद्र्याची समस्या आणि शासकीय उपाय योजना : एक अभ्यास - प्रा.कदम एच.पी. | 189
32. "दारिद्र्य रेषेखालील लोक व शासकीय योजनांची वस्तुस्थिती : एक दृष्टीक्षेप " - प्रा.के.जे.कांबळे, | 192
33. भारतातील दारिद्र्य व उपाय - प्रा.कांबळे राजकुमार विश्वनाथराव | 197
34. भारतीय दारिद्र्य : उपाय योजना - प्रा. मुसळे एच. ए. | 200
35. भारतीय समाजव्यवस्थेत दारिद्र्य : एक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन - प्रदीप कांबळे , प्रा. मधुकर चाटसे | 204
36. दारिद्र्य : एक संरचनात्मक समस्या- प्रा. डॉ. नानासाहेब पाटील | 208
37. भारतातील दारिद्र्य आणि दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम - प्रा.डॉ.सूर्यकांत त्र्यंबक पवार | 211
38. सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना आणि दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थी (विशेष संदर्भ परभणी जिल्हा) -
देशमुख रूपेश लक्ष्मण राव | 217
39. दारिद्र्याची कारणे उपाय-प्रा.एस.एस.वडकर | 224
40. दारिद्र्य रेषेखालील घटकांचा सामाजिक - आर्थिक विकास आणि शासकीय योजना - एक चिकित्सक अभ्यास.. प्रा.
डॉ. सांगळे भगवान श्रीपती | 228
41. शासकीय योजना आणि BPL - शेख. बी. आय. | 237
42. दारिद्र्य रेषेखालील लोक व शासनाच्या योजना - शिंदे पी.एम. | 241
43. दारिद्र्य रेषेखालील जगणाऱ्या माणसांच्या व्यथा - कारणे व उपाय - प्रा.डॉ. सा.द. सोनसळे | 245
44. आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम आणि भारतातील दारिद्र्य- प्रा. यादव एस. आर. | 248
45. MULTIDIMENSIONAL POVERTY INDEX : CALCULATING ANALYSIS -Udhan Meena
Ankushrao & Salvi Sanjivani Namdeo | 252

46. THE ROLE OF EDUCATION IN EMPOWERING PEPOLE - PROF. B.M.WAGHULE & PROF. A.B. MALSHIKARE | 257
47. AN OVERVIEW OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF BPL CLASSES - RAMESHWAR B. JAGDALE | 261
48. GOVERNMENT SCHEMES AND PEOPLE BELOW POVERTY LINE- PROF. BHAGWAT G. YADAV | 266
49. A CASE STUDY OF MARKETING OF SELF HELP GROUP PRODUCTS IN NANDED DISTRICT- DR. B.R SURYAWANSHI | 270
50. DEPRIVATION IN BASIC NEEDS AS CRITERIA OF BPL CLASS: A CASE STUDY OF JALNA DISTRICT (RURAL)- MANGADE GANESH BAJIRAO | 276
51. "A STUDY OF ROLE AND IMPORTANCE OF MOTIVATION IN THE DEVELOPMENT OF WORK ENVIRONMENT."- DR. M. R. INGLE | 283
52. THE ROLE OF EDUCATION IN EMPOWERING PEROPLE BELOW POVERTY LINE - DR. MANGESH R. BHAVSAR | 288
53. A CRITICAL STUDY OF THE SHORT STORIES BY MULKRAJ ANAND AND R. K. NARAYAN - PROF. CHINCHOLKAR BANDOPANT B. | 293
54. आधुनिक हिन्दी काव्य में गरीबी का चित्रण - डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे | 302
55. सूर्यबाला की कहानियों में गरीबी का चित्रण - प्रा. राम. द. खलंग्रे | 307
56. सरकारी योजना और गरीबी रेखा - प्रा. खेडेकर मारोती उत्तमराव | 309
57. दलित आत्मकथनांतुन आलेले दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे जीवन - प्रा.डॉ.काळे बी.एम. | 311
58. भारतातील दारिद्र्याचे वास्तव - प्रा. अमोल अरूण पगार | 314

GUEST EDITOR'S NOTE

As a guest editor of the third issue of New Man International Journal of Multi-Disciplinary Studies (NMIJMS), I am privileged to share my views with readers. At the very outset I congratulate Prof. Kalyan Gangarde, Editor-in Chief of NMIJMS, for his endeavor in initiating the research activity like e-journal. This provided opportunity to the scholars to publish their research / creative work with ease.

In this rapid changing world, along with traditional form of publication (Book), E-journal is being highly appraised. I am happy in handing over this third issue to the readers. This issue is the outcome of the National Level interdisciplinary Seminar on Socio-economic Growth of BPL Classes: Issues and Challenges organized by Late Ramesh Warpudkar ACS College, Sonpeth Dist. Parbhani during 28th & 29th March, 2014. Some of the research papers presented in the seminar are already being published in book form by New Man Publication. The overwhelming response to the seminar prompted us to make a special publication. Those resulted in having this special E journal issue where we have published remaining research papers.

Poverty has been the major concern before India. A large section of our population is still under the poverty line. It resulted in slowing down the expected growth of our economy. The main objective of this seminar is to provide the platform for the delegates to discuss the issue in real spirit and bring out certain concrete suggestions/remedies which will help the policy makers to strengthen the process of empowerment of BPL people in our country. This issue has been special since all the research articles focus on the socio-economic development of below poverty line (BPL) people. Research papers presented in the seminar deal with varied themes like statistical survey of BPL classes since 1974, poverty eradication programme, politics and BPL classes, sociological approach to the problem, the reflection of poverty in literature etc. However the ultimate focus of all the discussion is how to eradicate poverty without taking the support of subsidy, because subsidy is not the permanent solution to eradicate poverty. Instead govt. should develop the basic infrastructure for the purpose.

I hope that this issue will prove as a great asset to the scholars, researchers and policy makers. I applaud the efforts taken by the scholars in presenting their papers in two days national

seminar. I acknowledge the painstaking efforts taken by Dr. A. D. Chavan, Convener of the event and staff of the college. I am very grateful to the editor of this journal for providing me an opportunity to share my views with readers. I hope that this journal will contribute a lot in strengthening creative and research writing.

With Regards.

- **DR. V. D. SATPUTE**
PRINCIPAL
LATE. RAMESH WARPUDKAR ACS
COLLEGE, SONPETH. DIST. PARBHANI.

The editors have retained the documentation methods employed by the respective authors.

THE BLESSED BOND

- DR. GHANSHYAM ASUDANI

ASSTT. PROF. OF ENGLISH
ANAND NIKETAN COLLEGE OF AGRICULTURE
WARORA 442914
DIST. CHANDRAPUR

My father was on the death-bed. The doctors had refused any hope on his survival. Everybody in the family was sad and so was the mother. However, what was uncommon about her was that she was not disturbed for she knew that his (father's) death though physically painful, would be peaceful at heart. For it was the life long bond as I had been witnessing. It was the unspoken promise they had made to each other that none shall depart unless the other consents by heart. Father was perhaps waiting for this promised consent and once he got it, he departed with a glow of serene tranquility on his face.

Such a life-long commitment is rare to find these days. Hollowness has crept in all the relations today. Marriage, which is supposed to be the closer of all the relations, is no exception. The so called, "Romance" has given way to "Genuine relationship". As T. S. Eliot said, "We do nothing and think nothing". Everything including our thoughts have become superficial.

In the west, they say three out of the four wedlocks are broken before long. Such concepts like "contract marriages" and "Live-in relation" are fast infiltrating into our age old sacred relation of marriage. The very concept of life-long relationship is thrown to the wind by the present generation that has virtually gone haywire.

It is the high time that we should beware of the flip side of this glittering gold that is shallow from inside. Isn't our responsibility to catch them young and inculcate in them our own traditional concept of unbreakable wedlock? I sometimes wonder whether one can change one's brother, sister, mother or father? Then how can you simply think of changing your life partner? How is this relation less sacred than other relations? Our ancient Indian philosophy has

assigned greatest significance to this relation and it has invariably to be a life long bond.

I am, however not here to ceremonise on this matter instead this is my modest attempt to share my experiences and impressions I have had of this relation. What I have gathered in a word is “You can indeed enjoy this relation with a little understanding, love and adjustment”.

Respecting Each Other:-

The first thing that counts is respecting each other as individuals. As one of my psychiatrist friends puts it” Husband and wife are two circles which meet at some point but never overlap”. There are individual differences and no two individuals are exactly the same. There may be differences in cultures, social background, emotional setup, intellectual acumen, stress tolerance level, perception of situations and so on. The key is to recognize these differences and respect them. When you live together in day- to-day life these differences are bound to pop up every now and then. Sometimes they may be extremely irritating. But fighting them take their own course and with the passing time they would get subdued.

Sharing The Emotions:-

Next, I have observed that in wedlock emotional companionship is more important than any other thing. One could remain happy and healthy only if his emotional needs are fulfilled. The important thing is that none other than a life partner could fully provide emotional support. It is he or she who is always by you in every emotional state. You require somebody to laugh with you and to cry with you. Every other aspect like physical charm, intellectual qualities etc. are second to emotional support that is the backbone of this relation.

Lending Helping Hand:-

So called “male ego” perhaps does more harm than anything else to a healthy conjugal relation. To me nothing is specifically “Male Job.” Circumstances should decide who should perform a task. If you are at home while your wife is out for job what’s harm if you cook food or clean pots or wash clothes, or imagine another situation wherein your wife standing in queue to pay electricity bill or reserve railway ticket etc.

It is very satisfying nay rewarding when you find your partner lending a helping hand in whatever you do. These smaller things make difference in life. I never

miss a chance to be in kitchen while my wife is cooking if I have nothing else to do.

Trusting Each Other:-

Mutual trust is only next to mutual understanding to perpetuate a cordial relation. It generates confidence in minds of both the partners that none of them would do any thing that would go against each other's interest. I don't mean that it should be, "Unqualified trust." Many a times you are under the force of circumstances and are compelled to do or say something you would never have otherwise done or said it. Therefore it is always good to fully understand the circumstances first before jumping on to any conclusions. "Breaking the trust sounds death nail to a relation".

Healthy Sexual Life:-

Last but not least a healthy, free and enjoyable sexual partnership is a must for a happy coexistence. It requires interest and willingness on both the sides to produce desirable results. As my experience goes it is always harmful to go to either extreme avoiding sex unnecessarily on either side.

I don't think this is everything that counts but it is something that has paid in my case. Let us enjoy the conjugal bliss ourselves and pass this heritage to generations to come so that it always remains a "Blessed Bond".

INCOMPATIBILITY IN MARITAL RELATIONS IN ANITA DESAI'S IN CUSTODY

- DR. POOJA SHARMA
ASSISTANT PROFESSOR
D.A.V. COLLEGE, PUNDRI

Our society is merely based on the relationship of man and woman. Anita Desai is also much aware of changing man-woman relationship in the modern society. But she especially underlines the predicament of those helpless and tortured women who are not carefully handled by their callous husbands after their marriage. It causes failure of marriage which leads to frustration and frustration ends with insanity, alienation, murder suicide, etc. Anita Desai is of the view that most marriages prove to be the union of incompatibility,

Men are apt to be rational and matter of fact. Women are sentimental and emotional. Their attitudes, their interests are different way and react to the same situations differently (Bhatnagar 143).

The concept of marriage in which two different minds are bound to live together has never been properly realized in most of the male-dominated families.

Women's individual identity has not been accepted open-heartedly in Indian society. Joya Chakravarty believes,

Indian society is still very conventional in its approach to marriage and despite numerous contradictions, husband and wife strive to maintain an outward show of balance and harmony. In her career-graph of man and woman (husband and wife) it is always the women who must curb her individuality so that her husband's career remains open to a meteoric rise (135).

In India, a woman after marriage is supposed to be concerned only to the household of the house, feels delighted to this wife cut affairs for a successful marriage. Husband, the boss of the house, feels delighted to cut his wife off from the main stream of life because of his traditional bent of

mind. Whenever a woman dares to step out of her confine, she has to struggle against the fixed image of women in the minds of men.

This casual attitude of men against women causes for them constant suffering and miserable life. Marriage is the other name of adjustment on various levels not only done by either husband or wife but both are expected to sacrifice something to make their marriage successful. Other members of the family are also believed to be so helpful in keeping the marriage knot tied. P.H. Prabhu's views are so authentic when he says,

In the family, the wife comes as a stranger. All the other members of the family have already imbibed the family traditions, customs and usages; and the family sentiments have become quite part of their lives. The newly-wedded wife, on the contrary, is in these respects a perfect stranger in the family. Her first important duty on entering her new home, therefore, would be an exert towards adapting herself to the traditions and sentiments of the house which she now becomes a member. A true adoption, however, would become the most difficult task if it is one-sided only; it is desirable that the other members of the household too should attempt to be of real help to the newcomer. They have to take a lenient view of her acts of omission and commission until she has become acclimatized to the new atmosphere. The greater part of this responsibility.... has naturally to be shared by the husband (229-30).

But in Indian society, a woman is rarely credited with any contribution to make a marriage successful. Unfortunately, when marriage remains unsuccessful, a woman is always assumed to be responsible for it and it is not an easy task for a self-respected woman to believe herself responsible even when she is not responsible for it. Sometimes in frustration a wife revolts, runs away, commits suicide and becomes a murderer. This is what Anita Desai deals with in *In Custody*.

In *In Custody*, Anita Desai does not deal with either a sensitive and highly or any intense neurotic protagonist. Here, she presents a male protagonist Deven Sharma, 'a different hero.' Of course, Anita Desai makes a notable departure here and creates a male protagonist instead of a female protagonist, as usual with her. Finding a change in Mrs. Desai's fictional world, Meenaskshi Mukherjee rightly says,

...the change is towards a widening of human corners and a willingness to integrate concrete historical and specific cultural dimensions in the creation of interior land- scopes (5).

He is an unheroic, unimpressive and unassertive lecturer in Hindi in a degree College near Delhi. He is married to an insipid wife Sarla who is an opponent to her husband as far as her

nature is concerned. They two are also the sufferers of ill-matched marriage that is imposed by their elders. Deven remembers,

Of course, she had not been his choice but that of his mother and aunts, crafty and cautious women. She was the daughter of a friend. She lived in the same street as that family, they had observed her for years and found her suitable in every way: plain, penny-pinching and congenitally pessimistic (*In Custody* 67).

But what must be observed is always overlooked. Their temperaments, the base of happy conjugal life, are not taken into consideration: "What they had not suspected was that Sarla, as a girl and as a new bride, had aspirations, too."(*In Custody* 67) This very mistake creates abnormalcy between them because both have different temperaments:

Deven had been more a poet than a professor when he married Sarla—he had only been taken on as a temporary lecturer and still had confidence in his verse—and for the wife of a poet she seemed too prosaic (*In Custody* 67).

It provides no chance of harmonies communication between them. When Deven returns home in the evening after many days no expression of love is found on the face of her wife:

Sarla abruptly detached herself from the door past and turned to go in, holding the fold of her sari firmly over her head as if she were in mourning or at a religious ceremony. Sighing, Deven followed. He knew this manner would be his punishment for many days to come. She looks like the picture of an abandoned wife (*In Custody* 66).

As an average young girl and as a bride, Sarla had the usual aspirations to possess the three F's—"Fan, Phone, frigidire they would shout whenever anyone mentioned a wedding, a bridegroom, a betrothal and dissolve in hectic laughter (*In Custody* 67). But she was embittered with the fact that her marriage with a person of academic profession and her living in a small town shattered savagely her dreams:

The thwarting of her aspirations had cut too dark furrows from the corners of her nostrils to the corners of her mouth, as deep and permanent as surgical scars... They made her look forbidding, and perhaps that was why her husband looked so perpetually forbidden, even if he understood their cause. He understood because, like her, he had been defeated too; like her, he was a victim (*In Custody* 68).

Deven not only falls professionally but also in his married life. In order to reduce his failures in life, he tries to go deep into the sea of poetry but Sarla has nothing to indulge herself to lessen the degree of her frustration in her life:

... because they also sensed that two victims ought to avoid each others, not yoke together their joint disappointments. A victim does not look to help another victim; he looks for a redeemer. At least Deven had his poetry; she had nothing, and so there was an added accusation and bitterness in her look (*In Custody* 67).

It cannot help in attaining normalcy in such a house where husband and wife are trying to be busy with their own different affairs. They are required to be helping hand to each other but in this lovable relationship they do not even spend a single moment amorously with each other. Whenever both are together, they express nothing but only hatred and irritation. None loses the chance irritating the other:

Usually he (Deven) was enraged by her tacit accusations that added to the load on his back. To relieve it, he would hurl away dishes that had not been cooked to his liking, bawl uncontrollably if meals were not ready when he wanted them or the laundry not done or a button missing or their small son noisy or unwashed; it was to lay the blame upon her remove its clinging skin from him. Tearing up the shirt she had not washed, or turning the boy out of the room because he was crying, he was really protesting against her disappointment (*In Custody* 68).

Day by day, their attitude of avoiding each other becomes stronger. It is clear from the way of thinking of Deven when he returns from Delhi:

... he much decides where to go, what to do next... he could not go home and face Sarla's sorry face, he sulks or her open fury; it would be better to go straight to college (*In Custody* 65).

Out of her marital disillusionment, Sarla is ever ready to show her resentment whether it is required or not. She becomes angry when Deven visits Delhi regularly and even when he stays at home: Finally she gives her lips a sarcastic twist and says "So, no more Delhi for you? What happened—you are thrown out?" (*In Custody* 127). But sometimes she happens to be right when Deven overlooks his responsibilities towards family. Without enough money he conceives the idea of interviewing Nur. Whenever Sarla asks him to fulfill her needs, he refuses. It irritates Sarla. She says, "For your own son you have no money; only for going to Delhi to enjoy yourself there is money" (*In Custody* 130).

This abnormalcy in their marital relations is due to their economic condition. They expect more than their real condition—that causes marital incoherence. In the novel we also find Nur Saheb who rejects his old and ugly wife in order to be attached to the seductive more glamorous tempress Imtiaz, Begum— at the cost of his first wife's feelings. R.K. Gupta remarks about the helplessness of these Indian wives in this male dominated society,

"We see that two wives Sarla and Imtiaz Begum do not revolt against their obsession and the hegemony of their husbands. It is only because they are uneducated and having no source of income they are totally dependent on their husbands. They feel about their torment and their husbands but having no means of their livelihood they remain there submissively (178).

Thus Anita Desai's novels show that marital relationships play important parts in her fictional world. But what is remarkable is that the marital relationships are usually not harmonious. We cannot find a single couple happy with their life partners. All the characters are busy in fighting against their destiny in the form of maladjustment in married life. Especially, in this torture chamber of marriage, women are more exploited. Women feel more tortured than male in the world of characters of Anita Desai. Shanta Krishnaswamy is of the view:

Her (Anita Desai) female protagonists points out 'the mad clarity' of all female relationships, the farcical nature of all marriages, the illusory quality of all human relationships, male and female. Anita Desai shows us how the women have repeatedly repressed their emotions, their finer impulse; due to the social code not of their own making constant rebuffs lead her onto utter humiliation and desolation (244).

Hence, it is observed that the heavy burden of maladjusted marriage develops fears, obsessions neurosis, paranoia or schizophrenia in the female protagonists and gradually withdraw from their family as well as society.

References:

- Bhatnagar, P. "The Theme of Man-Woman Relationship in the Novels of Anita Desai." *Indian Women Novelists*. Ed. R.K. Dhawan. New Delhi: Prestige, 1991. Print
- Chakravarty, Jaya "The Changing Pattern of Man-Woman Relationship in Modern English Novelists-1980-2000." *Indian Writing in English*. Ed. Joy Chakravarty. New Delhi: Atlantic, 2003. Print.
- Desai, Anita. *In Custody*. London: Heinemann. 1984.
- Gupta, R.K. *The Novels of Anita Desai: A Feminist Perspective*. New Delhi: Atlantic, 2002. Print.
- Krishnaswamy, Shanta. *The Women in Indian Fiction in English (1950-80)*. New Delhi: Ashish, 2001. Print.
- Mukherjee, Meenakshi. "A Broader View: A Review of *In Custody*". *Express Magazine*. Oct. 1984.
- Prabhu, P.H. *Hindu Social Organization: A study in Socio-Psychological and Ideological Foundations*. 1940. Bombay: Popular Prakashan, 1963. Print.

INTERPRETING THE PAST: CULTURE AND HISTORY IN NAYANTARA SAHGAL'S NOVELS *RICH LIKE US* AND *PLANS FOR DEPARTURE*

LAGHVEE SHARMA,
RESEARCH SCHOLAR,
DEPT. OF ENGLISH, ICG COLLEGE,
THE IIS UNIVERSITY, JAIPUR
RAJASTHAN.

The Indian National Movement was one of the largest and most popular mass movements in world history through which the entire country got united bringing independence and restoring civil rights. Education, the boycott of foreign clothes and liquor, the promotion of Indian industry were some of the major issues in the Nationalist Movement. Compulsory primary education, the lowering of the taxation on the poor and the middle classes, the reduction of the salt tax were some of the major demands made by the Indian National revolutionaries. It mobilized the youth, women and men of different castes and classes into political action and brought a mighty colonial empire to its end. The country struggled hard to free itself from the shackles of colonialism. National leaders like, Surendra Nath Banerji, Bal Ganghadhar Tilak, Jawaharlal Nehru, Netaji Subhash Chandra Bose, Lala Lajpat Rai and Mahatma Gandhi accepted that India was not a fully structured nation and thus their objective was to promote the growing unity of the Indian people through a common struggle against colonialism.

*Keeping in view this political and historical scenario, an attempt is made to interpret the past, culture and history in the two major novels of Nayantara Sahgal, *Rich Like Us* and *Plans For Departure*. Both the novels adequately deal with these major themes.*

Keywords- Role of Britishers in India, Emergency Period, Role of Indira Gandhi, First World War, Major National historical events, Colonialism, Impact of western education on Indian people, Muzzafarpur murder attempt.

Nayantara Sahgal is a leading woman novelist who has tried to interpret Indian's past history and culture in her novels. She has drawn a graphic picture of the colonial past of India. Its main historical events related to the rule of two hundred years of the British in India and making them slave. She depicts the political and economic exploitation of Indians by the colonial ruler. Her novels can be called political- historical in this respect. In this paper, I wish to analyse this aspect of Sahgal's select novels.

Historians interpret the past because every generation finds new reasons for reviewing its past. History is important because it defines our culture. It has been more than sixty years since Britishers went away, but the distance in time and space has not dwindled Nayantara's views and ways of speaking and narrating things politically. Sahgal highlights some of the events of past history. With time she has become more insightful. She explores what Nehru, Gandhi and other leaders had said for the reconstructed and deconstructed history. Her novels portray Indian society and social ethos.

Nayantara Sahgal is attached to this history through the overlapping of her youth with this period in Indian history. She is the first Indian woman novelist in English who deals with the historical and political themes in an effective and impressive way. Sahgal witnessed the scenes of the Indian freedom movement which was happening all over India. She grew up watching the leaders of the movement. She saw them going to the jail frequently. Her parents struggled against colonial powers and her uncle Jawaharlal Nehru frequently visited prison cells. She was nurtured on the ideals of her maternal uncle Jawaharlal Nehru and of Mahatma Gandhi. She has portrayed Indian social world, the different periods in history where different forms of political and social exploitations have persisted and that various strategies of resistance evolved by the common people.

Surrounded by such stalwarts, their works and personalities, she has expressed many of these situations in her novels like **Storm in Chandigarh** (1969), **Rich Like Us** (1985), **Plans For Departure** (1986),). Events like the Satyagraha Movement, Gandhi's Salt March, Lahore conspiracy case, hunger strikes, non-cooperation movement and mass arrests were very significant in the struggle and her novels often evoke and reconstruct them. **Mistaken Identity** (1988), **Lesser Breeds** (2003) are set in the surroundings of colonial India. These novels depict the political unrest in India and the historical struggle for independence and the fight against colonialism. In her novel **Rich Like Us** (1985), she discusses historical experience of that period 1975-1977, its political unrest and disturbances. In **Mistaken Identity** (1985) Sahgal shows the right phase of the time period in which the story is cast i.e. the time of British rule over India. The novel **Storm in Chandigarh** (1969) depicts that the people were uprooted by the bifurcation

of the Punjab. A clever intermingling of history and fiction can be recognized in Sahgal, gradually journeying from her first novel, **A Time to be Happy** (1957) up to her latest one, **Lesser Breeds** (2003).

The present paper relates to Sahgal's two novels **Rich Like Us** (1985) and **Plans For Departure** (1986) where Sahgal exposes the undue suppression of the freedom of people. **Rich Like Us** (1985) is considered to be one of the most engaging, aspiring and complex novels of Nayantara Sahgal. The novel is dedicated to the "Indo- British experience and what its sharers have learned from each other" (*Rich Like Us*, 3). The historical perspective is that the European traders first reached Indian shores in search of lucrative spice trade. Later on the Dutch and the English also set up their factories in India. In 1835, English was made the medium of instruction in India's schools. British people sought to get rid of exploitation and corruption of caste system, child marriages and the *sati system*. Western educated Indian elite was also against these issues. **Plans For Departure** (1986) refer to the historical events of the first two decades of the 20th century. It captures the magical influence of the writings of Bal Gangadhar Tilak on the exploited Indians against the background of Europe's internal disturbances in the First World War. This novel registers an important stage in her growth as a novelist. It takes the reader back to the colonial past and presents a picture of the subcontinent poised for revolution and disturbance in the backdrop of the world on the edge of cataclysmic World War I.

Rich Like Us (1985) portrays several Indian families of the 1970's as it deals with the most disturbing political, economic and cultural changes that developed during this period. The novel concerned with the presence of corruption and bribery in beauracracy, caste antagonism among the social group during the Emergency by the upper class and political framework. The novel highlights many issues –the accumulation of wealth, injustice to the poor, the role of women over the years, political situation, Indian family values, patriarchal society, the injustice meted out to people during Emergency, and so many others. The protagonists of the novel, Sonali and Ravi Kachru, Rose and Ram, Mona and Dev, belong to different classes and categories and different generations.

In this novel Sonali, the young female Indian civil servant struggles to find truth and logic in her ever-changing homeland, India. Like Sonali there were many women who had shown resistance to stay in patriarchal society. This historical fiction depicts the fate of two upper-class women; Rose is a British immigrant and wife of a powerful native business man Ram. Sonali is a highly educated young civil servant. Rose struggles to find a sense of home in this foreign society which was filled with ancient customs like sati, casteism. Through Rose and Sonali, Sahgal presents two narrative characters side by side. "They present a large reality than a confined

narrative can contain for the number of issues and she raises embrace a living society.” (Pier Paolo Piciuccio, 132)

The Emergency period (1975-1977) imposed by Indira Gandhi which is called the darkest period in modern Indian history brought pain, hardship and frustration for Sonali, a civil servant and Rose, the English wife of Ram. Vijayasree refers to the theme of the novel *Rich Like Us* in these words: “Using the past as a point of reference, particularly the Gandhian age, when love of freedom truly flourished, she contrasts it with the troubled seventies in India and demonstrates convincingly that the Emergency has put Democracy in deep danger.” (Vijayasree, 22).

When Rose is missing from her house Sonali begins to look into the different possibilities. Did she leave the house “walked out of the house in desperation”? (*Rich Like Us*, 252) or was she drunk and fell accidentally into the well and died? Sonali at once remembers her “murdered great-grandmother” (*Rich Like Us*, 252) who had been murdered by the relatives and then the story was made that “she had sacrificed herself- on the altar of *sati*” (*Rich Like Us*, 252) Here Sonali links the deaths of two women across about a hundred years of history and showing that women’s lives have been brutally ended by family members for different reasons. These materials lead her to trace her family history and history of people. Sahgal recalls the time when brutality and violence in the past were fought. Now she realizes the need to fight the cruelty of the present scenario.

In **Plans For Departure** (1986) a significant part of Indian history (1914) is presented as the experience when Danish spinster, Miss Anna Hansen comes to India. The catastrophic war of 1914-1918 centered in Europe was the period when the whole world was on the brink of collapse. Anna witnessed the memorable but doleful picture of the troubled times. She was asked “Why was she here at all” (*Plans For Departure*, 16)? Her travel to India becomes a way to explore her own self. The beginning of the novel shows her relation with Nicholas, involvement with the suffragette movement, her home in Denmark.

Freedom and Change are the two keywords in the novel. Anna’s character implies a symbol for struggle for change and freedom. Her priority is “life and freedom first” (*Plans For Departure*, 62). She wants freedom from bondage and change in social, economic and political matters Anna came in contact with the District Magistrate Henry Brewster of Himapur and the Missionary Marlowe and his wife Lucilie Croft, Madhav Rao, photographer-cum- chemist who were Anna’s small circle of acquaintances in Himapur. It was a small European community. They thought of the interests of Britishers in India. How Britishers played their role in developing India.

The inspirational flame of the novel is Lokmanya Bal Ganghadar Tilak, a first popular leader of the Indian Independence Movement, whose impact towering presence is felt throughout the

story, on Indians and non-Indians alike. Making a strong demand “for swaraj” (self rule). The ideological conflict in the story traced back to the famous Muzzafarpur murder attempt in 1908 on the life of Chief Presidency Magistrate, Douglas Kingsford of Calcutta fame. Two Bengali youths threw a bomb on the carriage coincidentally killed some women. Tilak defended the two revolutionaries in his paper *Kesari*. The bomb throwing incident thinly disguised by fictionalizing the participants name is Khudiram Bose, is narrated by Madhav Rao to Anna: “Unfortunately his bomb killed the wrong people, an English lady and her daughter instead of Mr. Kingsford, the sessions judge of Muzzafarpur. Both drove in identical green carriages drawn by white horses”. (*Plans For Departure*. 56) In depicting the scenes of the hanging of men like Khudiram Bose and the arguments of Lokmanya Tilak, Sahgal recreates the very complex situations where many British civil service officers and judges found themselves in a moral dilemma.

From these two novels, it can be concluded how Sahgal has reconstructed the history of the world and India. She finds many valuable common features in the different parts of the world such as the oppressed people fighting for their country’s freedom. She depicts the Indian national struggle, its goals, sacrifices made by the people. It is important to review and explore the history to discover these very significant events, personas, sacrifices made by several brave Indians. She also analyses the undercurrents of corruption and wrong values which have persisted in Indian society. All the past is not beautiful; some ugly aspects are there which need to be recognized and redressed.

References:-

Primary sources:

Sahgal, Nayantara. *Plans For Departure*. London: Heinemann, 1986.

-----, *Rich Like Us*. London: Heinemann, 1985.

Secondary Sources:

Anklesaria, Zerine. “Narrative Technique in Nayantara Sahgal’s *Plans For Departure*.” *The New Indian Novel in English: A Study of the 1980’s*. Ed. Vinay Kirpal. New Delhi: Allied, 1990. Print.

Hedge, M.G. “*Plans For Departure: A Study*.” *Recent Commonwealth Literature*. Ed. R.K. Dhawan. New Delhi: Prestige, 1989. Print.

Jain, Jasbir. “Decentering the Centre: *Plans For Departure*.” *Nayantara Sahgal*. New Delhi: Arnold-Heinemann, 1978. Print.

------. "Blanking out the Mirror- Image: Rich Like Us." *Nayantara Sahgal*. New Delhi: Arnold-Heinemann, 1978. Print.

------. "The Emperor's New Clothes: The Emergency and Sahgal's Rick Like Us." *The New Indian Novel in English*. New Delhi: Allied Publishers Ltd. 1990. Print.

Nanda, Mini. "Power Structure in Nayantara Sahgal's Rich Like Us". (Ed.) Jasbir Jain. *Women's writing: Text and Context*. Jaipur: Rawat Publications, 1996. Print

Piciucco, Pier. Paolo. "Nayantara Sahgal". Ed. Jasbir Jain. *A Companion to Indian Writing in English*. New Delhi: Atlantic Publishers, 2004. Print.

Sinha, Lakshmi. "Nayantara's Sextet. From A time to be Happy to Rich Like Us." (Ed.) Dhawan, R.K. *Indian Women Novelists*. Set II. Vol IV. New Delhi: Prestige Books, 1993. Print.

Sharma, Ram. "Identity Crisis in the Novels of Nayantara Sahgal." *Recritiquing Women's Writing in English*. (Ed.) M.F Patel. New Delhi: Sunrise. 2009. Print.

Vijayasree, C. "*Towards Freedom, From Fear: A Discussion of Rich Like Us.*" *Indian Women Novelists*. Set II, Vol. 5, New Delhi: Prestige Books, 1993. Print

DE-MYSTIFYING DISNEY

MEGHA SHARMA
RESEARCH SCHOLAR AND
ASSISTANT PROFESSOR (AD-HOC)
UNIVERSITY OF DELHI

It is fascinating how the profoundest truths are sometimes conveyed with a childlike simplicity and innocence in children's literature, especially fairy tales. These tales lose critical interest when viewed primarily as children's literature. The fact that fairy tales have inspired films, books and television series show that they are far from obsolete. But in order to engage contemporary readers, they need to evolve from time to time. At present the genre is dominated by 'Disney's filmic adaptations. Fairytales plant an influential seed in the minds of children and as they grow older, these subtle ideas influence their perspective of reality. The interpreters of fairy tales are mostly men who have unwittingly, augmented the characteristics that favor stereotypical 'European' female and behavior and downplay or punishes attributes that threaten the patriarchal 'white' society. The distorted view that results, keeps women, regardless of the other freedoms they may enjoy, slaves to the beauty myth. In order to have children, especially young girls to enjoy the tales and relate to them at a personal level, it is imperative to create and promote fairy tales which incorporate the traditional structure with 'liberated' protagonists who are responsible for shaping their own destinies.

The genre of fairy tales is well known and one which we all have encountered at some point or other in our lives. Although fairy tales have contributed significantly to English literature and are the oldest known oral narratives, twentieth century critics have failed to recognize them as pervasive sub- genres. This paper attempts to cure this scholarly oversight by reviewing the origin and history of the genre and its evolution from the beginning to the present era. The various 'revisions' or changes taking place in the form, content and characterization of the fairy tales are a reflection of the social, political and cultural changes taking place in the world. Various approaches to the fairy tales reflect the critical and historical contexts in which they have been formulated.

Apart from the changes in the content of fairy tales, there has been a significant change in their medium of transmission. The earliest tales being oral narratives, were followed by written

and then illustrated versions. All this was rendered obsolete in a way with the advent of cinema. Marshall McLuhan's dismal prediction, that books would disappear as we moved from a print to a visual culture, seems less incredible in the present era than it did in the sixties. Contrasts between electronic media and print have further sensitized us to the earlier contrast between written and the oral versions of some tales. The electronic age is also an age of 'secondary orality', the orality of telephones, radio, and television, which however still depends on writing and print for its existence. It is evident from the fact that most children nowadays first encounter the fairy tale through a Disney filmic adaptation and its merchandising. During his lifetime, Disney produced several major animated fairy-tales films: *Snow White and the Seven Dwarfs* (1937), *Pinocchio* (1940), *Cinderella* (1950) and *Sleeping Beauty* (1959). After his death, the company continued in this vein with *The Little Mermaid* (1989), *Beauty and the Beast* (1991), *Aladdin* (1992) and so on. Disney defines the new age of fairy tales and has revolutionarised the entire fairy tale experience. Disney changes and adapts folklore for a more 'modern' audience. Whether these changes are for the positive or the negative remains to be seen. "By the time the average child has graduated from high school, he or she will have spent 12,000 hours in the classroom and 18,000 hours watching television" says Benenson and Stencil in the *Congress Quarterly Research* (qtd.in Chen 23). Children are shaped by the media that they are exposed to. The outcomes of this shaping are important to society at large; in school, in the work place and in social interactions. Depression and idleness run rampant in the Euro - American culture and may be attributed to false ideas and notions planted at an early age through mediums like Disney films. Understanding will facilitate treatment of these conditions or misperceptions that have been habituated through Disney animations.

The Disney films were preceded and enthused by the fairy tale cartoons which emerged in the 1920s and early 1930s with Walt Disney, Lotte Reiniger, Paul Terry, and the Fleischer brothers. Marina Warner traces a history of fantasy cinema beginning with Georges Méliès and his numerous fairy tale films such as *Bluebeard*, three versions of *Cinderella* [*Cendrillon*] and a *Little Red Riding Hood*. At the very birth of modern filmmaking, she indicates, the magic of wonder tales and folklore were key inspirations. The actuality that captures audience's attention however is that the earlier Disney productions were wildly experimental and playfully critical of traditional notions of romantic love, fixed gender roles, the power of royalty and capitalism. This trend however soon gave way to conformity and conventionality in the later productions following the capitalist- patriarchal ideology of the nineteenth century. The plots adhered more closely to the traditional tales of Perrault and Grimms. The characters became stereotypes proceeding towards their fixed predefined functions. Greenhill and Matrix stress in the introduction to their book, *Fairy tale Films: Visions of Ambiguity*, "the mirror of fairy tale film reflects not so much what its audience members actually are but how they see themselves and

their potential to develop (or, likewise, to regress) (Greenhill and Matrix 21).” This process becomes disturbing and problematic as the worldwide popularity of Disney has created a model for the upcoming film makers as well as for the audience in what to expect from a fairy tale. While Disney animations are inspired by plots from folklore, the animations and the literature of that lore are significantly different. Many critics even argue that Disney has evolved the previous story into something completely different, however without overcoming the traditional gender, racial and cultural stereotypes.

This emphasis of privileging visual form over narrative inspired the noteworthy fairy tale scholar Jack Zipes’s comment that prominent filmmakers were little interested in the richness of the folktales they adapted for the screen; instead, they were focused on driving innovation in cinematography. “Fairy tales were incidental to their work,” he says; the real pleasure for artists like Méliès and Walt Disney came in “resolving the technical and aesthetic problems” in crafting their animated films (Zipes 2).

Animation is central to Disney’s economic strength and cultural influence. Disney has become almost an umbrella term. Anything animated is synonymous with Disney. The reason is obvious. For years, Disney has been the leading animation company in the world. Seven of the top ten selling videos in the world are Disney animations, including Aladdin (1992), Tarzan (1999), Beauty and the Beast (1991), and Pocahontas (1995). The Lion King (1994) alone grossed over \$1 billion, including merchandising and video sales. Animation provides the material, technical basis for creating the ‘Magic Kingdom’ of Disney. It exhibits and employs the features of all visual communication, including the cinematic, that are "designed to replicate some parts of human interaction" blurring the "imminent margin between fiction and reality" (Chesebro and Bertleson 143). The frame, the shot, the scene, and the sequence that articulate cinematic images by virtue of their composition are highlighted and thus valued by their on screen prominence and positioning. Animation has considerably more representational latitude than non-animated film: image, size, movement, color, lighting, and continuity are easily altered with the stroke of a pen or key. Moreover, animation serves the most important purpose of a fairy tale film, that of making it more appealing to a child audience. Children, in particular, are attuned to animation because it visually stimulates their emotions (Moellenhoff 105) and Disney has shown itself "capable of understanding the way that children think and feel better than any other filmmaker" of our time (Rosenbaum 69). Disney’s idealized worlds rest largely on the artifice that becomes possible with animation, for instance ‘good’ characters such as Simba, the Sultan, Ariel, Pocahontas exhibit juvenile traits such as big eyes and round cheeks and are drawn in curves, smooth, round, soft, bright, and with European features; villains e.g., Scar, Jafar, the Hun, Ratcliffe, Ursula are drawn with sharp angles, oversized, and often darkly. Animation has the same artistic capacity as illustration, where color, shape, and size evoke certain psychological

responses and attitudes towards an object. Mickey's head, for instance, is composed of three symmetrically attached circles. As former Disney artist and executive John Hench explains, "Circles never cause anybody any trouble....are very reassuring." (Brockway 31-32). According to F. Moellenhoff, animation is further "freed from the limitations of physical laws and formulae" (Moellenhoff 116) and more easily disarms resistance to fiction and fantasy. As animation seems to be innocent, youthful entertainment and "socially-harmless" (Kunzle 11), we "are much more inclined to view the cartoon film as an uncomplicated representation of human ideas." (Moellenhoff 116). Disney animation entertains and instructs because it offers a cinematic escape from reality by presenting recognizable narrative and imagistic fictions as if they were or could be reality. Close attention to the narratives and character traits suggests that although Disney animations remain "naive, childlike, even childish" (Moellenhoff 114), they are not the fairy tales of imagination that children need as suggested by Bettelheim, nor are they socially progressive. Rather, Disney animations are mass-produced by adults writing, selling, and promoting themes for private profits (Herman & McChesney 54) with consumerist values and ideologies supportive of capitalism. The movie *EverAfter: A Cinderella Story* depicts a Cinderella who takes charge of her own destiny and doesn't wait for any magic to occur. She models a strong woman who ends up saving the prince on numerous occasions rather than the other way around. However, this movie rarely reaches youth seeing as how it is not an animated movie, so the affects thereof are limited even though they may be positive.

Another part of what makes Disney prominent in the lives of children is how it transcends a single medium. Characters spill over from the movies into a number of merchandised items. While the "empire of consumption" has been around for a long time, Euro-American society in the last 30 years has undergone a sea change in the daily lives of children - one marked by a major transition from a culture of innocence and social protection, however imperfect, to a culture of commodification. The simple childhood pleasure of listening to or reading a fairy tale at bedtime has been transformed in the current age of hyperreality into a parallel fictional world where fantasy, magic and happy endings are defined in terms of profit making.

Disney mania has left nothing untouched. With enterprises in film, video, theme parks, cable and network television, cruise ships, toys, clothing, and other consumer products, Disney leads in the construction and promotion of U. S. popular culture. With gigantic undertakings like the 'Disney World' the gap between the real world and the fairytale world has been bridged considerably. This occurrence is described as explained by the post modernist philosopher Jean Baudrillard: "The ideal representation of the hyperreal in connection with the imaginary is Disneyland. The world of Disney creates an imaginary world of leisure and enjoyment.

Disneyland is neither true nor false: it is a deterrence machine set up in order to rejuvenate in reverse the fiction of the real” (Baudrillard 13).

In spite of the global success of the numerous Disney productions and related manufactured goods, Disney faces the wrath of critics for propagating racism and sexism in addition to promoting a consumer culture and capitalism. A. Waller Hastings condemns Disney “for showing scant respect for the integrity of the original creations of the authors . . . treating folk texts without regard for [their] anthropological, spiritual, or psychological truths” (Hastings 83). Maria Tatar, Harvard folklorist, also sees harm in the movies since “[Disney] capitalizes on the worst part of fairytales.”

Disney movies continue and reiterate the Grimms’ sexist notions of teaching young girls that they are expected to fill a submissive role in society. The ‘princesses’ in Disney movies are always young and beautiful. They never age or look anything but perfect, so much so that a ‘happy ending’ is not even possible until the princess manages to acquire beautiful gowns or attract a handsome prince. Christopher Healy notes that unlike the Disney version, in many of the original versions of these fairytales, the girls are feisty and cunning; they use their intelligence and work very hard to liberate themselves (Healy). For instance, in the Disney version of Grimms’ ‘Snow White’ titled ‘Snow White and the Seven Dwarfs’, Disney altered the original story to have Snow White perform household chores like cleaning the house before even meeting the dwarfs, whereas in the original story recorded by the Grimm Brothers, Snow White used her cooking and cleaning abilities as a “bartering tool” (Zipes, “Breaking” 37). While both instances depict females in a sexist role, Disney’s version does so to a greater extent because they suggest that domestic chores are part of female nature. In the Grimm’s record Snow White is at least capable of using her limited abilities to negotiate with men on an intellectual level and her shelter is won through her own conscious actions, not her impulses and good looks. However, regardless of her means of attaining shelter, it is apparent that the women’s role is at home keeping the house in order while the men go off to ‘work’.

Disney’s version further justifies the charges of increased sexism in the story through the role of the prince. By depicting Snow White’s encounter with the prince early in the movie, as opposed to just at the end, Disney places the prince in a central role. The combination of his and the dwarfs’ roles become essential to the movie making it about a woman in a man’s world as opposed to the original story of a woman’s survival. Disney also magnifies the prince’s role through his power in waking Snow White. In the movie, Snow White awaits his kiss while trapped in a death-like slumber. The agency of the prince becomes the only means for her to live. In contrast, the original German fairy tale details Snow White’s awakening after a dwarf stumbles over a tree root while carrying the coffin (36). This disturbance dislodges the chunk of

poisonous apple from Snow White's throat and she wakes up, alive and well. In this telling of the story, Snow White's fate does not rely on a man's direct actions, but rather chance.

In addition to further limiting the role of women, Disney also goes one step ahead of the Grimms in the tradition of 'sanitizing' the tales for children. In Grimm's *Snow White*, the wicked queen does not want Snow White's heart. She wants Snow White's lungs and liver. When the boar's insides are brought to her, she boils them and eats them, thinking that they are Snow White's. The brutally descriptive episode is clearly omitted by Disney. Also, in Grimm's fairy tale, the wicked queen does not get chased off of a cliff. Instead, she makes it back to her castle. She is then invited to Snow White's wedding. When she gets there, she is forced to wear a pair of red-hot iron shoes. She is forced to dance in these shoes until she drops dead. In the last instance however, Disney's alteration deserves credit for the comparatively liberal treatment of the digressing woman.

However, the liberal treatment of the 'evil' woman gets undercut when Disney fails to extend the sentiment to its treatment of the gendered bodies of its characters. Disney films providing a visual picture of its protagonists creates a greater impact on the minds of children than the oral or written fairy tales. The abstract idea of a beautiful princess created by the oral narratives gets a concrete form when represented in films. For the child audience, Snow White or Cinderella become 'real' women with well defined features and physical attributes. Gender expectations get inscribed on (parts of) the body, which becomes a 'visible' physical means of shaping and controlling the mindset of children and youth. Accordingly, the mainstream form of femininity rewards physical beauty and small bodies, while that of masculinity places value on physical strength and large body frames. Disney animated features call into question the masculine ideal; yet remain faithful to the feminine one.

Since Disney Princesses have been around they have all had the same basic body shape, thin. Lining up the princesses chronologically, in the order their movies were released, it becomes strangely apparent that their waistlines (although Snow White starts off incredibly thin) only get thinner and thinner. And for the longest time they were all dominantly white, as were their princes. What this teaches young girls is that in order to find prince charming, they need to be white, pretty and thin. This kind of ideal is what causes eating disorders and the over-sexualization of young girls. Young girls are programmed with an unrealistic view of body image at a young age that they carry with them throughout their childhood. Much like that of Barbie, the waistline and proportions are naturally unattainable. "An anthropometric study of Barbies by Kevin Norton and co-workers (1996) found that the probability that a life sized woman would have Barbie's proportions was less than 1 in 100 000" (Pearson and Mullins 244). It cannot be implied that Disney films are the only available media which promotes gender

stereotypes and over sexualization of youth, but the fact remains that these notions when projected by Disney, undeniably exert the greatest impact on a majority of children and adolescents owing to its popularity and a tremendous fan following.

Along with animation, another unique feature which guarantees Disney a continued popularity among children is its unique songs. Disney animated films hit a serious lull when live action films dominated in the 1980s. The powerful comeback owes much to the Disney music theatre. With a character singing his or her emotions, exposition, entertainment and transitions can flow effortlessly from one scene to another, giving a broad overview of a character's thoughts, feelings and plans in a short period of time. And of course, it is overwhelming romantic, comic or sad dependent on the situation. Disney musicals are filled to the brim with complicated emotions, character development and stunning vocal performances. Translated into countless languages, their songs are perhaps the most effective at getting their points across. Catchy, easy to remember, beautifully crafted—they are the perfect vehicle for this purpose. Although some of these songs have messages which can be quite misleading. Disney being one of the most powerful cultural influences in the world, children learn and grow from these movies taking in its messages and philosophies at the most malleable stage in their lives. This becomes the primary reason for why Disney songs especially should be closely scrutinized for the values and notions they spread in the society. For instance, one of the most iconic songs from the film *Snow White and the Seven Dwarfs* is entitled *Some Day My Prince Will Come* and occurs when Snow White is singing to the seven dwarfs in their cottage in the woods. The song exemplifies both patriarchal control and traditional ideas of femininity through its lyrics (Larry Morey) and musicality (Frank Churchill).

Traditional gender roles are explained through the patriarchal tone of the song. Men wrote both the lyrics and the music, creating this patriarchal tone. For example, the lyrics suggest that Snow White conforms to traditional gender roles by stating that she cannot reach her dream of eternal happiness until she gets married: “To be happy forever I know...and wedding bells will ring, some day when my dreams come true” (qtd. in Lieberman 385). Numerous animals surround Snow White as she motheringly serenades the dwarfs. Snow White exemplifies traditional femininity through her connection to nature and her role as a mother-type figure to the dwarfs. Children’s animated films and songs have become a contributor to the gender socializations process, which plays a significant role in the development of gender stereotypes and the internalizations of such roles.

Now the curiosity remains as to why ‘The Princess Icon’ still attracts young girls all over the world in spite of its exploitative effects? Do the girl children relate to it for its promise of a

‘safe’, ‘protected’, and ‘comfortable’, although, a passive life or does it lure them as the guaranteed means of exercising unlimited power in the male dominated world, at the same time fulfilling their feminine desires of beautiful dresses and tiaras. Analysing the traditional fairy tales for the concept of ‘power’ reveals the fact that In the Disney narratives, ‘power’ when associated with male characters, it usually means social status or physical strength. However, when ‘power’ is associated with female characters, its manifestation splits between good and evil, as seen in many of Disney’s early productions. There exists a duality between power and princess. According to a study conducted by Henke and Umble, the princesses are “essentially powerless to control their own destinies” (Henke, Umble and Smith 235).

The question, which importunately bothers the now aware parents and teachers and also forms the title of a recent article in *The Indian Express* is *Why so many little girls still want to be princesses?* Since the problem lies not in girls wanting to be princesses but in the danger of them being sucked into the ideology which the icon represents, perhaps a better question to enquire into should be – Why has the world not been able to divorce the princess icon from the ideals of beauty and passivity?

Even the recent Disney princesses are accused of reaffirming the values enacted by their predecessors. For an explanation, it would be interesting to look at the Disney world operating as a medium of cultural hegemony. The patriarchal hegemony works through a paradox. To retain its dominance, the prevailing ideology has to accommodate and incorporate the alternative meanings, values, opinions, attitudes, and beliefs in the society. On the other hand, it is necessary that these negotiations of meaning take place only on the periphery of the hegemonic system *without* changing its core. As Raymond Williams reiterates, “[Hegemony] has continually to be renewed, recreated, defended, and modified. It is also continually resisted, limited, altered, and challenged by pressures not at all its own” (Williams 112). Therefore, according to one branch of feminist critics, when the new princesses emerge, they pose no challenge to the traditional concept of femininity. Disney is only updating its narrative of femininity in response to social changes.

In a radically contrasting view, a different branch of feminists see Disney’s retaining the traditional feminine traits as deliberate. They believe that society is uncomfortable with a strong female character unless she exhibits some pretty traditional behavioral traits along with her strength. Change has to be brought about slowly in order to prevent resistance and make it acceptable to society. Jack Zipes discusses the role of the media in maintaining and, at the same time, challenging a patriarchal worldview:

“The meanings of each film could not be totally controlled by Disney or the Hollywood industry. Nevertheless, it is within the framework of power

relations and the development of the culture industry that the reception, interpretation, and discussions of the films take place. That is, the filmmakers' creative intentions are governed by a structural network of production for profit to which they appeal and against which they rebel, and this network is built into the very plots and narratives of the [films]."

(Zipes *Happily* 91-92)

Critics condemn Disney not only for the gender misrepresentations in Disney movies, but also for the way Disney portrays different races and ethnicities. For instance, *Aladdin* has been widely criticized for depicting the Arab culture in a racist manner, as cruel and violent (Giroux, 1997). During the opening credits, the song *Arabian Nights* depicts a horrific image of Arabs and their culture:

“Where the caravan camels roam

Where they cut off your ear

If they don't like your face

It's barbaric, but hey, it's home.

(Giroux 104).

The third and fourth lines were changed by Disney in an “unprecedented gesture” and read, “where it's flat and immense/and the heat is intense”, but the last line “It's barbaric, but hey, it's home” was retained (Addison 21). Also, the film depicts the evil character, Jafar as a stereotypical Arabian man with dark skin and dramatic eyes, while Aladdin, the good character, is seen as more Americanized with lighter skin. Another example is the movie *Pocahontas* in which Native Americans are portrayed in racist and sexist ways (Giroux, 1997; Dundes, 2001). A study of Disney heroines investigated the construction of female characters of color and reported a trend of orientalizing which emphasizes the exotic and an increase in sexuality (Lacroix, 2004). Vincent Faherty notes that “the virtual absence of minorities and color and of Hispanic ancestry in Disney films is troubling” (18). Faherty reveals that the movies such as *Tarzan* and *The Lion King*, which are both set in Africa, “do not portray any human characters of African descent” (18). The only African characters in the movies are slow speaking orangutans that seemed to know less about the jungle compared to the other characters. When Disney

created a Tarzan movie with no blacks, critics argued that they were promoting white supremacy to kids.

Beyond the accusations of sexism and racism, Disney faces a much bigger criticism: its potential to rob children of their innocence. In an article on the *Politics of Disney* by Henry Giroux, he states that “childhood innocence is being eclipsed in contemporary American society” (21). Giroux believes that Disney has discovered a way to combine education and entertainment for children. Since Disney has become a virtual teaching machine, the people who encounter it on a daily basis become familiar with the values, ideas, and messages that the company displays. Therefore, Giroux concludes that “Disney wields enormous influence on the cultural life of the nation, especially with regard to the culture of children” (19). Disney leaves no room for imagination in kids, because they load their productions with predetermined thoughts and opinions targeted towards children. Giroux argues that Disney not only prevents children from exploring the real world independently, but also “works hard to transform every child into a lifetime consumer of Disney products and ideas” (25).

There are very few popular feature-length animated films which are not produced by Disney. The animated feature film, *Shrek*, created recently by the rival Dreamworks productions and released in May 2001, perhaps highlights particularly well, the elements of the Disney fantasy that children nowadays grow up with. In *Shrek*, the ideal fairytale world is satirised. Shrek is an ogre, a monster, who doesn't fit the fairy world of the good and the beautiful. Moreover, he is bad tempered and ugly. His choice of a companion, a talking donkey is similarly unconventional and a parody of a prince's white horse. The ogre goes off on his obligatory journey, encountering a king, who far from being kingly, is tiny, ridiculous and unheroic. Shrek goes off to find and bring back the princess Fiona, who is not only unladylike, but in actual fact also an Ogre. There is a wonderful satirising of the Disney Snow White movie, when the Princess sings to a bird back and forth until the bird explodes. Finally when the princess's 'shameful' secret is revealed, she is not perfect, beautiful and good, but ugly and flawed as any other ordinary girl. Through the course of the movie, Shrek realizes that he loves her and that what really matters is to be a good person, someone people can trust, as well as being comfortable in his own skin. *Shrek* has the usual fairytale characteristics, but around every corner there is a twist to the tale. The increasing efforts by children's writers and film makers to distance the idea of being a 'princess' from the physical appearance of a girl is nowhere more apparent than in this commendable film by directors Andrew Adamson and Vicky Jensen . The film breaks many traditional stereotypes in its presentation of an ogre as the protagonist who has all the qualities of the prince charming other than the good looks. In a radical break away from the traditional fairy tales, where the magical kiss by the princess brings about a transformation of

the frog/ beast into a handsome prince, in *Shrek*, the kiss transforms the princess into an ogre. The fact that the story still ends with the couple living ‘happily ever after’ shows the dispensability of the traditional concept of beauty for the attainment of everlasting happiness.

The four *Shrek* films challenge the Disney Corporation as well as the audience’s pre – fixed notions of the ‘fairy tale politics’. The film however retains a certain fairy tale atmosphere, being an animation and keeping in mind the child audience, a fact which does not hold true for a number of contemporary live action fairy tale films such as Angela Carter and Neil Jordan’s *The Company of Wolves*. According to Jack Zipes, “Films like *The Company of Wolves* unnerve us because they destabilize our notion of the happy-ended and predictable fairy tale and deal with issues such as fascism, rape, and infanticide” (Zipes intro xii-xiii). Snowden also looks at *The Company of Wolves* and Angela Carter’s wolf stories, exploring feminist pedagogy to work with these texts. She believes that through this process, audience initially blinded by the Disney paratext— may come to understand both fairy tales and feminism in more complex ways as a result of considering radical revisions of both generic and ideological narratives. With each reinterpretation, incorporation, or transposition of these familiar stories, tellers create new tales to serve contemporary needs. The process of revisiting classic tales, ‘defamiliarizes’ them and opens up the possibility of a shift in perspective that “encourages the audience to reflect anew on these stories that have ossified as part of the bedrock of cultural narratives (Tatar 1992).”

WORKS CITED AND CONSULTED:

- Addison, Erin. *Saving other women from other men: Disney’s Aladdin*. Camera Obscura, 31, 5-19, 1995. Print.
- Baudrillard, Jean. *Simulacra and Simulation*. University of Michigan Press, 1994. Print.
- Brockway, R.W. (1989). The masks of Mickey Mouse: Symbol of a generation. *Journal of Popular Culture*, 22 (4), 25-34. Print.
- Carter, Angela. *The Bloody Chamber*. New York: Penguin Books, 1993. Print.
- Chen, M. (1994). *The Smart Parent's Guide to Kids' TV*. San Francisco: KQED Books.
- Chesebro, J.W. and D.A. Bertelsen. *Analyzing Media: Communication Technologies as Symbolic and Cognitive Systems*. New York: Guilford Press, 1996. Print.
- Faherty, Vincent E. *Is the Mouse Sensitive? A Study of Race, Gender, and Social Vulnerability in Disney Animated Films*. *Studies in Media & Information Literacy Education*, 1(3), 1-8, 2004. Print.
- Giroux, Henry and Patrick Shannon. *Cultural Studies and Education: Toward a Performative Practice*. New York and London: Routledge, 1997. Print.

- Grimm, Jacob and Wilhelm. *The Complete Fairy Tales of the Brothers Grimm*. Ed. And trans. Jack Zipes. New York: Bantam, 1987. Print.
- Hastings, A. Waller, *Moral Simplification in Disney's "The Little Mermaid"*, *Lion and the Unicorn*, 17:1 (1993: June) .83. Print.
- Healy, Christopher. "A Nation of Little Princesses: The wild success of the Disney Princess brand means that my daughter is obsessed with all things pink and sparkly. What's an enlightened father to do?" *Salon.com*. 24 November 2004. Web. 5 Dec. 2012.
- Henke, Jill B., Umble Diane Z. & Smith, Nancy J. "Construction of the female self: Feminist readings of the Disney heroine" *Women Studies in Communication*. 19.2: 229-250, 1996. Print.
- Herman, E. S., & McChesney, R. W. "The global media: The new missionaries of corporate capitalism". NY: *Cassell & Continuum*, 1997. Print.
- James Poniewozik, "Is Shrek Bad For Kids?" *Time*. Web. 10 May 2007.
<<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1619573-1,00.html>, 10 May 2007>
- Kunzle, D. Introduction. In A. Dorfman & A. Mattelart (Eds.), *How to read Donald Duck: Imperialist ideology in the Disney comic* (pp. 11-24). NY: International General, 1975. Print.
- Lacroix, Celeste. *Images of Animated Others: The Orientalization of Disney's Cartoon Heroines from The Little Mermaid to The Hunchback of Notre Dame*. *Popular Communication*, 2(4), 213-229, 2004. Print.
- Lieberman , Marcia R. "Some Day My Prince Will Come: Female Acculturation through the Fairy Tale." *College English*. Vol. 34, No. 3, Dec., 1972. Print.
- Moellenhoff, F. Remarks on the popularity of Mickey Mouse. *American Imago*, 46, 105-19, 1989. Print.
- Pearson, Maryls and Paul R. Mullins. "Domesticating Barbie: An Archaeology of Barbie Material Culture and Domestic Ideology." *International Journal of Historical Archaeology* : 225–259, 1999. Print.
- Perrault, Charles. *The Tales of Mother Goose*. Middlesex: The Echo Library, 1902. Print.
- Rosenbaum, J. (1975, January-February). "Dream masters II: Walt Disney. Film Comment" , pp. 9.

<http://www.salon.com/mwt/feature/2004/11/24/princesses/>
- Tatar, Maria. *Off With Their Heads!: Fairy Tales and the Culture of Childhood*. Princeton University Press, 1992. Print.
- Warner, Maria. "Go! Be a Beast" *From the Beast to the Blonde: On Fairy Tales and their Tellers*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1995. Print.
- Williams, Raymond. *Marxism and Literature*. Oxford University Press, 1977. Print.
- Zipes, Jack. *Breaking the Disney Spell. From Mouse to Mermaid: The Politics of Film, Gender, and Culture*. Ed. Elizabeth Bell, Lynda Haas, Laura Sells. Indianapolis: Indiana University Press, 1995. 21-42. Print.
- Zipes, Jack. *Don't bet on the prince: Contemporary Feminist Fairy Tales in North America and England*. New York: Routledge, 1989. Print.
- Zipes, Jack. *Happily Ever After: Fairy Tales, Children, and the Culture Industry*. New York: Routledge, 1997. Print.

JEAN SASSON'S *MAYADA* AS A TALE OF RESISTANCE AND RESURRECTION

ANILA CHANDRAN
RESEARCH SCHOLAR,
DEPARTMENT OF ENGLISH,
SREE SANKARACHARYA UNIVERSITY OF SANSKRIT,
KALADY, KERALA.

Abstract:

Writing about a dark age of a period, Jean Sasson has proved herself a pure humanist and realistic American writer. She portrays the grievances of people, especially women in the Arab world. Her *Mayada: A Daughter of Iraq* published in 2003 portrays the true picture of an Iraqi woman oppressed by Saddam Hussein's regime. Set against the backdrop of inhumane dictatorship, brutal torture and barbarianism under the rule of Saddam Hussein, Sasson pulls the veil that hides these cruel acts. *Mayada* thus becomes a mouthpiece for the people of Iraq as well as passive resistance against the autocracy and political hypocrisy of Saddam's military regime. It is also an outcome of Mayada's arrest and torture in Baladiyat prison (Saddam's torture jail), her survival and urge to voice her story to the world. Sasson proved instrumental in helping Mayada achieve her aim. Set against the backdrop of inhumane dictatorship, brutal torture and barbarianism under the rule of Saddam Hussein; Sasson pulls the veil that hides these cruel activities.

Key words: Iraq, Arab world, Saddam Hussein, Baladiyat prison.

The protagonist, Mayada, a woman of fierce passion for independence and a soldier who fights for what she strongly believes in, represents the tortured womanhood during the rule of Saddam Hussein. Mayada, was confined in Iraq's brutal Baladiyat prison for a long time, fated to visit the torture rooms and wait in crowded cells with seventeen other shadow women whose life had been interrupted with false allegations and hardships. The novel has been written from an insider's perspective. The novel opens with Mayada's voice and the beginning of the events

that lead to a disastrous consequence in her life. Sasson opts for a first person narrative which echoes the pathetic voices of thousands of Iraqi woman. She would not have been able to produce much of an impact had she presented the book in the third person narrative because Sasson, being a foreigner would have been deemed an outsider and a criticizer. However, the first person narrative with Mayada's voice opening the novel endears the readers with a feeling of assurance and reliability. Through Mayada's words, the novel vividly describes the privileged position she held in the rich Iraqi family and the degrading graph of her life in which she went from being one of Saddam's favorite to a prisoner thrown into one of his many torture prisons. Sasson's work has a meaning that goes beyond certain agendas and political cruelty when playing games with common people's life becomes normal for the rulers who create the pain. For the receiver however, it becomes the pain of leaving children, parents, siblings behind and getting roped into a political system that never seems to end. *Mayada* has continuity of circumstances and events with no holds barred. It conveys a sense of ultimate macabre and evil that any human being can not even begin to understand. It can be regarded also as a reading of a woman's life, in being interested in the particular culture and lifestyle with regard to the teachings of the Quran. There is, as this book conveys, something amiss in the way human beings are treated and those that seem fit to treat their citizens as such in the name of Allah.

The stories of the shadow women are all illustrations of resistance and silent rebellion against the dictatorship of Saddam. Living in a filthy cramped cell with shared toilet and a diet of mouldy bread and lentils, the only things that keep away the time and distracted women from the fear of being tortured, and the sound of others being tortured, is to share their stories – the tales of their lives before prison, and the people they knew in their free lives. Mayada being something of an Iraqi socialite, her stories naturally fascinates the readers too. The book proves to be a fascinating insight into the injustice of the Iraqi secret police in a country where even hearing a bad word spoken against the premier was a crime punishable with a long sentence.

The characters of the book have been penned down as living martyrs of the tyrannical rule. The protagonist Mayada dedicates the book to one of the shadow women named Samara – a stunning lady who despite being in prison still took pride enough in her appearance and washing her clothes every day. Taking the role of the group's morale officer, Samara spends all her time trying to cheer everyone up and encouraging them to build up their strength against whatever torture might be coming up next. Samara nursed Mayada's hopes and spirit, instructing her to retain her sanity and have faith in the Supreme. Samara was the ultimate symbol of practicality and optimism. She was beacon of hope to all the women of cell numbers 52. Samara held onto her spirit without crumbling under the sheer pressure of the Mukhabarat. She sees everything from a positive angle, symbolizing the determination and faith to survive with the hope to be freed.

They have told me that I will stay here until I confess to being a spy, but I have nothing to confess. I am not a spy and no matter how many times they shoot me with electricity or how many times they beat me, I will never say I am something I am not. (64)

Dr. Hameed is yet another typical character of Saddam's Iraq. He belongs to the genre of the number of Iraqs who were forced against their will to join the Baath party and assume government jobs that would be repulsive for anyone with compassionate heart. When the doctor memorized the phone number that Mayada had given him, he was actually helping his conscience which was caught in turmoil of fear, anger, repression and helplessness to avoid his currently pathetic plight.

The shadow women promise Mayada that they would repay the legendary hero of Iraq Jafar Pasha Al- Askari by taking care of his granddaughter. This promise illustrates the golden days of Iraq's past and how people still fondly remember those days in all its glory. The words of Samara when she was physically ill show the mental determination and audacious thoughts of a fearless Iraqi woman.

"While I cannot walk, I can speak." With a smile she closed her eyes and whispered, "At the last prison, a poem was etched in the wall. Some poor, suffering, nameless woman died there. Wishing to keep some small part of her alive, I memorized her poem. I say this poem to myself, every day."

Samara's face and body twitched and she haltingly shared the verses she had so carefully memorized:

They took me away from my home
They slapped me when I cried out for my children
They imprisoned me
They accused me of crimes I had never committed
They interrogated me with their harsh accusations
They tortured me with their cruel hands
They stubbed out cigarettes on my flesh
They cut out my tongue
They raped me
They cut off my breasts
I wept alone, in pain and in fear
They sentenced me to die
They staked me to the wall
I begged for mercy
They shot me between my eyes
They dumped my body in the shallow grave
They buried me without a shroud

After my death, they discovered I was innocent.

As she stood as one with the other shadow women, Mayada told herself that she was living a great moment in her life and that she would never forget a single word from Samara's lips. Every flutter of Samara's movement would be a part of her until the day she died.

She cried quietly and soon all the shadow women were crying together.

Mayada looked around and her words broke the sadness binding them all. "We are comrades-in-tears," she said. (178)

The shared experiences and thoughts brought them to sense oneness in womanhood. They have lost everything as an Iraqi, as a woman and also as a human being. But their sense of oneness flames the warmth of hope that they will be free from this dictator rule; one of the reasons that keep them alive.

Dr. Fadil Al-Barrack is one man symbolizing the hopelessness of a man, regardless of power under Saddam's rule. Dr. Fadil, a man of intelligentsia depicts Saddam's belief that "an ignored man was less trustworthy than an intelligent man" (81). Fadil dedicated his life and soul to his nation, however on being falsely alleged of plotting against Saddam, an allegation that could be plainly seen as faked. But Saddam's dogmatism resulted in Fadil's downfall. This incident provides an insight into Saddam's reign of terror.

The tales of the other shadow women are shocking revelation of the discrepancies and anomalies in the functioning of the Baathist regime. Their tales are a means of passive resistance showing that their physical self may have been automated into submission yet their internal rebellious souls continue to thrive within themselves. They can respond only through their voice against their plight. Even Mayada experiences this surge of rebelliousness when she involuntarily cries out, "undoubtedly some dogs are treated better than us, but not our president's Doberman, Mukhtar!" (131). The following sequence about Mayada's encounters with Saddam and the inner apparatus of Iraq's elite society is a way of sustaining themselves within Baladiyat. This scheme may be well-related to a cheap comfort that is to say, gossiping. Criticizing Saddam and his wife Sajida, along with entire system that he built up, provided a way of silent resistance and struggle for their freedom as well as of Iraq. It is quite interesting to note how the women from diverse backgrounds – political, economical, cultural, religious- all quickly formed bonds of intimate sisterhood. Their passionate care for each other's welfare and the devices they employed to protect each other are symbolic of the patriotic love for Iraq as well as its countrymen that runs through their veins. They were aware that their only hope is to stand united and subservient and patient for the right time to come. Their innocent and endearing works like 'habiti' (75) and 'little dove' (251) are illustrations of their deep love and compassion for one another. Their language, irrespective of their background, does not depict any signs of

superiority or domination over others of poorer backgrounds. They are all but one, held against their will in a manmade hell, and threatened to rip their souls off their incarcerated, partly lifeless bodies. But nothing in Baladiyat weakens their perseverance. The women have adopted themselves to their fate and have found trivial methods of withstanding the ruthless oppression. Samara instructs Mayada that the way possible is to maintain emotional stability; however hard it may see to be. “You must keep yourself strong. During the interrogations they try to break our spirit along with our bones.”(54)

The women however are not entirely inert to the tortures and injustice hailed against them. The tale of every shadow woman is a curse upon Saddam Hussein, the root cause of their doom. The women find solace in their only hope which seeks guidance from Lord Almighty in the hope that he alone would be able to amend the situations in Iraq. Ahmed, the young Wahhabi convert is another example of a defiant rebel who continues to uphold his belief with dignity no matter the barbaric assimilations against him. Ahmed’s unfaltering determination and devotion is an inspiration to the shadow women as well as an icon of everlasting freedom of spirit which no torture was able to crush.

The guards and prison officers of Baladiyat were a sharp contrast to the shadow women and other hopeless prisoners. The officers were extremely misogynistic when it came to the women. Their derogatory remarks and curses are iconic of the filth that rotted inside and around Saddam’s governance. The men it is to be noted, took intense pleasure in playing God. They considered themselves as the supreme masters and the prisoners especially the women as mere slaves begging at their feet to have mercy on them. “Pray to your God & you will. But he will not hear you. I am your God today!” (241).

Yet another fact is that these officers were immensely satisfied out of sadistic pleasure arising from the horrific methods of torture which included electrocution and incarceration among several other brutally similar techniques. The crass shouting and curses all followed Saddam’s inimitable policy of intimidation. The officers resorted to such measures to demonstrate their superiority above the weaklings of the nation, that is to say, the ordinary Iraqi citizens. The feigned execution was one such sport meant to illustrate their power over weaker creatures and also a new method of entertainment for the otherwise ‘bored officers’. The men’s appetite for cruelty only whetted with new arrivals as well as new methods of interrogation and subsequent torture. And their pleasure increased through insulting the prisoners, providing to then that they were nothing but insolent life forms means to be crushed under the soles of their boots.

“You are a mighty bunch, I must say ... I praise Allah that I have a wife and sisters and daughters at home that not been know how to buy groceries at the market,” meaning that

they were so pious they did go out of the home. “And look at you, a bunch of filthy criminals. You are a disgrace to your families. And cowards, too”. (243).

The faith of the women depends not only upon Allah but also upon Mayada. The only hope of escaping prison is by means of a released prisoner. And it was Samara who instilled the belief in Mayada as well as the other shadow women that Mayada would be the first to escape from Baladiyat. Samara practically analyses the officer’s treatment of Mayada and concludes that Mayada would be lucky enough to escape to the exterior world.

Everyone in this cell think of the messages you to send yo your families. Mayada will be released soon ... you will be our carrier pigeon, Mayada. In Baladiyat, Freed prisoners are our only method of sending out messages.” [104]

We also find a bit of dispersion and impatience in our protagonists tone. When Mayada learns she is to be freed in ten days, she appears somewhat dejected and sulky at the time period.

Jean Sasson’s *Mayada* tells us of a nation’s patience for liberation from despotic tyranny of Saddam Hussein. The novel reveals much of the day to day atrocities of his tenure that attracted less notice. Hussain’s rape rooms, death by torture, decision to slaughter the children of political protestors accurately reflected the day to day policies of Saddam Hussein’s regime. The novel in itself plays a tool of resistance, voicing out the nation’s demand to be freed of administrative autocracy, military despotism and political hypocrisy. Mayada enumerates the lives of several Iraqis who had to remain low and face inevitable torture. The book, most importantly is a fulfillment of the promise that Mayada pledged to the shadow women as well as the other suffers of her beloved nation : “I swear by Allah that one day world will know all our stories, Muna” (338). The book is a symbol of resistance and perseverance for liberation by the people of a nation that had been succumbed to domination.

The novel ends with an expectation that waits to be written again on the pages that would describe Iraq’s future through noble-minded men and women who would prove pivotal in determining the future and prosperity of this nation. Mayada wraps up her narration with a prayer to the ultimate savior who she believes brought about the liberation of Iraq. “May Allah guide the hand that writes on that blank page.” (371)

Works Cited:

Pollack, Kenneth. *The Threatening Storm*. New York: Random House, 2002.

Sasson, Jean. *Mayada: Daughter of Iraq*. New York: Doubleday, 2003.

INSECTS IN WILLIAM BLAKE'S SONGS OF INNOCENCE AND SONGS OF EXPERIENCE

SARWAR AHMED
MPHIL RESEARCH SCHOLAR
UNIVERSITY OF CALCUTTA

William Blake (1757-1827) published **Songs of Innocence and Songs of Experience** in 1794.

In this collection he follows the eighteenth century tradition of pastoral poetry. However, the poet shows his keen interest in insects apart from other elements of nature. In his **Songs of Innocence and Songs of Experience** there are such references to insects. Most of the poems of **Songs of Innocence** are beautiful expressions of the absolute unity of Nature, children and the divine incarnation. On the other hand, these songs collectively present us a child's world of perfect serenity, purity accompanied with a joyful atmosphere. Such atmosphere is created with the images of children, birds, insects, tears and the infant Jesus. If one goes through the poems of **Songs of Innocence and Songs of Experience** minutely, one can observe the variety of thematic treatments throughout.

Poems of **Songs of Innocence** are interspersed with the images of grassy land, green fields, meadow, stream, etc. All these create a natural and suitable ambience for a child to continue his zestful and vibrant activities uninterruptedly. Amid such an atmosphere a child is undoubtedly happy with his playmates. His playmates and world include various types of birds and insects. However, the insects become significant components of nature and the poems of the entire collection. We can observe more references to insects in **Songs of Innocence** than **Songs of Experience**. Significantly most of the insects described are harmless to children and mankind as well. Rather their charming activities make children happy and more playful. By the incorporation of the insects Blake may have hinted at the loneliness of children in contrast to the business of their parents which now becomes a very common picture throughout the world. Towards the end of the eighteenth century the children of ordinary household had no such wonderful toys and electronic cars except the insects to play with.

The world of children in **Songs of Innocence** is a near paradise. In his innocent world a child lives with his father, mother, God, birds, insects, little Lamb, etc. The spirit of God is always by the children's side to help them in the moments of their helplessness. After all, God Himself 'became a little child' as it is said in "The Lamb". So He knows better how to aid the child and how to compensate his needs. Apart from the songs of 'skylark' and 'thrush' (in "The Echoing Green"); 'the lamb's innocent call' and 'the ewe's tender reply' (in "The Shepherd"), there are other living creatures such as the 'grasshopper', the 'emmet' which can make a child happy.

William Blake's **Songs of Innocence** opens with a poem called "Introduction" where he says 'I wrote my happy songs/ Every child may joy to hear'. Thus we have the key features of the poems included in the collection. Apparently these poems can encourage the children to be happy all the time and comfort them in their loneliness. Blake's portrayal of insects in some of his poems reminds us of the popular nursery rhymes on the insects introduced in the syllabi for little youngsters throughout the world. While introducing these little creatures Blake may have kept in mind the familiar world of a child and his untold desires to have intimate playmates. Hence William Blake in his poems provides sweet, harmless playmates like 'little lamb', 'sheep', 'emmet', etc. for that lonely child. Strangely enough, the depiction of grassy land, fly, beetle, birds forms a food-chain which is a very important aspect of an ecosystem. In this regard the poet becomes a friend of children and of environment simultaneously.

In "A Dream" (of **Songs of Innocence**) we have three names of harmless insects which support the innocence of the child's world. The 'emmet', 'glow-worm', 'beetle' enhance the theme of the poem to a large extent. According to the poem, if the child's bed is guarded by an angel, the 'emmet' too has its protector. The 'emmet' or ant will not be lost long. There is the 'glow-worm' to help the benighted ant. The blessing of God is always there for innocent beings like ants, children, etc. Here Blake uses the metaphor of 'the watchman of the night' to signify the importance of the 'glow-worm' in our life. In the poem the poet asks the 'little wanderer' to follow 'beetle's hum' to reach its home. Here this 'little wanderer' is none but the 'emmet' which 'lost its way'. However, all these creatures can easily be found in our surroundings. Above all they are also the inseparable parts of our ecosystem. Significantly the 'glow-worm' gives us its little light at night without the moon. The poet may indicate the 'glow-worm's benevolence despite its littleness. On the other hand, they can be considered close friends or benefactors of human beings. After all, this poem like some other poems in **Songs of Innocence** speaks of William Blake's minute observation of the little inhabitants of our ecosystem. But we should keep in mind that all the poems of this collection do not follow this kind of generalized view. In another poem called "Laughing Song" of **Songs of Innocence** we have a 'grasshopper' laughing in the 'merry scene.'

In “The Sick Rose” (of **Songs of Experience**) the ‘invisible worm/ That flies in the night/ In the howling storm’ makes the rose ‘sick’. The ‘dark secret love’ of the ‘worm’ destroys the life of the rose. In this poem the poet presents only a clear image of a crimson rose violated by that worm. The metaphorical image of the worm signifies a young chaste girl of rosy hue ravished by a person in the darkness of night. Here the poet does not use the image explicitly as a metaphor. By means of that ‘invisible worm’ Blake introduces the horror of secret and forced sex. In this poem sex never appears to be a joyous impulse, but a painful experience. The present poem does not deal with the child’s innocent world. It depicts the world of stark realism. Now the insect appears to be harmful to the mankind. Here the poet also speaks of corrupted state of mind and experience. It is no more the world of holy pastoral atmosphere of **Songs of Innocence**. Here the child’s grown up stages can be found in the inactive performance of the virgin maid on the bed and also in the evil activity of the male persona. These two states are apparently contrary to each other. Eventually the entire meaning of the poem is enhanced by the introduction of the ‘invisible worm’ imagery. Thus an insect regulates the meaning of the poem.

“The Fly” of **Songs of Experience** is also a poem about an insect where the fate of man and the fate of the fly are identical. Man is destroyed by a fate as blind as the thoughtless hand that killed the fly.

Poems on insects belong to a tradition that can take us back to John Bunyan himself who wrote the **Book for Boys and Girls**. Isaac Watts who flourished in the early eighteenth century composed a poem on emmets, and thus Blake had two distinguished predecessors when he wrote “A Dream”. Significantly in the writings of Bunyan and Isaac Watts, the moralizing tone is very strong. On the contrary, in Blake’s poem, there is no moralizing and the accent is on what is little and tiny (reminding us of a defenceless infant) and the universal presence of the divine guidance for the innocent. But such guidance does not exist when we see an ‘invisible worm’ destroys the beauty of the rose in “The Sick Rose” (of **Songs of Experience**).

Reference:

Dwarakanath, K. William Blake: Songs of Innocence and Songs of Experience. Macmillan, 2008. Print.

CONCEPT OF UNIVERSAL MOTHERHOOD AND ROLE OF WOMEN IN NATION BUILDING WITH RELEVENCE TO SWAMI VIVEKANANDA IN MODERN CONTEXT

SAVITA CHAVAN
ASSISTANT PROFESSOR,
SNDT COLLEGE OF ARTS & SCB COLLEGE OF COMMERCE,
CHURCHGATE, MUMBAI

Born on the 12th January, 1863. Swami Vivekananda proved to be instrumental in the revival of Hinduism in India and valourised the concept of nationalism in colonial rule and prelude of Indian culture to the west. No wonder if the entire world celebrates the 150th birth anniversary of this great monk. His contribution unto the uplift of women especially when India found itself at the crossroads cannot go unnoticed. It is more so, when more and more women occupied pride of place in nation building but sadly, where their modesty was under constant assault.

Renowned American Poet William Ross Wallace (1819-1881) believed in his poem titled '*The Hand that Rocks the Cradle is the Hand that Rules the World*' that the first manifestation of God is the hand that rocks the cradle. In fact in some civilizations one can find a cow giving milk, the earth bearing grains, a tree yielding fruits and the mother nursing babies being respected equally as demonstration of God, like in the Indian civilization. Swami very unflinchingly announced in those days that in the West women were looked at as wives while in the East they were regarded

as the mother. Thus, he tried to differentiate between materialism and spiritualism in the treatment of women. It is true in case of the healthy Mother Cow that is pitilessly slaughtered, the rich mother earth that is exploited greedily and the mother tree that faces near annihilation. It is a high time we commit to memory the 'immortal' soul and mend our ways.

Vivekananda believed that a country's prospect is largely relied on its people, and his preaching focused on the progress of mankind. He wanted to set in motion machinery which will bring noble ideas to the door of even the poorest and the least privileged people. Vivekananda enunciates that the very essence of Hinduism was best articulated in the Vedanta philosophy, based on Adi Shankara's elucidation. While summarizing Vedanta as follows: Each soul is potentially divine. The target must be, to him, to manifest this Divinity within by controlling nature, external and internal. Vivekananda associated morality with control of the mind, seeing truth, purity and selflessness as traits which strengthened it. He appealed his disciples to be holy, unselfish and to have faith. Vivekananda supported celibacy, believing it the source of his physical and mental endurance and articulacy. He emphasized that victory was an outcome of focused thought and action.

The doctrine of motherhood is as infinite and potent as the cosmos. With the power of motherhood within, a woman can influence the entire world. Women do not willingly send their sons to war. The strength of feeling the motherhood principle inspires *can* change the world. It is said that when women are underdeveloped, their children become feeble as well. In this way, a whole generation loses its strength and vitality. Only when women are given the honour they truly deserve, can we create a world of light and awareness. This gets to the essence of what 'The Motherhood' is about, and why it is so significant for us to find our power for ourselves, because we then have the power to create something magnificent for the progeny. The excellence of motherhood is the base of a woman. This talks about the quality of motherhood, again stressing that there is no call for giving birth to demonstrate these qualities. And there is no need to mother only those to whom we have begotten..

The accountability of a mother, when it comes to influencing and stirring her children, cannot be underrated. This is true that there is a strong woman behind every successful man. Wherever you see happy, peaceful persons; wherever you see kids gifted with noble qualities and good dispositions; whenever you see men who have enormous strength when faced with disappointment and difficult situations; wherever you see people who own a great measure of understanding, sympathy, love and compassion towards suffering, and who give of themselves to others – you will usually find a great mother who has motivated them to become what they are. It is the mother to sow the seeds of love, universal kinship, and endurance in the minds of human beings. Woman is the maker of the human race. She is the first Guru, guide and mentor of humanity.

Women's contribution in post-conflict nation-building is an important element in achieving an equitable, peaceful and more prosperous society. With above discussion, we can understand in what way women can be the most important factor in their role of building the nation. The woman is the pillar of future society. In this way we can understand the vital thoughts of Swami Vivekananda pertaining to the current topic.

WORKS CITED:

1. RAND Corporation study at www.rand.org
2. 'The Awakening of Universal Motherhood' Sri Mata Amritanandamayi Devi (Amma) (www.amma.org.uk).
3. Anthropologist Kitzinger's (Women as Mothers, 1979)
4. [Swami Vivekananda](#) A brief biography
5. Bengali film director Tutu (Utpal) Sinha made a film, [The Light: Swami Vivekananda](#)

LITERARY VISIBILITY OF THE QUEER: A STUDY OF YARAANA: GAY WRITINGS FROM INDIA (1999) AND FACING THE MIRROR: LESBIAN WRITINGS FROM INDIA (1999)

- ROOPNA RAVINDRAN
LECTURER IN ENGLISH
GOVT. DEGREE COLLEGE, SHADNAGAR
ANDHRA PRADESH.

Abstract

This paper points to the hidden existence of queer lives in ancient, medieval and aftermath literature. Queer people have always been looked upon as deviant out of the norms. Queer lives, their issues, experiences are represented from their own perspectives in two Indian writings, *Yaraana: Gay Writings from India* (1999) and *Facing the Mirror: Lesbian Writings from India* (1999)

Sexual preference and expression are considered private matters by a large group of people in India. The Indian society since time immemorial was very much heterosexist in attitude. It has been imposing various corruptive measures to keep people heterosexual. The colonial period identified the status of Queer in terms of them being criminals and implemented legal Acts such as the Criminal Tribes Act and Section 377 of the Indian Penal Code. The Act condoned “sexual act against the order of nature.”

There has been an apparent hierarchical division between natural/unnatural, public/ private, heterosexual/homosexual in the society. A close examination of the literary writings reveals that sexuality is socially constructed, culturally mediated and historically variable. Queer people in India had been forcefully made to internalise that the idea that they are ‘perverts.’ There have been instances of Queer people coming out in public, realising their stature as sexual minorities in the society, voicing for the recognition of lives and fighting to share equal rights with

heterosexual people. By means of their struggle for emancipation, they have made attempts to revisit the mainstream histories and articulate about their so far unwritten, silenced queer histories and lives in India.

Queer in India

Queer Sexualities have existed long before in a variety of different cultures and homosexuality is an eradicable part of human sexual possibilities. Queer Sexuality possesses a critical history in India. Ancient, medieval and the later text exemplify the hidden existence of queer people in India during all times. Their existence has been traced out even on the ancient Hindu temple architecture in India. Contradictory to this one can also find different sorts of punishments imposed on queer people in India during different historical times. It has been belittled by law, religion and other societal institutions. It is considered 'deviant' by culture and presented as 'low grade' act by literature. One can no more consider it as a recent invents copied from Westerners. There is also no universalistic history of homosexuality. It is possible to understand the social significance of sexual behaviour, both in terms of social response and in terms of individual identity and its historical context. Sexual orientation, preference, behaviours, expressions are no more fixed to the rigidity of heterosexist; it is very much diverse and pluralised. Our society and culture have been severely hostile towards alternative sexualities. The strong influence of power has reduced these sexualities to silence, invisibility. They have been utterly marginalised. They were defined though the language of an oppressive society and was in turn given a "non-existent" mythical status.

India has seen the coming out of queer people during the contemporary times. 'Queer' as discussed here represents the multiplicity of desires and identities each and all of which question the genuineness, the faultlessness and the unavoidability of heterosexuality. *Yaraana: Gay Writings from India* (1999) edited by Hoshang Merchant and *Facing the Mirror: Lesbian Writings from India* (1999) edited by Ashwini Sukthankar are the earliest documents of the coming out of gay and lesbian people in India respectively both being anthologies of personal narratives, inscribing the realities of queer living in India. The former text is edited by a well known poet. Other writers to mention are Mahesh Dattani, Raja Rao, Ashok Row Kavi, Adil Jussawala. The theme revolves around the stature of Gays in India who are forced to lead a kind of bisexual life. The latter text deals with the supposedly autobiographical narratives of many gay and lesbian people in India. The text is divided into different sections. Not much information is given about the biographical details of the writers. The text points to the loneliness and frustrations that queer people face in the mainstream society. Their everyday life is a kind of resistance.

Their identities were defined by others who do not belong to the queer. And they stand codified in religion, medicine and law. Queer people write of the past, present and future of their lives. Their writing is a deliberate act. Most of them are not well known writers. They write mainly to

assert their individual identity. They have been misrepresented throughout ages. There has been an attempt to erase their existence, demolish the statures that represents same sex love. The aim of these writers is to create a selfhood through these writings which they claim is the actuality. These people need recognition and therefore speak of their own sexual desires, identities, languages and space. These articulations of lives can be viewed as an act of resistance and a kind of living theory. Their writings can also be viewed as the beginning of the subversive potential of their lives, how they transgress the norms of the society. Their articulation seems to define a language, exclusively for queer people, in which queer sexuality will be spoken in future. Both the texts have specific introduction which places the writings in the contemporary socio political milieu of queer movement.

Inscribing Queer Lives

In the introduction to *Yaraana: Gay Writings from India* (1999), Merchant brings out the visibility of gay life in various cultures and ancient literatures. These instances assert the fact that the existence of queer life cannot be negated. The narratives in the text are very much contextually specific. There are references of the erasure of male bonding that are widely accepted as homo social and bisexual relationship that turns up due to intense homophobia that dominated the society. In the text, male body is dealt with as an object of desire. We witness a kind of celebration of alternate sexualities in these writings.

There is also oppression, homophobia, ill treatment, attacks on gay and lesbian subjects and law against queer people has become a historical error. These writers make the readers realise this fact. Queer people have been subjected to judicial actions in India. The Canonical codes make them criminals. There is no solution suggested. The existence and development of various gay organisations support their living.

These inscriptions can be viewed as an attempt to understand their sexuality itself. One makes out that here a gay wants to assert his gayness and he uses writing as an effective medium for the purpose. It is the urge to assert their existence as normal that made them write. It is a necessity for them. It is a process of finding a space for Queer people, and an endeavour to understand their fluid identity, away to describe who they are.

Ashok Row Kavi mentions about his trip with homosexual partner to south India. The trip was mainly aimed to identify the gay life in India. The structure of homosexual behaviour in India involves sexual activities rather than homosexual emotional bonding. Gay movements in India are also becoming visibly particular in the urban areas of India. Reviewing Indian writings, one cannot trace the existence of a Gay. Most of the stories are hidden as subtexts and need to be uncovered. The anthology discusses elaborately about the lives of gays. One can find a celebration of the so far repressed sexual performances. Mahesh Dattani's "Night Queen" proves the subversive potential of writing openly about the male body and sexuality that is contradictory

to the masculinity defined by the norms. 'Underground' can be read as the kind of resistance of the mainstream spaces, creation of their own spaces owing to the social restrictions.

The writings overlook that there is no acceptability for same sex marriages in India. Only heterosexual marriages are valued.

They don't understand it when you tell them
You are married three times over,
Divorced once.
How come there are no children in the flat,
They enquire, (*Yaraana*, 99)

Facing the Mirror: Lesbian Writings from India (1999) edited by Ashwini Sukthankar, contains writings of lesbians who write for the public for the first time. The objective of the edition is well cited in the introduction of the anthology:

So today we find ourselves banished from language itself, literally at a loss of words" (*Facing the Mirror*, xvi)

we put pen to paper so that one less woman might have to experience the isolation we did.

We try to articulate the many connections of shared faith, shared blood, shared experience, writing of similarities without hiding the main points of difference (*Facing the Mirror*, xvii)

The comparatively large collection ranging from "Passages" to "Difference" signifies the growth from being closeted and invisible to open and visible. Some of these writings are explicit description of sexual acts, represent purely the erotic. These writings use a "language of commercial pornography." Most of the writings are about the initial stages of lesbian union. Violence, disaffection, unhappiness, suicide and self hatred to name a few taboo subjects acts as themes of many of their writings. Hatred towards heterosexual practice is evident in pieces like "Coming to Women" by Preethi.' 'Wanderer' goes in line with the Helen Cixous 'écriture feminine.' Rekha writes the lesbian body. There is a celebration of woman's body leading to 'joissance.' 'Wifey' by A.G. provides an instance of the lack of interest in heterosexuality. The fear of being known as a lesbian and the consequences of it add on to it. "That is forbidden, that is unthinkable and unspeakable yet I think and speak. I am s afraid that one day someone will come to know about us and you will be hurt for life..." (*Facing the Mirror*, 78)

Compulsory Heterosexuality borrowing the term from Rich has led to the repression of other diversifying desires. The emergence of these writers from the repressive institution, to that of homophobic realm has been highlighted in 'The Letter' by Kanchana Natarajan. A mockery of the institution of heterosexual marriage itself is found in some of the writings. Lesbian Life extends much beyond sexual explicitness. A collective concern of sisterhood is also visible in the anthology.

Apart from these acts of resistance it also touches upon the lesbian suicides that happen in the society. The myth that same sex love is a disease, abnormality proves dangerous to the lives of many queer people in India. In such an atmosphere, queer people always curse themselves, live in shamed secrecy, try to cure themselves by resorting to forced heterosexual marriages or even attempt suicides individually or jointly. This oppression and suffering of queer people cannot be ignored.

The edition puts together Lesbian aesthetics and proclaims the coming together of lesbians. It is also sometimes a desperate cry of the hostility that they confront in the society. The text declares the visibility of Lesbian existence in India.

Conclusion

Both these texts represent only one section of the society that is the supposedly elite English speaking middle class people. The anthologies seem to be silent about others. In the introduction to *Facing the Mirror*, Sukthankar talks about the difficulty to get hold of the personal narratives of lesbian women in rural India. The history of queer desire in the rural context is yet to be written. These writings create an alternate history. A history narrated from the perspective of the so far marginalised section of the society. Like the Dalits and other marginalised movements these queer people in India too has to rise on. Both the editions are aimed at this possibility.

Every nation has a historic moment when it comes to its own and bursts upon the world's consciousness. Such a moment has already been defined by their literatures for India's women and Dalits. I am humbled to have been entrusted with defining the historic moment for Indian homosexuals through their literature, old and new, heroic or pedestrian, lovely, lovelorn or rough and ironic (*Yaraana*, xxv)

These writings apart from contesting the heterosexist norms bring the idea that homosexuality too is natural and innate and there is no need to consider it as abnormal. Writing here becomes a political act. Personal turns into political. These writings observe how everyday lives of queer people are politics in themselves. These writings question the very foundation of the normal society. These texts give voice to a politics that is only now beginning to enter the consciousness of India.

BIBLIOGRAPHY

Merchant, Hoshang. *Yaraana: Gay Writings from India*. New Delhi: penguin, 1999

Sukthankar, Ashwini. *Facing the Mirror: Lesbian Writings from India*. New Delhi: penguin, 1999

GEOFFREY CHAUCER, THE MASTER OF HUMAN NATURE: A STUDY OF THE CANTERBURY TALES

- MUKESH KUMAR
ASSISTANT PROFESSOR OF ENGLISH
UNIVERSITY COLLEGE KURUKSHETRA.

In the literary history, the age of Chaucer is dated from 1340 to 1400 as we come to know that Chaucer was born in 1340 and died in 1400. This age was a period of glaring social contrasts and rapid political changes. It was a dark and dismal side of social contrasts. With the increase of trade, the commercial classes rolled in wealth and lived in extravagant luxury. So did the royal families and the nobility. The masses of the people lived in deplorable poverty and misery. Epidemic after epidemic ravaged the country. This was followed by a period of unprecedented degradation, hypocrisy and corruption. Its worst phase was seen in the corruption of the church and the clergy. This phase of corruption has been realistically painted by Chaucer in the prologue to The Canterbury tales in the portraits of the monk, the Friar, the Sumnour, the pardoner, and the parson. This was the shocking state of things in the religious world in England in Chaucer's Age.

He had the relaxed, quizzical attitude that let him contemplate the varieties of human nature with a combination of sympathy, irony, and amusement, together with the good fortune to have opportunities of knowing men in all ranks of society; he was trained in the courtly life, the diplomatic life, and the urban life of affairs. (ACHEL, 89)

Chaucer's masterpiece, the Canterbury Tales presents before us a picture of contemporary English life works and play, its deeds and dreams, it's fun and sympathy and heartily joy of living, such as no other single work of literature has ever equaled. Twenty nine persons, excluding the poet, reach tabard inn in Southwark, where the poet joins them on their pilgrimage to the Shrine of St. Thomas Beckett at Canterbury, which includes all classes of English society, from the Oxford scholar to the drunken miller, and accepts gladly their invitation to go with then

on the morrow. The knight is placed first followed by his son, the squire, and by his attendant Yeoman. The host of Tabard Inn, agreeing to join the party, suggests that each of the thirty pilgrims (Chaucer included) tell two stories either side of the journey, thus making in all one hundred and twenty stories. But only twenty tales were written and four remained incomplete. There are two prose tales written by Chaucer himself, the tale of Melibeus and the parson's tale.

Each pilgrim is at once fully realized individual and a representative of his class or his profession. They are all on holiday, not at their daily labors, so that they are more relaxed and self-revealing than they would otherwise be. Chaucer's the Canterbury tales is unique in its individualizing of the narrators and the whole sense of the contemporary social scene which he brings to the reader. He brings all the pilgrims together at Tabard Inn at Southwark representatives of every class in the England of his day.

The characters move between the inn and the Shrine, where different classes are likely to mingle. However, in these tales, Chaucer depicts both the pilgrims and their stories with striking realism. In "The Nun's Priest's Tale," "The Canon's Yeoman's Tale," "The Friar's Tale," "The Reeve's Tale", and "The Cleric's Tale," Chaucer demonstrates his remarkable insight into human nature. By comparing and contrasting these tales, Chaucer presents the universality of human nature as we read the Canterbury tales. David Daiches writes:

"experience" and "auctoritee" are the two terms used by Chaucer. They are the two sources of knowledge and understanding and for Chaucer character was largely determined by the use an individual makes of each. (ACHEL, 97)

And again he says,

Chaucer brings to bear both "experience" and "auctoritee", his own knowledge of human nature, and his wide reading. (ACHEL, 100)

The Canterbury tales, a magnificent unfinished opus in which Chaucer drew the various strands of his genius together. One human trait apparent in these selections is greed. Avarice drives the hearts of many men, whether they may be a common miller or a Sumnour or a supposedly religious canon, and Chaucer was aware of this. In the tales, which contain these three characters? Chaucer depicts the greed of these characters. The reeve tells his fellow pilgrims in his tale of a miller who "was a thief... of corn and meal, and sly at that: his habit was to steal" (TCT, 125). The monk, the Friar and The Sumnour are amusing characters. But the behavior of the Friar and the Sumnour brilliantly presented and magnificently comic though it is, is the behavior of petty blackguards, while the pardoner, perhaps Chaucer's greatest master piece of character drawing, implies a whole world of moral hypocrisy. In The Reeve's Tale, there is a protest of violence at the Miller's "lowed drunken harlotrye" (ACHEL, 111). Miller tells his coarse and rollicking fabliau about a credulous carpenter and his pretty wife, who cuckolded him with an ingenious and personable young clerk. A crooked Miller had his wife and daughter

reduced by a couple of Cambridge students. It means to say that the corruption and social unrest were prevalent in England at educational scenario at that time. Reeve's conclusion shows his satisfaction:

“And God, that sitteth heighe in Magestee

Save al this compaignye, grete and smale

Thus have I quyrt the Millere in my tale.” (ACHEL, 112)

The Sumnour in “The Friar's Tale” drew large profits to himself thereby,” (TCT, 2120 and as the devil observes of him in this tale, “you're out for wealth, acquired no matter how” (TCT, 315). The friar tells of a rascally Sumnour who meets the devil in the disguise of a Yeoman and whose dishonest behavior finally puts him into the devil's power, so that he is carried off to Hell. The Sumnour replies with a coarse story of a grasping Friar whose rapacity hands him in a comically humiliating situation. As David Daiches says:

Friar's visit to a sick man, his hypocritical words of comfort and advice, his infuriatingly patronizing sententiousness, is one of the finest pieces of realistic etching Chaucer ever did.(ACHEL, 113-114)

The dramatic exchange between the Friar and the Sumnour before and between the tales provide a setting and a “human interest” that make the whole setting or episode a work of art in itself. Both the stories are masterpieces and show a brilliant handling of detail. On the other hand, the pardoner reveals himself as an unscrupulous trickster who uses false relies and every kind of dishonest cunning to wring money out of even the poorest people. He confesses how he preaches, how he blackmails the congregation into giving him money, how he impresses, bullies, frightens, and overwhelms his hearers. It is a picture of extraordinary virtuosity, whose motive is wholly evil. He tells us the tale of the three rioters. W.J.Long says:

Chaucer not only attempted this new realistic task, but accomplished it so well that his characters were instantly recognized as true to life, and they have since become the permanent possession of our literature. (EL, 77)

In fact Chaucer was the master of human nature in handling characters by their virtues and faults. The cannon in part 1 of the canon's Yeoman's Tale as well as the Yeoman himself, had been driven by the goal of converting base metals into gold, and “though we never realized the wished conclusion we still went on raving in our illusion.” The second cannon of which the Yeoman speaks is many times worse than his own cannon and master, using his trickery not merely in pursuit of making gold but also of stealing it. The Yeoman explains that this greed,

... the single minded pursuit of a trivial object can destroy a man, as it did to himself and his master. (ARTCT, 262)

But the second canon is well beyond this point. "In all this world he has no peer for falsehood" (ARTCT, 270). So selfish is he that he "infects" whole towns and robs them; so horrible is his greed that he can only compare with the traitor Judas who betrayed Christ. The friar creates this canon's near-equal in his own tale. The Sumnour is answering in his greed even in the face of the devil. The Sumnour is not repentance for his lies and stealing, the devil proceeds to carried him off to hell as I have quoted in the previous paragraph about the friar.

There is a description of human nature in the Nun's Priest's Tale which contrasts not only with the greed in some of the tales but also with what is depicted in the Cleric's tale. The Nun's Priest's Tale of Chauntecleer and Pertelote is perhaps the best known of all Chaucer's works. The story is permanently modern, kept alive by artistry, wit and insight into human (presented as animal) weakness. The quiet, realistic opening describing the poor widow and her way of life, the account of the cock and the hen with its superb satire on human marital relationship, the use of learning in the discussion of the causes and meaning of dreams with deftly drawn difference of approach between Chauntecleer and Pertelote, the ironic effect achieved by the application of human psychology to the behavior of the birds. All this has been discussed and praised enough. Chaucer shows that it is not just in human nature to be greedy in this tale. Chauntecleer, a rooster, is arguing with his wife Pertelote over the meaning of dreams and in this argument one sees the all-to-real battle of the sexes.

The Clerk's Tale takes up the question of marriage. He tells of patient Griselda a tapestry tale like the mean of laws. She, the wife of the lord Walter, is patient and tolerant to the extreme of everything her husband does. This does not necessarily imply that wives should accept whatever treatment their husbands give, but that Griselda's patient acceptance of the inscrutable will of her earthly husband may be taken as a moving example of how the Christian should submit to the Divine will whatever may befall him in his life. The Cleric's intelligence may have brought such a moral to his tale; intelligence is misused or even unused in the Reeve's Tale and The canon's Yeoman's tale. And Chaucer has showed the failure of learning and knowledge in these above quoted tales.

The purpose of the tales was to show the human nature. Many of the tales are not told by their respective narrators in the Canterbury tales but they are told or provoked in the response from another. This shows the tendency of human nature for one to desire to have the last word. For instance, the reeve is aimed directly at the Miller, who had told a vulgar tale of a carpenter, which offended the Reeve, a carpenter by trade. The Cleric's Tale is a response to the tale of the wife of Bath, who had spoken of her ideal that women should be in control in a marriage; the cleric tells a tale of a woman who accepts anything her husband says or does. The tale of the Friar is aimed at the Sumnour and before the friar ended his prologue the Sumnour vows to repay him:

Say what he likes, and when my turn's to come
I'll pay him back, by God! I'll strike him dumb!
I'll tell him what an honour it is, none higher,
To be a limiter, a flattering friar!
I'll tell him all about that job of his

(TCT (ACHEL), 311)

Thus we see that his characters represent some essential truth about men. All described with a quiet, kindly honour which seeks instinctively the best in human nature, and which has an ample garment of clarity to cover even its faults and failings. Indeed as Dryden says, "Here is God's plenty." Chaucer demonstrates his knowledge of human nature not just in each tale separately, but within the frame of the whole Canterbury tales. He showed the universality to human nature in many ways in the Canterbury tales. In several tales, he shows greed as playing a major part in human nature. But he also shows that human nature is not all greedy in the Nun's Priest tale he shows an old widow living in simplicity and poverty. Chaucer shows the relationship between men and women in his tales, as well as the role of knowledge. Though the whole set of tales, he shows the tendency for humans to have the last word. Probably no keener or kinder critic ever described his fellows; and in this immortal "Prologue" Chaucer is a model for all those who put our human life into writing.

Footnote:

David Daiches, *A Critical History of English Literature* (New Delhi: Super Nova, 2009)
Geoffrey Chaucer, Nevill Coghill. Trans. *The Canterbury Tales* (Baltimore: Penguin Books, 1960)
William J. Long, *English Literature: Its history and its significance for the life of the English Speaking World* (Delhi: AITBS Publishers, 2013)
Trevor Whittock, *A Reading of the Canterbury Tales* (Cambridge: University of Cambridge Press, 1970)

Bibliography:

Daiches, David. 2009. *A Critical History of English Literature*. New Delhi: Super Nova.
Sampson, George. 2009. *The Concise Cambridge History of the English Literature*. New Delhi: Cambridge University Press.
Long, William J. 2013. *English Literature: Its history and its significance for the life of the English Speaking World*. Delhi: AITBS Publishers.
Albert, Edward. 2013. *History of English Literature*. Oxford: University Press.
Chaucer, Geoffrey. Nevill Coghill. Trans. *The Canterbury Tales*. Baltimore: Penguin Books, 1960.
Whittock, Trevor. 1970. *A Reading of the Canterbury Tales*. Cambridge: Cambridge University Press.
Anderson, J.J. *The Canterbury Tales: A Casebook*. London: The MacMillan Press Ltd., 1983.

CLASS PERVERSIONS: A CLOSE LOOK AT NABOKOV'S *LOLITA*, MARQUEZ'S *MEMORIES OF MY MELANCHOLY WHORES*, AND MANTO'S "TEN RUPEES"

TAHA YASIN
RESEARCH SCHOLAR AND
ASSISTANT PROFESSOR (AD-HOC)
UNIVERSITY OF DELHI.

Abstract:

*This bourgeois capitalist society functions and proliferates by commodifying everything and everyone and by creating boundaries beyond which the verve of rebellion may never exceed. And these concrete boundaries are the set rules which mould the very upbringing of a child in a fashion that even the tentacles of ones imagination may not jolt the firm ground of this bourgeois capitalist society, and ultimately the gradually transformed adult is compelled into prostituting its conscience. This paper stems from Alexander kluge's concept of "Eigensinn", which can be loosely translated as obstinacy and this obstinate nature of a child prevents her from conforming to the set norms or rather propels her to refuse to take orders or comply with injunctions. This nature is popularly termed as "perversity", owing to the child being obstinate in an unreasonable and unacceptable (to the bourgeois society and its set rules) behavior. Notwithstanding this feature being primal and irrespective of any gender distinction, but is conspicuously visible in females, owing to males being readily accepted and appropriated by this patriarchal society. Now my project is to look into the societal manifestation of this characteristic where by looking into the protagonists of Nabokov's *Lolita*, Marquez's *Memories of My Melancholy Whores* and Manto's short story "Ten Rupees"; I intend to bring forth the completely different mannerism vis-à-vis which perversion surfaces, in accordance to class and the social context.*

Karl Marx says in *The Communist Manifesto*: "Our epoch, the epoch of the bourgeoisie, possesses, however, this distinctive feature: it has simplified the class antagonisms. Society as a whole is more and more splitting up into two great hostile camps, into two great classes directly

facing each other: bourgeoisie and proletariat (Marx and Engels: 80: 1967)." When he terms it the "epoch of bourgeoisie", he indicates the hegemonising characteristic of the bourgeois class (licensed by Capitalism) which not only inevitably deprives the proletarian class (the majority) of the material necessities but also affects its psychic modality. Thus by positioning the bourgeoisie and the working class as two opposing camps, he clearly creates a link between the two as to how the proliferating bourgeois opportunism leads to the unsublated proletarian essence. But does this splitting leads to a concrete distinction between the two said camps? The dialectical intricacies of the relationship between the two classes reflect the working class public sphere to be a mere variant of the bourgeois public sphere owing to the denial of the psychic and institutional tools which would enable them to carve their specific forms. Alexander Kluge posits: "The proletariat cannot be understood as a camp because it lacks an essential factor, namely control over material production. This is why the "camp" cannot be seen as something positive within which one can establish oneself - even if only with a view to anticipated struggles (Negt and Kluge: 252: 1967)." Thus within the society, this internal colonization of the working class by the bourgeoisie prevents the working class from having experiences specific to their context, rather their very psyche is gradually conditioned to the effect that the reality of the bourgeoisie becomes the dreams of the proletariats. This argument gains emphasis by Kluge's juxtaposition where he says: "The palaces were assuredly not built for the masses, but these masses measure their needs by them. This is articulated in its most uncensored form in fairy tales (Negt and Kluge: 92: 1967)." Yet to my understanding, despite all overlapping between the two classes and the bourgeoisie preponderantly dictating proletarian existence, owing to the internal logic of the two being distinct and opposing camps and the very context of their existence notwithstanding being ambivalently entangled yet conspicuously differing; the experiences and the responses of the two is ought to be bifurcated into two varying directions and therefore incommensurable. In a discourse where the two classes appear conspicuously antithetical, the visibility of duality is of course distinct, but my project deals with the state of being where disparity between the two classes sublimates (rather the very class difference vis-à-vis children's is inconsequential), and yet the experiences, as attired by the socio-economic vicinity, is not only colored differently but the images it processes also appears to be class specific. Before moving further to the understanding of this class specificity, at this point it becomes a necessity to first elaborate this state of being or the stage of life.

At the beginning of *Capital*, Marx speaks of the commodity as an elementary form: "The wealth of societies in which the capitalist mode of production prevails appears as 'an immense collection of commodities,' the individual commodity appears as its elementary form (Marx: 35: 1967)." Capitalism proliferates by commodifying everything and everyone and by creating boundaries beyond which the verve of rebellion may never exceed. But the children and adolescents possess a willful spirit and a manic sense of playfulness. Alexander Kluge termed it as "Eigensinn"

which can be loosely translated as obstinacy and this obstinate nature of a child prevents her from conforming to the set norms or rather propels her to refuse to take orders or comply with injunctions. This nature is popularly termed as “perversity”, owing to the child being obstinate in an unreasonable and unacceptable (to the Bourgeois society and its set rules) behavior. This state is marked by a disavowal of the lack of the particular other, a pervert’s claim to fully enjoy and fulfill her fantasies bypassing the taboos or injunction. The idea takes us closer to the innocence, the naturalness of the species being. Why is it termed a ‘condition of protest’? Why and how the capitalist structure does subsume and deactivate this free floating imagination, willful spirit, headstrongness and obstinacy, capturing and molding an individual’s psyche? It is this state where the individual has a sense of ownership of the five senses, a characteristic of the individual being which is invariably alienated in capitalism and thus owing to its characteristic of resisting and rebelling to the pedantic approaches of capitalism, this state is also termed as a ‘condition of protest’. Capitalism seeps into and breaks the collectivity of five senses individuating the senses in an already individuated sensibility, thereby assimilating the individual into its structure, parasitizing its sensibility and gradually transforming it into an adult which is compelled into prostituting its conscience. This depicts the bourgeois social structure, which seeps in, differentiates, and marginalizes the senses, the non-unification of which mutilates the autonomy, the individuality and the very identity of the species being. Walter Benjamin says that the mask of the adult is called “experience”(Benjamin: 3-5: 1987) and owing to they being so sluggishly sure of their experiences, they often make a child feel intimidated or embittered, notwithstanding they themselves being clasped within the clutches of Capitalism and therefore leading a worthless, monotonous life. And the irony being that life has taught them that they were right, therefore in advance they devalue the years a child will live. The Benjaminian notion proclaims that a child with a free floating imagination (in a bourgeois society as ours) is leveraged into the bourgeois disciplinarian process of growing up (both academic and social) and gradually one gets transformed into a sluggish, philistine adult, chained and subdued by the capitalist structure. Now irrespective of class distinction, owing to the psychic framework of the child (rather every child) being such, we need to agree on the unanimity of perversity, which exists irrespective of gender. But at this juncture, the effects of the capitalist society becomes apparently visible as perversity has a more clear visibility among girls, owing to males being easily co-opted in this patriarchal capitalist society which whole-heartedly welcomes and accepts them. Thus my paper then condenses to a discussion focusing specifically on females (keeping in view that every young girl is a pervert to some degree), and the degree of perversion varies with class and the social framework or at least the form changes noticeably. In this paper, by referring to Vladimir Nabokov’s *Lolita* (the protagonist of which belongs to the bourgeois class) is contrasted to Delgadina, the protagonist of *Memories Of My Melancholy Whores* by Gabriel Garcia Marquez, wherein she is a young, beautiful virgin belonging to the working class and Sarita, the

protagonist of Sa'adat Hasan Manto's short story *Ten Rupees* wherein she is a young prostitute; I intend to bring forth the completely different mannerism vis-à-vis which perversion surfaces, in accordance to class and the social context.

In an interview, Vladimir Nabokov flatly denied that his work *Lolita* has anything in particular to say about the cotemporary world (Nabokov: 112: 1973). If *Lolita*'s attitude was not molded by 'modernity', then defying normative sexuality and inhibitions (the biological category nurtured and proliferated by the capitalist society), it conspicuously explored the headstrongness and obstinacy of a young girl (a fundamental, primal characteristic) and presented her perverse nature.

"*Lolita* should make all of us – parents, social workers, educators – apply ourselves with still greater vigilance and vision to the task of bringing up a better generation in a safer world (Nabokov: 4: 1955)." This serious pronouncement at the end of the foreword to *Lolita*, appears shallow and *impractical vis-à-vis* where Capitalism is heading this society to. This statement makes an impression that by portraying a young girl as a corrupt or by imagining the extent of corruption one can go up to, the moral of *Lolita* would be clear to the reader and this psychological analysis would have a socially constructive impact. John Ray, Jr., PhD. in this foreword totally misses the point as per a child's willful spirit and the unnecessary interruptions and interpolations of the bourgeois capitalist, patriarchal society in her playfulness, coloring her with the shades of the philistine surroundings and compelling her to shed her autonomy and compromising herself to the set biological category usually defined in terms of its impending and normative sexuality. Howard Nemerov says: "*Lolita* is nevertheless a moral work, if by morality in literature we are to understand the illustration of a usurious rate of exchange between our naughty desires and virtuous pains, of the process whereby pleasure become punishments, or our vices suddenly become recognizable as identical with our sufferings (Nemerov: 1-9)."

But before seeping into Humbert Humbert's convoluted sexual approaches towards *Lolita*, let's look into the seething intimate relationships between the thirteen year old Humbert and an even younger (twelve year old) Annabel Leigh as well as the twelve year old *Lolita* and Charlie of the same age. Sigmund Freud says that a child's sexual behavior depends on the mental dams against sexual excesses – shame, disgust, and morality – which either are not constructed at all or are only in course of construction, according to the age of the child. And in this respect children behave in the same kind of way as an average uncultivated woman in whom the same polymorphously perverse disposition persists. Freud further elaborates: "Under ordinary conditions she may remain normal sexually, but if she is led on by a clever seducer she will find every sort of perversion to her taste, and will retain them as part of her own sexual activities (Freud: 57: 2000)." The sexual activities between *Lolita* and Charlie were a child game more

than sex as: “What adults did for purposes of procreation was no business of hers.” The “collection of contraceptives” which Charlie sported,”... the name of which the author refers to as ‘Lake Climax’, after the booming young factory town of that name (Lolita: 1955)”, fascinated her. At this juncture one may note the relationship between the economy, society and the children’s sphere. Is it not the capitalist society which for economic gains is diluting the psychic development of the child? Notwithstanding her perverse characteristic, she is being compelled to enter the adult world and be a mute part of its gains, owing to the capitalist society’s lack of giving a proper constructive direction to the unbound playful energy she possesses. Or rather why would the Capitalist society (which is aware of children being endowed with the revolutionary consciousness as constructive destruction) channelize the perversion when this destructive (perverse) nature can be identified with the destruction of capitalism itself? Where Freud is not interested in looking at social causes and looks at an individual, Benjamin seems to be against this psychologizing. But as Marx says that the individual commodity appears as the elementary form of the immense collection of commodity, Freud’s psychologizing still seems efficacious. And more importantly when Lolita says that conceding it was “sort of fun” and “fine for the complexion (Lolita: 1955)”, and the author’s analysis that despite the “fun”, Charlie had rather stunned her; it gives an intricate and complicated state of her tumultuous psyche, where the comfort of belonging to a bourgeois class shows via her vocal disposition and yet her contempt for Charlie’s mind and manners reflects that she was not in a righteous position and the perverse nature doesn’t synchronize with the sexual game (at that age), rather it transcends to be aloof of all societal chains, in a world of absolute freedom and thereby possesses a revolutionary instinct. Humbert’s unsuccessful encounter with Annabel is portrayed in a fairy-tale setting; a hidden grove of adolescent love forbidden to adults is secretive and deliberates the reader of the fear of the adult bourgeois society’s intrusion. And then later in the novel, Humbert himself is an adult intruding the children sphere. This compels us to ponder upon the necessity of a separate children’s sphere and Humbert in the Benjaminian notion appears as one philistine adult, subsumed and chained in the Capitalist society. As Kluge posits:

“If they are to realize their specific form of sensuality, to ‘fulfill’ themselves, children require a public sphere that is more spatially conceived than do adults. They require more room in which to move, places that represent as flexibly as possible a field of action, where things are not fixed once and for all, defined, furnished with names, laden with prohibitions. They also need quite different time scales from adults in order to grow. As it expands, such a public sphere does come up against substantial material interests. For the activity of children represents, once it begins to develop, a threat to adults' interests in their own lives. Private property has occupied every spot capable of economic exploitation. What a children's public sphere is capable of becoming even in purely spatial form is reduced to children's ghettos. These faithfully mirror the bourgeois

public sphere, where everything is strictly defined, the most important things are bracketed out, and everything has its place. For this reason the enclaves within which middle-class children, together with other children, can experience a liberal childhood do not add up to a children's public sphere. The latter, like every proletarian public sphere, has the tendency to incorporate the whole of society; it cannot be organized in small groups. It cannot be the intention of children, if they attempt self regulation, to pay for this space they have created for themselves with a massive withdrawal from reality and from the adult world, which comprises above all the relations of the parents to one another and to their children. This is why a children's public sphere cannot be created without a material public sphere that unites parents, and without children's public spheres in all layers and classes of society that can establish links with one another (Kluge: 330-331: 1967)."

Sarita's mother wished to marry her to a clerk some day. It was she who yelled when someone ogled at her daughter, and then she herself sent her young daughter (of fifteen) into prostitution. Sarita, the protagonist of the short story *Ten Rupees* of Sa'adat Hasan Manto insists to take along her younger sister in these outings as she believed that pimps like Kishori came to all other girls' houses too and she was not the only one to witness and participate in what happened on "Worli's cold benches" and "Juhu's wet beaches (Manto: 13: 2008)." Now Alexander Kluge posits: "Whereas in bourgeois class consciousness subject and object fall apart, since consciousness is always consciousness of alien objects, according to Lukács they come together in one person in the proletarian. Because he recognizes the commodity character of his labor power, the proletarian is simultaneously subject and object. When the worker knows himself as a commodity, his knowledge is practical (Kluge: 255: 1967)." Thus the young girl's (belonging to the proletarian class) reality is so enmeshed within her commodification that it becomes almost impossible to disentangle the two. Further Sarita loves playing silly games with the younger girls. She is free of all worry and anxiety. Sarita is happy going out on a motor car, as she is more interested in the motor car than the rich men who drove them. She didn't like to be confined to the four walls of a hotel room. When Anwar "violently pinched Sarita's thigh," in reply she "gently twisted Anwar's ear (Manto: 14: 2008)." These images reflect that in Sarita, innocence and corruption are not aligned in a linear way. Where Lolita belongs to a bourgeois class, she has had a good education, goes to a summer camp; Humbert takes her on a long drive in a car, on a wild fugue from motel to motel, but she is not affected by these symbols of modernity (motel, car), as these are easily and was always available to her and thus both her perverse attitude and a push by the capitalist society towards corruption takes place in an altogether different manner. But Sarita's perversion passes through modernity. It is these modern symbolisms vis-à-vis which her free floating imagination gains currency. Her wish to make Kafayat, the driver sleep while driving and her try to convince him that even if he sleeps, the motor car will keep running altogether transcends the narrative via Sarita's imagination to a

different world (a world of dreams). But Lolita is more worldly (saying it to be realistic would be faulty because the reality of the bourgeois society is not exactly real) in a sense that notwithstanding in a playful manner but what she utters is as if she weighs her thoughts, she is aware of the societal norms. "Are we going to sleep in one room?" questions Lolita, to which when Humbert answers in a yes, she says: "You are crazy... Because my dahrning, when dahrning Mother finds out she'll divorce you and strangle me (Nabokov: 82: 1955)." Thus the society to which she belongs has trained her in the dominant practices of the society. But ironically Sarita's world is not the dominant world, her world is driven by the bourgeois world, and thus she is confused between the two, whether to accept one's own conflicting reality as truth or to blindly follow the dreamy world of the bourgeoisie in a hope that some day it would accept her as its integral part. Without questioning the innocence of Lolita, if we compare it to the innocence of a girl living in a chawl (Sarita), who goes for prostitution in a blue georgette saree, we tend to realize that how aloof is the proletarian girl from the world (the fake reality of happiness) and how inclined is she to enter and acquire this world and the course which her perversion takes is this byzantine route where reality is lost and capitalism not only subsumes but also triumphs. On the contrary, Lolita is so aware of this world that her efforts, her obstinacy seems to move in a direction inimical to the dominant discourse but the clutches of capitalism drags her back within the realms of its hegemony and notwithstanding the readers having sympathies towards both Lolita and Humbert, but both are sundered into ruination.

Alexander Kluge concludes: "Whereas a child from a bourgeois or lower-middle-class home has a psychological moratorium, which, including high school and college, amounts to more than ten years, the working-class child already enters into the disciplined environment of the factory during adolescence. Peter Brückner has rightly pointed out that the working-class child thereby receives a shock that is decisive for its whole subsequent life situation. This means that the working-class child is unable to develop the adolescent phase of reflection, criticism, and separation from parents, antiauthoritarian behavior, and desire for organization with peers, communication, and a powerful desire for expression (Kluge: 333: 1967)." *In Memories of My Melancholy Whores*, by Gabriel Garcia Marquez, the unnamed narrator of ninety years (unaware of the sweetness of love) decides to give himself a gift of a night with a virgin. The owner of the illicit house, Rosa Cabarcas, arranges for him a factory girl (whom he later calls Delgadina, after a girl in a song) of fourteen years. Franco Moretti postulates: "Maturity and youth are inversely proportional: the culture that emphasizes the first devalues the second, and vice-versa (Moretti: 8: 2000)." And in this capitalist society, the poor girl who had to attach buttons the whole day, working in a factory, was compelled to satiate the sexual demands of a man more than six times older to her. Sigmund Freud says: "The development of the inhibitions of sexuality (shame, disgust, pity etc.) takes place in little girls earlier and in the face of less resistance than in boys; the tendency of sexual repression seems in general to be greater; and where the component

instincts of sexuality appear, they prefer the passive form (Freud: 57: 2000).” This passivity of form is clearly visible in Delgadina where she is shown to be lying “naked and helpless as the day she was born (Marquez: 42: 2005).” When compared to the classy dressing and lifestyle of the old man (himself the narrator), he finds “everything” that relates to the girl, “so cheap and shabby” and says: “...I couldn’t imagine anyone as poor as she was (Marquez: 42: 2005).” Despite his several caresses and gentle efforts to wake her up, she remains indifferent and later he senses her “getting up in the dark and had heard water running in the bathroom (Marquez: 44: 2005).” Further Freud proposes: “Prostitutes exploit the same polymorphous, that is, infantile, disposition for the purposes of their profession; and considering the immense number of women who are prostitutes or who must be supposed to have an aptitude for prostitution without becoming engaged in it, it becomes impossible not to recognize that this same disposition to perversions of every kind is a general and fundamental human characteristic (Freud: 57: 2000).” But what can we conclude from the event where the girl’s naked body was moistened by the old man’s kisses, and later when he dried her body, she perspired from the side he finished drying but did not wake up, or in other words, never actively participated in the love making process. Notwithstanding her perverse nature, can Delgadina, a malnourished girl who is driven by poverty and exploitative working condition, into prostitution and is compelled to sleep with an old man, respond to any of his sexual advances? Isn’t her remaining dumb, lying unagitated (nude) on the enormous bed and even when she wakes for toilet, she returns and maintains the same composure (still no clothes and no voice); an attestation enough of both: the brink of corruption where capitalism has driven her to and her perversion.

Theodor Adorno posits: “With the movement from feudal traditionalism to radical bourgeois rationality, remembrance, time, and memory are ultimately eliminated from developing bourgeois society as an irrational mortgage, in the wake of the growing rationalization of industrial production methods, which, along with other rudiments of the artisanal mode of production, also reduce categories such as the length of apprenticeship, the model of qualitative, stored experience, which is scarcely required anymore (Adorno: 234: 1975).” But contrarily in *Lolita*, it’s the memory of Annabel which remains with Humbert and it is from the point where he ends with Annabel is where he starts with Lolita. Similarly in *Memories of My Melancholy Whores*, the narrator confesses that seeing and touching her in the flesh, she seemed less real to me than in my memory. Thus it can be concluded that its not just a protest of the perverse against Capitalism, but the ones who are in direct dealings with such young, perverse adolescents, may get drifted away from the bourgeois structure (to some extent at least), notwithstanding being in the clutches of capitalist bourgeois society.

The narrator mentions:”On Lo’s twelfth, January 1, 1947, Charlotte Haze, nee Becker, had underlined the following epithets, ten out of forty, under “Your child’s personality”: aggressive, boisterous, critical, distrustful, impatient, irritable, listless, negativistic (underlined twice) and

obstinate. She had ignored the thirty remaining adjectives, among which were cheerful, cooperative, energetic, and so forth (Nabokov: 54: 1955).” Thus the mother of the girl child mentions the characteristics she sees in her daughter and it’s surprising to see how an adult woman of the capitalist society negatively portrays the features, owing to her being totally confined within the norms of the bourgeois capitalist society. Sarita’s returning the ten rupees she earned to the driver, Kafayat in the short story *Ten Rupees*, Lolita’s sexual experiences with Charlie, her sexual escapades with Humbert, her running away from the hospital and ending up marrying a laborer and getting pregnant in the novel *Lolita*; and the narrator falling in love with Delgadina at the flickering end of his life and throughout all these events, the perverse attitude of the girls being displayed in tandem (which sometimes surprises and sometimes shocks) notwithstanding proves that perversion is primal and basic, unlike Lacan’s view that perversion is always a socially constructive attitude. But what is socially constructive is the manner in which perversion surfaces which differs with class and context. As Alexander Kluge says: “If workers do not have their own forms for expressing their interests, they will as a rule, fall back on the stereotypes that society offers them (Kluge: 88: 1967).”

Works Cited:

Adorno, Theodor W. "Über Statik und Dynamik als soziologische Kategorien," Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1975.

Benjamin, Walter. *Moscow Diary*. Trans. Richard Sieburth. MIT Press, 1987.

Freud, Sigmund. *Three Essays on the Theory Of Sexuality*. Trans. James Strachey. Perseus, 2000.

Marx, Karl and Frederick Engels, *The Communist Manifesto*, trans. Samuel Moore, Edward Aveling. London: Penguin, 1967.

Marx, Karl. *Capital*. Trans. Samuel Moore and Edward Aveling. New York: International Publishers, 1967.

Manto, Sa’adat Hasan. *Manto: Selected Stories*. Trans. Aatish Taseer. Random House, 2008.

Marquez, Gabriel Garcia. *Memories of My Melancholy Whores*. Trans. Edith Grossman. Vintage: New York, 2005.

Moretti, Franco. *The Way of the World*. Trans. Albert Sbragia. Verso: London, 2000.

Nabokov, Vladimir. *Lolita*. Knopf Doubleday Publishing Group, 1955.

---, *Strong Opinions*. McGraw Hill: New York, 1973.

Negt, Oskar and Alexander Kluge. *Public Sphere and Experience: Towards an Analysis of the Bourgeois and Proletarian public Sphere*. Trans. Peter Labanyi, Jamie Owen Daniel, and Publishers, 1967.

A STUDY ON THE NARRATIVE TECHNIQUES OF AUTOBIOGRAPHY OF A YOGI '

DR. A.V.S JAYAANNAPURNA,
K.L.UNIVERSITY

DR.N.USHA,
KRISHNA UNIVERSITY

Literature is the study, reflection and analysis of the human experiences and, emotions, their ebb and flow in man's journey, and endeavour towards perfection. It is the most effective medium of man's eternal quest to explore and express and identity of self. Autobiography was a fertile ground for considering the margin between fact and fiction, Autobiography is a self-presentation.

The onset of twentieth century witnessed the expansion of the scope of the autobiography as a literary genre. The author ship, subjectivity, and memory as a backdrop, the identification of the self, filled the mind of literary critics as how to account and categorize autobiographical writings such as memoirs, diaries, monographs, and reminiscences in prose and poetic conventions.

The narrative strategies of probing into factors that makes autobiographies to assimilate, apply, identify and to investigate into behavioral experiments with the language aids, gained momentum. The cultural and social purposes and intentions provide significant clues to the meaning of a text, the motive behind the writing, created a mystery as a crucial point where individuals challenge themselves through literary expressions. Here, the author confronts himself with the memory. Hence, there is an imperative need for literary performance, narration, wording, and content, into a wide range of literary perspectives influencing the studies of auto-biographical narratives. The growing interest in narrative interpretation of self in the language led to many forms of intimate autobiographical constructions. Modern theories of language, subjectivity, identity, and power have reshaped how we think about autobiography and other "true" stories.

Autobiographical literature have sprung in with a complex narrative interpretation and understanding . Since autobiographical accounts function as the central link between man's identity and construction, autobiographical writings are reflections of a sum total of experiences and experiments of the self , in narrative form .and an essential section of literary tradition as early as fifteenth century.

Hence, the religious autobiographies of Indians have captured millions of readers all over the world. "The Autobiography of a yogi" By Paramahansa Yogananda is a masterpiece of Indian writing in English. It consists of 535 pages .

The analysis of narration used in autobiography of a Yogi can broadly be listed in the following patterns, Basing on the database of human memory, namely, 1. Key narratives, such as emotional associations with Mother, Guru. And Disciple .2. Mysteries, fantasies, resurrection 3. Narrow terms, short stories and comparative study of Jesus and Lord Krishna. and 4. Broader Terms, kriya yoga.

A. Key narratives:

1. Disciple -Guru relationship: the essence of spiritual training between guru and his disciple, crossing the boundaries of time and death. Very shortly while he was walking on the roads of Benares to a distant market place, he suddenly saw a Christ- like man in the orange colour robes of a monk, standing motionless at the end of the lane. Bewildered, yogananda felt heavy numbness in his feet. He turned round and again felt curious weight in his legs; he felt the saint was magnetically drawing him towards himself He reached the yogi and touched his feet. The yogi took him to his residence, he was tall erect and aged about fifty-five and was very active and vigorous. Yogananda spoke to him.

"Sir I came for wisdom and god realization". The great guru replied "I should give you my Ashram and all I possess".

Some years rolled away in the training of Sri Yukteswar to Yogananda and made him spiritually qualified, completing the techniques of Kriya Yoga and learning various guidelines from Upanishad and Yogic experiences.

2.Mysteries and Fantasies,Ressurrection:

a).Swamiji was deeply associated with his mother Smt.Gyana Prabhavathi Ghosh. She was given by her Guru a mystic Amulet by Lahiri Mahasaya

She noted,

“I was praying that the great guru take notice and bestow a blessing. He opened his eyes and beckoned him to approach. The others made a way for him. Lahiri Mahasaya seated you on his lap. Placing his head on your forehead,

“Little Mother, thy Son will be a Yogi. He will carry many souls to God’s Kingdom”.

“It was an interview with a sage in the Punjab. ‘Mother’, he said

‘the great Masters wish you to know that your stay on earth shall not be long your next illness shall prove to be your last’. “You are to be the custodian of a certain silver amulet.” The talisman shall materialize in your hand tomorrow, as you meditate on your death bed, you must instruct your eldest Son Anantha to keep the amulet for one year and hand it over to your Second son Mukunda when it had served its purpose it shall vanish.

b).In 1915, shortly after he had centered swami order, he witnessed a strange vision, through it, he came to understand the relativity of human consciousness and clearly perceived the unity of the eternal light behind the painful dualities of Maya.

As he closed his eyes in meditation, his consciousness was suddenly transferred to the body of a captain in command of battleship. The thunder of guns split the air as shots were exchanged between shore batteries and the ships cannons. A huge shell hit the powder Magazine and tore his ship as under. He jumped into the water. He reached the shore safely. But alas a stray Bullet ended its swift flight in his chest. He fell growing to the ground.

At last the mysterious foot-step of death has caught up- with him he thought with a final sign, he was about to sink into unconsciousness when he found himself seated in the lotus posture in his Garpar Road room

Materializing a Palace in the Himalayas:

It is very interesting to know that Lahiri Mahasaya met his great Guru Mahavatar Babaji in his 33rd year. At that time he was stationed at Dhanpur as an Accountant in the Military Engineering Department in 1861. Suddenly he was transferred by a telegram to Ranikhet, where an Army post was being established. He felt a strong desire to see the great saints. One early afternoon he was astounded to hear a distant voice calling his name. He made an upward claim on Drongiri Mountain and finally reached a small clearing whose sides were dotted with caves. On one of the rocky edges of the mountain, there stood a smiling young man extending his hand in

welcome. He had a remarkable resemblance to Lahiri. The saint addressed in Hindi “It was I who called you”

“I waited for you for more than 30years to return to me.” Replied Babaji with love. “Now you are with me.”

Babaji took Lahiri with purification oils and he was given rest. After some time a disciple of Babaji summoned him to Babaji’s presence. Lahiri suddenly felt a great light in the dark forest. He enquired his companion whether that could be sunrise. His guide replied the hour is midnight. It is a light of the glow of a golden palace, materialized here tonight by Babaji. The vast palace was made of dazzling gold, studded with countless jewels, in the midst of landscaped gardens, reflected in water pools with unparalleled grandeur. Towering archways were laid with diamonds, sapphires and emeralds. Lahiri was led in to a spacious reception hall with the smell of roses; the hall is filled with small group of devotees.

In tune with the infinite God, Babaji is able to command the elemental atoms to combine and manifest them in any form. This golden palace instantly brought into being is real. in the same sense, the earth is real. Babaji created this beautiful mansion out of his mind and by holding its atoms together by the power of his will, this structure served its purpose, Babaji will dematerialize it. In the dim past, Lahiri once expressed a desire to enjoy a beautiful palace. His master was now satisfying his wish. In that magnificent palace, Lahiri was given initiation into Kriya Yoga, in the presence of all the disciples of Babaji. Babaji thus fulfilled the desire of his disciple and initiated him in to the kingdom of God through Kriya Yoga. A homa was made for this purpose. Babaji asked Lahiri to lift an earthen vessel from the ground and asked him to keep his hand on the vessel and receive whatever he desired. Lahiri touched the empty bowl, hot buttered luchies, curry, and sweet meat appeared. He ate them and noticed that the bowl remained ever filled. At the end of the meal, Lahiri looked for water, Babaji pointed at the bowl. The food had vanished, and in its place, there was water. Lahiri was taken to his cave and he started his meditation for eight days. On the eighth day, Babaji met him and suggested him that his role in this incarnation will be to bless many worldly men, as an ideal Yogi-householder.

“You have been chosen to bring spiritual solace through Kriya Yoga to numerous earnest seekers. We should guide them to understand to the sure path of enlightenment. Bestow the Kriya key only to qualified chelas.”

Lahiri returned and he got an order for transfer again to Dhanpur office and he continued his meditation in all earnestness.

Narration of a previous incarnation. The present life is a sequel of the past life. of the good and bad actions a man performs, the consequence follows .The physical features re - appear in every re-birth.

Kashi reborn and discovered: kashi,an young Ranchi student became an ardent follower of swami yoganada. Before leaving kashi took a promise from his guru, ' if I die, will you find me when I am reborn and bring me again to the spiritual path''

“yes” yoganada promised.

Unfortunately, Kashi left the world due to n illness.

Yogananda’s started his memorable search for him. Using a secret technique, he broadcasted his love to kasha soul through the inner point between the eyebrows. Using his up raised hands as antennae, he turned round and round to discover the direction of the soul of kashi.

Six months after kashi’s death, swamiji was able to locate kashi. In his own words,

“I was thrilled to detect electrical impulses trickling down my fingers and palms and translated into one third from a deep recess of my consciousness “ I am kashi come to me”

Yogananda found the lane and reached a certain house. He introduced himself to the stranger and arrived at information that the house holder’s wife is going to give birth to a child within six months. Yoganada narrated the purpose of his arrival and predicted “a male child of a fair complexion will born to you. He will have a broad face with a cowlick atop on his fore head”.

Later yogananda met the child and reallocated his name as kashi. His was strikingly similar in appearance to the old Ranchi student. Years later, kashi left to a Himalayan master.

3. Dramatic transition to and from Life and death The gradual evolution of the mind of yogananda from the death of his mother to the death of his guru, a panorama of events tried to tumult his mind ,He observed,

” when we reached our Calcutta home, it was only to confront the stunning mystery of death.I collapsed in to an almost lifeless state.”.

An unknown man approached me .”have you heard that your master is gone?”

Stunned, I swayed against the platform wall,,,,,seething with rebellion, my soul was like volcano.”By the time I reached the Puri hermitage, I was nearing collapse. the inner voice was tenderly repeating “collect yourself. Be calm.”

The secrets of life and death and the trauma associated with the separation from near and dear had been gradually conquered by Yogananda which is a trying job of an ordinary human being.

A man takes many lives to fulfill his desires. Life after life, he chases the mirage which cannot quench his thirst of divine love and ultimately it is guru ,who raises the disciple to the reality of divine consciousness.

4 Kriya Yoga A yoga technique ,taught by Lahiri Mahasaya whereby ,sensory tumult is stilled ,permitting man to achieve an ever increasing identity with cosmic consciousness. Greater than activity, devotion and meditation are the highest form of activity one can perform.⁸ The Samadhi is a joyous experience, a splendor light in which one beholds countless worlds that banish ignorance.

Quotes

Quotes form an interesting addition to the book *Autobiography of a yogi*.

The world is a bridge .Pass over it .But built no house up on it

He who offers God a second place, offers him no place.(Ruskin)

Give not that which is holy unto the dogs (Bible)

A man who looks down to nothing can never bear the burden of himself. (Dostoyevsky)

He that planted the ear, shall he not hear? (Bible)

He humbleth himself to behold the things that are in Heaven and in the Earth.(Psalms113:6.Bible)

Narrow terms; Narrow terms refers to the short stories, events and significant incidents which weave the fabric the of memory. Sri Yogananda narrates as though he personally experiences them .Narrative strategies are realistic in nature. He narrates stories from his own perspective. He often quotes lengthy quotes from his own memory.

Short stories Paramhansa yogananda narrates the stories of the tiger swami, the levitating saint, A perfume saint, The saint with two bodies, the sleepless saint. and about the great scientist Dr.J .C.Bose. He mentions about men, who accomplished miraculous powers such as rising up in the air, taming the wild animals, presenting oneself at two places at a time, and a scientist who made a cactus plant to grow without thorns

The order of events from the inception, to the death of swami Yogananda's mother, his ardent search for Guru, and experiences in spiritual life ,including, Samadhi or super consciousness., and , various experiences with Himalayan yogis , beloved disciples and followers portrays a fascinating study of yogic way of life.

Broader terms: The ultimate message of swami paramhansa yogananda is “know thy self.’ We may all know our selves, when we understand the true nature of our existence, we no longer make war among ourselves. We live in peace.

Conclusion

Writing an autobiography is moving along memory lanes and collecting new insights into one's own life. While writing, the autobiographer is bound to a constant course of changing perceptions and discovers particular turning points that have made an impression on himself in that past and connects them with his present.

Students acquire the concepts ,vocabulary, and learn to control emotions which play an important role in decision making . Listening to life stories and reading the life narratives sharing reflections of cultural, social and economic backgrounds appear to be most functional for making sense of the individual's experience .

REFERENCES

1. Alan Davies ,Catherin Elder, *The Hand book of Applied Linguistics* 2004,Black
- 2 Cathelene M. Ashle ,Leigh Gilmore *Autobiography and post modernism*.1994,university of Massachussets press. .(Google book)
- 3 Goal Gradowski,Loanne,Snavely Paula Dempsey, Charles Thompson, *Designs for active learning: A source book of classroom strategies volume 1* Routledge,1996.(Google book)
- 4.Gusdorf Georges *conditions and limits of autobiography* well publishing Ltd ,MA US
5. Hermen parret *History of linguistic thought and contemporary linguistics*
- 6 Kin lacy Rogers, Selma Ley desdorff, Graham Dawson , *Trauma:Life stories of survivors* Routledge,1999.(Google book)
- 7 Leigh Gilmore , *The limits of Autobiography* 2001, .(Google book)
8. Le Gunn Janet Varner . *Autobiography : towards a poetic experience* Philadelphia: university of Pennsylvania press 1982.(Google book)
- 9 Paramhansa yogananda *The Autobiography of a Yogi* ,Yogoda sat sang society of india,Calcutta,2001.
10. shane Benstice *The private self theory and practice of women's autobiographical writings* 1988 the university of north Carolina press. .(Google book)

OF WOMEN IN LOVE AND OTHER POLITICS IN DISNEY

AMRITA CHAKRABORTY

MPHIL

SCHOOL OF WOMEN'S STUDIES/

DEPARTMENT OF ENGLISH

JADAVPUR UNIVERSITY

Walt Disney Corporation that has existed since 1923 has had a profound influence on the cultural production of America in the 20th century. It has been one of the biggest production houses of our time that has generated millions in revenue. In America and in much of the world Disney has become a household name, 'a domesticated house-trained member of the family' as critics Eleanor Bryne and Martin McQuillano write and has 'simultaneously contributed to the narratives that shape our understating of the term (family) itself'¹. Disney's presentation of 'family values' privileges Disney's value to the family distinguishing Walt Disney as an artist unparalleled in the magnitude with which he affected the civilizing process of children and adults. At the heart of this civilizing process was Disney's use of the fairytale. In his cinematic presentation of the fairytale Disney reinforced the key ideological features of the classical literary fairytale that reproduced patriarchal notions. He further domesticated the fairytale, Americanized the narratives and made it a vehicle of forwarding his own vision of a perfectly ordered, clean world of pristine beauty that was based on an idea of romance and domesticity.

Now the fairytale as a genre by the turn of the twentieth century had already been socially institutionalized. The fairytale or the wonder tale had its roots in oral folk culture and was closely related to the rituals, customs and beliefs of primitive communities. The literary appropriation of the oral fairytale by writers in the Italian courts and the French Salons and by the German conservationists extracted stories from their specific oral contexts and 'the literary

¹ Eleanor Bryne and Martin McQuillan, *Deconstructing Disney*, (Pluto Press: London, 1999), pg 58

fairytale became an acceptable social symbolic form through which conventionalized motifs, characters, and plots were selected, composed, arranged and rearranged to comment on the civilizing process' But fairytales both oral and literary were not composed for children. It was only in the 1820s that attitudes began to change and 'fairytales with clear didactic moral lessons were approved as reading matter to serve as a subtle and more pleasurable means of initiating children into the class rituals and customs that reinforced the status quo.'² This led to the formation of a canon of tales which had been wiped clean of the bawdy, the violent and the erotic and in which were introduced elitist ideals and Christian meritocracy. However the church and educators continued to view it with suspicion because the genre had never lost its pagan aura. Moreover from the nineteenth century quite a number of writers were using the fairytale to subvert the formal and ideological structure of the canonized tales particularly 'the prescribed way it had become cultivated and the stereotypes and prejudices in regard to gender and social roles that it propagated.'³ Fairytales as an institution in the turn of the nineteenth century had also expanded to include drama, poetry, ballet, music and opera. With the coming of cinema fairytales made a transition to the screen in both live and animated images. In the initial stages of the development of animation, the technique had generated a lot of excitement among art and culture critics for what they saw as the revolutionary potential of line drawing freed from the restricting realism of camera images. However the flatlands of Hollywood animation soon conformed to a visual realism which was ideologically conservative. Disney was an important figure in this transition. Disney, the animator's journey has been described by Jack Zipes as a journey 'from revolution to restoration.'⁴ Disney was singularly fond of the fairytale as his early animated works show. It could also have been that retelling fairytales proved economical for Disney for they came second hand and without copyright. These early works, all fairytale adaptations, however, were highly experimental, open-ended, modern and an attack on the literary tradition of the fairytale. These films like *Red Riding Hood*, *Cinderella*, *Puss in Boots* and *Babe in the Woods*, all laid emphasis on the underdog who was exploited but revealed courage and hence pulled through. And the hero was always an enterprising young man/girl/anthropomorphized animal who uses wit and technology to his or her advantage. Moreover the films never suggest that one should not be curious. The characters get into adventures and mis-adventures but are not punished for a mistake. 'There is no suggestion that they should tidy their act or tidy anything. They must simply learn to survive in a world filled with danger and excitement.'⁵ However Disney's message began to change from 1933 when in

² Jack Zipes ed, *Spells of Enchantment*, (Viking Penguin: New York, 1991), pg xxii

³ Jack Zipes ed, *Spells of Enchantment*, (Viking Penguin: New York, 1991), pg xxv

⁴ Jack Zipes, *Fairytales and the Art of Subversion*, (Routledge: New York, 2006), pg 193

⁵ Jack Zipes, "Walt Disney's Civilizing Mission" in *Fairytales and the Art of Subversion*, (Routledge: New York, 2006), pg 202

Three Little Pigs the hardworking eldest brother, the clean and master builder pig is contrasted with that of his dancing brothers. It is only he who can drive away the big bad wolf and even save red riding hood. The short seems to be suggesting that one should prepare and not take risks and most importantly not wander far from home. Similarly at the end of *The Flying Mouse*, the mouse who wants to fly and is given wings pleads with the fairy to restore him to his proper station of life which acts as a kind of warning against sprouting wings. This conservative ideological telling ultimately paves the way for the tame domesticated fairytale retelling of Disney Princesses beginning with *Snow White and the Seven Dwarves*, the first full length feature film produced by Disney in 1937.

The opening of the film shows Snow White, a royal princess wiping clean the stairs of her step-mother's castle. The Prince who had a negligible role in the Grimm's story appears in the beginning itself singing songs of love to Snow White. The step-mother sees this and in addition to being jealous of her beauty also becomes jealous of her suitor and orders Snow White killed. Snow White is let off by the huntsman, she escapes into the terrifying space of a forest where she finds the cottage of the dwarves and immediately on seeing it untidy sets about cleaning it. She exclaims to the wild animals she has befriended 'Perhaps they have no mother!' and instantaneously picks up the broom and a maternal function. 'Vacation of the original maternal space can only be compensated for in Snow White's reinvention of home, which is achieved through multiple use of her body in ways that explicitly embrace the maternal.'⁶ Disney's 1950 *Cinderella* too presents a similar kind of domestic setting which opens with Cinderella as the servant girl cleaning and cooking but dreaming of happiness. The motivation behind the royal ball is the ageing king's need for grandchildren to fill the empty palace halls. Perrault's story obviously has no such detail. It is the Prince's wife's maternal potential that is valuable to the king and much film time is spent showing the king and his prime minister planning the Prince's marriage. So the viewer is told that all of Cinderella's dreams come true when she becomes a wife and by extension a mother. It is extremely significant that this film came out in the years following the Second World War when women were being coaxed to take up more traditional roles and leave the public space they had occupied during the war years in the absence of men. Subsequently Bryne and McQuillan point out that 'domesticity the *great discovery* of the bourgeois age is *discovered* in Disney's first animated film(s)...as a discourse that Disney is really at home with...That is to say not being worldly; outside the realm of the political and inside the home.'⁷ The other great emphasis of the films and of all the films that was yet to come was the notion of romance. In *Snow White* the prince frames the narrative by appearing at the

⁶ Eleanor Bryne and Martin McQuillan, *Deconstructing Disney*, (Pluto Press: London, 1999), pg 61

⁷ Eleanor Bryne and Martin McQuillan, *Deconstructing Disney*, (Pluto Press: London, 1999), pg 59

beginning and the end and playing deliverer with the 'true love's kiss' that defeats death. In Grimm's story there was no kiss, one of the dwarf's stumble while carrying Snow White's coffin and that dislodges the poisoned apple from her mouth waking her up. In Disney, the prince wakes her up with a kiss and carries her to the golden castle that glows from afar. The viewer is to equate it with the static golden space of perfect bliss. *Cinderella* ends with Cinderella's going away in a coach with the prince to a timeless space of marital blissfulness and the animated book closes with the words 'and they lived happily ever after'. The ending image of the woman fulfilled by love is used to push the conservative ideal of the domestic woman, the woman solely as wife and mother.

After Walt Disney's death and in response to women's movements Disney corporation underwent some kind of a Renaissance in the 1980s. This period is marked by a transformation in the roles of women. Ariel and Belle who belong to *The Little Mermaid* (1989) and *Beauty and the Beast* (1991) are women who long to escape the mundane domesticity of their lives. Whereas Ariel, is fascinated by the world of humans looking beyond the walls of King Tritan's household despite his decree against such adventures, Belle is a book reading intelligent girl who wants to escape her provincial life. Belle is called 'funny' by her townsfolk and is further alienated from them because of her eccentric creator inventor father. Belle turns down Gaston's offer of marriage because it is something she emphatically does not want and Ariel will not have a merman for herself. They are women who do not immediately adopt a maternal function in the narrative and have a physical sexual existence. However when Belle chooses to marry the Beast she is ultimately succumbing to the same domestic function as lady of the manor. Both the Beast and Gaston ultimately offer her a domestic role.⁸ Ariel gives up her voice in order to have legs. Her bare legs jutting out of the water immediately sexualizes her. She has also in effect given up her subjectivity with her voice because once in the human world she merely becomes an object of the Prince's attention. Disney changes the sad ending of Hans Christian Anderson's story to impose his model of a happy ending. Ariel gets back her voice but abandons her identity as the princess of the mer world to become the Prince's wife. At the heart of the films is Disney's notion of 'true love' a kind of heterosexual love that is capable of breaking magic spells and thus in itself containing magical properties. The later films in the Disney Princess canon *Pocahontas* and *The Princess and the Frog* present women of colour as heroines. Although this introduces cultural and racial issues in the politics of adaptation, Disney's particular notion of love stays intact in both the films. The Native American princess has a 'wild soul' and cannot bring herself to accept the path of secure domesticity with a warrior husband that her father is laying out for her. She chooses instead the rough course based on a dream about a spinning arrow which she

⁸ Eleanor Bryne and Martin McQuillan, *Deconstructing Disney*, (Pluto Press: London, 1999), pg 68

feels is telling her that something is coming. This spinning arrow ultimately turns out to be John Smith's compass and in a way symbolically portrays the inevitable mechanization of the tribal society that is to happen. In the end Pocahontas and John Smith's 'true love' save the natives and the colonizers from an immediate battle, imposing the illusion of a happy ending on what is to be a bloody historical struggle at the cost of the natives. Refreshingly however Pocahontas carries her independence till the end when she refuses to go to England with the wounded Smith saying she is needed in her community. *The Princess and the Frog* tells the story of how a poor New Orleans girl goes on to marry a frog prince but not before she has kissed him and been turned into a frog herself. Tiana dreams of owning a restaurant, a dream that she shared with her late father but her mother keeps telling her that it is more important to find love. Tiana at the climactic moment chooses love over her dream but is eventually granted both. A kiss from a princess, Tiana is told at one point will turn the Prince and Tiana back into humans. Tiana ultimately becomes the princess as she marries the prince thus breaking the spell. The 'true love's kiss' which is a physical manifestation of true love is once again shown capable of magic. The couple then go on to build Tiana's dream restaurant and the prince has to learn the value of real work. The film ends in the populated halls of 'Tiana's Palace' a much grander place than originally envisioned identifying Tiana as a stock of the modern woman with both a career and a family.

Disney was already marketing these characters as Disney Princesses. As we moved into the second decade of the 21st century the corporation felt the need for a further revamp of the image of its princesses. Accordingly Disney's Rapunzel of the film *Tangled* escapes from her tower to travel and see the kingdom particularly for the 'lights' that fill the sky on her birthday. These lamps are really meant for her for she is the lost princess for whom the kingdom mourns. Rapunzel has magic glowing hair which has healing properties but turns brown and loses power if cut. She is stolen as a baby because Mother Gretta wants to use the hair to keep herself young. Mother Gretta, we are told, had discovered the flower that grew when a sun drop fell on earth and had been using it to keep herself young for centuries. But the king sends for the flower when the queen was with child and severely ill. It heals her but then Rapunzel is born with the magic golden hair because of the magic golden flower. Interestingly, Rapunzel's prince is a thief who while fleeing the palace guards accidentally stumbles upon the tower. Rapunzel knocks him out cold, binds him and then forces him to take her to see the lights. The Disney heroine cannot obviously go on an adventure alone and she needs to fall in love in the process. The film squashes somewhat the elitism that is associated with the classical literary fairytale because the princess marries a working class man, that too, a reformed outlaw. The film keeps the possibility of reformation open by constantly talking about people keeping up appearances. Characters talk about the insecurities of their 'real' self as opposed to the persona maintained in lieu of societal

expectations. This in a way reaches out to the problems of contemporary adolescence but for the process of reformation Disney has returned to its notion of love. Fynn Riger, the charismatic womanizing thief falls in love with the naïve Rapunzel and in this way changes into a different man. This man we are to take is his real self as represented by his real name Eugene which is the name Rapunzel uses to address him. The film is also deeply conservative in terms of its message. The magic glowing hair is a gift but it is also a gift which makes Rapunzel vulnerable to evil so the male protector figure Fynn Rider/Eugene just cuts it off thereby providing a solution to all of the problems. The ideological motivation for this is the same as that of the Flying Mouse, there is no place for extraordinary abilities in the order of things, they can only be a source of trouble and thus one's best bet is to get rid of them and fit in with the rest. The woman's gift is replaced by Disney notion of love which is an alternative and more acceptable source of healing magic as it finally heals the wounded Eugene after he has cut off Rapunzel's hair.

But *Tangled* very importantly deviates from earlier films with its focus on the mother-daughter relationship between Rapunzel and Mother Gretta. She is of course the false mother in keeping with the tradition of evil older woman and innocent young woman of Disney films. She represents selfishness and cruelty and particularly feminine selfish vanity as she stands in front of the mirror with Rapunzel, an act which immediately reminds one of Snow White's step mother, and says 'Look what I see! I see a beautiful confident young woman. Oh! And there's you too!' But the relationship she shares with her adopted daughter is far more complex than simple hate and jealousy. She is using Rapunzel's hair and keeping her in a tower but she cannot do it without her consent. So she manufactures consent by giving care and generating a fear for the outside world, and then emotionally blackmailing her. Rapunzel is tortured initially when she leaves the castle for she believes she has hurt her mother. But ultimately is freed from guilt as she discovers her true identity. The film conforms to Disney stereotypes as once again the limiting love of the pseudo mother is defeated by the liberating love of the male lover, just as evil feminine magic of the sea witch Ursula was opposed by the lawful magic of King Triton and defeated by prince's Eric's true love, and the golden castle of the prince in *Snow White* replaced the dark grim castle of the evil queen.

The Disney canon had earlier has often been criticized for the high preponderance of lost mothers. 'The mother is erased in order for Disney to give birth to its narratives.'⁹ The focus is on father daughter relationships. The daughters often rebel against the dictates of their fathers but remain loving and dutiful, and reconciliation is reached at the end. This can be read as an anxiety with the changing roles of women and crisis in masculinity that it contributes to.¹⁰ *Frozen*

⁹ Eleanor Bryne and Martin McQuillan, *Deconstructing Disney*, (Pluto Press: London, 1999), pg 61

¹⁰ Eleanor Bryne and Martin McQuillan, *Deconstructing Disney*, (Pluto Press: London, 1999), pg 67

released by Disney in 2013 engages with these issues in interesting ways. Ana and Elsa are two sisters in a royal household who are best of friends. But Elsa has been born with the power to create snow. The powers grow stronger as she grows older but she does not learn to control it. One day while playing she accidentally freezes Ana's head. The king takes them to the trolls who know ancient magic and their leader Grand Pabbie tells them that Elsa's powers have great beauty but also great danger. Ice and freezing finds both physical and metaphorical significance within the conception of the film as Grand Pabbie says that "You were lucky it was not her heart. It is not easy to thaw a frozen heart. The mind however can be easily persuaded." The words find resonance later in the story when it is told that only an act of true love can thaw a frozen heart and that that love will thaw. Conceptually they point to Disney's notion of love and its physical manifestation "the kiss of true love" as the ultimate source of magic. However the identification of this love as heterosexual love is refuted in the story as the act of true love turns out to be not a kiss but the **act where Ana sacrifices herself for her sister Elsa**. The romance plot becomes a sub-plot in the story as the focus remains on the sister-sister relationship. Ana and Elsa as teenagers find their relationship fractured because Elsa needs to hide her ever growing powers and locks herself in a room. She is told to reduce her contact with the outside world and her father keeps telling her "Don't show it. Don't feel it. Be a good girl" This repression induced by the paternal voice has disastrous consequences as the King and Queen die and Elsa is crowned Queen. On her coronation day, the sisters meet after years and Ana also meets a young prince who wants to marry her immediately. Elsa refuses to give her blessing to such a hasty marriage and the sisters fight. An upset Elsa accidentally freezes the entire kingdom and terrified runs away to the North Mountain. *Frozen* for the first time in Disney introduces a false prince. Hans, Ana's suitor actually wants the throne because he is 13th in line in his own kingdom. The domestic space is abandoned for good as the princesses deal with external politics. Ana is forced to realize the political implications of her choices. The whirlwind romance and hasty marriage are severely criticized. Elsa on the other hand finds freedom in the north mountain, **her appearance changes** and she celebrates her gift. At the end of the story having learnt to control her powers she finds her own place among the people of the kingdom who too celebrate her powers instead of fearing it. However certain conservative elements remain especially if one takes into account that this is a loose adaptation of Hans Christian Anderson's Snow Queen. Snow queen was about a girl saving a boy who has his heart frozen. She was accompanied on her journey by a series of female characters who are replaced in *Frozen* by Kristoff, the eventual love interest, his reindeer Stan and a snow man Olaf. Ana still **needs the mountain man Kristoff** to act as guide and companion in her search for her sister in the North Mountains, she cannot do it alone and he turns out to be the 'true love'. Although working class triumphs over royalty, and evil is represented by a non-female figure, the pristine happy ending would have us

believe that with the ousting of Hans there are and will be no other power monger and all shall be well between the two sisters.

Frozen which boasts of Disney's first female director has also become Disney's biggest earner since the inception of the studio. The trajectory of change that the canon has undergone has its basis in economics and the changing needs of the entertainment industry. In the 90s it was *The Little Mermaid* and *Beauty and the Beast* among the New Disney Canon that rescued the studio from financial mediocrity.¹¹ As viewer tastes changed, Disney's fairytale characters have evolved but in certain ways the formula remains the same. Jack Zipes writes (200) that 'It is the repetition of Disney's infantile quest to cleanse the world—the core of American mythology—that enabled him to strike a chord with American viewers from the 1920s to the present. However, instead of celebrating infantile curiosity, the child in us, Disney began insisting on tampering if not instrumentalizing the imagination to serve the forces of law and order.' The young heroine is always sweet and virginal, she is victimized or captured by forces of evil while anthropomorphized animals aid her and provide comic relief. A male hero enters and helps in overcoming sinister forces thereby rescuing her. 'Evil is represented by the dark forces of discord, impropriety and overreaching.'¹² Love which forms the core of the Disney universe is introduced as a force that can overcome all odds. This love most of the times acts at the cost of women's independence but is presented as the gift that women get for receiving that violence in a docile manner. It is only with *Frozen* that the female protagonists are allowed some kind of autonomy. But Disney continues to peddle the core of American mythology that dreams come true for everybody only if one believes and is willing to pay the price in terms of hard work and/or sacrifice. The saccharine sexist and illusionary stereotypes however are slowly changing, although at the very slow pace and way behind the transformation that global society has undergone in the past few decades.

¹¹ Eleanor Bryne and Martin McQuillan, *Deconstructing Disney*, (Pluto Press: London, 1999), pg 43

¹² Jack Zipes, "Walt Disney's Civilizing Mission" in *Fairytales and the Art of Subversion*, (Routledge: New York, 2006), pg 209

13

AN INTERVIEW WITH THE POET ARBIND KUMAR CHOUDHARY

BY

PROF.R.A.SINGH, EDITOR OF EXPLORER
& RETD. PROF. OF ENGLISH, V.K.S.UNIVERSITY, ARA.

Arbind Kumar Choudhary is the blossomed flower of the creative grove who has been fragranting the earthly society with his Arbindonean racy style, Arbindonean sonnets and uses of various figures of speech all through his poetic works for the saving grace of the spiritual thought. A. K. Choudhary, the quatrain king, has earned name and fame as a towering literary luminary across the continent who credits more than 1200 sensational, rhymed and unrhymed verses, two magazines, many national and global awards and, above all, inclusion in many dictionaries, anthologies and books in India and abroad. The rhymed quatrains, phrasal abundance, proverbial presence, mythical magnitude, pictorial presentation and medieval conception are the poetic fibres of this charismatic poetic personality. His exploration of new words, new idioms, new phrases, new proverbs, new concept, and, above all, racy style made him Arbindonean in the firmament of Indian English poetry. Dr. Choudhary who has been interviewed for more than fifty literary journals -Poetcrit, Indian Ruminations, C.V, Research Vistas, Kafla-Intercontinental, Literary Jewels, Research Scholar, Notions, Literati, Voice of Kolkata, Mandakini, Radiance, All Round, Literary Jewels etc in India and few others in Malta and Romania has been incorporated in Cambridge Dictionary of English Writers, London, Heaven, Contemporary Poets, Samvedana, Indian Writings in English and many others in India and abroad. Arbindonean racy style, Arbindonean sonnets, blending of Indian mythology with the Greek and Roman mythology, pictorial painting, abundance of phrasal and proverbial words, explored and compound words, lyrical outburst, mythical and medieval elements, classical spirit, romantic strain, sensational capital idea, emotional explosion, Majuliscap, philosophy of life, nature, love and poetry in Melody, Nature, Love and The Poet and several others are the poetic qualities of first water mark that make him a burning star in the firmament of Indian English poetry. Dr

Choudhary has been awarded with Life Time Achievement Award 2010 by International Poets Academy, Chennai, Mandakini Award 2011 by International Poetry Society of Bareilly and Editor of the Best Literary Journal 2011 & 2012 by International Writers and Artists Association, USA and International Research and Translation Centre, China.

Excerpts:

Q1. RAS: How many collections have you authored so far, and what are those?

AKC: They are as follows:

1. Eternal Voices (2007), 2. University Voices (2008), 3. My Songs (2008), 4. Melody (2009),
5. Nature Poems (2010), 6. Love Poems (2010), 7. Love (2011), 8. Nature (2011), 9. The Poet (2011),
10. Leader (Press), 11. Haiku (Press) 12. Majuli (Press) and 13. Sonnets (Press)

Editor of the Journals:

1. Kohinoor (ISSN 0973-6395) and 2. Ayush (ISSN 0974-8075)

Q2. RAS: Are you satisfied with the ongoing pattern of education for the flourishing of the scholars in India?

AKC: The existing educational policy failed to produce another Nobel laureate even after six decades of independence that is the output of this policy.

So far Indian Educational policy is concerned, it is neither creative or critical. It is only time passing pattern of education controlled by those politicians living in fool's paradise.

Q3. RAS: Writing is not a profitable job in India. How do you see the future of the writers in India?

AKC: Yes, I agree with you. However hundreds of writers are writing locally and enriching cultural prosperity without the support of the governments. Writings has become their inordinate ambitions in life, not means of earning monetary benefits.

Q4. RAS: What are the ways that can enhance the intensity of the creativity in India?

AKC: Free flow of expression, conversation, interaction with the reputed personalities, inordinate ambition of writing and free environment from the political propagandists can no doubt enhance the intensity of the creativity in India.

Q5. RAS: Do you think that Indian scholars are competent with their western counterparts ?

AKC: Indian scholars are never guided properly in their missions for want of required privileges. The fault lies in our systems, not in our scholars. The scholars of Indian origin have been tremendously successful in their respective fields across the globe.

Q6. RAS: Have you been taught in English medium schools ? Tell something about your schooling life .

AKC : No, I am the product of Hindi schools up to matric at my native village. However I was ever good at English in those days too. I was a teenage of shy nature but well acquainted with my books and its contents.

Q7. RAS: There are a number of foreign writers who have pictured India in their books. Do you think they have done justice with India so far her cultural beauty is concerned ?

AKC: This should not be a matter of debate over the native and alien writers. All of them have their own measuring rods to assess the things they visit all around the corner. The main point is to show the real picture of beautiful India to the world, not to make a jaundiced eyes for the alien writers.

Q8. RAS: Do you abide by the existing trends of writings ?

AKC : Is it mandatory to abide by the existing trends of writings ? Why should I be the mere puppets ? Why not my own model of writing ? My poetic style is absolutely different from the contemporary writers. To experiment with words, techniques and style is the game of my writing.

Q9. RAS: Most of the Indian English writers are bilingual, sometimes trilingual too. Why do you write only in English ?

AKC : This is the essence of Indian writings that bridges the gap between the regional and the English language. My service in a non-Hindi speaking state halted proper privileges to flourish equally in Hindi. However I am also determined to write in Hindi in the days to come.

Q10. RAS: Indian poets write Haiku, Senryu, Tanka, Haiga etc nowadays. How do you see their proficiency in such a grand model of writings ?

AKC: All these models of small verses are the classical forms of Japanese literature. I appreciate those Indian writers who make these models fragrant with Indian ethos, cultures and classical thoughts.

Q11. RAS: How does your poem blend the Indian and the western mythology? Give an example if any.

AKC: Indian mythical messiahs flourish time and again with their western counterparts of Greek and Roman gods and goddesses across my poetic gardens. Ram, Sita, Radha, Krishna, Urvashi, Sabri, Shakuntala, Meera, Vaman, Dadhichi, Trinity, Panchali, river Ganga, Karamansa, and Brahmaputra and several others flourish with their western counterparts Jove, Mary, Helen, Isabella, Hyperion, Cynthia, Endymion, Minerva, Terpsichore, Elfin, Eros, Jupiter, river Lethe and Acheron and many others altogether side by side across my poetic works. Here lies an example of the blending of the two.

Kamdev's lustre
Is a cynosure
Even for the furied rapture
Of the Terpsichore. (Love,2011:30)

Q12. RAS: Why have you been called an originator of Indian sonneteer? What is the characteristics of Arbindonean sonnets?

AKC: I have versified 48 sonnets popularly called Indianized version of sonnets amidst the critics and the poets. Indianized version of sonnets are divided into seven rhymed couplets. The capital idea of all these sonnets moves around the literary contributions of great Indian English writers and diasporic writers. All these sonnets spread Indian essence to the world.

Q13. RAS: How does Indian version of Arbindonean sonnets vary from other model of sonnets?

AKC: Indianised version of sonnets focuses primarily on Indian English writers and writers of Indian origin. It is deeply rooted in Indian soil so far its capital idea, versification and figures of speech are concerned. The sonnets consist seven rhymed couplets. Most of the rhymed couplets are proverbial sentences laden with phrasal too. It consists words from all genres of lives. These poetic qualities make a demarcation line between Indianised form of sonnets and other types of sonnets versified in English literature.

Q14.RAS:Prof.Dwivedi has called your racy style Arbindonean. Explain in detail about Arbindonean racy style.

AKC : Innovation and racy style is my poetic anthem in which the critics can find a number of innovative features across my poetic works such as blending of the west and Indian mythology, blending of phrasal, proverbial and pictorial words, amalgamation of old, middle and modern, and vice-versa.

There are a number of quatrains that consist the ascending order of the alphabetical words in a quatrain and novel style of versification. Innovative celestial thought and versification predominates all through my poetic meadows. The racy style you talk about is a novel model of verification in which the ascending chronological sequence of the words is carried away strictly. Here lies an example in which the ascending order of the words –m (moon), n(noon) and o (open) is maintained .

The moon's noon
Opens the enchiridion
For the deification
On the land of companion.(Nature,2011:19)

Q15. RAS: What is your poetic essence? How does it differ from others?

AKC : The spiritual capital idea, blending of Indian and western mythical messiahs, abundance of phrasal, proverbial and pictorial words, lyrical outburst, melancholy, classical spirit, Indianized version of sonnets, painting of nature, poetic philosophy and, above all, racy style are the poetic essences that make me a poet of excellence in the firmament of Indian English poetry .

Q16.RAS:Why did India fail to produce another Tagore? Where lies the deficiency?

AKC: You should put this question to our policy makers, the governments, the bureaucrats and other educational bodies and show them the mirror of their leading qualities they claim. Educational anarchy is prevailing across the country. So long this anarchy prevails, our dream to produce another Tagore will remain unfulfilled.

Q17. RAS: You are a poet from the N.E. Region of India. Many NE based poets react on the terminology of North East poets. How do you justify their claims?

AKC: There are a large number of N.E. Indian English poets who feel humiliated on the use of this term for them. Controversy lies in interpretation, not in words or terms. In North Eastern Universities and Colleges they frequently use this term in the UGC sponsored seminars/workshops without hesitation. But they sharply react when others use this term for them. It is ironical, sarcastring and nothing else.

नारायण सुर्व्यांच्या काव्यातील मार्क्सवादी विचार

प्रा. चेतन सु. यावलीकर

एम.ए. एम.फील. नेट (मराठी)

एम.एड्. बी.एस.सी. (कृषी)

१९६० नंतरच्या प्रवाहात निर्माण झालेल्या कवितांवर विविध पाश्चात्य विचारवंतांच्या तत्वज्ञानाचा प्रभाव दिसून येतो. सार्त्र-काम् इत्यादी अस्तित्ववादी विचारवंतांच्या विचारसरणीचा प्रभाव त्या काळात दि.पू.चित्रे, अरूण कोल्हटकर इत्यादी कवींवर दिसतो, तसेच फ्राईडच्या मनोविश्लेषनात्मक तत्वज्ञानाचा प्रभावही त्या काळातल्या कवींवर आढळतो. त्याचप्रमाणे साड्डोत्तरी कवितेत महत्त्वाचे कवी म्हणून नावलौकिकाला आलेल्या सुर्वे यांच्यावर मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव दिसून येतो. या मार्क्सच्या विचारसरणीला गृहीत धरूनच आपल्याला सुर्व्यांच्या समग्र कवितेकडे बघावे लागते.

मार्क्सने १८४४ साली Economic and Philosophical Manuscripts लिहिले. त्यात परात्मतेचे (Alienation-आत्मदुरावा) विवेचन आहे. त्याची आयुष्यभराची धडपड कशासाठी होती ? भांडवलशाहीऐवजी समाजवादाची प्रस्थापना करण्यासाठी, शोषण, दारिद्र्य यातून माणसाची सुटका करून त्याला भौतिक समृद्धी मिळवून देण्यासाठी; पशू पातळीवरील दुःखापासून मुक्ती मिळवून देऊन मानवाला साजेशी दुःखे भोगण्यासाठी माणसाला सक्षम बनविण्यासाठी. पण भौतिक समृद्धीने युक्त अशी समाजवादी व्यवस्था तरी कशासाठी ? तर भौतिक समृद्धीच्या पायावर नव्या मानवी संस्कृतीची इमारत उभारण्यासाठी; साम्यवादी समाजाच्या निर्मितीसाठी आणि या सर्व विचारांची जाणीव आपल्याला सुर्व्यांची कविता अभ्यासताना होते ती पुढीलप्रमाणे.

नारायण सुर्वे हे कामगार वर्गातून उदयास आलेले असून कामगारांची व्यथा मांडणारे कवी म्हणून मान्यता पावले आहे. १९५८ च्या सुमारास त्यांनी काव्यलेखनास सुरुवात केली. मध्यंतरीच्या कवितेत तोच-तोपणा आणि दुर्बोधता येऊन एक खाजगीकरण स्विकारले होते. हे खाजगीकरण अक्वेरून सर्वसामान्यांपर्यंत कवितेला पोहचविण्याचे कार्य सुर्वे यांनी साधले आहे. या पोहचविण्यात मार्क्स दडलेला होता. सुर्वे यांनी कामगारांचे दुःख प्रथमच कवितेत मांडले. ते स्वतः त्याच वर्गातले असल्यामुळे त्यांचे मांडणे वेगळे जाणवले नाही, उलट ते एका पिचलेल्या जगाजवळ जाण्याची वाट शोधित होते, असेच वाटायला लागले. आणि या शोधातून आयुष्याचा हिशोबच शब्दबद्ध झाला तो असा,

"दोन दिवस वाट पाहण्यात गेले; दोन दुःखात गेले

हिशोब करतो आहे किती राहिलेत डोईवर उन्हाळे
शेकडोवेळा चंद्र आला, तारे फुलले, रात्र धुंद झाली
भाकरीचा चंद्र शोधण्यातच जिंदगी बरबाद झाली."

सुर्वे यांची कविता पाहिली तर त्यांच्या कवितेत येणारे बाह्यविश्व आजवर मराठी कवितेचा विषय झालेल्या विश्वाहून भिन्न आहे, हे सहज जाणवण्यासारखे आहे. हे जग कामगारांचे, कष्टकऱ्यांचे आहे, केवळ जगण्यासाठीच ज्यांना रोज संघर्ष करावा लागतो. अशा माणसांचे जग हा सुर्वे यांच्या कवितेतील एक महत्त्वाचा घटक आहे. आयुष्याचा हिशोब मांडताना हमाली करणारे, कारखान्यात मजूरी करणारे पोस्टर डकवनारे, इतकेच नाहीतर शरीरविक्री करून आयुष्याचा उन्हाळा करणाऱ्या कष्टकरी माणसाचे वास्तवपूर्ण चित्रण त्यांच्या कवितेत येते. या माणसांची खुराडासारखी घरं, त्यांचे बकाल भौतिक जीवन, घाणीचे साम्राज्य असलेल्या वस्त्या, गुन्हेगारीचे सामाजिक पर्यावरण या आणि अशा अनेक समस्यांचा शोध सुर्व्यांची कविता करते आणि त्यासाठी ती अंगीकार करते मार्क्सवादी विचार सरणीचा आणि त्यातूनच ही कविता भांडलशाहीच्या विरुद्ध आपले रणशिंग फुंकताना दिसते ते या प्रमाणे,

" रोजीचा रोटीचा सवाल रोजचाच आहे
कधी फाटकाबाहेर कधी फाटका आत आहे
कामगार आहे मी तळपती तलवार आहे
सारस्वतांनो ! थोडासा गुन्हा करणार आहे
एकटांच आलो नाही युगाचीही साथ आहे
साधव असा तुफानाची हीच सुरूवात आहे. "

या कवितेमध्ये कविने कामगारांच्या जीवनावर प्रकाश टाकला आहे. कवी म्हणतो की या भांडवशाहीने पीडित असलेल्या समाजामध्ये आता क्रांती घडणार आहे. कारण आता या कामगारांना स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव झाली आहे ते आता आपल्या हक्कासाठी संघटित झाले आहे. मार्क्स सुध्दा संघटित होण्याचा संदेश देतांना दिसतो, त्या संदर्भात स.त्र. कुल्ली आपल्या पुस्तकात लिहितात की, "मार्क्सने आपल्या पीएच.डी. च्या प्रबंधात एके ठिकाणी लिहिले आहे, विश्वसूर्य अस्ताला गेला आहे आणि म्हणून खाजगी जीवनांच्या सामर्थ्याने निर्माण करण्यामध्ये ज्याला आनंद लाभत नाही, विश्वनिर्माता ज्याला व्हायचे नाही तो स्वतःच्याच कातडीच्या आत अनंतकाळ भ्रमण करत राहतो. मार्क्सने स्वतःच्या कातडीच्या आत भ्रमण करत राहायला नकार दिला त्याला विश्वनिर्माता व्हायचे होते. चिरळलेल्या, यातनामय, एकाकी, शून्यवत अवस्थेतून बाहेर पडून सर्व विश्वाशी एकरून होण्याची, त्याच्याशी सृजनशील संबंध जोण्याची आकांक्षा त्याच्याठाची होती. एके ठिकाणी तो म्हणतो - क्रांतिकारकांची सर्वात मूलभूत घोषणा असते; मी काहीही नाही आणि मला व्हायचे आहे सर्व काही. I am nothing, and I want to be all"

या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव आपणाला सुर्वे यांच्या समग्र काव्यलेखनावर दिसून येतो. मार्क्सवादाविषयी अथवा क्रांतिविषयी ढोबळ विधाने न करता प्रत्यक्ष जीवनातील एखाद्या अनुभवाच्या पार्श्वभूमीवर मार्क्सवादी जाणीव सूचित करणाऱ्या अनेक कवितांपैकी 'कठीण होत आहे', 'माझे शब्द', 'उठ', 'नेहरू गेले त्यावेळची गोष्ट' इत्यादी कवितातून प्रकर्षाने जाणवतात. उदा.

"मी विचारले
हा प्रकाश आता कशाला नेतो आहेत ?
वा राव;
पुढे काळोख दात विचकीत असेल"

(नेहरू गेले त्या गोष्ट)

किंवा

कोठारात काडी न पडेल, हमी देणे; कठीण होत आहे.
जीवणापासून पडून जाता येत नाही. शेवटी एकच पर्याय उरतो
उठ ! तेवढी ती कोपऱ्यातली तलवार शोधून ठेव
एके काळी तिच्यावर मी माझे नशीब घासले होते"

ही तलवार आत्मघाताचे प्रतीक नसते. विद्रोहाचे प्रतीक असते. भारतीय जनमानसात धुमसत असलेला असंतोष कवी पुढील शब्दात उभा करतो,

"शांत दिसले जरी शहर, गाव, माझा देश
मुठी वळलेले हात घराघरात ठेवलेत"

साम्यवादने दिलेला विजिगीषू संघर्षवाद हा सुर्व्यांच्या कवितेतील 'स्थायीभाव' आहे. त्यांची कविता, समाजाच्या कणखर आणि दणकट जाणीवा घेऊन आकाराला येते तरीपण त्यांची कविता जे वाटयाला आले, पाहिले, साहिले ते पचवून संयमाने सारे शब्दांकित करीत आहे. अनुभवाचा सच्चेपणा आणि त्यांच्या अभिव्यक्तीमधील खरे पाहता पाळता येण्यास अत्यंत अवघड असा संयम हा सुर्व्यांच्या कवितेचा विशेष आहे.

'मुंबई' या अत्यंत प्रभावी कवितेत सुर्वे कामगारांच्या जीवनाचे भेदक दर्शन घडवितात. एका पिढीने दुसऱ्या पिढीला फक्त दारिद्र्याचाच वारसा द्यावा आणि सर्व आयुष्य राबण्यात जावे ही स्वांतव्योत्तर भांडवली लोकशाहीची देणगी आहे असे सुर्वे सांगताना म्हणतात की,

"पटकूर खांद्यावर टाकून सहाद्री घाट उतरून
माझा बाप तुझ्या दारावर उभा राहिला श्रम घेऊन"

एक दिवसही खाडा न करता मुंबईच्या सौंदर्यात तो भर टाकतो. मुलांना पोसतो आणि त्याच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या जागेवर मुकादम कवीला नेमतो. मुंबईच्या वास्तुशिल्पाचे शिल्पकार नरकासारख्या चाळीत राहतात,

"असे आम्ही लक्षावधी नारीनर दिवस असेतो वावरतो
राबता, खपता आयुष्य मेणबत्तीसम विझवून घेतो"

मुंबई ही कविता केवळ कवीची न राहता देशातील सर्व श्रमिकांची कविता बनते. प्रतिनिधिकता व आत्मपरता यांचा मनोज्ञ संगम 'मुंबई' या कवितेत दिसतो. सुर्व्याची कविता स्वजीवनासोबत समष्टी जीवनाचाही आलेख काढते. समाजजीवनाची नाडी पकडण्याचा, भावजीवन टिपण्याचा प्रयत्न करते. सामाजिक, आर्थिक शोषणांच्या मुळांचा शोध घेताना दिसते हा शोध घेतानाच कवीला उद्याच्या नव्या समाजाचीही स्वप्ने पडतात. जीवनाच्या संघर्षातून, वेदनेतून नव्या जगाचे सुंदर स्वप्न फुलणार आहे अशी त्यांची जीवनावरील श्रद्धा आहे आणि त्याकरिता त्यांना गरज वाटते ती मार्क्स स्वीकारण्याची आणि तो त्यांनी आपल्या कवितेत पदोपदी स्वीकारलेला दिसतो.

सुर्व्याच्या कविता वाचल्या किंवा अभ्यासल्या असता असे लक्षात येते की, त्यांच्या संपूर्ण कवितेमागे मार्क्सवादी विचार सामावलेले आहे त्यांच्या विचारातून ही कविता निर्माण झाली आहे. तसेच त्यांच्या कवितेतून दिसणारे वेश्या जीवनाचे चित्रण पती-पत्नी मधील जीवन जाणीवा, त्याचप्रमाणे बालजीवना वरील काही कविता, क्रांतीला चुंबणारी कविता व अंधारग्रस्त समाजाचे चित्रण करणाऱ्या कविता लेखनामागील धागा हा मार्क्सवादी असलेलाच आपणाला जाणवत राहतो. साम्यवाद हा त्यांच्या काव्यलेखनाचा पाया आहे असे म्हटल्यास येथे अतिशोक्तीपूर्ण ठरणार नाही.

सुर्व्याच्या कवितेचे प्रमुख केंद्र हे माणूस आहे सामान्य माणसाच्या जीवनाचे चित्रण सुर्व्याची कविता करते. सामान्य माणसाबद्दलची उपजत कणव या कवीच्या रोमारोमात भिणली आहे. म्हणूनच त्यांच्या कवितेतील प्रत्येक शब्द माणसाची पूजा बांधून उभा राहतो. या टिचभर पोटाची आग विझवण्याकरिता सामान्य माणूस आपले आयुष्य जाळतो तरी त्याची भूक पूर्ण होत नाही. याचा प्रत्यय त्यांच्या कवितेत येतो. नारायण सुर्वे यांनी आपल्या

मराठी कवितेत आजवर उपेक्षित राहिलेल्या कष्टकऱ्यांच्या वास्तव जीवनाचे दर्शन घडविले. त्यांचे दैन्य, दारिद्र्य त्यांची सहनशीलता व जीवन संघर्ष याचा प्रत्यय आणून दिला वरवर बकाल दिसणाऱ्या या जगाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी दिली. त्यांची कविता सामान्यातील असामान्यत्व, भाबड्या माणसांच्या मनातील भोळी मानवता, आयुष्यातील जळजळीत दाहक अनुभव यांचे गरगरायला लावणारे विश्वरूप दर्शन घडविते आणि हे सर्व घडते ते मार्क्सवादी विचारांच्या प्रभावातून.

संदर्भ

- १) जाहिरनामा - नारायण सुर्वे, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९७५.
- २) तीन अर्वाचीन कवी - स.त्र्यं. कुल्ली, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९९९.
- ३) नारायण सुर्वे यांची कविता - दिगंबर पाध्ये, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९९४.
- ४) निवडक नारायण सुर्वे - कुसुमाग्रज, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९९४.
- ५) मार्क्सवादी साहित्य विचार - केशव शिरवाडकर, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती, १९८०.

भारतीय नाणककलेची परंपरा

प्रा. डॉ. विजय अनंत कुलकर्णी

सहयोगी प्राध्यापक

इतिहास विभाग, सोनुभाऊ बसवंत महाविद्यालय

शहापूर, जि. ठाणे.

प्रास्ताविक:

भारतीय चलन व्यवस्थेचा इतिहास प्राचीन आहे. इ.स. पूर्व सहाव्या शतकात भारतीय नाण्यांचा जन्म झाला. आहत---पंचमार्क ही सर्वात जुनी भारतीय नाणी होत. २६०० वर्षापूर्वीची काशी, मगध, कर्लींग, पांचाल, गांधार आदि राजवटी या आहत नाणी या करीता प्रसिद्ध आहेत.¹ ही राज्ये जनपदे तसेच महाजनपदे म्हणून ओळखली जातात. यानंतर प्राचीन काळात विविध राज्यकर्ते आणि घराणी उदा.मौर्य, इंडोग्रीक, शक, कुशान, गुप्त तसेच दक्षिण विविध प्रकारची नाणी चलनात आणली.स्वातंत्र्योत्तर भारतात आपली स्वतःची नाणी सुरू केली असली तरी या नाण्यांवर पूर्वीच्या काही प्रथा, परंपरा यांचा प्रभाव काही प्रमाणात आजही दिसून येतो. ही परंपरा नक्की कोणती हा सदर लेखाचा मुख्य विषय आहे. नाण्यांचा आकार, जाडी, नक्षीकाम, धातू वा मिश्रधातू,धार्मिक, नैसर्गिक भौमितिक चिन्हे, देवदेवतांच्या प्रतिमा, शासकांच्या प्रतिमा, लिपी, द्विभाषिक नाणी,स्मृतीप्रीत्यर्थ काढलेली नाणी, टांकसाळीचे चिन्ह व नाव, मूल्य, नाणी तयार करण्याची पद्धत,नाण्याला दिलेले विशिष्ट नाव, नाण्यांची दर्शनी आणि मागील बाजू व त्यावरील लिपि,मजकूर,चिन्हे,प्रतिमा,कालगणना अशा या सर्व परंपरा प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील एक पैशा पासून ते दहा रुपयांपर्यंतच्या विविध नाण्यांचा अभ्यास केला

¹ लोकसत्ता (लोकरंग) रविवार २९/१२/२०१३ पृ. ४

असता तर ही बाब लक्षात येते.प्राचीन आणि आधुनिक नाण्यांमधील साधर्म्याची म्हणजेच परंपरेच्या प्रभावाचे स्वरूप पुढील प्रमाणे आहे.

Keywords: १) नाणी, २)नाणक कला, ३)आहत नाणी, ४)प्राचीन भारतीय नाणी, ५)ग्रीकांची नाणी, ६)मध्ययुगीन नाणी, ६)ब्रिटिश कालीन नाणी, ७) स्वातंत्र्योत्तर (आधुनिक) भारतीय नाणी, ८)प्रथा, ९)परंपरा, १०) वारसा, ११)प्रभाव.

संशोधन पद्धत

सदर लेख तयार करण्यासाठी नाशिक येथील नाणकशास्त्र संस्थेच्या ग्रंथालयातील संदर्भग्रंथ,लोकसत्ता या मराठी वृत्तपत्रातील लेख,नाण्यांवरील अन्न्य संदर्भ ग्रंथ या मधील माहिती एकत्रित करून त्याचा अन्वयार्थ लावतांना स्वतःच्या नाणेसंग्रहातील काही नाणी पडताळून निष्कर्ष काढलेले आहेत.त्या आधारे आजच्या आधुनिक नाण्यांवरील पूर्वीच्या परंपरांचा प्रभाव काही उदहरणांसह स्पष्ट केला आहे.

प्राचीन आणि आधुनिक नाण्यांमधील साधर्म्य

आकार: प्रारंभीच्या काही आहत नाण्यांचा अपवाद सोडला तर गोल आकारातील नाणी ही परंपरा प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. पुढे मध्ययुग तसेच वसाहतवादी कालखंडात आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातही ही परंपरा टिकून आहे.

धातू: प्राचीन काळात नाणी बनविण्यासाठी चांदी, तांबे, शिसे, सोने, कांस्य[टिन + लोह] पोटीन, बिलन [चांदी +तांबे]असे मिश्रधातू यांचा उपयोग केला जाई. असे म्हंटले जाते की इंडो-ग्रीकराजा अगाथोक्लस याने प्रथम मिश्रधातूचा(तांबे+निकेल) उपयोग केलेला आहे .आधुनिक नाण्यांमध्ये देखील अशाप्रकारे मिश्रधातू आहेत. चांदी + तांबे, तांबे + निकेल, 50% चांदी + 40% तांबे + 5% निकेल+ 5% जस्त (चतुष्कमिश्रधातू), 92% तांबे + 6% अल्युमुनियम + 2% निकेल [अल्युमुनियम कांस्य], 80% लोह + 10% क्रोमियम + 1.5% इतर धातू [एफ,एस.एस.] तांबे + निकेल अशा मिश्रधातूचा वापर केला जात आहे.

द्विभाषिक नाणी : प्राचीन भारतीय नाण्यांवर प्रारंभीच्या म्हणजेच आहत नाण्यांवर लिपी नव्हती. मौर्य काळापर्यंत ही स्थिति होती. मौर्यांच्या अखेरच्या काळात आलेल्या इंडो-ग्रीक राजांनी भारतात लेख-लिपि असलेली नाणी सुरू केली. प्रारंभी ग्रीक व त्यानंतर ग्रीक आणि प्राकृत भाषेत तसेच ब्राह्मी व खरोष्ठी लिपीतील नाणी त्यांनी काढली. इंडो-ग्रीक राजा अगाथोक्लस (इ.स.पूर्व 190-180)हा द्विभाषिक नाणी

काढणारा पहिला शासक आहे.² पुढे शक, कुशान काळात ग्रीक,ब्राम्ही आणि खरोष्ठी अशा तीन लिपींचा वापर केलेला आहे. मध्ययुगात महमद गझनीने संस्कृत आणि अरेबिक या दोहोंचा उपयोग केला. अल्तमशने (इ.स.१२१०-१२३५)देवनागरी आणि अरेबिक या दोहोंचा उपयोग केला दोन भाषा वा लिपींचा वापर ही प्रथा पुढेही कायम राहिली. ब्रिटीशांनी इंग्रजी,हिन्दी आणि अरेबिक अशा तिन्हींचा वापर केला. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय नाण्यांवर हिन्दी आणि इंग्रजी या दोन भाषेतील मजकूर दिसून येतो. द्विभाषिक नाणी ही परंपरही प्राचीन आहे.

आगतोक्लसचे द्विभाषिक नाणे

मुहम्मद गझनीचे द्विभाषिक नाणे

आधुनिक भारतीय द्विभाषिक नाणे

² झा अमितेश्वर,भारतीय सिक्के एक ऐतिहासिक परिचय,पृ.१५

नाण्यांवरील प्राण्यांच्या प्रतिमा: १९५०-५५ या कालखंडातील एकपैसा, एक आणा, दोन आणे या नाण्यांवर दौडणारा अश्व, वृषभ, तर १९८८-२००२ या काळातील चार आणे, आठ आणे या वर गेंड्याची प्रतिमा आहे. नाण्यांवरील पशूंच्या प्रतिमा ही प्रथा भारतात इंडो-ग्रीक राजांनी निर्माण केली आहे. अगाथोक्लसच्या नाण्यावर सिंहाची तर युकेटाइड्स च्या (इ.स.पूर्व १७०-१४५) नाण्यांवर हत्ती व वृषभ यांची प्रतिमा आहे. मौर्योत्तरकाळातील काही नगरराज्यांच्या नाण्यांवर (कौशम्बि, कोसल) अश्व, हत्ती, वृषभ या प्रतिमा आहेत. पुढील काळात कुशान शक, गुप्त, सातवाहन यांच्या नाण्यांवरही प्राण्यांच्या प्रतिमा आहेत. सातवाहनांच्या जुन्नरच्या नाण्यावर सिंह तर नेवासाच्या नाण्यावर हत्तीची प्रतिमा आहे.^३ मुस्लिम काळात नाण्यांवरील प्राण्यांच्या प्रतिमा ही प्रथा बंद झाली. अपवाद फक्त जहांगीरचा दिसून येतो. त्याने बारा राशींची सुवर्ण नाणी काढली त्यावर सिंह, मेष यांच्या प्रतिमा आहेत तर स्वताच्या प्रतिमेचे जे नाणे काढले त्यावर सूर्याच्या पार्श्वभूमीवर सिंह आहे. मुघलोत्तर काळात टिपू सुलतानच्या नाण्यावर हत्ती तर वोडियार नाण्यावर सिंह आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नाण्यांवर प्राण्यांच्या प्रतिमा नाहीत. ब्रिटिश काळातील पंचम जॉर्जच्या नाण्यांवर हत्ती व सिंहाची प्रतिमा आहे तर विल्यम चतुर्थ याच्या नाण्यावर सिंह प्रतिमा आहे. (हीच प्रतिमा भारतीय रिझर्व बँकेचे बोध चिन्ह आहे) या पूर्वी उल्लेख केल्या प्रमाणे स्वातंत्रोत्तर भारतीय नाण्यांवर अश्व वृषभ या प्रतिमा प्रारंभी होत्या. त्या नंतर गेंड्याची प्रतिमा २००२ पर्यंत होती परंतु अलीकडच्या नाण्यांवर प्राण्यांच्या प्रतिमा नाहीत अपवाद फक्त अशोकस्तंभा वरील सिंहांचा आहे. थोडक्यात नाण्यांवरील प्राण्यांच्या प्रतिमा ही परंपरा प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे.

कुशाण नाणे

^३ लेखकाचा खाजगी नाणेसंग्रह

गुप्त नाणे

देव-देवतांच्या प्रतिमा: प्राचीन भारतीय नाण्यांवर विविध देव-देवतांच्या प्रतिमा दिसून येतात. ही परंपरा इंडो-ग्रीकांनी सुरू केली आहे. इ. स. पूर्व ५० मधील हर्मस याच्या नाण्यावर गजमुखी गणेशाची प्रतिमा आहे⁴. तत्पूर्वीच्या अगाथोक्लसच्या चांदीच्या नाण्यावर एका बाजूवर बलराम तर दुसऱ्या बाजूवर कृष्णाची प्रतिमा आहे. तसेच त्यांच्या अन्वय नाण्यांवर काही ग्रीक देवता आहेत. पंचमार्क नाण्यांवर सूर्य, चंद्र या निसर्ग देवता जरी असल्या तरी देवतांचे नाण्यांवरील मानवी रूप ही प्रथा ग्रीकांनी भारतात सुरू केली आहे. मौर्योत्तर काळातील काही नगरराज्यांच्या नाण्यांवर (कोसल, शूरसेन, कुनिंद) अनुक्रमे गजलक्ष्मी, उभी लक्ष्मी व लक्ष्मी. औदुंबर (पठाणकोट-कांगडा) यांच्या नाण्यांवर विश्वामित्रांची प्रतिमा असून त्यावर विस्पामितस असे खरोष्ठित लिहिलेले आहे. कुशान राजांच्या नाण्यांवर इराणी, ग्रीक, हिंदू (शिव), तसेच गौतमबुद्ध यांच्या प्रतिमा आहेत. नंतर आलेल्या गुप्तांच्या नाण्यांवर प्रामुख्याने लक्ष्मीची प्रतिमा आहे. मात्र दक्षिणेतील सातवाहन आणि त्यानंतरच्या राजवटी यांच्या नाण्यांवर देवदेवतांच्या प्रतिमा नाहीत. गुप्तोत्तर कालखंड ते मुस्लिमांची सत्ता सुरू होईपर्यंत ही प्रथा कायम राहिली. मुस्लिम कालखंडात ही प्रथा बंद होणे स्वाभाविक होते. अकबराने आपल्या एका सोन्याच्या नाण्यावर राम आणि सीतेची प्रतिमा उमटविली. तर हैदरअलीच्या प्यागोडावर शिव पार्वतीची प्रतिमा आहे. हे अपवाद सोडले तर ही प्रथा मध्ययुगापासून जवळपास बंद झाली. भारत निधर्मी आणि बहुधार्मिक राष्ट्र असल्याने भारतीय नाण्यांवर देवदेवतांच्या प्रतिमा नाहीत. मात्र अलीकडील पाच रूपयाच्या एका नाण्यावर जम्मुच्या सुप्रसिद्ध माता वैष्णव देवीची प्रतिमा आहे. या नाण्यावर माता वैष्णव देवी मंदिर बोर्ड असे लिहिलेले आहे. थोडक्यात देवदेवतांच्या प्रतिमा ही प्रथासुद्धा प्राचीन आहे.

⁴ लोकसता लोकरंग ८ सप्टेंबर २०१३

गुप्त

स्मृतीप्रीत्यर्थ नाणी (commemorative Coins): एखाद्या विशिष्ट घटनेच्या स्मृती-आठवणीसाठी किंवा राष्ट्रपुरुष-महापुरुष यांच्या स्मृतीसाठी नाणी काढली जातात. अश्याप्रकारच्या नाण्यांनी इतिहासाला उजाळा मिळतो.तसेच या स्मृती नाण्यांच्या रूपात जिवंत रहातात. स्वातंत्र्योत्तर काळात या पद्धतीची नाणी काढण्यात आलेली आहेत. १९७२ या वर्षी भारतीय स्वातंत्र्याच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षा निमित्ताने १० रु.चे आणि ५० पै.चे, १९९३ या वर्षी छोडो भारत आंदोलनाच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षा निमित्ताने १ रु.चे, १९९७ या वर्षी भारतीय स्वातंत्र्याच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षा निमित्ताने ५० पै. चे १८५७च्या उठावाला १५० वर्ष झाली त्यावेळी ५ रु.चे नाणे काढण्यात आले. या महत्वाच्या घटना तसेच पं.जवाहरलाल नेहरू यांच्या ७५ व्या जन्मदिनाच्या निमित्ताने १रु. आणि ५० पै.चे,महात्मा गांधींच्या जन्मशताब्दी निमित्ताने १०रु., १रु., ५०पै. आणि २०पै. अशी चार नाणी काढण्यात आली. या पद्धतीने स्व.इंदिरा गांधी (१९८५) पं. नेहरू जन्मशताब्दी(१९८९), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जन्म शताब्दी (१९९०), सरदार वल्लभभाई पटेल(१९९६), नेताजी सुभाषचंद्र बोस जन्मशताब्दी (१९९७) देशबंधू चित्तरंजन दास (१९९८)^५ आदींच्या स्मृतीसाठी नाणी काढण्यात आलेली आहेत.अशी स्मृतीप्रीत्यर्थ नाणी काढण्याची ही प्रथा आधुनिक नसून ती प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे.हे पुढील उदहरणांवरून लक्षात येईल. या प्रथेचे श्रेय ग्रीकांकडे जाते. ब्याबिलॉन येथे सिकंदरची (Alexander) काही नाणी सापडलेली आहेत या नाण्यांवर एका बाजूला झेलम युद्धाचे चित्रण असून दुसऱ्या बाजूला सिकंदर आणि ग्रीकांची युद्धदेवता नाइके

^५ लेखकाजवळील स्वतःचा नाणे संग्रह

(Nike) यांच्या प्रतिमा आहेत. या नाण्याबद्दल दोन मते आहेत. ⁶ हे नाणे सिकंदरने आपल्या भारत विजयाच्या स्मृती प्रीत्यर्थ काढलेले असावे किंवा सिकंदर नंतरच्या शासकांनी हे नाणे काढले असावे. शक्यता काही असली तरी भारताच्या संदर्भातील हे पहिले स्मृती नाणे आहे. या नंतर इंडो-ग्रीक शासक अगाथोक्लस आणि अंतिमेक यांनी स्मृतीप्रीत्यर्थ नाणी काढलेली आहेत. भारतात ही प्रथा प्रथम अवलंबविणारे घराणे म्हणजे गुप्त घराणे होय. पहिला चंद्रगुप्त (इ.स. ३१९ - ३५०) याचे राजा-राणी छाप हे सोन्याचे नाणे आहे. या नाण्यावर चंद्रगुप्त आणि त्याची राणी कुमारदेवीची प्रतिमा आणि दोघांची ब्राम्हीतील नावे आहेत. हे नाणे त्यांचा पुत्र समुद्रगुप्त याने आपल्या आई-वडिलांच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ काढले असावे असे मत मांडण्यात आले आहे. ते जर गृहित धरले तर भारतातील हे पहिले स्मृतीप्रीत्यर्थनाणे आहे. समुद्रगुप्तने (इ.स. ३५०-३७५) आपल्या पराक्रमाची द्वाही देण्यासाठी अश्वमेध यज्ञ केला. त्याच्या स्मृती साठी त्याने अश्वमेध छाप नाणे काढले. कुमारगुप्त (इ.स. ४१५ - ४५०) यानेही अश्वमेध छाप नाणे काढले आहे मध्ययुगात सुलतानशाहीच्या काळात मुहम्मद बिन तुघलक (१३२५ - १३५१) याने सोने, चांदी, तांबे, आणि बिलन या धातूंचे एक नाणे काढले. हे नाणे आपल्या वडिलांच्या (गियासुद्दीन) स्मृतीप्रीत्यर्थ काढलेले असून त्यावर शहिद असा त्याने वडिलांचा उल्लेख केलेला आहे. ⁷ मुहम्मद बिन घोरी याने बंगालच्या गौड प्रांतावर विजय मिळवला त्याच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ त्याने सोन्याचे नाणे काढले. त्या नाण्यावर देवनागरी मध्ये गौडविजय असे लिहिलेले आहे. हे पहिले इस्लामिक स्मृतीप्रीत्यर्थ नाणे आहे. थोडक्यात स्मृतीप्रीत्यर्थ नाण्यांची परंपरा प्राचीन आहे.

समुद्रगुप्तचे स्मृतीप्रीत्यर्थ नाणे

⁶ भारतीय सिक्के एक ऐतिहासिक परिचय पृ. १२—झा अमितेश्वर

⁷ मोईन दानिश _ कोईन्स ऑफ दिल्ली सलतनत पृ. ३१

आलेकझांडरचे
स्मृतीप्रीत्यर्थ
नाणे

१८५७ च्या
स्मृतीप्रीत्यर्थ
नाणे

वर्षाचा उल्लेख: आधुनिक नाण्यांवर संबंधित नाणे कोणत्या वर्षी तयार करण्यात आले ते वर्ष लिहिलेले असते. उदा: 10 रु. २००६ , ५ रु. २००७, ई. हे वर्ष अशोकचिन्हाच्या खाली आहे. ही परंपरा सुद्धा प्राचीनच आहे. प. क्षत्रप राजा रुद्रदामन याचा पुत्र रुद्रसिंह पहिला (इ.स. १७८-१९०) याच्या चांदीच्या नाण्यावर ब्राह्मी अंकात वर्ष आहे. असे वर्ष टाकणारा तो प्राचीन काळातला पहिला आणि अखेरचा राजा आहे^८. ही प्रथा नंतर बंद झाली. या नंतर मध्य युगातील इस्लामिक नाण्यांवर वर्ष टाकण्याची प्रथा पुन्हा सुरु झाली. मुहम्मद गझनीच्या (इ.स. ९९८--१०३०) चांदीच्या नाण्यांवर अरबी वर्ष लिहिलेले आहे. (सनह ४१८-४१९)^९ या नंतर गियासुद्दीन बल्बन (इ. स. १२६६-१२८७) याच्या चांदीच्या नाण्यावर हिजरी वर्षा बरोबर महिना सुद्धा आहे. सुलतान अलतमशने नाण्यांमधे सुधारणा आणली. सुलतानशाहीच्या काळात हिजरीवर्ष हे अंकी व अक्षरी लिहिले जात असे. पुढे फक्त अंक लिहिण्यात येऊ लागले. हिजरी कालगणना ही परंपरा ब्रिटिश येईपर्यंत कायम राहिली. ब्रिटिश काळात इस्लामिक कालगणनेऐवज ख्रिश्चन कालगणना (इसवी सन) सुरु झाली. तीच आजही आहे.

नाट्यमुद्रा : आधुनिक नाण्यांचे निरीक्षण केले असतं काही बाबी लक्षात येतात त्या म्हणजे ५०पै.च्या नाण्यावर बंद मूठ, एक रूपयाच्या नाण्यांवर अंगठा वर तसेच दोन रूपयाच्या नाण्यांवर दोन बोटांची खुण आहे. या सर्व खुणा प्राचीन भारतीय नाट्यामुद्रा आहेत. बंद मूठ म्हणजे मुष्ठी, अंगठा वर म्हणजे शिखर, दोन बोटे म्हणजे कर्तरीमुख होय. प्राचीन नाट्य शास्त्राचा या ठिकाणी उपयोग करण्यात आलेला आहे. ^{१०}

^८ झा अमितेश्वर _ भारतीय सिक्के एक ऐतिहासिक परिचय पृ. ६५

^९ मोईन दानीश---- कोईन्स ऑफ दिल्ली सलतनत पृ. ५

^{१०} प्राचीन भारतीय नाट्यशास्त्र या मधील नाट्यामुद्रा

टांकसाळीचा उल्लेख : आधुनिक भारतीय नाण्यांवर टांकसाळीचा प्रत्यक्ष उल्लेख नाही. नाणी कुठे पाडण्यात आली आहेत हे सांकेतिक खुणांच्या स्वरूपात स्पष्ट केले आहे. उदा. मुंबई =हिरा,कलकत्ता = चिन्ह नाही, हैद्राबाद =आडवा दुभंगलेला हिरा किंवा हिऱ्यामध्ये बिंदू तसेच चांदणी, नोएडा = बिंदू अशा खुणा नाणे ज्या वर्षी तयार करण्यात आले त्या वर्षाच्या खाली परंतु मध्यभागी आहेत.¹¹ भारत सरकारने काही नाणी देशा बाहेरून तयार करवून आणलेली आहेत. अशा नाण्यांवरसुद्धा सांकेतिक खुणा आहेत. उदा. ओटावा (क्यानडा)=वर्षा खाली C, कोरिया =शेवटच्या अंकाखाली चांदणी,रॉयल मिंट लंडन=वर्षाच्या पहिल्या अंकाखाली हिरा, मास्को= वर्षाखाली अंडाकृती MMD, प्रिटोरिया(द.आफ्रिका)=वर्षाखाली अंडाकृती M अश्या पद्धतीच्या खुणा नाण्यांवर आहे टांकसाळीचा उल्लेख मात्र नाही. प्राचीन काळातील नाण्यांवर टांकसाळीचा उल्लेख नाही. आहेत नाण्यांपासून ते गुप्तोत्तर काळापर्यंतच्या नाण्यांवर चिन्हे आहेत पण ती सराफाची किंवा तपासणी अधिकाऱ्याची असावीत टांकसाळीचा उल्लेख असणारी नाणी मुस्लिम काळात सुरू झाली.महमूद गझनी याने ई.स.७१२ मध्ये भारतात आल्या नंतर पंजाब व लाहोर प्रांतातील नाण्यांवर जर्ब महमुदपूर (लाहोर) असा द्विभाषिक उल्लेख आहे. टांकसाळीचा उल्लेख असणारे भारतातील हे पहिले नाणे आहे. या नंतर सुलतानशाहीच्या काळात अल्तमश (१२१०-१२३५)याने नाण्यांवर टांकसाळीचे नाव टाकण्याची पद्धत सुरू केली.¹² त्याच्या चांदीच्या घोडेस्वार छाप तसेच बिलन धातूच्या नाण्यावर दिल्ली असा टांकसाळीचा उल्लेख आहे. रझिया सुलतानाच्या(१२३६-१२४०)नाण्यांवर दिल्ली आणि लखनौती या टांकसाळीचा उल्लेख आहे.¹³ ही प्रथा मुघल काळापर्यंत कायम राहिली. या नंतर टिपू सुलतान,पेशवे,निजाम अशा सत्ताधीशांच्या नाण्यांवर टांकसाळीचा उल्लेख आहे. इस्ट इंडिया कंपनीने सुद्धा हीच प्रथा कायम ठेवली.(1692-1693 चांदीचे नाणे मुंबई मिंट) जसजसे भारतीय प्रदेश ब्रिटीशांच्या ताब्यात येत गेले तसतसे मुख्य ठिकाणांहून (मुंबई, सुरत, मद्रास, हैदराबाद, कलकत्ता,ई.) नाणी काढली जात असत. पार्लमेंटच्या काळात चिन्हांचा वापर सुरू झाला तीच प्रथा आजही कायम आहे.

¹¹ Mittal and Sharma—Coinage Of Republic India

¹³ मोईन दानिश_ कोईन्स ऑफ दिल्ली सलतनत पृ.१४

रझिया सुलतानाचे दिल्ली टांकसाळीचे नाणे

मुहम्मद शहा मुंबई टांकसाळ १७१९-४८

शासक किंवा राज्यकर्त्यांच्या प्रतिमा : नाण्यांवरील राज्यकर्त्यांची प्रतिमा ही प्रथा भारतात प्रथम ब्याक्ट्रियन ग्रीकांनी सुरू केलेली आहे. डिओडोटस(इ. स.पूर्व २५५—२५०)हा पहिला ब्याक्ट्रियन शासक आहे की ज्याने आपली प्रतिमा नाण्यावर उमटविली आहे. त्यानंतर हिंदुकुश पर्वत ओलांडून भारतात आलेल्या ग्रीकांनी (इंडो—ग्रीक) ही परंपरा कायम ठेवली. परकीय असणाऱ्या शक,कुशान यांच्या नाण्यांवर देखील शासकांच्या प्रतिमा आहेत. ही पद्धत प्रारंभी भारतात नव्हती त्यामुळे पंचमार्क,मौर्य,मौर्योत्तर नाण्यांवर शासकांच्या प्रतिमा नाहीत. सातवाहन कालखंडात काही सातवाहन राज्यांनी आपली प्रतिमा नाण्यांवर उमटविली आहे.तसेच दिक्षणेतील चेरांच्या(केरळ)नाण्यांचा अपवाद वगळता शासकांच्या प्रतिमा नाहीत. गुप्तांच्या नाण्यांवर या प्रतिमा असून त्यामध्ये विविधता आहे. पुढे ही प्रथा फारशी राहिली नाही. मुघल सम्राट जहांगीर (१६०५-१६२८)याने एका सोन्याच्या नाण्यावर आपले वडील अकबर यांची प्रतिमा उमटविली आहे. बडोद्याचे गायकवाड, ग्वाल्हेरचे शिंदे या संस्थांनिकांच्या नाण्यांवर त्यांच्या स्वतःच्या प्रतिमा आहेत. ब्रिटिशकाळातील नाण्यांवर विल्लियमचौथा, राणी विक्टोरिया, जॉर्ज पाचवा व सहावा अशा शासकांच्या प्रतिमा आहेत. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय नाण्यांवर शासकांच्या प्रतिमा नाहीत. फक्त त्यांच्या स्मृतीसाठी म्हणून छत्रपती शिवाजी महाराज, पंडित नेहरू,स्व. इंदिरागांधी,स्व. राजीव गांधी यांच्या प्रतिमा असणारी नाणी विशिष्ट प्रसंगी काढण्यात आलेली आहेत ती त्यांच्या पछात, शासकांच्या प्रतिमा या बाबत प्राचीन आणि आधुनिक नाण्यांमध्ये हा फरक आहे.

शासकांच्या प्रतिमा

आधुनिक

पं. नेहरु

प्राचीन

मिनाण्डर

छ. शिवाजी महाराज

स्व. इंदिरा गांधी

आग्याथाकल्स

चिन्हे, नक्षी इ.: नाणक कलेचा विचार करता नाण्यांवरील चिन्हे ही परंपरा प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. नाण्यांवरील ही चिन्हे नैसर्गिक, धार्मिक, भौमितिक किंवा प्रतिकात्मक आहेत. केवळ चिन्हे असणारी नाणी म्हणजे पंचमावर्ड नाणी होय. या नाण्यांवर तीनशेपेक्षा जास्त चिन्हे आहेत. सूर्य, चंद्र, चैत्य, कुंपणतील वृक्ष, पशू-पक्षी, बिंदू रेखा, ई चिन्हे अंकित आहेत. इंडो-ग्रीकांनी कोणत्याना कोणत्या स्वरूपात अगदी आजतागायत नाण्यांवरील चिन्हांची प्रथा कायम आहेच. उदा: पंचमावर्ड नाण्यांवर षडर चक्र (सहा आरे-six-armed) हे चिन्ह आहे. तर वृष्णी या प्राचीन गणराज्याच्या (सुनेत-लुधियाना) नाण्यावर बारा आऱ्यांचे (Twelve-Armed) चक्र आहे. तर १९५० पासूनच्या सर्व भारतीय नाण्यांवर अशोकचक्र (चोवीस आरे—Twenty four arms) हे चिन्ह आहे. भारतीय रिझर्व बँकेच्या अमृत महोत्सवी वर्षा निमित्ताने (1935-2010) काढलेल्या एका नाण्यावर उभ्या सिंव्हच्या मागे एक वृक्ष अशी प्रतिमा आहे. अशी प्रतिमा विल्ल्यमचौथा (१८३५-१८४०) याच्या नाण्यावर आहे. वृक्षाची प्रतिमा यौधेय (हरियाणा), कुनिंद (प. हिमालय) औदुंबर (पठानकोट-कांगडा) यांच्या नाण्यांवरही आहे. प्राचीन गुप्त किंवा अन्न्य नाण्यांवर कमळाची प्रतिमा आहे. तर १९६८ च्या वीस पैश्याच्या नाण्यांवर सुद्धा उमललेल्या कमळाची प्रतिमा आहे. नाण्यांवरील नक्षीकाम ही प्रथा सुद्धा प्राचीनच आहे.

चलनाचे मुल्य(Denomination): भारतीय चलनाचे पैसा, आणे व रुपया असे मुल्य आहे. पैसा हा शब्द मूळ संस्कृत पदं पासून आलेला आहे. रुपया हा शब्द द्रविडी शब्द रूपं पासून आलेला आहे. रूपं म्हणजे चांदी. कौटिल्यच्या अर्थशास्त्रात चांदीच्या नाण्याला रुपया-रूपं हे नाव दिलेले आहे. चलनाचे मुल्य ही कल्पना व्याक्टिरियन ग्रीकांची आहे. शेरशाहा सूरी(१५३८-१५४५) या अफगाण शासकाने चांदी व तांब्याची नाणी काढली ती अनुक्रमे रुपया व पैसा म्हणून ओळखली जातात. रुपया हे नाव पुढे मुघल व त्यानंतर ब्रिटिश काळात कायम राहिले आणि आताही तेच नाव आहे. अर्थात रुपया हे नाव नसून ते मुल्य आहे. ई. स. १८३५ मध्ये ब्रिटिशांनी मुघल पद्धतीची नाणी बंद करून सोने व चांदीची वेगवेगळी मुल्य असणारी नाणी काढली त्या मध्ये रुपया, एक पैसा, दोन पैसे, यांचा समावेश आहे. १८४० मध्ये चांदीचे दोन आणे काढण्यात आले. पंचम जॉर्जच्या काळातही आठ आणे, चार आणे, दोन आणे तसेच तांबे आणि निकेल या मिश्र धातूचे दोन आणे अशी नाणी तर जॉर्ज सहावा याच्या काळात नवी नाणी काढण्यात आली त्या मध्ये चांदीचे प्रमाण कमी होऊन तांबे-निकेल, पितळ-निकेल अशा मिश्र धातूंची एक रुपया, अर्धा रुपया, चार आणे, एक आणा दोन आणे, अर्धा आणा, कांस्यचा एक पैसा या मुल्यांची नाणी १९५० पर्यन्त चलनात होती. एप्रिल १९५७ पासून दशमान पद्धत लागू होऊन एक रुपया, पन्नास, पंचवीस, दहा, पाच, दोन आणि एक पैसा अशी नाणी काढण्यात आली. सध्या दहा, पाच, दोन आणि एक रुपया याच मूल्याची नाणी चलनात आहेत. मूल्य ही कल्पना सुद्धा ग्रीकांचीच आहे. व्याक्टिरियन ग्रीकांनी जी नाणी काढली त्याचे मूळ मुल्य (Basic Denomination) ड्राम (Drachm) होते. चार ड्राम, (टेट्रा ड्राम) त्याचा सहावा भाग (ओबोल) असे होते. तर सोन्याच्या नाण्यांचे (स्टेटर) मुल्यही वेगवेगळे होते.¹⁴ मौर्य आणि मौर्यांतर काळातील चलन मुल्य याबद्दल काय स्थिति होती याची माहिती नाही. पुढे कुशान काळात (विम कडफायसिस) सोन्याच्या नाण्याला दीनार असे म्हंटले जात होते व त्याचे मूल्य दोन दीनार, चार दीनार असे होते. त्याच्या तांब्याच्या नाण्यांचे मुल्य सुद्धा वेगवेगळे होते. नाण्यांचे मुल्य हे धातू आणि वजनावर ठरत असे. पुढे सुलतानशाहीच्या काळात मुल्य ही कल्पना होती. अल्लाउद्दीन खिलजी याच्या बिलन (चांदी+तांबे) नाण्यांचे मुल्य एक, दोन, चार, सहा, आणि आठ आणे असे होते. नाण्यांवर मुल्य लिहिले जात नसे. मात्र अकबराच्या फलूस (तांबे) नाण्यावर अर्धा दाम, दोन दाम तसेच तांब्याच्या नाण्यावर एक टंकी, दोन टंकी, चार टंकी असे मुल्य लिहिलेले आहे. नाण्यांवर मुल्य लिहिण्याची प्रथा खऱ्या अर्थाने ब्रिटिशांनी रूढ

केली. कारण त्यांची नाणी मशीनवर बनवली जात होती त्यामुळे मुल्य लिहिणे शक्य होते. नाण्यांचे मुल्य ठरविणे(वजन आणि धातू यावर आधारित) ही प्रथा सुद्धा पूर्वीचीच आहे.

निष्कर्ष: आज भारतीय चलनात असणाऱ्या विविध नाण्यांमध्ये दिसून येणारी विविधता (मिश्रधातू, आकार, द्विभाषा, चिन्हे, प्रतिमा, मूल्य ई.) ही परंपरा प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. ह्या परंपरा कायम राखत भारतीय नाण्यांचा हा वारसा वेगवेगळ्या कालखंडात बदलत आजपर्यंत कसा चालत आलेला आहे हे यावरून स्पष्ट होते. भारतीय नाणक कलेचा वारसा तसेच प्राचीन आणि मध्ययुगीन नाणक कलेचा आजच्या नाण्यांवरील प्रभाव स्पष्ट होतो .

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. कुलकर्णी विजय अनंत, (२००७), नाणक कला, कल्याण इतिहास मंडळ , कल्याण.
2. Redappa sainath, (2012) Indian Coinage Virox Technologies Pvt.Ltd.chennai
3. Mittal and Sharma, Coinage of Republic India, Howarth W.B.
4. Chandra Ravi Govind (1996), Indian Symbolism, Munsiram Manoharlal Publication, New Delhi
5. Gupta Parneshwarilal (1997), Indian Coins, IIRNS Publication Nashik.
6. Jha Amiteshwar (2003) Bhartiya Sikke Eak Aitihisik Parichay, IIRNS Publication Nashik.
7. Danish Moin (1999), Coins Of Delhi Sultanates, IIRNS Publication Nashik.
8. दैनिक लोकसत्ता (लोकसंग पुरवणी) रविवार ८ सप्टे.२०१३ आणि २९ डिसें.२०१३
9. ढवळीकर केशव मधुकर, (१९७५), प्राचीन भारतीय नाणकशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
10. Web reference – coinindia.com

असुरक्षित महिला व घटना जन्मदर : एक अभ्यास

प्रा.माने ऊषा यशवंतराव

गृहविज्ञान विभाग प्रमुख

श्री पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय सिरसाळा

ता.परळी वै.जि.बीड

प्रस्तावना :-

विविध घटनांमुळे महिला सुरक्षेविषयी देशभर चर्चा सुरू आहे. महिलांच्या सुरक्षा आणि सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न चालले असले तरी घडणाऱ्या घटना व महिलांविरुद्धचे गुन्हे पाहिले की, महिला आजही सुरक्षित नाही हे वास्तव प्रकर्षाने जाणवते. सरकार अनेक योजनांना मुर्तस्वरूप देत आहे. महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारांना पायबंद बसावा गुन्हेगारांना कायद्याची दहशत बसावी म्हणून सरकारने कायद्यात सुधारणा करून ते अधिक कठोर केले. बलात्कारांच्या गुन्ह्याचे खटले प्रलंबित राहू नये म्हणून जलदगती न्यायालय स्थापन केले. महिलांचे आर्थिक सक्षमिकरण व्हावे म्हणून नुकतीच महिला बँक स्थापन केली. महिलांच्या सुरक्षा आणि सक्षमिकरणासाठी असे प्रयत्न चालले असले तरी देशात घडणाऱ्या घटना व महिला विरुद्धचे गुन्हे पाहिले की महिला आजही सुरक्षित नाही हे सत्य मान्यच करावे लागते. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, न्यायीक, सांस्कृतीक, धार्मिक अशा विविध क्षेत्रात लैंगिक शोषणाच्या बातम्या ऐकायला व वाचायला मिळतात. विशेषतः महिलांनी आपल्यावर झालेल्या अन्यायाच्या विरोधात दाद मागावी तेथील न्यायाधिशच नव्याने वकिलीत आलेल्या महिलांचे शोषण करत असतील तर "कुंपनाने शेत खाल्यावर दाद मागायची कोणाला" अशी अवस्था होते. वृत्तपत्र, वृत्तवाहिन्यांवर देशातील महिला अत्याचाराविरोधात अशा बातम्या चर्चित्या जातात. परंतु तेथे काम करणाऱ्या युवा महिला पत्रकारांचा विनयभंग संपादकांकडून होतो. धार्मिक क्षेत्राला आमच्याकडे पवित्र मानले जाते पण तेथेही लाजिरवाण्या घटना घडतात. छायाचित्रकार म्हणून काम करणाऱ्या मुलींवर बलात्कार होतो. लोकल ट्रेनमध्ये महिलांना छेडछाडच्या घटना घडतात. प्रवासातील महिला सुरक्षित नाही बंगळूर येथे महिलेवर झालेला हल्ला मुंबईत तरुणाने पाठलाग केलेल्या अल्पवयीन मुलीने हैराण होवून केलेली आत्महत्या या घटनांमुळे महिला सुरक्षेचा मुद्दा पुन्हा एकदा ऐरणीवर आला आहे. या घटनांवरून महिलांची सुरक्षा, एखादयाचे खाजगी जिवन आणि लोकशाहीला अभिप्रेत असलेले व्यक्तिस्वातंत्र्य धोक्यात आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

इतिहास :-

भारतीय साहित्य आणि संस्कृतीमध्ये महिलांचा गौरव केला आहे. धर्मग्रंथ, उपनिषदे, नितीशास्त्रामध्ये महिलांना जननी, गृहलक्ष्मी, या उपाध्या देवुन गौरव केलेला आहे. वेदिक काळात महिलांना पुरुषाच्या बरोबरीत स्थान होते. सृष्टीचा आधार मानल्या जात होते. पुरुषांना शक्तीमान तर स्त्रीला शक्ती मानल्या जायचे. पौराणिक काळात स्त्रिला शक्तीचे रूप मानुन तिची पुजा केली जात होती. पुढे ११ ते १९ शतकात महिलांची अवस्था दैनिय होत गेली. ११ व्या शतकापासुन आमची शासन व्यवस्था डळमळली असा एकही राजा उरला नाही की, जो सर्वावर शासन करेल. छोटी छोटी राज्य उदयाला आली या राज्यामधले अंतर्गत कलह परकीय आक्रमणे लढाया या मध्ये स्त्रियांचे होणारे अपहरण पुरुषांची विलासीवृत्ती या काळात केंद्रीय सत्ता नष्ट झाल्यामुळे बाहेरील व्यापार नष्ट झाला. शेतीवर आधारित जीवन शेती करण्यासाठी पुरुषांची गरज त्याचबरोबर लढायांसाठी मुले हवेत म्हणुन मुलांच्या जन्माचे स्वागत व मुलगी अपशकुनी मानल्या जावु लागले. या काळात स्त्रिया आणि मुलींचे अपहरण त्यामुळे बालविवाह प्रथा सुरु झाली मध्यकाळात ती सुरुच राहिली. बालविवाह कायदा तयार होवुनही आजही ही प्रथा काही भागांमध्ये थोड्याफार प्रमाणात सर्वजच चालु आहे. त्या कालावधीत स्त्रियांना कोणतेच अधिकार नव्हते. चुल आणि मुल या पलिकडे तिचे कार्यक्षेत्र नव्हते. राजकीय वंशातील रजिया सुलताना, दंड महादेवी, ताराबाई, अहिल्याबाई, या सारख्या काही महिला वगळता सर्व सामान्य स्त्रिया शिक्षणाचा अधिकारच नाकारल्या गेल्या होता. मध्य काळातल्या साहित्यिकांनी तसेच धार्मिक ग्रंथात स्त्रियांचे चिजण चुकीच्या पध्दतीने केले गेले. सगळ्याच वाईट गोष्टींचे मुळ म्हणजे स्त्री असे चुकीच्या पध्दतीने चिजन केले गेले. त्याचा प्रभाव समाज मनावर पडला. समाजाने स्त्रियांकडे त्याच दृष्टीने पाहण्यास सुरुवात केली. येथे एक नमुद करता येईल हे ग्रंथ लिहीणारे पुरुषच होते. या काळात मीराबाई सारख्या कवयित्री झाल्या पण प्रेमभाव, ईश्वर उपासना पलिकडे त्यांच्या कविता गेल्या नाहीत. मुगल काळ, तुर्की आक्रमण या काळात पडदा पध्दती सुरु झाली. याच काळात महिलांचा व्यापार ही वाईट प्रथा सुरु झाली. मुगल काळानंतर युरोपियनांचे आगमन झाले इ.स.१८०२ पुर्वीही कसलाही कायदा या काळात झाला नाही स्त्री जीवन बत्तर बनत गेले. पुढे राजाराममोहन रॉय सारखे अनेक समाजसुधारक झाले. त्यांनी अनिष्ट प्रथा विरुद्ध आवाज उठवला कायदे सुध्दा पारीत करुन घेतले. पुढे इंग्रजांनी महिलांसाठी अनेक कायदे केले. इतिहासाचा आढावा घेतल्यास असे लक्षात येते की, महिलांची आजची असुरक्षित अवस्था होण्यासाठी आमच्या समाजातील पुरुषप्रधान संस्कृती येथील राजकीय परिस्थिती, सामाजिक परिस्थिती यांचा परिपाक म्हणुन आजही महिलांकडे अबला म्हणुनच पाहिले जाते. आमच्या साहित्यिकांनी पुरुषी लेखकांनी स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले आहे.

संबंधीत साहित्य :-

युनिसेफच्या संशोधनानुसार भारतात दरवर्षी हुंडाप्रश्नी ५००० स्त्रियांची हत्या होते. अमेरिकेत दर ९ सेकंदास एका स्त्रीला तिच्या जिवनसाथीकडून मारहान होते. अशिया खंडात दरवर्षी १० मुली जबरदस्तीने वेश्याव्यवसायत फेकल्या जातात .जगभरात साधारणता १६ % स्त्रियांना आयुष्यात केव्हा तरी बलत्कारास तोंड दयावे लागते. भारतात असा एक ही धर्म नाही जिथे माहिलांना घरगुती छळाला बळी पडावे लागत नाही. राष्ट्रीय परिवार स्वस्थ सर्वेक्षण (२००५ - २००६) ३७ % माहिला वैवाहिक जीवनात कधीना कधी शारीरिक व लैगीक छळाच्या बळी ठरतात. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्वेक्षनात १५ ते ४९ वर्षेवयाच्या $\frac{2}{3}$ विवाहीत माहिलांना घरगुती हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते. स्त्री प्रश्नाचे अभ्यासक जॉन सॅम्युअल यांनी केलेले विश्लेषण हे दाहक आहे. जगातील सर्वाधीक शोषित घटकांमध्ये भारतातील माहिलांचा समावेश करावा लागतो. दर हजार पुरुषांमध्ये भारतातील स्त्रियांचे प्रमाण ९२३ आहे. साक्षर ३९ % स्त्रिया आहेत. भारतात दर १०० मिनिटानंतर हुंडाबळी घेतला जातो. दर ९४ मिनिटास बलात्कार होतो. दर ४३

मिनिटाला १ अपहरण होते. दर ५१ मिनिटाला एका मुलीला छेड छेड होते. दर ३३ मिनिटाला एक शारीरिक छळाला बळी ठरते. दर ७ मिनिटाला एक शिक्षात्मक गुन्हा घडतो. दर २६ मिनिटाला एक वाईट वार्ता कमी येते. महाराष्ट्र राज्य पोलिसांच्या गन्हे अन्वेषण विभागाच्या आकडेवारीनुसार राज्यात विनयभंगाच्या घटना ३७९४, छेडछाड १०७१, तर कंटाळून आत्महत्या ११६० बळी ठरल्या आहेत. तसेच राष्ट्रीय गुन्हे रेकॉर्ड संस्थेच्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्र राज्यात हुंडाबळीची संख्या २०१२ मध्ये ३२९ आहे. २००७ ते २०१२ मध्ये विविधराज्यामध्ये हुंडाबळी ठरलेल्यांची संख्या ५०७२७ एवढी आहे. बीड जिल्ह्यांत महिलांवर विविध कारणांसाठी झालेले छळ व मृत्युच्या कारणांचे जानेवारी २०११ पासून २०१२ चे हे बोलके आकडे ४०३ विवाहितांचा छळ, १३४ विनयभंग, ४३ बलात्कार, १६ खुन ५७९ आकस्मिक खुन, ८१ जळून मृत्यु, ५२ गळफास घेवून मृत्यू, ९८ विषबाधा, ९२ विहीरीत पडून मृत्यू, वरील आकडेवारीवरून महिला असुरक्षित आहेत हे सिद्ध होतेच. परंतु गेल्या तीन दशकातील मुलींचा घटना जन्मदर पाहून आमच्या महिला /मुली आईच्या गर्भातही सुरक्षित नाहीत हेच सत्य आहे.

भारत व महाराष्ट्रातील आकडेवारी ८

	१९९१	२००१	२०११
भारत	९४६	९२७	९१४
महाराष्ट्र	९४६	९१३	८८३

कायदे :

अन्याय निवारणासाठी कायद्याचा आधार देण्याची संधी मिळणे हा प्रत्येक मुलभूत हक्क आहे. मात्र ही संधी बऱ्याच स्त्रियांसाठी कागदावरच राहते. गेल्या अनेक वर्षांत कायदे विकसीत झाले आहेत. काही कायद्यांमध्ये बदलत्या काळानुसार व परिस्थितीनुसार दुरुस्ती करण्यात आली आहे. त्यांची गती मात्र बदलत्या सामाजिक परिस्थितीला अनुरूप अशी राहिली नाही. त्यामुळे महिलांना समानसंधी मिळाली पाहिजे. हे लक्षात घेवून सध्याचे कायदे व न्याययंत्रणेचे मुल्यमापन करणे व त्यात सुधारण करणे आवश्यक आहे.

महिलांना सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी संरक्षण देणारे भारतीय दंड विधानातील विशेष कायदे :

१. बलात्कारासारख्या अपराधामधील अत्याचार पिडीत स्त्रीस नांव किंवा ओळख देणारी माहिती छापणे किंवा प्रसिध्द करणे यासाठी कलम भादंवि २२८ अ नुसार २ वर्ष सजा किंवा दंड होऊ शकतो.
२. स्त्रीकडे पाहून सार्वजनीक ठिकाणी अश्लील किंवा असभ्य हातवारे करणे/ गाणी म्हणणे. कलम भादंवि. २९४ नुसार तीन महिन्याची सजा किंवा दंड होवू शकतो.
३. हुंडा मागणे, हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ नुसार तीन ते ५ वर्षांची सजा आणि १५००० दंड
४. हुंडाबळी ३०४ बी जन्मठेप होवू शकते.
५. स्त्रीच्या संमतीशिवाय गर्भपात कलम भादंवि ३१३ नुसार जन्मठेप किंवा १० वर्ष सजा व दंड
६. पत्नीला मारहान सामान्य जखमा कलम भादंवि नुसार ५ वर्ष जेल १०००० रुपये दंड किंवा दोन्ही
७. पत्नीला मारहान गंभीर जखमा कलम भादंवि ३२५ नुसार ७ वर्ष सजा व दंड
८. अवैधरीत्या डांबून ठेवणे कलम भादंवि ३४२ १ वर्ष सजा १००० रुपये पर्यंत दंड किंवा दोन्ही
९. हल्ला करणे किंवा गुन्हेगारी ताकदीचा उपयोग करून स्त्रीचा विनयभंग करणे कलम भादंवि नुसार २ वर्ष सजा व दंड
१०. अल्पवयीन मुलीचे अपहरण कलम भादंवि ७ वर्ष सजा दंड किंवा दोन्ही

११. विवाहासाठी सक्तीने स्त्रीला पळवुन नेणे, अपहरण करणे,जबरदस्ती करणे कलम भादंवि ३६६ नुसार१० वर्ष सजा व दंड किंवा दोन्ही
१२. परदेशातुन मुलींना पळवुन आणने कलम भादवि नूसार १० वर्ष सजा दंड दोन्ही होऊ शकते.
१३. एखादया स्त्रीला किंवा मुलीला गुलाम बनविण्यासाठी विकत घेणे किंवा तिची विल्हेवाट लावणे कलम भादंवि ३७० नुसार ७ वर्ष सजा व दंड किंवा दोन्ही
१४. अल्पवयीन मुलगी वेश्या व्यवसायासाठी विकणे घेणे कलम भादंवि ३७३ नुसार १० वर्ष सजा व दंड किंवा दोन्ही
१५. बलात्कार कलम भादंवि ३७६ नुसार ७ ते १० वर्ष सजा व दंड किंवा दोन्ही
१६. द्विभार्या प्रतिबंधक कलम- पहिले लग्न लपवुन दुसरी पत्नी करणे. कलम भादंवि ४९५ नुसार १० वर्ष सजा व दंड किंवा दोन्ही
१७. व्याभिचार कलम भादंवि ४९७ नुसार ७ वर्ष सजा व दंड किंवा दोन्ही
१८. नवविवाहीतेचा हुंडयासाठी किंवा इतर कारणाने शारिरीक किंवा मानसीक छळ करणे कलम भादंवि ४९८ अ नुसार ३ वर्ष सजा व दंड किंवा दोन्ही (लग्नानंतर ७ वर्षांच्या आत)
१९. एखादया स्त्रीचा विनयभंग करण्याच्या हेतुने तिच्याकडे पाहणे, शब्द उच्चारणे, कृती करणे, कलम भादंवि ५०५ नुसार १ वर्ष सजा व दंड किंवा दोन्ही १

उद्देश :

१. महिला सुरक्षा आणि कायदे यांचा अभ्यास करणे.
२. महिला असुरक्षित असल्याचा परिणाम म्हणुन मुलींचा जन्मदर घटतो आहे का ते अभ्यासणे.

गृहीतके :

महिला असुरक्षित असल्याचा परिणाम म्हणुन मुलींचा जन्मदर घटतो नाही.

चर्चा :

महिला सुरक्षेच्या संदर्भात विविध कायदे केले गेले. पण त्यांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ साली अंमलात आला. परंतु आजही हुंडा दिला व घेतला जातो. बलात्काराचा कायदा आहे. तरी रोज एकतरी घटना ऐकायला मिळते. गर्भपात कायदा, छेडछेड कायदा, व्यभिचार विरोधी कायदा, द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा असे अनेक कायदे महिला सुरक्षेच्या संदर्भात केले गेले पण त्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही. बरेचदा आपल्या परिवाराची इज्जत, सामाजिक दबाव भय, मृत्युची भीती नातेवाईकाकडुन होणारी चेष्टा आणि पारंपारिक स्त्रीची प्रतिमा या सान्यांच्या एकजित परिणामामुळे महिला तक्रार करण्यासाठी वेळीच पुढे येत नाहीत त्यामुळे पुंडशाहीला बळ मिळते. हया सर्व घटनांचे परिणाम म्हणुनच की काय आज समाजात मुलीचा जन्मच नाकारल्या जातोय त्यामुळे स्त्री जन्मदर घटत आहे. महिलांना सुरक्षित करायचे असेल तर समाजिक जागृती बरोबरच आर्थिक विषमता दुर होणे, गरजेचे आहे. जोपर्यंत स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, व सांस्कृतीक, राजकीय क्षेत्रात समानता मिळत नाही. तोपर्यंत महिलांवरचे अन्याय थांबणार नाहीत महिलांना सुरक्षा मिळणार नाही.

निष्कर्ष :-

१. मुला - मुलींना समान प्रतिष्ठा मिळावी.
२. कायदयाची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.
३. महिलांच्या सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक दर्जा वाढवण्यासाठी ठोस पावले उचलणे आवश्यक आहे.

४. महिलांना सर्वच क्षेत्रात ५० % आरक्षण मिळावे तो त्यांचा हक्क आहे.
५. निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढावा.
६. महिलांनी स्वतःच्या कक्षा रूंदवाव्यात.
७. घर सांभाळण्यासाठी जिम्मेदारी दोघांची आहे ती दोघांनी पार पाडावी.
८. घराघरात चांगल्या संस्काराची गरज आहे.
९. स्वसंरक्षणासाठी मुलींना कराटे प्रशिक्षण द्यावे.

संदर्भ :-

१. डॉ.गव्हाणे गोटे शुभांगी - इ.स.डिसेंबर २००४ महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या औरंगाबाद डॉ.लीना कुलकर्णी वरद पब्लिकेशन्स एन.१/५ सारा प्राईड, रणजीतनगर (न्यू मयनगर) औरंगाबाद ४३१००५ दुरध्वी ०२४० २३४४८६३ पान नं.८
२. डॉ.अग्निहोत्री ए.एन. - इ.स.२००८, महिला सशक्तीकरण और कानून, कानपुर सरस्वती प्रकाशन ४०१४९ बौधनगर नौबस्ता कानपुर २१ दुरभाषा ९४५२५३९२४५ पान नं.३१
३. डॉ.गव्हाणे गोटे शुभांगी - इ.स.डिसेंबर २००४ महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या औरंगाबाद डॉ.लीना कुलकर्णी वरद पब्लिकेशन्स एन.१/५ सारा प्राईड रणजीतनगर (न्यू नयनगर) औरंगाबाद ४३१००५ दुरध्वी ०२४० २३४४८६३ पान नं.९
४. डॉ.अग्निहोत्री ए.एन. - इ.स.२००८, महिला सशक्तीकरण और कानून, कानपुर सरस्वती प्रकाशन ४०१४९ बौधनगर नौबस्ता कानपुर २१ दुरभाषा ९४५२५३९२४५ पान नं.२९
५. सकाळ रवीवार ९ डिसेंबर २०१२ छेडछाडीचा १ हजार १६० बळी पान नं.१
६. महिला सुरक्षा - Prahar.in
७. दै.सकाळ बीड विशेष छळ इथला संपत नाही.
८. यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान इ.स.२०१२ स्त्रियांचे कायदे आणि योजना, मुंबई जनरल जगन्नाथराव भोसले मार्ग मुंबई ४०००२१ पान नं.२ व ३.
९. यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान इ.स.२०१२ स्त्रियांचे कायदे आणि योजना, मुंबई जनरल जगन्नाथराव भोसले मार्ग मुंबई ४०००२१ पान नं. २०-२४
१०. www.marathimati.net/mahilasyurakshakayda.com

नगर परिषदेतील झाडुवाल्या महिला कामगारांचा अभ्यास''

डॉ. अशोक चव्हाण

सहाय्यक प्राध्यापक

कै. रमेश वरपुडकर महाविद्यालय, सोनपेट जि. परभणी

प्रस्तावना :

2011 च्या जणगनेनुसार महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या 11.24 कोटी असून नागरी लोकसंख्या सुमारे पाचकोटी आहे. महाराष्ट्र नगरपरिषद आश्रिनियम 1965 च्या कलम 4 अन्वये प्रत्येक नगरपाषिद क्षेत्राचे त्यांच्या लोकसंख्येच्या आधारे, 'अ' 'ब' व 'क' असे वर्गीकरण केले जाते.

1. 'अ' वर्ग नगरपरिषद 1 लाखाहून अधिक व 3 लाख पर्यंत असणारे लोकसंख्या क्षेत्र.
2. 'ब' वर्ग नगरपाषिद - 40,000 हजार हून अधिक 1 लाख हुन कमी लोकसंख्येचे क्षेत्र.
3. 'क' वर्ग नगर परिषद 25 हजार पेक्षा जास्त आणि 40 हजार पेक्षा कमी लोकसंख्येचे क्षेत्र असल्यास तेथे 'क' वर्ग नगरपरिषद निर्माण केली जाते.

परळी नगरपरिषद ही 1956 ला स्थापन करण्यात आली. सध्या परळीची लोकसंख्या 75 ते 80 हजार च्या दरम्यान असल्यामुळे परळी नगरपरिषद ही 'ब' वर्ग गटामध्ये मोडते.

नगरपरिषदेची रचना :-

नगरपालीकेच्या सभासदाची निवड ही दर पाच वर्षांनी प्रौढ मतदानाद्वारे होते. त्यासाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात शहराची निरनिराळ्या प्रभागात विभागाणी केली जाते. प्रत्येक प्रभागातून एका सभासदाची निवड होते. निवडणूकीसाठी उमेदवाराने वयाची 21 वर्षे पूर्ण केलेली असावी लागतात. नगरपालीकेतील काही जागा अनुसूचित जाती व जमाती मागासवर्ग आणि महिला यांच्यासाठी राखीव असतात. नगरपालीकेच्या सभासदाना 'नगरसेक' असे म्हणतात.

नगराध्यक्ष :

2006 पूर्वी लोकांकडून नगरसेवक निवडला जाई. पण 2006 मध्य झालेल्या निवडणूकापासून नगरसेकामधूनच नगराध्यक्षाची निवड करण्याचे ठरले. सध्या नगराध्यक्षाची मुदत अडीच वर्षांसाठी आहे. नगराध्यक्ष आपला राजीनामा जिल्हाधिकार्यास तर उपनगराध्यक्ष नगराध्यक्षास देतो.

परळी नगरपालीकेची स्थापना डिसेंबर 1956 साली झाली. सुरुवातीला नगरपालीका ही 'क' वर्ग नगरपालीका गटामध्ये महिला सफाई कामगार काम करतात. परंतू त्यांच्या संख्येमध्ये बदल झालेले आहेत. सुरुवातीला नगरपालीकेमध्ये महिला सफाई कामगारांची संख्या कमी होती परंतू काळाच्या ओघामध्ये

महिलाची संख्या वाढत गेली. आणि नगरपालीकेच्या कामाच्या व्याप्तीनुसार या महिलांची संख्या वाढवण्यात आली आहे.

आता सध्या परळी नगरपालीकेमध्ये एकूण पंचविस महिला सफाई ककामार आहे. या पंचवीस महिला स्थायी सफाई कामगार म्हणून काम करतात. आता सध्या ज्या काही महिला सफाई कामगार नगर पालीकेमध्ये कामाला आहेत त्या 1980 ते 1990 या दशकातल्या आहेत. म्हणजेच 20 ते 30 वर्षा दरम्यान या महिला नगरपालीकेमध्ये सफाई कामगार म्हणून काम करत आहेत. थोडक्यात सांगायचे झाले तर सुरुवातीला सफाई कामगार महिलांची संख्या कमी होती परंतू 1980 च्या दशकामध्ये ती वाढली आहे. आणि आज एकूण 25 महिला कामगार आहेत.

झाडुवाल्या महिलांचे वेतन :-

झाडुवाल्या महिला या चतुर्थ श्रेणी वर्गात मोडतात. झाडुवाल्या महिलांना काम जास्त आणि वेतन कमी दिले जाते. त्यांना परळी शहराची सफाई करावी लागते. घान, केर, कचरा, कोणीही यावे रस्त्यावर घान करावी आणि ती घान साफ करण्याचे काम या महिलांना करावी लागते. रस्त्यावरील घान साफ नाही झाली किंवा कोणी नगरपालीकेकडे तक्रार केली की, आमच्या भागामध्ये चांगल्याप्रकारे स्वच्छता होत नाही तर सर्व अधिकारी या महिलांना बोलणार याचे बोलने बोलने ऐकून घ्या त्याचे बोलने ऐकून घ्या यांचे सर्व जिवन दुसऱ्यांचे ऐकण्यामध्ये जाते.

नगरपालीकेमधील झाडुवाल्या महिलांना एकंदरीत महिन्याला 12000/- रु दिले जातात. त्यामध्येही नळपट्टी, काटून घेणे, दिवाबत्ती कर काटून घेणे, घरपट्टी घेणे, यामध्येच त्यांचा निमार्धा पगार निघून जातो. या महिलांना 14,4000 रु. वार्षिक उत्पन्न मिळते असले तरी त्यांची एकूण खर्च जावून किती उत्तन्न शिल्लक राहते याचा जर विचार केला तर आपणाला समजेल त्यांना कशा प्रकारे आर्थिक अडचणी उद्भवू शकत असतील.

सफाई कामगार महिलांच्या समस्या :-

दैनंदिन जिवन जगत असताना व्यक्ती श्रीमंत असो किंवा गरीब असो सगळ्यांना समस्या उद्भवत असतात. परंतू आर्थिक स्वरूपाच्या जर समस्या असतील तर गरीब व्यक्ती त्या समस्या लवकर सोडवू शकत नाहीत. आर्थिक स्वरूपाच्या समस्या सोडवू शकत नाहीत त्यासाठी पैशाची आवश्यकता असते. या महिलांना 12000 रु महिन्याला मिळतात. या 12000 रु. मध्ये या महिलांनी काय करावे, त्यामध्ये जर त्यांची मुले शिक्षण घेत असतील तर त्यांच्या शिक्षणाचा खर्च मुलीचे विवाहाचा खर्च, दैनंदिन कौटूंबिक गरजा दवाखाना, अचानक उद्भवलेल्या समस्या, या सर्वांचा विचार केला तर आपणाला लक्षात येते की, 12000 रु मध्ये या महिला कशा प्रकारे आपल्या आर्थिक गरजा भागवत असतील.

आज आपण महागाई चे चित्र पाहीले तर, सर्वसामान्य गरीब मानसाला न जगता येण्यासारखे झाले आहे. आपणाला साधा चहा घ्यायचा म्हणले तरी 6 किंवा 7 रु द्यावे लागतात. थोडक्यात सांगायचे झाले तर या महिलांच्या आर्थिक गरजा त्यांच्या पगारामधून भागत नाहीत.

नगरपालीकेतील झाडुवाल्या महिलांना नगरपालीकेमार्फत दिल्या जाणाऱ्या सेवा सुविधा :-

आपण विचार करत असू की, नगरपालीकेमधील महिलांना भरपूर सेवा सुविधा दिल्या जात असतील परंतू तसे काही नाही नगरपालीकेतील झाडुवाल्या महिलांना केवळ महागाई भत्ता दिला जातो हा महागाई भत्ता त्यांच्या मासिक वेतनामध्ये सामाविष्ट करून वर्षातून एकदा किंवा दोनदा दिला जातो.

महागाई भात्याव्यतिरिक्त अगोदर किंवा नंतर दोन चार दिवसांनी एक साडी आणि चप्पल व नगरपालीकेकडून दिली जाते. याव्यतिरिक्त नगरपालीकेकडून या महिलांना काहीही मिळत नाही. या महिला सकाळी पाच वाजता शहर स्वच्छ करण्यासाठी घराबाहेर पडतात. शहरामये पसरलेली कसल्याही प्रकारची घाण त्या साफ करतात आणि त्यांना सेवा सुविधा दिल्या जातात त्या केवळ वर्षातून एकदा साडी आणि चप्पल सकाळी पाच ते नऊ आणि दुपारी दोन ते सहा या दैनंदिन वेळेत या महिला शहराची सफाई करण्याचे काम करतात.

संशोधन विषयाची गरज व महत्त्व :-

नगरपालीकेतील झाडुवाल्या महिला या परळी शहर स्वच्छ ठेवण्याचे काम करतात. आपण आपल्या घराजवळील स्वच्छता करत नाही परंतू या महिलांना संपूर्ण शहराची स्वच्छता करावी लागते. दुर्गंधीमुक्त शहर ठेवण्याचे त्या काम करतात. या महिला सकाळी पाचला उठून कामाला जातात व 9 वाजता घरी येतात आणि नंतर दुपारी 2 ला जाऊन सायंकाळी सहा वाजता घरी परतात एकूण 8 तास या महिला काम करतात.

या महिलांच्या घरची आर्थिक परिस्थिती फारशी चांगली नसते. शिक्षणाचे प्रमाण कमी असते. या महिलांना वेतनवाढीची आवश्यकता आहे. त्याचबरोबर समाजामध्ये याना दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळते. एक मानूस म्हणून जगत असताना चांगली वागणूक मिळणे आवश्यक आहे. जर या महिलांसंदर्भात समाजामध्ये या महिलाकडे पाहण्याचा लोकांचा दृष्टीकोन बदलला तर या महिलांना नक्कीच समाजामध्ये चांगली वागणूक मिळेल.

नगरपालीकेतील झाडुवाल्या महिला काम करण्यासाठी शहरातील विविध ठिकाणी जातात. परंतू हे काम करत असताना त्यांना कोणी बोलत नाही त्यांची विचारपूस होत नाही उलट एखाद्या व्यक्तीच्या घरासमोर साफ सफाई करत असताना घराचे गेट लावून घेतले जाते. परंतू या महिलांच्या मनाला अशा कृतीमूळे किती दुःख होत असेल याचा विचार कोणी करत नाही. म्हणजेच याना समाजामध्ये चांगल्या प्रकारची वागणूक मिळत नाही. त्याचबरोबर झाडुवाल्या महिला या मोठ्या प्रमाणात असुशिक्षित आहेत. कमीत कमी त्यांनी शिक्षण घेतले नसले तरी त्यांच्या मुलांना तरी शिक्षण मिळावे.

झाडुवाल्या महिलांच्या सामाजिक आर्थिक आणि शैक्षणिक परिस्थितीचा जर का अभ्यास केला नाही तर या महिला एक दुर्लक्षित घटक म्हणून राहतील या महिलांना शैक्षणिक सामाजिक आणि आर्थिक प्रवाहामध्ये आणणे गरजेचे आहे. त्यांच्या समस्या जाणून घेऊन त्या सोडवाव्या लागतील. कारण या महिला असुशिक्षित असल्यामुळे त्यांनी व्यवहारिक ज्ञान म्हणावे तेवढे नसते. त्यामुळे या विषयाचा संशोधन केल्यास या महिलांच्या समस्या समजू शकतील आणि त्या सोडवण्यासाठी उपायायोजना करता येईल.

संशोधन उद्दिष्टे :-

1. झाडुवाल्या महिलांच्या कौटूंबिक व शैक्षणिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
2. झाडुवाल्या महिलांच्या सामाजिक आर्थिक दर्जाचा अभ्यास करणे.

गृहितकृत्ये :

1. नगरपालीकेमधील काम करणाऱ्या महिलांच्या कुटूंबामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी असते.
2. कौटूंबिक परिस्थिती ही असमाधानकारक असते.
3. समाजामध्ये झाडुवाल्या महिलांना दुय्यम दर्जा असतो.
4. या महिलांना कुटूंबामध्ये चांगली वागणूक दिली जाते.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :

प्रस्तुत संशोधन विषयाची व्याप्ती ही परळी शहरापूरती मर्यादित आहे. परळी शहराच्या नगरपालीकेमध्ये काम करणाऱ्या झाडुवाल्या महिलांच्या सामाजिक, कौटूंबिक, आर्थिक समस्या यांचा संशोधकनाचा संशोधनातून करण्यात आला.

संशोधन साहित्याचा आढावा :-

स्त्री ही पहिल्यापासूनच कुटूंबामध्ये आणि समाजामध्ये दुय्यम मानली गेलेली आहे. या महिला शहरामध्ये स्वच्छता ठेवण्याचे महत्वाचे काम करतात. परंतू त्यांना समजाकडून दुय्यम दर्जा मिळतो किंवा वागणूक मिळते.

झाडुवाल्या महिलांचा अभ्यास करत असताना स्त्रियाविषयी सखोल माहिती मिळावी याकरिता एस.वैद्य (1989) श्रमशक्ती गिरगाव मुंबई प्रकाशन सुधा वैद्य पान क्रं. 34 यामधून काही माहिती घेण्यात आलेली आहे. त्याचबरोबर महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक न्याय व विशेष सहाय विभागाने प्रकाशित केलेल्या सामाजिक न्यायाच्या दिशेने या पुस्तकाचाही संबंधित विषयाचे संशोधन करताना आढावा घेण्यात आला आहे.

शिक्षणाचे प्रमाण :-

स्त्रियांची निरक्षरता हा त्यांच्या प्रगतीमधील सर्वात मोठा अडथळा आहे. त्यामूळे नौकरी, प्रशिक्षण, आरोग्याच्या सुविधांचा योग्य उपयोग करूण घेणे, आपले कायदेशीर हक्क राबवणे ह्या सगळ्या पासूनच त्या वंचित राहतात. अनेक विदवांनानी केलेले सामाजिक अभ्यास असे दाखवतात की ज्या भागात जास्त स्त्रिया साक्षर आहेत तेथे लग्नाचे वय अधिक असते त्यांना शेतीखेरीज इतर उद्योगात नौकऱ्या मिळतात बालमृत्येचे प्रमाण कमी असते. मृते बालेक जन्माला येण्याचे प्रमाण कमी असते. मुलांची संख्याही कमी दिसते आपल्या पंचवार्षिक योजनामधून शिक्षणावर नेहमीच भर दिला गेला आहे. परंतू शिशुध्दा स्त्रियांच्या शिक्षणाची गती कमीच दिसून येते. उलट लोकसंख्या वाढीमूळे स्त्रियांच्या निरक्षरतेचेही प्रमाणही वाढत चाललेले आहे. 1911 साली 100 स्त्रिया पैकी 1 स्त्री साक्षर होती आणि 100 पुरुषामध्ये 100 पुरुष साक्षर होते 1981 साली 24 स्त्रिया आणि 46 पुरुषे साक्षर होते. परंतू भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा 16 कोटी स्त्रियानिरक्षर होत्या तर 1981 साली त्यांची संख्या 24 कोटी झाली.

निरनिराळ्या राज्यात निरक्षरतेचे प्रमाण सारखे नाही राजस्थानच्या जयसालमार जिल्ह्यात 1 टक्के स्त्रिया साक्षर आहेत. तर केरळच्या जिल्ह्यात 79 टक्के स्त्रिया साक्षर आहेत.

प्राथमिक शिक्षणापासून सुरुवात करुण जसजसे वरच्या इयत्तेकडे जावे तशी-तशी मुंलींची संख्या कमी होत जाते. सहाजिक तांत्रिक शिक्षण आणि धंदेशिक्षण देणाऱ्या अभ्यास कमात स्त्रियांचे प्रमाण अगदीच कमी असते.

वैवाहिक स्थिती :-

या महिलांची वैवाहिक स्थिती पाहता असे लक्षात येते की, बऱ्याच महिला या परित्यक्ता आणि विधवा आहेत. काही महिला या त्यांच्या आईवडीलाजवळ राहून काम करतात तर काही महिला या त्यांच्या मुलाजवळ राहून काम करतात काही महिलांना पतीने सोडून दिले आहे. त्यांना समाजामध्ये जगत असतना फार त्रास होतो. सुख -दुखामध्ये कुणाचा आधार मिळत नाही.

स्त्रियांचे आर्थिक चित्र :-

देशातील श्रमिकांच्या आकडेवारीत जर सगळ्यात कोणती कमी विश्वासाह असेल तर ती हया काबाडकष्ट करणाऱ्या बालकांबद्दची 1981 च्या शिरगनतीत लोकसंख्येचे तीन विभाग पाडले गेले एक अर्थार्जन करणारे अथवा कामकरी, दुसरा अल्प अर्थार्जन करणारे किंवा निमकामकरी व दिसतरा नं काम करणारे अगर बिगर कामकरी महिलांची गनना बहुधा दुसऱ्या तिसऱ्या विभागात होते. राष्ट्रीय संपत्तीत त्याही महत्वाची भर घालतात हयाकडे कोणी लक्ष देत नाही. त्यांच्या काबाडकष्टाची मोजदाद होत नाही. त्यांचे अस्तित्वही ध्यानात घेतले जात नाही.

स्त्री कामगाराची वैशिष्ट :-

स्त्रियांचे काम कधी दिसतच नाही. सर्वच क्षेत्रात त्यांना दुय्यम दर्जाच्या भूमिका कराव्या लागतात. सरकारी आकडेवारीतही त्यांची गनना अर्थार्जन न करणाऱ्यामध्ये म्हणजे बिगर कामकरी हया सदरात होते. त्यांच्याकडे नेहमी काबाडकष्टाची आणि कटाळवानी अशीच कामे येतात. त्या जर काही अर्थार्जन करत असल्या तर वेळप्रसंग आल्यास त्यांनी ते काम चटकन आपण होऊन सोडून द्यावे अशी अपेक्षा अतसे.

शिरगनतीक आणि राष्ट्रीय पाहण्यात स्त्रियांची कामकरी म्हणून नोंद होत नाही हयाचे कारण चुकीच्या मापन पद्धती आणि चुकीची माहिती त्यामूळे 30 ते 40 टक्के काम करणाऱ्या स्त्रिया बिगरकामकरी म्हणून मोजल्या जातात. शिरगनतीसाठी मुलाखत घेणारे पुरुषच असतात. आणि घराची माहिती देणारिही पुरुषच असतात. त्यामूळे घरातली स्त्री काय करते याचे उत्तर काही नाही असे मिळते.

अनेक लोकांनी केलेले अभ्यास असे दाखवतात की दिवसभरात स्त्रिया पुरुषापेक्षा अधिक तास काम करतात आणि त्यांची श्रमशक्ती अधिक खर्च होते. परंतू आपल्या पारंपारिक पध्दतीमूळे व विचारामूळे स्त्रियांच्या कामाला दृष्ट स्वरूप नसते आणि मोबदला नसतो अनेक वेळा सर्व घरकाम करून वर पाणी आने चारा किंवा दळण आनणे त्याचबरोबरोबर नगरपालीकेमध्ये सकाळी पाचला जाऊन 9 वाजेपर्यंत काम करावे आणि दुपारी 2 ते 6 काम करणे. थोडक्यात सांगायचे झाले तर कामाचा मोठा तान आणि वेतन थोडे दिले जाते.

सफाई कामगारांच्या मुला-मुलीसाठी निवासी शाळा :-

सफाई कामगारांची मुले शिक्षणापासून वंचित राहू नयेत यासाठी आणि त्यांची शैक्षणिक उन्नत्ती व्हावी सामाजिक प्रवाहामध्ये त्यांच्याही शिक्षणाचीसोय व्हावी यासाठी पुणे याठिकानी 1985 – 1986 व नागपूर येथे 1996 पासून शासकीय निवासी शाळा सुरु करण्यात आलेल्या आहेत. या शाळामार्फत मुला-मुलींना मॅकिकपूर्व शिक्षण घेता यावे या उद्देशाने मुलांना विद्यावेतन देण्यात येते. 1 ली 7वी शिक्षण दिले जाते शासकीय निवासी शाळेत सध्या 375 विद्यार्थी लाभ घेत आहेत. शाळामध्ये निवासाबरोबरच भोजन, नाष्टा शैक्षणिक साहित्य अंथरून, पांघरून गणवेश इत्यादी सोयी सुविधा शासनामार्फत विनामुल्य पुरवण्यात येतात.

पूर्वी या विषयासंदर्भात झालेल्या संशोधनाचा आढावा घेत असताना श्यामसुंदर सरवदे यानी केलेल्या नगरपालीकेलील सफाई कामगारांचा अभ्यास या संशोधनाचा मी आढावा घेतला आहे. या विषयासंदर्भात संशोधकाने ठेवले उद्देश.

1. सफाई कामगारांच्या कुटूंबातील व्यसनाधिनतेचा अभ्यास.
2. महिलांचा कुटूंबातील दर्जाचा अभ्यास.
3. सफाई कामगार महिलाकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण याचा अभ्यास आणि नगरपालीकेकडून देण्यात येणात्या सेवांचा अभ्यास.

निष्कर्ष :-

1. सर्वसामान्य कुटूंबातील लोक हे काम करतात.
2. प्रौढ व्यक्तींचा यामध्ये जास्त समावेश आहे.
3. जातीचा विचार करता महार व मांग समाजातील लोक यामध्ये जास्त असतात.
4. 1960 ते 80 च्या काळात महिला कामगारांचे कामासाठी रूजू होण्याचे प्रमाण कमी आहे.

नमुना निवड :-

या विषयाचे संशोधन करण्यासाठी संशोधकाने 25 महिलांची निवड केली आहे. त्याचे कारण म्हणजे परळी नगरपालीकेमध्ये केवळ 25 महिलाच झाडुमारण्याचे काम करतात.

संशोधन विषय निश्चित केल्यानंतर त्या विषयाचे शोधून काढण्याचे दोन प्रकार आहे.

1. संभाव्य नमुना निवड पध्दती.
2. असंभाव्य नमुना निवड पध्दती.

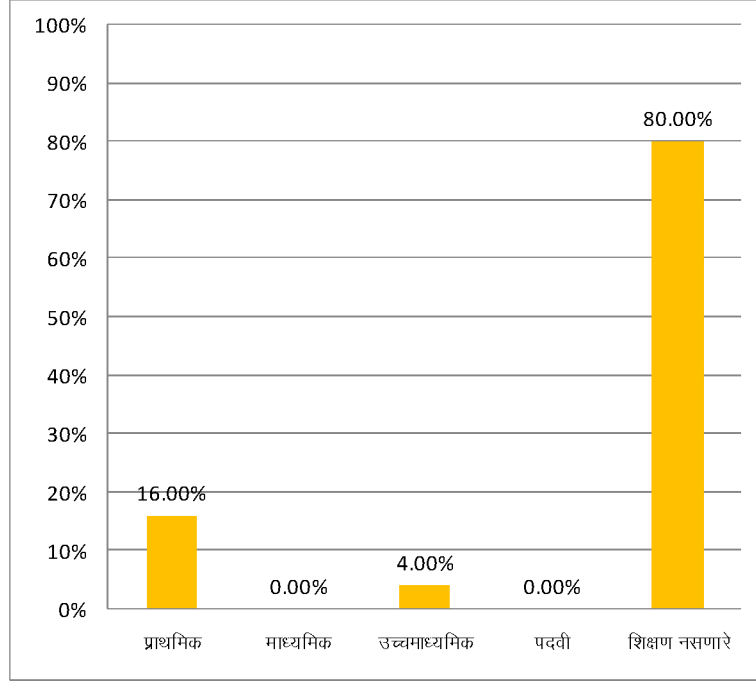
वरीलपैकी संशोधकाने गैरसंभाव्य नमुना निवड पध्दतीतील सोयीस्कर नमुना निवड पध्दतीचा उपयोग केला आहे.

तथ्य संकलनाची साधने :-

प्रात्यक्षिक साधने :- मुलाखत अनुसूची आणि निरीक्षण.

1. **दुय्यम साधने :-** पुस्तक, इंटरनेट, वृत्तपत्र मासीक या साधनाद्वारेही संशोधनात काही माहिती संकलित केली आहे.

शिक्षण दर्शवणारा आलेख

विश्लेषण :-

वरील आलेखावरून आपल्याला असे लक्षात येते की, शिक्षण नसणाऱ्या महिला सर्वात जास्त आहेत. त्याचबरोबर प्राथमिक शिक्षण असणाऱ्या 4 महिला आहेत. उच्चमाध्यमिक शिक्षण असणारी केवळ एक महिला आहे. आणि पदवीपर्यंत शिक्षण झालेली एकही महिला नाही.

निष्कर्ष :-

नगरपालीके अंतर्गत काम करणाऱ्या झाडुवाल्या महिलांच्या शिक्षणाच्या प्रमाणाचा जर विचार केला तर प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या केवळ 4 महिला आहेत. आणि शिक्षण न घेतलेल्या 20 महीला आहेत यावरून असा निष्कर्ष निघतो. की नगरपालीकेतील झाडुवाल्या महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी आहे. त्यामध्ये केवळ 20% महिला सुशिक्षित दिसून आल्या. आणि 80% महिला या असुशिक्षित आहेत.

जात दर्शवणारा तक्ता

अ.क्र.	तपशील	संख्या	शेकडा
1	मराठा	1	4%
2	महार	12	48%
3	मातांग	10	40%

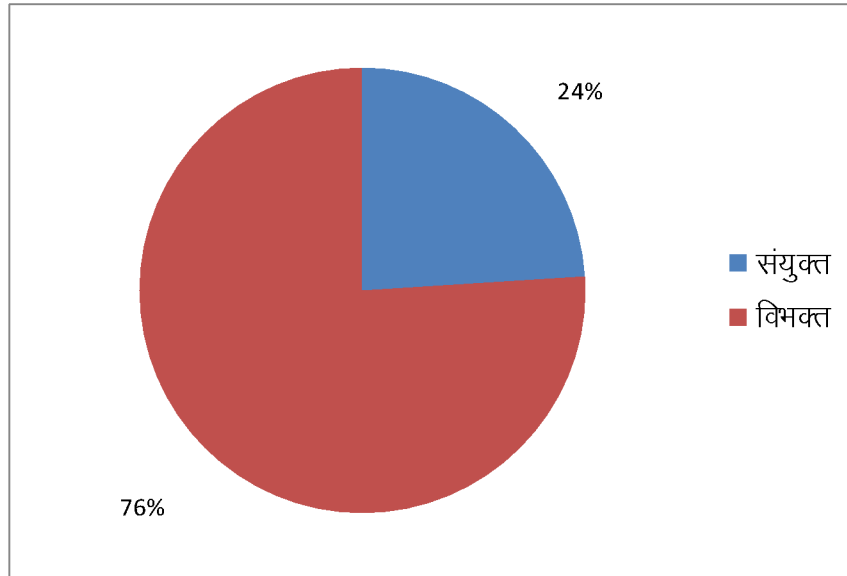
4	गोसावी	1	4%
5	मुस्लीम	1	4%
	एकूण	25	100%

विश्लेषण :-

सफाई काम करणे हे सामाजिक दृष्ट्या कनिष्ठ दर्जाचे काम आहे. नगरपालीकेमध्ये सफाई काम करणाऱ्या महिलांपैकी मराठा समाजाची एका महिला, महार समाजाच्या 12 महिला, मांग समाजाच्या 10 महिला, गोसावी समाजाची एक महिला, आणि मुस्लीम समाजाची एक महिला अशा एकूण 25 झाडुवाल्या महिला आहेत.

निष्कर्ष :-

नगरपालीकेमध्ये काम करणाऱ्या महिलांपैकी सर्वात जास्त प्रमाण हे महार आणि मातंग समाजातील महिलांचे आहे. कारण इतर समाजाच्या दृष्टीकोणातून सफाई काम करणे हे कमी प्रतिष्ठेचे समजले जाते. महार आणि मातंग समाजातील महिलांचे प्रमाण जास्त आहे. कारण, पुर्वीपासूनच त्या अशाप्रकारची कामे करित आलेली आहेत. त्यामुळे त्यांना या कामामध्ये कमीपणा वाटत नाही.

कुटूंबांचा प्रकार दर्शवणारा आलेख**विश्लेषण :-**

आज आपण एकूणच कुटूंबांच्या प्रकाराबद्दल सामाजिक स्थिती पाहिली तर आपणाला विभक्त कुटूंबपध्दती सर्वात जास्त दिसून येईल. आपण वरील आलेखावरून पाहिले तर संयुक्त कुटूंब पध्दतीमध्ये राहणाऱ्या केवळ 06 महिला आहेत. आणि विभक्त कुटूंबामध्ये राहणाऱ्या 19 महिला आहेत.

निष्कर्ष

वरील तक्त्यावरून आपणाला असा निष्कर्ष काढता येईल की संयुक्त कुटूंबपध्दतीचा दिवसेंदिवस ऱ्हास होत चाललेला आहे. नवरा-बायको आणि मुले एकढीच कुटूंबाची मर्यादा होऊ लागली आहे. नगरपालीकेतील झाडुवाल्या महिलांच्या कुटूंब पध्दतीच्या संदर्भात असेच दिसून आले. केवळ सहा महिला या संयुक्त कुटूंब पध्दतीमध्ये राहतात आणि 19 महिला या विभक्त कुटूंब पध्दतीत राहतात.

त्याचे कारण असे की, संयुक्त कुटूंब पध्दतीमध्ये कुटूंबाचे अनेक सदस्य असतात. आणि या सर्व सदस्यांची जबाबदारी ही कुटूंबातील कमवत्या व्यक्तीवर जाते. इतर व्यक्ती केवळ आईतखावूपणाची भूमिका बजावतात त्यामूळे विभक्त कुटूंब पध्दतीची निर्मिती होवू लागली आहे.

तक्ता क. 5

कामापासून मिळणाऱ्या आर्थिक उत्पादनातून आर्थिक गरजा पूर्ण होतात का हे दर्शवणारा तक्ता

अ.क्र.	तपशील	संख्या	शेकडा
1	होय	6	24%
2	नाही	19	76%
	एकूण	25	100%

विश्लेषण :-

वरील तक्त्यामध्ये आपण पाहू शकतो की नगरपालीकेकडून दिल्या जाणाऱ्या वेतनातून किती महिलांच्या आर्थिक गरजा भागवतात आणि किती महिलांच्या भागत नाहीत. यामध्ये केवळ 6 महिलांनी आर्थिक गरजा भागवतात असे सांगितले आहे आणि 19 महिलांनी नाही म्हणून सांगितले आहे.

निष्कर्ष :-

वरील तक्त्यावरून आपणाला असा निष्कर्ष काढता येईल की नगर पालीकेकडून दिल्या जाणाऱ्या उत्पादनातून झाडुवाल्या महिलांच्या आर्थिक गरजा भागवल्या जात नाहीत त्याचे कारण असे की या महिलांना नगर पालीकेकडून महिन्याला 12 हजार रूपये वेतण दिले जाते आणि त्यातूनही नळपट्टी, घरपट्टी, वजा केली जाते.

हे सर्व कर वजा कररून त्यांना वेतन दिले जाते. आपण जर पाहिले तर महागाई फार वाढलेली आहे. सर्वसामान्ये व्यक्तींना जिवन जगने अवघड झाले आहे. सुरुवातीला साखरेचे भाव हे प्रतिकीलो 15 ते 20 रु होते. आत तेच 40 ते 45 रूपये किलो झाले आहेत. त्यामूळे नगरपालीकेकडून जाणाऱ्या वेतनातून या महिलांच्या आर्थिक गरजा भागवल्या जात नाहीत.

निष्कर्ष :-

“परळी शहराच्या नगरपालीकेतील झाडुवाल्या महिलांचा अभ्यास” या संशोधन विषयाच्या अभ्यासावरून काढलेले निष्कर्ष पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

1. नगरपालीकेमध्ये काम करणाऱ्या झाडुवाल्या महिला या 1980 ते 1990 च्या दशकामध्ये रूजू झालेल्या आहेत. त्यामधील जास्त महिला या 41 ते 50 वयग्रटातील आहेत.

2. नगरपालीकेमध्ये काम करणाऱ्या झाडुवाल्या महिलापैकी जास्त प्रमाणात महार आणि मांतग समाजातील महिला आहेत.
3. झाडुवाल्या महिला या त्यांच्या कुटूंबाच्या सर्व प्रकारच्या आर्थिक गरजा भागवतात. त्यामूळे या महिला कुटूंब प्रमुख आहेत.
4. झाडुवाल्या महिलांच्या शिक्षणाचा विचार केला तर या महिलामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण फार कमी दिसून येते.
5. झाडुवाल्या महिलांच्या कुटूंबातील सर्व व्यक्ती कामे करत नाहीत. कुटूंबाच्या सर्व जबाबदारीचे ओझे या महिलांना सांभाळावे लागते.
6. नगरपालीकेकडून दिल्या जाणाऱ्या वेतनातून या महिलांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण होत नाहीत.

5.4 शिफारशी :-

प्रस्तुत विषयाला अनुसरून संशोधकाने काही शिफारशी सुचवल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

1. झाडुवाल्या महिला या सकाळी 5 ते 9 आणि दुपारी 2 ते 6 असे एकूण 8 तासांचे काम करतात. त्यांच्या या कामातील 2 तास कमी करून त्यांच्या कामामध्ये पाच तासांचा ब्रेक न देता 1 तासाचा ब्रेक घ्यावा आणि काम करून घ्यावे.
2. नगरपालीकेकडून दिलेल्या वेतनामध्ये या महिलांच्या आर्थिक गरजा भागत नसल्यामूळे त्यांना वेतनवाढ करून द्यावे.
3. झाडुवाल्या महिलांना समाजामध्ये चांगली वागणूक मिळावी यासाठी या महिलांच्या कार्यामूळे कशाप्रकारचा फायदा होतो. दुर्गंधीला आळा बसतो. ते लोकांसमोर आणले पाहिजे.
4. नगरपालीकेकडून झाडुवाल्या महिलांना वर्षातून केवळ एक ते दोन वेळेस महागाई भत्ता आणि एक साडी दिली जाते. त्यांच्या सेवा सुविधेमध्ये वाढ करून त्यांचा विमा काढण्यात यावा त्यांना वेळोवेळी बोनस दिला जावा.
5. नगरपालीकेकडून या महिला पेंशन देण्यात यावी.
6. प्रौढ शिक्षण अंतर्गत या महिलांना शिक्षण देण्यात यावे.
7. आरोग्याच्या सोयी उपलब्ध करून देण्यात याव्यात.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. काळदाते सुधा, जुलै 1988, भारतातील सामाजिक समस्या.
2. महाराष्ट्र शासन, 2008 वाटचाल सामाजिक न्यायाच्या दिशेने.
3. कुंदन जाधव, जानेवारी 2006, प्रतिबिंब.
4. विद्या बाळ, डॉ.गीताजली वि.म. मार्च 2008, मिळून सात्याजणी.

आंबेडकरवादी कादंबरीतून आलेले भीषण दारिद्र्य : एक शोध

प्रा.डॉ. आनंद गो.इंजेगावकर

मराठी विभाग, स्व.नितीन

महाविद्यालय, पाथरी ता.पाथरी

जि.परभणी

न संपणाऱ्या भीषण दारिद्र्याचा देश म्हणावा अशी आज आपल्या महान भारताची अवस्था झाली आहे. एका बाजूला जगातल्या श्रीमंतांच्या यादीत भारतातल्या मुठभर उच्चभू गडगंज श्रीमंतांचा नावे झळकत आहेत तर दुसऱ्या बाजूला भूकमरीने मरणाऱ्यांची संख्या प्रचंड वाढत आहे. एकाच देशात गरिबांचा एक दरिद्री देश आणि श्रीमंतांचा एक श्रीमंत देश असे दोन देश वाढत आहेत. देशाच्या अखंडत्वासाठी असे विभाजन घातक आहे. भारत देशातील बहुसंख्यांक समाजावर लादलेले दुःख, दैन्य, दारिद्र्य हे मानवनिर्मित आहे. विषमतावादी जुल्मी जातीव्यवस्था आणि धर्मव्यवस्था हे त्याचे मुळ आहे. मुठभर धनाढ्यांची अर्थव्यवस्था ही कंगालांच्या पीडा वाढवून सुजली आहे. हे लक्षात घेतले तर शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, कष्टकरी यांच्या वाढलेल्या आत्महत्यांची जी कारणे बनियांची प्रसारमाध्यमे देतात त्यापेक्षा निश्चितच वेगळी आहेत. लेखक, कलावंत हा वर्तमानात जगत असतो, उघड्या डोळ्यांनी भोवताल न्याहळत असतो. आंबेडकरवादी कादंबरीकार तर शोषणाची मूळ शोधून त्यावर प्रहार करित असतो. दारिद्र्यात जन्मने, दारिद्र्यात जगणे आणि दारिद्र्यातच मरणे हीच जर शोषित-पिडीत अस्पृश्य समाजाच्या जीवनाची परिक्रमा झाली असेल तर आंबेडकरवादी कादंबरीतून दारिद्र्याचे चित्रण येणे अगदी स्वाभाविक आहे. त्यातही आंबेडकरवादी कादंबरी इतर कादंबऱ्यांप्रमाणे केवळ चित्रणावर थांबत नाही ती दैन्य, दारिद्र्याविरूद्ध प्रखरपणे दिलेला संघर्षही ताकतीने रेखाटते.

महामानव डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना घरातील भीषण दारिद्र्याला सामोरे जावे लागले होते. आर्थिक ओढाताणीमुळे बरेचदा त्यांचे शिक्षण बंद होण्याच्याही मार्गावर आले. पैशाच्या चणचणीमुळे होणारी मुस्कटदाबी डॉ.आंबेडकरांनी जवळून अनुभवली. परंतू, अस्पृश्यांच्या जन्माबरोबरच त्यांना नाळेसारखे चिकटलेल्या दारिद्र्याची मुळे मात्र संशोधक बाबासाहेबांनी शोधली. अस्पृश्यांच्या वाटपाला आलेले दारिद्र्य हे परिणाम असून त्याचे कारण वेगळेच असल्याचा शोध लावला. या अदृश्य कारणाला चव्हाट्यावर आणून त्याविरूद्ध डॉ.आंबेडकरांनी संघर्ष उभारला. आंबेडकरवादी कादंबरीमधून या दारिद्र्याचे वेगवेगळे पैलू स्पष्ट होताना दिसतात. प्रख्यात आंबेडकरवादी लेखक बाबुराव बागूल यांच्या ‘आंबेडकर भारत- भाग एक’ या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनावरील कादंबरीमध्ये डॉ.आंबेडकरांच्या घरात दैन्य निवास करत होते. या समोर दिसणाऱ्या दारिद्र्याकडे पाहून भीमराव शिक्षण बंद करून मजुरी करेल असा विचार सुभेदारांच्या मनात येताच ते आतल्या आत धुमसतात ते असे,

“काय करू? सुभेदार यांच्या अंतःकरणातून व्याकूळ उद्गार उठले. भीवाचे भवितव्य घडवायचे आहे; पण घरात अतिशय अल्प आवक आहे आणि भीवा तर अतिशय संवेदनक्षम आहे. तसाच हुडही आहे. वस्तीतील त्याच्या सोबतीही काही पोरे गिरणीत जाऊ लागलीत. दोन पैसे कमावू लागतलीत. त्यांचे पाहून आणि घरातील ओढाताण पाहून तो कुठल्याही क्षणाला शाळा सोडू शकतो, नोकरी धरू शकतो. साताऱ्याला असतांना हमाली करायला गेला नव्हता काय? हे दैन्य झाकायचे कसे? वादळाप्रमाणे अनावर असलेल्या भीवाला काबूत ठेवायचे कसे? शिकत ठेवायचे कसे....?”^१

बाबुराव बागूल हे आंबेडकरवादी साहित्याच्या पहिल्या पिढीतील एक महत्वाचे लेखक आहेत. कथा, कविता, कादंबरी आणि समीक्षा या वाङ्मयाच्या मुख्य प्रकारात त्यांनी आपल्या विद्वोही लेखनाचे कधीच न मिटणारे ठसे निर्माण केले आहेत. त्यामुळे आंबेडकरवादी कादंबरीचा अभ्यास करतांना बागूलांच्या कादंबऱ्यांच्या बोटाला धरूनच पुढे जावे लागते. ‘आंबेडकर भारत’ भाग एक आणि दोन या कादंबऱ्यांमध्ये बाबुराव बागूलांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवनचरित्र भारत देशातील तरूण पिढीला दिशादर्शक व्हावे या स्पष्ट उद्देशाने कादंबरीच्या रूपात उभे केले आहे. बालपणीचा भीवा ते प्रज्ञासुर्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर असा

तो प्रवास आहे. घरातील दारिद्र्यामुळे भीवाच्या शिक्षणावर गंडांतर आले आणि त्यातून सुभेदार रामजीने जो मार्ग काढला हा प्रसंग दैन्य दारिद्र्याला घाबरून आपल्या पाल्याचे शिक्षण बंद करणाऱ्या कोणत्याही पालकाच्या डोळ्यात झणझणीत अंजन घालणारा आहे.

सुभेदार रामजी हे शिक्षणप्रेमी आहेत. भीवाची गुणवत्ता आणि चपलता पाहून कुठल्याही परिस्थितीत त्याला शिकवायचेच असा दृढ निश्चय सुभेदारांनी केलेला होता. पण घरात जेव्हा अतिशय अल्प आवक शिल्लक राहते तेव्हा या पित्याचे मन पुत्राच्या शिक्षणाच्या काळजीने तीळमीळ तुटायला लागते. दोन पैसे कमविण्यासाठी हे भीमवादळ शाळा सोडून नोकरी धरेल या कल्पनेने तळमळायला लागते. आर्थिक विवंचनेतून आलेली ओढाताण आणि सुभेदार रामजी या पित्याचे संवेदनशील मन बाबुराव बागुलांनी जिवंतपणे उभे केले आहे.

बाबुराव गायकवाड यांच्या ‘आग’ या कादंबरीमधून ‘भाकरीसाठी वाटेल ते’ हा वास्तव प्रसंग पुढे येतो. बन्सी मधूला म्हणतो.

“आपण एकेका दिवशी एकेकाला शिवू. म्हंजी ते आपली भाकर आपणास देऊन टाकतील.”^२

बन्सी आणि मधू या दोन अस्पृश्य मित्रांचा भाकरीसाठीचा संघर्ष इथे दिसतो. भाकर माणसाला काय करायला लावीत नाही. मधू व बन्सी बाहेरगावी शाळेला शिकण्यासाठी असतात. त्यांच्याबरोबर गावातीलही काही मुलं असतात. त्यांच्या पिशवीत भाकरी असायच्या यांचे पोट मात्र नेहमी उपाशीच असायचे. रोज रित्यापोटी राहणाऱ्या शरीराला पोट कधी काय करायला शिकवील ते सांगता येत नाही. भाकरी सोबत असतांना अस्पृश्यांचा स्पर्श झाला तर ही मुलं भाकर बाटली म्हणून टाकून देत असत. त्यामुळे बन्सी दररोज एकेकाला आपण शिवू असे म्हणतो. त्यांची भाकर बाटेल व आपल्या पोटाचा प्रश्न मिटेल अशी ती भुकेची कर्मकहाणी असते.

मुरलीधर जाधव यांच्या ‘कार्यकर्ता’ या कादंबरीतून लेखकाने एका सच्चा आंबेडकरवादी कार्यकर्त्याच्या कौटुंबिक जीवनात दारिद्र्यामुळे निर्माण होणारा कलह नेमकेपणाने उभा केला आहे. चळवळीत स्वतःला वाहून घेतल्यामुळे सदाचे नोकरीकडे दुर्लक्ष होते. परिणामी त्याची नोकरी जाते. त्यामुळे त्याच्या घरावर प्रचंड दारिद्र्य ओढावते. त्यात घरमालकाचे आठ महिन्यांचे भाडे थकते. त्यामुळे तो सदाच्या बायकोला घराबाहेर काढतो. या प्रसंगाने कमल संतापते व ती सदाला म्हणते,

“हजारदा सांगितलं घराचं भाडं तरी वेळेवर भरत जा, मला तो घरवाला रोज येऊन शिव्या देतोय. पण तुम्हाला कुठं त्याची फिकीर? सदान्कदा पक्ष, पक्ष. आग लावा तुमच्या त्या पक्षाला अन् समाजकार्याला. पहिलं भाडं भागवा घराचं. आठ महिन्यांच भाडं दिलं नाही म्हणून घर मालकानं आज सांच्याला सामान घराबाहेर फेकलं आणि गेला घराला कुलूप लावून निघून.”^३

दारिद्र्य माणसाला गांजून टाकते पण चळवळीतील माणूस दारिद्र्यावर मात करीत असतांना त्याच्या घरात कसा संघर्ष उभा राहतो हे इथे पहावयास भेटते.

दुःख, दैन्य, दारिद्र्य आणि वेदनेतून आलेला संघर्ष हा आंबेडकरवादी कादंबरीमध्ये प्रभावी ठरतो. या कादंबरीतील व्यक्तीरेखा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या स्वभानाच्या बळावर त्याविरूद्ध संघर्ष करताना दिसतात. दारिद्र्याला आहे तसे स्विकारून त्याचे दास्यत्व पत्करून जीवन कंठणारी पात्रे ही दुबळी वाटतात. तर दारिद्र्याविरूद्ध संघर्ष पुकारून दारिद्र्य निर्माण करणाऱ्या आणि बहुजन समाजाला दारिद्र्यात ठेवू इच्छिणाऱ्या शक्तीविरूद्ध बंड पुकारणारी पात्रे बंडखोर वाटतात. आंबेडकरवादी कादंबरी ही दारिद्र्याविरूद्ध बंड पुकारते.

*संदर्भ :-

०१. आंबेडकर भारत :भाग एक बागूल बाबुराव राजहंस प्रकाशन, पुणे ८ ऑक्टो.१९८१, १ ली आवृत्ती पृ. ०१
०२. आग गायकवाड बाबुराव प्रतिमा प्रकाशन, पुणे डिसेंबर २००३, २ री आवृत्ती पृ. २७
०३. कार्यकर्ता जाधव मुरलीधर ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई ५ मे १९८४, १ ली आवृत्ती पृ. ९१

दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे ग्रामीण कादंबरीतील चित्रण

मारोती रामराव कोल्हे
संशोधक विद्यार्थी

भारतात एकूण लोकसंख्येच्या किती टक्के लोक दारिद्र्य रेषेखाली आहेत. या संबंधीचा अभ्यास नियोजन मंडळाच्या एका अभ्यासगटाने १९६२ साली प्रसिध्द केला. दारिद्र्य ही महत्त्वाची बाब आहे. त्यामुळे दरिद्री कोणाला म्हणावे ? असाही प्रश्न आपल्यापुढे उद्भवतो. दारिद्र्य रेषा म्हणजे काय ? हे पहिल्यांदा समजून घ्यावे लागेल. ते जर समजून घेतले तरच दारिद्र्य रेषेखाली नेमके कोणाचा समावेश होतो हे समजेल. दारिद्र्य रेषेच्या वर असणारे लोक आणि दारिद्र्य रेषेच्या म्हणजेच Poverty Line च्या खालील असणारे लोक यांच्यातील मुख्य तफावत समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. दारिद्र्य रेषेखालील घटक समजून आला की मगच त्याची परिस्थिती लक्षात येईल. आणि मग त्या समाज जीवनातील स्थान काय आहे ? लोकांचे साहित्यातील स्थान काय आहे. किती आहे, कसे आहे. खरेच Poverty Line खालच्या लोकांचे मराठी साहित्यातून चित्रण होते काय ? हे तपासून पाहता येईल. एखादा घटक, मग तो कुठल्याही जाती-धर्मातील असो, तो जर त्या रेषेच्या खाली असेल तर त्याची अवस्था काय आहे, कशी आहे, याचे चित्रण होणे आवश्यक आहे. फक्त चित्रण होऊनच भागणार नाही तर दारिद्र्य रेषेखालील लोक म्हणून त्याचे कथा, कविता कादंबरीतून चित्रण व्हायला पाहिजे. त्यांची एकूण परिस्थिती कशी होती. सद्यःस्थितीत कशी आहे. त्याचबरोबर त्यांना ह्या दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्यासाठी कोणते प्रयत्न होत आहेत. त्यासाठी कोणत्या स्वयंसेवी संस्था पुढाकार घेऊन कार्य करत आहेत याच्या चित्रणाबरोबरच शासन त्यासाठी प्रयत्न करते काय ? ह्या सर्व बाबींना साहित्यातून स्थानबद्ध करणे महत्त्वाचे आहे कारण साहित्य हाच समाज जीवनाचा आरसा आहे म्हणून स्वच्छ आरस्याप्रामुख्येने समाजाचे प्रतिबिंब साहित्यातून उतरने आवश्यक आहे.

उद्देश :

- १) दारिद्र्य रेषा म्हणजे काय ? याचा शोध घेणे.
- २) ग्रामीण कादंबरीतून आलेल्या दारिद्र्य रेषे खालील लोकांचा अभ्यास करणे.

दारिद्र्य रेषा म्हणजे काय ?

दारिद्र्याची संकल्पना समजून घेतांना काही तज्ज्ञांच्या व्याख्या विचारात घ्याव्या लागतात.

- १) हॉवर्ड बेकर यांच्या मते, 'व्यवहारिकदृष्ट्या पोषणासाठी आवश्यक असणाऱ्या किमान कॅलरिज ग्रहण करण्याच्या व्यक्तीच्या क्षमतेनुसार दारिद्र्य रेषेची निश्चिती केली जाते.'^१
- २) मायकेल हॅरिंग्टन हे दारिद्र्याची व्याख्या करतांना म्हणतात की, "विशिष्ट समाजातील मूल्ये, विश्वास आणि प्रचलित तंत्रज्ञानाशी मिळत्याजुळत्या अन्न, आरोग्य, निवारा, शिक्षण आणि मनोरंजनापासून वंचित असणे म्हणजे दारिद्र्य होय."^२
- ३) प्रा. प्रभाकर कुलकर्णी आपल्या भारतीय अर्थशास्त्र या ग्रंथात दारिद्र्याची व्याख्या स्पष्ट करतात ते म्हणतात की, "जेव्हा समाजाचा एक मोठा भाग जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या किमान गरजाही पूर्णपणे भागवू शकत नाही तेव्हा असा समाज दारिद्र्याने पिडलेला आहे असे म्हणणे संयुक्तिक होईल."^३ एवढे सांगून ते यापुढेही असे म्हणतात की, "भारतात

सर्वसाधारणपणे दारिद्र्याची जी व्याख्या केली जाते तिचा आधार जगण्यासाठी आवश्यक असलेली किमान पातळी हाच आहे. ”^४

एकंदरीत सर्व विचारवंतांच्या व्याख्यांच्या विचारांती असे दिसून येते की, प्रत्येक व्यक्तीला व त्याच्या कुटुंबाला जगण्यासाठी लागणारे सकस अन्न जे की त्याच्या शरीराचा विशिष्ट प्रकारे उष्मांक वाढवतील म्हणजेच त्याला जीवन जगण्यासाठी दैनंदिन जीवनात लागणाऱ्या आवश्यक त्या कॅलरिज मिळणे आवश्यक आहे. त्याला जर आवश्यक तेवढ्या कॅलरिज मिळवण्यासाठी लागणारे अन्न नियमितपणे दररोज मिळत असेल आणि त्याच्या आरोग्याचा, भरणपोषणाचा व निवाऱ्याचा प्रश्न मिटला असेल तर अशी व्यक्ती ही दारिद्र्य रेषेच्या वर असते. म्हणजेच ती व्यक्ती दारिद्र्य रेषेखाली येत नाही. पण जर जीवन जगण्यासाठी दिवसाला लागणारे सकस अन्न म्हणजे आवश्यक उष्मा वाढवणारे किंवा कॅलरीज देणारे अन्न मिळत नसेल. ज्याच्या कुटुंबासमोर पोटाचा प्रश्न असेल वस्त्र व निवाऱ्याचा प्रश्न असेल तर अशी प्रत्येक व्यक्ती दारिद्र्य रेषेखाली येते. मुख्यत्वे करून प्रत्येक माणसाच्या किमान गरजा पूर्ण होणे अपेक्षित असते.

ओझा नावाचे विचारवंत म्हणतात, “दरदिवशी दरडोई लागणाऱ्या सरासरी उष्मांकाच्या आधारावर दारिद्र्य रेषेखालच्या लोकसंख्येचा अंदाज वर्तविला आहे. त्यांच्या मनाप्रमाणे दरदिवशी दरडोई सरासरी २२५० उष्मांकांची मानवी शरीराला आवश्यकता असते.”^५ हॉवर्ड बेकर यांच्या मताचे स्पष्टीकरण देतानाच प्रा. जयंत घाटगे म्हणतात की, “भारतात ग्रामीण समाजात प्रत्येक व्यक्तीसाठी २४०० कॅलरीज व शहरी समाजात २१०० कॅलरीज ग्रहण करण्याच्या अगर न करण्याच्या आधारावर दारिद्र्य रेषेची निश्चिती करण्यात येते. याचाच अर्थ असा की, ज्या व्यक्ती किमान कॅलरीज ग्रहण करण्यात असमर्थ ठरतात त्यांचा समावेश दारिद्र्य रेषेखालील लोक संख्येत करावा लागतो.”^६

वरील सर्व तज्ज्ञ विचारवंतांच्या व्याख्येवरून बोध घेऊन स्पष्टपणे असे म्हणता येते की, प्रत्येक माणसाला दिवसागणिक जगण्यासाठी लागणाऱ्या किमान कॅलरीज मिळव्यात एवढे सकस अन्न व स्वतःचे अंग झाकता येईल एवढे कापड आणि चांगल्याप्रकारचा निवारा मिळणारी, सुखा समाधानाने जीवन जगत स्वतःला आवश्यक असणारे शिक्षण घेता येईल असे सर्वजन या दारिद्र्य रेषेच्या वर आहेत. ज्यांना वरील प्रकारच्या किमान गरजा भागवण्या इतपत परिस्थिती अनुकूल नाही असा प्रत्येकजण दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्ती होय. मग त्यात प्रत्येक जाती धर्मातील मग त्यातला एक घटक जरी असेल तरीही तो शेतमजूर, अन्य ठिकाणी मजूरी करणारे कामगार व सतत कष्ट करणारे कष्टकरी शहराच्या भोवती पाल मांडून राहणारा समाज, बकाल वस्तीतून राहणारा माणूस शहरातून व खेड्यातून गावाबाहेर पाल मांडून राहणारे अथवा गावोगाव भटकून खेळ करणारे मागून खाणारे असे कितीतरी घटक दारिद्र्य रेषेखाली येतात. भटक्या जाती जमातीतील अनेक समूहाचाही दारिद्र्यात समावेश होतो. म्हणून या सर्व वर्गांच्या उन्नतीसाठी शासन दरबारी अनेक प्रयत्न होत असतात. त्या प्रयत्नांचा व या वर्गाला दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्यासाठी होणाऱ्या प्रयत्नांचा फायदा कितीजणांना होतो ह्या गोष्टी मात्र साशंक आहेत.

दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे ग्रामीण कादंबरीतील चित्रण :

ग्रामीण कादंबरीतून ग्रामीण माणसांच्या प्रश्नांना लेखकांनी चित्र केले आहे. खूप अलीकडच्या काळाचा विचार केला तर नामदेव कांबळे यांची राघववेळ, साजरंग, सेलझाडा आणि उत्तम बंडू तुपे यांचे कळा ह्या कादंबऱ्या महत्त्वाच्या आहेत.

उत्तम बंडू तुपे यांनी आपल्या कळा कादंबरीमधून दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या संतु आणि लोची या नवरा बायकोच्या दारिद्र्याची चित्रकथा मांडली आहे. अतिशय गरीब परिस्थिती आहे. स्वतःच्या मालकीची उत्पन्नाची साधने नाहीत. दुसऱ्याच्या शेतावर कामगार म्हणून जीवतोड कामे करायची आणि त्यातून मिळणाऱ्या अल्पशा मजूरीवर नवरा बायको आणि एक पोरीचा मंगलाचा उदरनिर्वाह होत नाही. त्यांच्या जीवनातील आणि जगण्यातील शोकांतिका लेखकाने मांडली आहे.

“पगाराचा दिवस हुता, हप्ताभर राबून आलेला पैका, हातातल्या नोटाला डोळ फुटल्यागत धा वाटा बघत हुत्या. मंगलचं इंपर फाटून फर दिसत हुतं. लुगड्यालाबी फाळी पडलेल्या कुठं दोऱ्यांनं शिवलं हुंत, तर कुठं गाठी मारूनं काया झाकण्यापुरतं हुतं. चार

दिवसापासून दुव्यांनंबी वह्या पायजेत म्हणून मागं चिमट लावली हुती त्याला चाराच्या जागी दोन तरी वह्या द्याया पायजेत नाहीतर त्याचा अभ्यास खुटतो. ह्या सगळ्यातन पोटाचंबी बघायचं. माघच्या हप्त्यात उधारीनं आणलेल्या दान्याचं पैसबी द्याचं तिघाचा रोजगार हातात आला हुता. त्या ह्या अस्या धा वाटा दिसत हुत्या.”^७

दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या आणि त्यातून बाहेर निघण्यासाठी आपल्या कुटुंबाच्या किमान गरजा भागवण्यासाठी चाललेल्या जीवाचा आटापीटा आणि दारिद्र्य तसूभर ही कमी होत नाही. या अवस्थेतून राबणाच्या रोजंदार माणसाच्या जीवनाला लेखक मांडतो. अशी अनेक कुटुंबे जगण्यासाठी संघर्ष करतांना दिसून येतात. तर नामदेव कांबळे यांच्या राघववेळ मधील वालंबी परिस्थितीने गरीब आहे. एकीकडे पोटाचा प्रश्न आहे. घरात दारिद्र्य आहे. नवाऱ्याचा मृत्यू झाला आहे. सोबत बापाविना पोरकी असणारी मुलं आहेत. अशा अवस्थेत ती जीवन जगतांना दुसरीकडे स्वतःच्या तारूण्याशी ही संघर्ष करते. त्याला जपण्याचा प्रयत्न करते. गरिबी आणि दारिद्र्यात असलेल्याला वालंबीकडे लोक वेगळ्या भावनेने पाहतात. वार्ड नजरा तिच्या एकाकी तारूण्यावर पडतात. पण वालंबी मात्र घरातील आठराविश्व दारिद्र्यात जीवन जगतांनाही स्वतःचा तोल ढळू देत नाही. कष्ट करून, प्रसंगी उपाशी राहून आपल्या पोराना जगवते आणि शिकवतेही, पोटासाठी स्वतःची अब्रू विकणारी गजरीची ही व्यक्तीरेखा रेखाटली आहे. परिस्थितीमुळे रोजगाराची कामे स्त्रियांना करावी लागतात. अशा वेळेतस त्यांना लैंगिक शोषणाला अनेकदा बळी पडावे लागते. तर कधी परिस्थितीच गजरी सारख्या स्त्रीला तसे करण्यास भाग पाडते. नामदेव कांबळेंनी मात्र येथे गजरीच्या स्वभामुळेच तिच्या सुनेला कौशीला लैंगिक अत्याचाराला मजुरीच्या ठिकाणी बळी पडावे लागते.

“भुजंगाने संधी साधली तिला लपेटले कांद्याचा ढिग अस्ताव्यस्त होत राहिला. कांदे घरंगळू लागले केंव्हाच्या केंव्हा अर्धमेली झालेली ती उठली सावरून उभी राहिली डोळ्यांना पदर लावला तसेच दार उघडले.”^८

एकीकडे वालंबी स्वतःच्या वाट्याला आलेल्या दारिद्र्याशी संघर्ष करीत स्वतःची अब्रू जपत जीवन जगते. पण तिच्याच पोरीला सासरी तिच्या सासू गजरीकडून फसवले जाते. यातूनच एक गोष्ट लक्षात येते की, गजरी दारिद्र्यात आहे. पण त्यातून बाहेर निघण्याचा प्रयत्न करीत नाही तर वाममार्गाने जीवन जगते. हा तिच्या ठिकाणी असलेला मानसिक, भावनिक, आर्थिक अश्या अनेक पातळ्यावरचा दुबळेपणा आहे आणि लेखकाने नेमकेपणाने तोच मांडला आहे.

दारिद्र्यामुळे वालंबीला आपल्या पोराना शिक्षण देणे ही कठीण होते. शिक्षणासाठी लागणारा खर्च आणि पोटाचा प्रश्न अशा दुहेरी अडचणीत ती सापडली आहे. पोराच्या फी चे पंचेचाळीस रूपये ही तिच्याकडे नाहीत. रघू आपल्या आईला वालंबीला म्हणतो. माये,

“मॅट्रीकच्या परिक्षेची फी भरा लागते पुढच्या हप्त्यात.

पुढच्या हप्त्यात ?

मंग कसं तरं ?

किती हा ये फी ?

पंचेचाळीस रूपये

बापा, बापा कुठून आणाव तरी इतके पैसे ?

जोळ तर जहर खायले बी पैसा नाही”^९

यातून वालंबी च्या आर्थिक दारिद्र्याची प्रचिती येते. आज समाजात वालंबी एकटीच या दारिद्र्याला अपवाद नाही. तिच्यासारख्या अनेक आहेत. अनेक कुटुंबे देखील आहेत. की, ज्यांना स्वतःचा उदरनिर्वाह करणे अत्यंत हलाखीचे आहे. पोटाचा प्रश्न आहे. चांगले व पुरेसे वस्त्र आणि चांगल्या निवाऱ्याचा प्रश्न आहे. तसेच समाजात कितीतरी लोकांना आर्थिक दारिद्र्यामुळे

आपल्या पाल्यांना चांगल्या प्रकारचे शिक्षण देणे शक्य होत नाही. यात अल्पभूधारक, शेतमजूर, कामगार आणि पालावर राहणारी माणसं या सर्वांनाच आपल्या पाल्यांना आणि कुटुंबातील सर्व घटकांना पुरेशा, सोईसुविधा देणे शक्य होत नाही. हे समाजाचे वास्तव चित्र आहे. या सामाजिक वास्तवाचे दर्शन साहित्यातून, मोठ्या प्रमाणावर होणे आवश्यक आहे. एकूणच त्यांच्या विविधांगी दारिद्र्याचा साहित्यिकांनी शोध घेणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

- १) अन्न, वस्त्र, निवारा यासारख्या मुख्य गरजा आणि प्रगती साधण्यापुरतं शिक्षण घेता येत नाही व जगण्यासाठी आवश्यक लागणाऱ्या कॅलरीज मिळण्याएवढे अन्न मिळत नाही अशा सर्व लोकांचा दारिद्र्य रेषेखाली समावेश होतो.
- २) दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या समाजात मोठ्या प्रमाणावर असून साहित्यातून त्यांचे चित्रण फारच अत्यल्प प्रमाणात होते.
- ३) ग्रामीण भागात दिवसेंदिवस दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या सातत्याने वाढत आहे. असे चित्र दिसून येते.

संदर्भ सूची :

- १) घाटगे, प्रा. जयंत, - समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या, प्रकाशक - घाटगे विवेक चंद्रकांत, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती-१९९९ पृष्ठ-४७.
- २) काचोळे, डॉ. दा.धो. - नागरी समाजशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती-२०००, पृष्ठ-३४५.
- ३) कुलकर्णी, प्रभाकर. - भारतीय अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प.आ. १९९२, पृष्ठ-३.
- ४) तत्रैव, पृष्ठ-३.
- ५) तत्रैव, पृष्ठ-३
- ६) घाटगे, प्रा. जयंत.,- समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या. पृष्ठ-४७.
- ७) तुपे, उत्तम बंडू. -कळा, मॅजस्टिक प्रकाशन पुणे., प.आ.२००५. पृष्ठ-१७.
- ८) कांबळे नामदेव चं., - राघववेळ, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा.लि. पुणे, आवृत्ती पाचवी-२००८, पृष्ठ-९२.
- ९) तत्रैव, पृष्ठ-२८०.

दारिद्र्य व शासकीय उपाय योजना

प्रा. डॉ. गजमल सुंदर बालासाहेब

(अर्थशास्त्र विभाग)

स्व. नितीन कला व विज्ञान महाविद्यालय, पाथरी

जि. परभणी

"मानव समाज में अत्याधिक संपत्ति
और अत्याधिक गरीबी आत्मा के विकास
में एक बड़ी बाधा है। दुनिया में महान
लोग मध्यम वर्ग से आते हैं। वहाँ बल संतुलित
और समान रूप से समायोजित होत है।"

- विवेकानंद

समाजाचा मोठा भाग जेव्हा जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या गरजाही पूर्णपणे भागवू शकत नाही, तेव्हा असा समाज दारिद्र्याने पीडित आहे, असे समजले जाते. बहुतेक सर्वच अविकसित देशांमध्ये दरडोई उत्पन्नाची पातळी अत्यंत कमी असल्याने तेथील लोकांना किमान उपभोगाची पातळी गाठता येत नाही. भारतात सर्वसाधारणपणे दारिद्र्याची जी व्याख्या केली जाते तिचा आधार 'जगण्यासाठी आवश्यक असलेली किमान पातळी' हाच आहे. याप्रमाणे जगण्यासाठी आणि शरीराच्या किमान पोषणासाठी आवश्यक असलेला उष्मांक (Calories) आवश्यकता ही धान्य, डाळी, भाजीपाला यांच्याद्वारे मिळवता येतात, याशिवाय कापड वगैरेसारख्या इतर जीवनावश्यक बाबी मिळविण्यासाठी लागणारा पैसा गृहीत धरून दरडोई उपभोग खर्च काढला जातो ज्यांच्या उत्पन्नाची पातळी या उपभोग खर्चापेक्षा कमी आहे. योजना आयोगाने सन १९६२ मध्ये भारतातील जीवनमानाची किमान उपभोग - पातळी निश्चित करण्यासाठी तऱ्हाचा एक अभ्यासगट नेमला होता. ह्या अभ्यासगटाच्या मते सन १९६० - ६१ मधील किंमत पातळीवर आधारलेला प्रतिडोई प्रतिमासी रु. २० ही भारतातील जीवनमानाची किमान पातळी समजण्यात यावी. अभ्यासगटाने ही रक्कम कशाच्या आधारावर निश्चित केली ते समजत नाही; त्याचप्रमाणे ह्या अभ्यासगटाने शहरी विभागातील किमान जीवनमानावरील खर्च व ग्रामीण भागातील किमान जीवनमानावरील खर्च यात फरक केला नाही. विशिष्ट वेळी शहरी

भागातील किंमत पातळी ग्रामीण भागातील किंमत पातळीपेक्षा उच्च स्तरावर असते, हे सर्वमान्य आहे. बी.एस.मिन्हास आणि वैद्यनाथन यांनी ग्रामीण भागातील दारिद्र्यासंबंधी संशोधन करतांना वरील अभ्यासगटांची संकल्पना स्वीकारल्याचे दिसते.

दारिद्र्याची संकल्पना (Concept of Poverty) :-

सर्वसाधारणपणे दारिद्र्य म्हणजे 'मूलभूत गरजा न भागविता येण्यासारखी परिस्थिती' अशी दारिद्र्याची व्याख्या केली जाते. व्यक्तीच्या किमान जीवनमानाच्या संकल्पनेशी संबंधीत असणारी ही व्याख्या आहे; परंतु किमान जीवनमानाची संकल्पना प्रत्येक देशानुसार बदलत जाणारी असते. प्रत्येक देशातील आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती समान नसते. त्यामुळे दारिद्र्याची कल्पना देशानुसार वेगळी असते. मूलभूत गरजांच्या संदर्भातही विचारवंतांमध्ये एकवाक्यता नाही. काहींनी 'विशिष्ट देशात असणारे सर्वसाधारण सरासरी जीवनमान म्हणजे मूलभूत गरजा' असे म्हटले तर काहींच्या मते, 'निर्वाहासाठी आवश्यक असणाऱ्या आवश्यक गरजा म्हणजे मूलभूत गरजा होत.' दारिद्र्य ही एक सापेक्ष स्वरूपाची संकल्पना आहे, परंतु भारताच्या बाबतीत ही संकल्पना निरपेक्ष पद्धतीनेच मोजणे अधिक उचित ठरते. निरपेक्ष दारिद्र्य म्हणजे अशा प्रकारचे दारिद्र्य की केवळ शारिरीक अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या गरजा देखील लोकांना भागविता येत नाहीत. दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणे म्हणजे आवश्यक असलेला कमीत कमी उपभोग खर्च करू न शकणे होय. देशातील लोकांना २२५० कॅलरीज इतकी उर्जा निर्माण होईल एवढे अन्न घ्यावे लागते. एवढे अन्न खरेदी करण्याइतपत लोकांचे उत्पन्न नसेल तर त्यास गरीब म्हटले जाते.

भारतातील दारिद्र्य (शेकडा)

वर्ष	भारतातील दारिद्र्य प्रमाण		
	ग्रामीण	शहरी	एकूण
१९७३-७४	५६.४	४९.०	५४.९
१९७७-७८	५३.१	४५.२	५१.३
१९८३	४५.७	४०.८	४४.५
१९८७-८८	३९.१	३८.२	३८.९
१९९३-९४	३७.३	३२.४	३६.०
१९९९-००	२७.१	२३.६	२६.०
२००७	२१.१	१५.१	१९.३

भारतीय अर्थव्यवस्था : डॉ. देसाई, डॉ. भालेराव पेज नं. २६

वरील आकडेवारी पाहता दारिद्र्याचे प्रमाण शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात दारिद्र्य अधिक दिसते. १९७३-७४ मधील ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण ५६.४% होते. हे २००७ मध्ये पटून २१.१ % झाले तर याच काळात शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण ४९.०% वरून १५.१% घटले तर एकूण ग्रामीण व शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण पाहता ते ५४.९ % होते. त्यात घट होऊन २००७ मध्ये १९.३% झालेले दिसते. भारतासारख्या विकसनशील देशात वाढत जाणारी लोकसंख्या

लक्षात घेता या लोकसंख्येला सामावून घेण्याची क्षमता या अर्थव्यवस्थेत राहिली नसल्याने बेकारी व दारिद्र्याच्या समस्येने देश विकासाला ओहोटी लागलेली आहे. बेकारी व दारिद्र्य कमी करण्यासाठी शासन पातळीवर अनेक योजना राबवल्या जात आहेत. जेणेकरून बेकारी व दारिद्र्यांचे प्रमाण कमी होऊन देश विकासाला चालना मिळेल.

दारिद्र्यावरील उपाय :-

ग्रामीण विकास व ग्रामीण रोजगाराच्या अंतर्गत दारिद्र्यावर प्रत्यक्ष प्रहार करण्याचा प्रयत्न अलीकडील सरकारी धोरणातून केला जातो. प्रामुख्याने पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून दारिद्र्याच्या प्रश्नाला प्रमुख प्रश्न मानून दारिद्र्य कमी करणे हे महत्वाचे लक्ष ठेवण्यात आले.

१. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम

या कार्यक्रमांतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना उत्पन्न वाढवण्यासाठी मदत केली जाते. अर्थसहाय्य व अल्प व्याजदराच्या माध्यमातून पैसा उपलब्ध करून दिला जातो.

२. राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता योजना

ही योजना १५ ऑगस्ट १९९५ ला सुरू करण्यात आली. याचे तीन भाग होते एक राष्ट्रीय वृद्धत्व पेन्शन योजना, दोन राष्ट्रीय परिवार लाभ योजना, तीन राष्ट्रीय प्रसव लाभ योजना.

३. शिक्षा सहयोग योजना २००१-२००२

गरीबी रेषेच्या खालील कुटूंबातील मुले ९ वी ते १२ वी शिक्षण घेत असतील तर त्यांच्या आई वडीलांना १०० रु. प्रतिमहीना देण्याचे २००१-२००२ च्या अर्थसंकल्पात जाहीर करण्यात आले.

४. प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजना

ही योजना दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना घराची सुविधा देण्यासाठी तयार केली गेली आहे. इंदीरा आवास योजनेप्रमाणेच ही योजना कार्य करते.

५. सर्वप्रिय योजना

२१ जुलै २००० ला सुरू करण्यात आली. ही योजना स्वस्त धान्य दुकानातून धान्यासोबतच इतर ११ प्रकारच्या जीवनावश्यक वस्तू उपलब्ध करून देते.

६. वाल्मिकी आंबेडकर आवास योजना

२ डिसेंबर २००१ ला ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेचा उद्देश गलिच्छ वस्तीत राहणाऱ्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबांना घरांची उपलब्धता करून देणे हा आहे.

७. भारत निर्माण योजना

ग्रामीण भागात आधारभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी प्रधानमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी १६ डिसेंबर २००५ ला नवी दिल्लीत या योजनेचा शुभारंभ केला. १,७४,००० कोटी रु. च्या सहाय्याने देशातील ग्रामीण भागात प्रामुख्याने ६ महत्वाच्या सुविधा ४ वर्षात पुरविण्याचे ठरविले होते.

८. जनश्री विमा योजना

दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींना १० ऑगस्ट २००० ला ही योजना लागू केली गेली. त्यानुसार २०० रु. वार्षिक हप्त्यावरून २०,००० रु. चा विमा सामान्य मृत्यूसाठी तर अपघाती मृत्यू किंवा अपंगत्व आल्यास ५०,००० रु. चा विमा मंजूर केला जातो.

निष्कर्ष :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात उत्पन्नाच्या व संपत्तीच्या वाटपातील विषमता कमी करण्याच्या दृष्टीने व दारिद्र्य-रेषेखालील लोकांचे जीवन दारिद्र्य-रेषेच्या वर आणण्याच्या दृष्टीने बऱ्याच योजनांची व कार्यक्रमांची घोषणा केली व काही योजनांची काही प्रमाणात कार्यवाहीही करण्यात आली पण ह्याचा परिणाम म्हणून आर्थिक विषमता व बहुजनांचे दारिद्र्य कमी झाल्याचे दिसून येत नाही.

संदर्भ :-

१. दत्त एवं सुन्दरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चन्द पब्लिकेशन
२. डॉ. देसाई व डॉ. भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, सप्टेंबर २००६
३. डॉ. वसुधा पुरोहित, भारतीय अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, जून २००८
४. डॉ. यु. बी. कोंडेवार, भारतीय अर्थव्यवस्था, चिन्मय प्रकाशन, जुलै २००३
५. डॉ. स्मिता कोंडेवार, अरूणा प्रकाशन, २० मे २०११
६. डॉ. बी. डी. इंगळे, महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, अरूणा प्रकाशन, १९ ऑक्टोबर २००९

परभणी जिल्ह्यातील दारिद्र्यरेषेखालील महिलांची स्थिती

प्रा. अंभुरे एस.डी.

(इतिहास विभाग)

कै. रमेश वरपुडकर महाविद्यालय,
सोनपेठ

प्रस्तावना -

अविकसीत देशामध्ये ज्या सामाजिक आणि अर्थिक समस्या आहेत. त्यापैकी दारिद्र्य आणि कर्जबाजारीपणा या गंभीर समस्या आहेत. या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. जागतिक बँकेच्या १९९८ च्या अहवालानुसार भारतातील दारिद्र्याचे वैशिष्ट्ये म्हणजे ते महिला मध्ये सर्वाधिक आहे. ४५.६० टक्के महिला दारिद्र्यात जीवन व्यतीत करत आहे. दारिद्र्य निर्मुलनासाठी अनेक उपाय योजना भारत सरकारने राबविल्या. परंतु दारिद्र्यात पाहीजे एवढी घट झाली नाही. भारत सरकारने दारिद्र्य निर्मुलनासाठी एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम सुरु केला. परंतु या उपयानेही दारिद्र्य फारशे कमी झाले नाही. देशातील दारिद्र्य दुर करुन नवीन सामाजिक आर्थिक क्रांती घडवून आणण्याचे सामर्थ्य महिला बचत गट चळवळीत आहे.

महिलांची स्थिती

प्राचीन काळात म्हणजेच सिंधु संस्कृती मध्ये किंवा पुर्व वैदिक काळात स्त्रियांची सामाजिक, धार्मिक स्थिती, अतिशय चांगली होती. परंतु कालांतराने महिलांच्या बाबतीत अनेक वाईट रुढी परंपरा निर्माण झाल्या. किंवा निर्माण केल्या गेल्या त्यामफळे महिलांवर अनेक बंधने टाकण्यात आली. भारतात स्त्रियाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन चुल आणि मुल एवढ्या पुरताच मर्यादित होता. महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक व सांस्कृतीक या सर्वच बाबतीत दुय्यम स्वरुपाची वागणूक दिली होती. मुलीचे विवाह अत्यंक कमी वयात होत असत. पतीच्या मृत्यु झाला तर संपुर्ण जीवन तिला विधवा म्हणून जगावे लागत असे. किंवा सती म्हणून जावे लागत होते. स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता त्यामुळे त्यांना हक्काची जाणीव होत नव्हती. कुटूंबांच्या निर्णयात तिला दुय्यम स्थान होते. महिलांची राजकीय स्थिती वाईट होती. मागील अनेक वर्षांचा इतिहास पाहीला तर बहूसंख्य देशात महिलांना सत्तेत वाटा दिला जात नाही. ३९१ भारतात २००९ मध्ये संसदेतील महिलांचे प्रमाण १.३% मगमिती ३. ४% महिलांची अर्थिक स्थिती अत्यंत वाईट होती. स्त्री नोकरी करणारी किंवा इतर व्यवसाय करुन कमावती असूनही तिला अर्थिक स्वतंत्र्य नव्हते. महीलाची सामाजिक स्थिती सुध्दा फार वाईट होती. पुरुषाच्या तुलनेत दुय्यम स्थान होते. मुलगा हा वंशाला दिवा म्हणून मुलला महत्व मुलीची हत्या होत होती किंवा आजही होत आहे. महिलांचा विविध मार्गांनी नवरा, सासु, सासरा इतर कुटूंबप्रमुख मोठ्या प्रमाणात छळ होत असे होत आहे अशा स्थितीत महिला विकासासाठी सर्व जगात, भारतात महारष्ट्रात अशा वेगवेगळ्या पातळ्यवर महीला विकासासाठी प्रयत्न होत आहेत. अनेक तज्ञांना असे वाटते की महिला सबलीकरणाची सुरुवात अर्थिक सबलीकरणे व्हावी. कारण एकादा महिला स्वतःच्या पायावर उभ्या राहील्या की त्या स्वावलंबी होतील.

महीला स्वावलंबी झाल्या की त्या नंतर हक्काची जाणीव होऊन त्या आमच्या हक्काची मागणी करतील व दारिद्र्यातून बाहेर पडतील.

महिला बचत गट आणि महिलांचा अर्थिक विकास

सर्व जगभर महिलांच्या आर्थिक विकासासाठी व महिलांचे दारिद्र्य दुर करण्यासाठी महिला बचत गट स्वायत्तेवर भर देण्यात येऊ लागला आहे. सातव्या पंचवार्षिक योजनेत महिला विकासातून सबलीकरणकडे हे तत्त्व भारत सरकारने स्विकारणे आणि हे साध्य करण्यासाठी बचत गट स्वायत्तेवर भर देण्याचे ठरले. महिला बचत गटामुळे महिलांचा सहभाग प्रत्यक्ष कार्यक्रमात व त्यांच्या व्यवस्थापणात वाढू शकतो. म्हणून बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय, सबलीकरण होण्यास मदत होते.

बचत गट अर्थ व संकल्पना -

भारतीय ग्रामीण समाजात फार पूर्वीपासून एकमेकांना वेगवेगळ्या स्वरूपात मदत केली जात होती. घरकाम, शेतीकाम एकमेकांची मदत घेतली जात असे दक्षिण भारतात बचत व कर्ज देण्या घेण्याचे व्यवहार करण्यासाठी निवर्त आणि चिटफंड काम करत होते. १९०४ या सहकार कायद्या नुसार बँका, सहकारी संस्था अस्तित्वात आल्या परंतु बचत गट संकल्पना या पेक्षा वेगळी आहे.

बचत गटात समान प्रदेशातील, समान गरजा असणारे समान व्यवसाय करणारे लोक ऐच्छिकपणे एकत्र येऊन बचत करतात च कार्य घेतात व लोकशाही पद्धतीने स्वतंत्रित घेऊन कार्य करतात. ज्या १० ते २० लोकांच्या संघटनास बचत गट म्हणतात.

गरीब, गरजू स्त्रियांनी आपले अर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी एकाच भौगोलिक प्रदेशात राहणाऱ्या समान आर्थिक व सामाजिक स्तर असलेल्या स्त्रियांना एकत्रित करून रोजगार केलेला संघ अथवा समुह स्वयंसहाय्यता गट (बचत गट) म्हणून ओळखला जातो.

परभणी जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील ग्रामीण कुटूंबे

१९८८ मध्ये ग्रामीण कुटूंबाची एकूण संख्या २५६८४८ होती त्यातील शेतकरी कुटूंबाची संख्या १८५०८ शेतमजूर कुटूंबाची संख्या २८४९९ व इतर कुटूंबाची संख्या २२७९० होती. दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबाची संख्या व त्यांची टक्केवारी २७.१७ एवढी होती. यावरून असे दिसून येते की, भारताच्या राष्ट्रीय उत्पादनात सातत्याने वाढ होत आहे. परंतु विकासाची मुळे गरीब लोकांना मिळालेला नाहीत. विशेष म्हणजे या गरीब वर्गात महिलांचा समावेश मोठ्या प्रमाणात आहे. अलीकडील काळात अर्थिक विकासाची कल्पना बदललेली आहे. आर्थिक विकास म्हणजे उत्पादन घटकाचे अशारितीने न्याय वाटप करावे की, त्यांच्या लाभ समाजतल्या प्रत्येक घटकांना व्हावा. विशेष कस अपुरी साधानसाम्रगी असणाऱ्या गरीब महिलांचे स्पर्धात्मक वृत्ती आणि आत्मविश्वास निर्माण करणे अपेक्षित आहे. तर महिलांना दारिद्र्यापासून मुक्त होण्याची स्वतंत्र प्रेरणा मिळेल. महिलांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी करून घेण्यासाठी विकासाची फळे त्यांच्या पर्यंत पोहचविण्यासाठी डॉ. महमद युनुस यांनी अनुसरून केल्या बचतगट चळवळीच्या मार्गानेच जाणे क्रमजात ठरते.

परभणी जिल्ह्यातील दारिद्र्यरेषेखालील महिलांची स्थिती

परभणी जिल्ह्याच्या मानव विकास निर्दंडांक अत्यंत कमी ०.२७ आहे मानव विकास निर्दंडांकानुसार परभणी जिल्ह्याचा क्रमांक राज्यात ३३ वा आहे. साक्षरता व उत्पन्नात क्रमवारीतही जिल्ह्याचा ३३ वर क्रमांक आहे. थोडक्यात असे की, परभणी जिल्हा अर्थिक सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतीक बाबतीत मागासलेला आहे. विशेषकरून हे मागासलेपण महिलामध्ये मोठ्या प्रमाणावर आहे. परभणी जिल्ह्यातील महिलांचा उत्पन्नस्तर, रोजगाराची उपलब्धता,

कर्जाची उपलब्धता, सरासरी आयुमान, शिक्षण, आरोग्य स्थिती, राजकीय सहभाग, कौटुंबिक स्थान, राहणीमान स्तर अत्यंत कमी आहे. वरील स्थितीत बदल करण्यासाठी १९९७-९८ पासून परभणी जिल्ह्यात बचत गट चळवळ सुरु झाली आहे.

परभणी जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील महिला बचत गटाची अर्थिक स्थिती

परभणी जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील महिला बचत गटाची अर्थिक स्थिती पाहण्यासाठी दारिद्र्य रेषेखालील १००० लाभार्थीच्या ८० बचत गटाची पाहणी केल्या नंतर त्यांच्या अर्थिक स्थितीचा आढावा आपल्याला दिसून येतो. बचत गट किती प्रबळ आहे व तो किती प्रभावीपणे कार्य करतो या गोष्टाचा विचार करुन ठरवले आहे. बचत गटाने किती कर्ज घेतले आहे. त्यात त्याला किती अनुदान मिळाले या बचत गटाने आतापर्यंत किती बचत केली व कर्जाची परतफेड किती केली याचा अभ्यास तक्ता क्र. ०१ वरून दिसून येते.

दारिद्र्य रेषेखालील महिला बचत गटाची सरासरी अर्थिक स्थिती (अक्टो. २००८ अखेर)

तालुका	कर्ज	अनुदान	बचत	कर्ज परतफेड	कर्ज परतफेडचे प्रमाण टक्केवारी
परभणी	१९७८५७ (१७.८५)	६२५२१ (१४.७९)	३७५२८ (९.०६)	६२४२८	१२.९७
जितूर	१२०००० (१०.८२)	५९३७६ (१३.९६)	५२४१२ (१२.६५)	४०८२५	८.४९
गंगाखेड	१२७६६६ (११.५२)	६७००० (१५.७६)	४३२१११ (१०.४३)	५०७७७	१०.५५
पाथरी	८०००० (७.२१)	२७१४२ (६.३८)	३६८५७ (८.९०७)	३८४२८	७.३६
सेलू	९३८८८ (८.४७)	२२७७७ (५.३५)	३१९२७ (७.२०)	६५५५५	१३.६२
पूर्णा	१८४१२३ (१६.६१)	७९३७५ (१६.३१)	३९७६८ (९.६०)	४७६२५	९.९०
पालम	१०८१२५ (९.७६)	५२१२५ (१२.२८)	७५६०० (१.५०)	४१३७५	८.५९
सोनपेठ	४८८७५ (८.९२)	३४७५० (८.१७)	३९७५० (९.५०)	४१३७५	८.५९
मानवत	९७५३६ (८.८०)	२०११५ (४.७३)	५७०५३ (१३.७७)	९०६१३	१८.८२
एकूण	११०८०७२ (१००१)	४२५२३० (९७.६१)	४१४१०६ (९९.९५)	४८१२२६	१००
जिल्हा सरासरी	१२३११९ (११.११)	४७२४७ (११.११)	४०६११ (११.११)	५३४६९ (११.११)	४४.४४४

समारोप

परभणी जिल्ह्यात दारिद्र्य रेषेखालील महिला बचत गटाच्या एकूण अर्थिक स्थितीत विचार केला तर असे दिसते की, जिल्ह्यात अभ्यासासाठी निवडलेल्या प्रत्येक महिला बचत गटाला सरासरी १२६३१७ रुपये एवढे कर्ज मिळाले होते. सरासरी ५०६३१७ रु. अनुदानाची रक्कम होती. प्रत्येक महिला गटाने सरासरी ४४६३२ रुपये बचत केलेली होती. जिल्हा सरासरीपेक्षा जास्त कर्ज परभणी सोनपेठ व सेलू या तालुक्यातील महिला बचत गटांना मिळाले व उर्वरीत तालुक्यांना जिल्हा सरासरी पेक्षा कमी कर्ज मिळाले.

दारिद्र्य रेषेखालील महिला बचत गटातील ९१.०७ टक्के लाभार्थी बचत गटात येण्यापूर्वी १५ हजार क्षमता पेक्षा कमी उत्पन्न गटात होत्या. बचत गटात आल्यानंतर त्या उत्पन्न गटात फक्त ४८.६६ टक्के लाभार्थी राहिल्या. याचाच अर्थ ह्या लाभार्थी बचत गटात येण्या पूर्वी २.२३ टक्के लाभार्थी होत्या बचत गटात आल्यानंतर या उत्पन्न गटात १०.७२ टक्के लाभार्थी झाल्या म्हणजेच लाभार्थ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

१. वार्षिक प्रशासन अहवाल २००३-०४
२. परभणी जिल्ह्यातील आलेख जिल्हा माहिती कार्यालय, पुस्तीका पृ. ८
३. मराठवाडा कृषी विद्यापीठ शोध पत्रिका १९९८ पृ. ४७
४. जिल्हा माहिती केंद्र प्रकाशन साहित्य पृ. ५२
५. परभणी जिल्हा सेन्सस हँड बुक डिसें ०६ परभणी जिल्हा सांख्यिकी विभाग परभणी.
६. महिला आणि बालकल्याण विभाग विविध योजना कल्याणकारी कार्यक्रम महाराष्ट्र शासन प्रकाशन पृ. ४२.

दारिद्र्याचे राजकारण

प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही.

राज्यशास्त्र विभाग

कै.रमेश वरपूडकर महाविद्यालय

सोनपेठ ता.सोनपेठ

जि.परभणी.

प्रस्तावना -

ज्या प्रमाणे मनुष्य आणि राजकारण यांचा सनातन संबंध आहे. त्याचप्रमाणे सत्तेचे राजकारण, धर्माचे राजकारण, प्रदेशाचे राजकारण, वर्गाचे राजकारण, जातीचे राजकारण, आरक्षणाचे राजकारण, विकासाचे राजकारण आणि दारिद्र्याचे राजकारण (Politics of poverty) यांचा सुध्दा पारंपारिक असा संबंध आहे. दारिद्र्याची समस्या तशी पहिली तर विश्वव्यापी आहे. जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार जगात आजही 85 टक्के लोक दारिद्र्यात राहतात अशिया आणि अफ्रिका खंडातील देशात दारिद्र्याचे हे प्रमाण अधिक आहे. यामुळे जगातील राष्ट्रांची विभागणी विकसित, विकसनशील आणि अविकसित किंवा मागास राष्ट्रे अशी केली जाते. अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, जपान ही राष्ट्रे विकसित राष्ट्रे म्हणून ओळखली जातात. भारत, ब्राझिल, दक्षिण अफ्रिका, चीन, इण्डोनेशिया ही राष्ट्रे विकसनशील म्हणून ओळखली जातात. तर टांझानिया, घाना, नायजेरिया, पाकिस्तान, युगांडा, रवांडा यांना मागास राष्ट्रे म्हणून ओळखल्या जाते.

दारिद्र्याचे स्वरूप स्थिती काळ सापेक्ष आसते. समाजमुल्यानुसार दारिद्र्यास वेगवेगळे अर्थ दिले जातात. दारिद्र्यामध्ये संपत्ती, सामाजिक विषमता, राहनिमान, कनिष्टता, परावलंबण व शोषण इ. घटकांचा समावेश होतो. सर्वसाधारणपणे ज्या व्यक्तिकडे अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण यासारख्या मुलभूत गरजा भागवण्याची क्षमता नसते. त्यास दारिद्र्यी म्हटले जाते. किंवा ज्यास किमान पातळीचे जीवन जगता येत नाही त्यास गरीब म्हटले जाते. आज दारिद्र्याचे मोजमाप राष्ट्रांच्या दरडोई उत्पन्नाच्या आधारे काढल्या जाते. ज्याचे उत्पन्न देशाच्या दरडोई उत्पन्ना पेक्षा कमी आहे. त्यांना गरीब संबोधल्या जाते. दारिद्र्यासंबंधी अनेक तज्ञांनी अभ्यास केला आहे. त्यासंबंधी

सिद्धांताची मांडणी केली आहे. माल्थस, अँडमस्मिथ, कार्लमार्क्स, डॉ.एस.चंद्रशेखर, महबूब -उल-हक, अमर्त्यसेन या सर्वतज्ञांनी दारिद्रयाची संकल्पना सैधांतीक द्रटया मानली आहे.

18 व्या शतकापासून अद्योगिक भांडवलशाही वृद्धीगत होत गेली तस तशी कृषी वऔद्योगिक मजूरांची संख्या वाढत गेली. मुठभर वर्ग श्रीमंत व अति श्रीमंत झाला जागतिकीकरण, उदारिकरण यांच्या रेटयामुळे तर संपत्तीचे केंद्रिकरण मोठया प्रमाणवर झाले. अमेरिकेत 1 टक्का अति श्रीमंत लोकांची संपत्ती 99 टक्के लोकांच्या संपत्तीच्या बरोबरीची आहे. भारतात सुध्दा एकिकडे अब्जोपतीची संख्या वाढत आहे. तर दुसरीकडे दारिद्रयाचे प्रमाणही वाढत आहे. याला नेमके कोण कारणी भूत आहे. हे अभ्यासणे आवश्यक आहे.

दारिद्रयाची स्थिती

सन 1979 मध्ये प्रा. वि.म.दांडेकर, प्रा.निळकंठ रथ यांनी भारतातील दारिद्रय (Poverty in India) या ग्रंथात दारिद्रयाचे दरडोई खर्चाच्या आधारावर निकष ठरविले तसेच लक्डावाला समितीने तयार केलेल्या निकषानुसार दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबाची संख्या निर्धारित करण्यात आली. एकूण यांच्या अभ्यासानुसार 40 टक्के लोक त्यावेळी दारिद्रय रेषेखाली होते. 1993-94 मध्ये 36 टक्के कुटूंब दारिद्रय रेषेखाली होते तर 1999-2000 मध्ये ते 28 टक्के दाखविण्यात आले. 2004-05 मध्ये नेमलेल्या सुरेश तेंडूलकर समितीने ग्रामीण भागात 41.8 टक्के, शहरी भागात 25.7 टक्के तर देशात सरासरी 37.2 टक्के कुटूंबे दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगतात असे म्हटले आहे. तसेच सन 2005 मध्ये एन.एस.एस.ओ. ने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार ग्रामीण भागात 28.3 टक्के तर शहरी भागात 25.7 टक्के आणि सरासरी 27.7 टक्के देशात गरीब कुटूंबे आहेत असे म्हटले आहे. तर डॉ. अर्जून सेन गुप्ता समितीने देशात जवळपास 77 टक्के लोक दारिद्रय रेषेखाली आहेत असे म्हटले आहे परंतु केंद्र सरकारने हा अहवाल स्विकारला नाही.

सध्या जागतीक बँक चीन आणि भारत या देशातील सरकारने दारिद्रय मापनासाठी चुकीची पध्दत वापर करून दारिद्रय घटल्याचा दावा केला आहे. 2005 मध्ये महिना 356 रु. दरडोई खर्च करणारी व्यक्ति दारिद्रय रेषेखाली होती म्हणजे दिवसाला 12 रूपये उत्पन्न असणारी व्यक्ति दारिद्रय रेषेत येते यावरून एक म्हणता येईल रस्त्यावर भिक मागणाऱ्या व्यक्तिके उत्पन्न सुध्दा त्यापेक्षा जास्त आहे याचा अर्थ कोणीच दारिद्रय रेषेखाली नाही असे म्हणावे लागेल.

गरीबीचे राजकारण

सत्ता मिळवणे, सत्त टिकवणे आणि सत्तेत वाढ करणे हे राजकारणाचे मुख्य उद्दिष्ट असते. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजकारणात दारिद्रयाचे भांडवल करून राजकीय पक्षाणे राजकारण केले आहे. असे दिसून येते. विशेषतः पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या काळापासून दारिद्रयाचे राजकारण मोठया प्रमाणात पूढे आले आहे. 1974-78 या पंचावार्षीक योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट दारिद्रय निर्मूलन हे ठेवले होते. तसेच आणिबाणीच्या काळात इंदिरा गांधी यांनी गरीबी हटाव ची घोषणा देऊन सत्ता हस्तगत केली. 1982 मध्ये दारिद्रय रेषेखालील लोकांसाठी 20 कलमी

कार्यक्रम जाहीर केला यानुसार झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम गरीबांना रेशनवर अन्न - धान्य, कपडा या सारख्या बाबी पुरवीने इंदीरा गांधींनी सत्तेच्या राजकारणासी गरीबांना आकर्षित केले.

सन 2004 मधील पंतप्रधान अटल बिहारी वाचपार्ई यांच्या सरकारणे इंडिया शायनिंग, फिलगुड या सारख्या घोषणा देऊन गरीबी नष्ट झाल्याचा अभास निर्माण केला. परंतू भारतीय मतदारांनी हा अभास खोट ठरविला आणि पुन्हा काँग्रेस पक्ष सत्तेवर आला आज देश 16 व्या सार्वत्रीक निवडणूकीला सामोरे जात आहे. एकिकडे काँग्रेस पक्ष अन्न सुरक्षा कायदा पास करुण गरीब मतदारांना आकर्षित करीत आहे. तर दुसरीकडे 5 रुपयात जेवण म्हणुन गरीबांची थट्टा करीत आहे. तसेच भाजपा चहा पार्टीचे आयोजन करुण गरीब जनतेचे अमिच वाली आहेत असे सांगत आहे.

समारोप

सन 2000 मध्ये युनोने 2015 पर्यंत जगातून गरीबी निम्याने कमी करण्याचा निर्धार केला आहे. परंतू अद्यापही जगातील गरीबी कमी झाली नाही. अन्न सुरक्षा कायद्यानुसार आजही देशातील 67 टक्के लोक दारिद्रय रेषेखाली येतात. डॉ. अर्जून सेन गुप्ता, सुरेश तेंडुलकर या सारख्या तज्ञांच्या मते भारतात गरीबीचे प्रमाण वाढले आहे. गरीब श्रीमंतातील दरी दिवसेंदिवस वाढत आहे. लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा व विधान परिषद यांच्या मध्ये गरीबांचे प्रतिनीधीत्व करणारे खासदार आमदार करोडपती आहेत. यावरून एक म्हणता येईल देशातील श्रीमंत वर्ग पैशाच्या जोरावर गरीबांचे मत विकत घेऊन सत्ता गाजवत आहे. म्हणुन आजची लोकशाही आम आदमी ची लोकशाही नसून खास आदमीची लोकशाही आहे.

संदर्भ सूची

- 1) इंडियन इकॉनॉमी - दत्ता व सुंदरम
- 2) गरीबी मुक्त विश्वाची निर्माती - मोहम्मद युनूस
- 3) घनाकी राजनिती - सिताराम यचुरी
- 4) योजना
- 5) कुरुक्षेत्र.

दारिद्र्य रेषेखालील लोक व शासनाच्या येजना

बदनाळे शिवरुद्र
संशोधक विद्यार्थी
एम.ए.राज्यशास्त्र

प्राचीन काळापासून सर्वच देशातील समाजाची विभागणी ही उच्च, मध्यम व कनिष्ठ अशा वर्गात करताना दिसून येते. यातील उच्च वर्ग वगळता मध्यम वर्गातील काही व कनिष्ठ वर्गातील नागरिकांना आपल्या मूलभूत गरजा म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण पूर्णपणे भागवता येत नाहीत. या अशा समाजाला दारिद्र्याने पिडित समाज म्हणून ओळखले जाते, बहुतेक सर्वच अविकसित देशांमध्ये दरडोई उत्पन्नाची पातळी अत्यंत कमी असल्याने या नागरिकांना उपभोगाची किमान पातळीही गाठता येत नाही. भारतातही दारिद्र्याची जी व्याख्या केली जाते. तिचा आधार जगण्यासाठी आवश्यक असलेली किमान पातळी हाच आहे, यानुसार जगण्यासाठी आणि शरिराच्या किमान पोषणासाठी आवश्यक असलेले उष्मांक (calories) जे धान्य, डाळी, दूध, भाजीपाला याद्वारे मिळवता येतात, याशिवाय कपडे, आरोग्य, शिक्षण यासारख्या इतर जीवनावश्यक बाबी मिळवण्यासाठी लागणारा पैसा गृहीत धरून दरडोई उपभोग खर्च काढला जातो. ज्यांच्या उत्पन्नाची पातळी या उपभोग पातळीपेक्षा कमी असते, असे लोक दारिद्र्य रेषेखाली राहतात असे समजले जाते.

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपलाल्या खालील उद्दिष्टे स्पष्ट करता येतात -

- 1) दारिद्र्याची संकल्पना स्पष्ट करता येईल.
- 2) दारिद्र्याची कारणे कोणती ते सांगता येईल.
- 3) दारिद्र्य दूर करण्यासाठी भारत सरकार मार्फत राबवण्यात येण्या-या योजना सांगता येतील.
- 4) दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठी राबवण्यात येणा-या योजनांतील अडथळे दूर करण्यासाठी उपायायोजना सूचवता येतील.

दारिद्र्य संकल्पना स्पष्ट होण्यासाठी सापेक्ष व निरपेक्ष दारिद्र्य संकल्पना लक्षात घ्यावी लागेल.

निरपेक्ष दारिद्र्य (Absolute poverty) निरपेक्ष दारिद्र्य म्हणजे असे दारिद्र्य की, ज्यात व्यक्तीचे उत्पन्न एवढे कमी असते की ते किमान जीवनस्तर टिकवून ठेवण्यास असमर्थ ठरतात. असे लोक आरोग्य, शिक्षण तर दूरच पण कार्यक्षमता टिकवण्यासाठी आवश्यक असलेली अन्न पातळी सुध्दा गाठू शकत नाहीत. त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ येते. भारतातील दारिद्र्याचा प्रश्न हा प्रामुख्याने निरपेक्ष दारिद्र्याचाच आहे.

सापेक्ष - दारिद्र्य - (Relative poverty)

सापेक्ष दारिद्र्य संकल्पनेच्या सहाय्याने तुलनात्मक दारिद्र्य व्यक्त केले जाते. ज्या उच्च उत्पन्न गटातील व्यक्ती असतात. त्यांच्यापेक्षा कमी उत्पन्न गटातील व्यक्तीकडे फारच कमी उत्पन्न असते. वरच्या उत्पन्न गटाच्या तुलनेत ते गरीब असतात. विकसीत देशांनी निरपेक्ष दारिद्र्य संपवले असले तरी उत्पन्न विषमतेमुळे सापेक्ष दारिद्र्याचा प्रश्न मोठा आहे. सापेक्ष दारिद्र्य किती आहे हे व्यक्त करण्यासाठी सर्वात जास्त उत्पन्न असलेल्या वरच्या गटातील 5 ते 10 % लोकांचे सरासरी उत्पन्न लक्षात घेतले जाते व सर्वात खालच्या गटातील 5 ते 10% लोकांचे सरासरी उत्पन्न लक्षात घेतले जाते. यातील फरकावरून सापेक्ष दारिद्र्य ठरवले जाते.

दारिद्र्याची कारणे (Causes of Poverty)

आर्थिक मागासलेपणा व उत्पन्नातील विषमता ही दोन प्रमुख कारणे भारतातील दारिद्र्यास कारणीभूत असल्याचे मत नियोजन मंडळाने व्यक्त केलेले आहे. विकसित देशांमध्ये दारिद्र्य हे एखाद्या जुनाट दुखण्यासारखे असते. भारतातील दारिद्र्याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

- * उत्पादक साधनांची कमतरता.
- * अतिरिक्त लोकसंख्या.
- * नियोजनाचे अपयश.
- * संपत्ती व उत्पन्नाचे असमान वाटप.
- * व्यावसायिक शिक्षणाचा अभाव.
- * नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा अपुरा वापर.
- * महागाईमध्ये सातत्याने होणारी वाढ.
- * व्यसनाधिनता.
- * नियोजनचे अपयश.
- * अविकसित अर्थव्यवस्था.

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी उपाय योजना -

ग्रामीण विकास व ग्रामीण रोजगाराच्या अंतर्गत दारिद्र्यावर प्रत्यक्ष प्रहार करण्याचा प्रयत्न अलीकडील सरकारी धोरणातून प्रामुख्याने पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून दारिद्र्याच्या प्रश्नाला मुलभूत मानून दारिद्र्य कमी करणे हे महत्वाचे लक्ष ठेवण्यात येत आहे. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी प्रामुख्याने दोन बाजूने प्रयत्न केले जातात.

- 1) दारिद्र्यच निर्माण होऊ नये यासाठी प्रयत्न.
- 2) असलेल्या दारिद्र्याची तीव्रता कमी करणे.

यात सरकार वेगवेगळ्या दारिद्र्य निर्मूलन योजनांच्या माध्यमातून दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना मदत करते. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी सरकारने आतापर्यंत अनेक महत्वपूर्ण योजना राबवल्या आहेत. प्रामुख्याने 1970 नंतर सरकारने अनेक दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम होती घेतले. दारिद्र्याचा प्रश्न हा प्रामुख्याने रोजगाराच्या अभावाने निर्माण झाला असल्याने रोजगार पुरवण्याचा दृष्टीने अनेक रोजगार योजना राबवण्यात आल्या याशिवाय खास योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

* **एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम -**

या कार्यक्रमांतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना उत्पन्न वाढवण्यासाठी मदत केली जाते. अर्थसहाय्य व अल्प व्याजदराच्या माध्यमातून पैसा उपलब्ध करून दिला जातो.

* **शेतमजुरांसाठी आम आदमी विमा योजना -**

शेतमजूर व अल्पभूधारक यांच्यासाठी सरकारने आम आदमी विमा योजनेची सुरवात केली आहे. या अंतर्गत शेतक-यांचा अपघाती मृत्यू झाल्यास 75000 हजार रुपयांची मदत दिली जाते. तसेच 8 त 12 वी पर्यंत शिक्षण घेण्या-या दोन मुलांना वार्षिक 1200 रु. शिष्यवृत्ती दिली जाते.

* **विभेदी व्याजदर योजना -**

गरीब शेतक-यांना 4% एवढ्या अल्प व्याजदराने कर्ज देण्याचे बंधन बँकावर घातले जाते. त्यांच्या एकूण कर्जाच्या विशिष्ट टक्के रक्कम अशा कर्जासाठी राखून ठेवणे बंधनकारक असते.

4) राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता योजना -

15 ऑगस्ट 1995 यादिवशी केंद्र सरकारने या कार्यक्रमाची सुरवात केली. वृद्ध कुटूंबातील कर्ता व्यक्तीच्या मृत्यूमुळे असहाय्य कुटूंबाना या योजनेअंतर्गत सहाय्य दिले जाते. या कार्यक्रमाचे पुढील तीन भाग होते.

अ) राष्ट्रीय वृद्धत्व पेन्शन योजना -

दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबातील 65 वर्षापेक्षा अधिक वय असणा-या व्यक्तींना सुरवातीला 75 रु मिळत होते व सध्या 600 पेन्शन मिळते.

ब) राष्ट्रीय परिवार लाभ योजना -

दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबातील मुख्य व्यक्तीचा सामान्य मृत्यू झाल्यास 5000 व अपघाती मृत्यू झाल्यास 10000 रु देण्यात येते होते सध्या 20000 रु दिले जातात.

क) राष्ट्रीय प्रसव लाभ योजना -

दारिद्र्य रेषेखालील 19 वर्षापेक्षा अधिक वय असलेल्या स्त्रियांना पोषण आहारासाठी त्या काळात 500 रुपये मदत जात होती. सध्या साडी-चोळी बरोबरच 1500 रु मदत दिली जाते.

* **शिक्षा सहयोग योजना -**

2001-2002 गरीबी रेषेच्या खालील कुटूंबातील मुले 9 वी ते 12 वी पर्यंत शिक्षण घेत असतील तर त्यांच्या आई-वडीलांना 100 प्रति महिना देण्याचे 2001-2002 च्या अर्थसंकल्पात जाहीर करण्यात आले.

* **सार्वजनिक वितरण प्रणाली -**

सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून 2 ऑक्टों. 1996 पासून दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तीसाठी केंद्रीय विक्री मूल्याच्या अर्ध्या किमतीत धान्य पुरवले जाते. आता अन्नसुरक्षा योजनेच्या माध्यमातून जवळपास 70 % लोकसंख्येला केवळ 2 रु दराने गहू व 3 रु दराने तांदूळ पुरवण्यात येत आहे .

* **जनश्री विमा योजना -**

दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना यानुसार 20000 रुपयांचा विमा सामान्य मृत्यूंसाठी तर अपघाती मृत्यू किंवा अपंगत्व आल्यास 50,000 चा विमा मंजूर केला जातो.

*** इंदिरा गांधी राष्ट्रीय आवास योजना -**

ही योजना दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना घराची सुविधा देण्यासाठी निर्माण करण्यात आली आहे. यानुसार घरबांधणीसाठी 1,50,000 रुपयांचे अनुदान दिले जात आहे.

*** भारत निर्माण योजना -**

ग्रामीण भागात आधारभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी 2005 साली या योजनेची सुरवात करण्यात आली . या योजनेनुसार 6 महत्वाच्या सुविधा 4 वर्षात पुरविण्याचे ठरविले यात प्रामुख्याने सिंचन, पाणी पुरवठा, घरे, रस्ते, टेलिफोन व विद्युत इ. समावेश होतो.

*** रोजगार हमी योजना -**

या योजनेनुसार आता वर्षातील 365 दिवसांपैकी किमान 150 दिवस रोजगार पुरवण्याची हमी केंद्र शासनाने दिली आहे.

दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमाचे मुल्यमापन -

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी आतापर्यंत जे कार्यक्रम आखले गेले त्यावरून अपेक्षित परिणाम प्राप्त होऊ शकला नाही, त्यात अनेक अडथळे आहेत ते पुढीलप्रमाणे-

* या कार्यक्रमात गरिबांच्या उत्पन्न निर्मितीवर भर देण्यात आला परंतु याबरोबरच कुटूंबकल्याण , समतोल आहार, सामाजिक सुरक्षा व किमान गरजा कार्यक्रम यासारख्या सामाजिक कार्यक्रमांकडे पुरेसे लक्ष देण्यात आलेले नाही. हे कार्यक्रम दारिद्र्य निर्मूलनास सहाय्य करतात.

* या कार्यक्रमात अपंग, आजारी व सामाजिकदृष्ट्या कमकुवत लोकांसाठी विशेष काही करण्यात आलेले नाही. स्त्रीयांचा विचार करण्यात आला नाही.

* दारिद्र्याची व्यापकता आणि वाढणारी लोकसंख्या विचारात न घेताच दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमाची उद्दिष्टे व त्यासाठीची रक्कम ठरवण्यात आली त्यामुळे खरोखर गरीब कुटुंबाला मदत मिळाली नाही.

* हे कार्यक्रम राष्ट्रीय दृष्टीकोणानुसार तयार करण्यात आले नाहीत.

* या कार्यक्रमांमुळे निर्माण होणारे उत्पन्न गरीब लोक दारू, मटका, जुगार अशांवर खर्च करणार नाहीत याची कोणतीही काळजी घेण्यात आली नाही.

* सरकारचा उद्देश गरीब कुटुंबाना दारिद्र्यरेषेच्या वर ओढणे हा आहे. यासाठी वेगवेगळे कार्यक्रम राबवले जात आहेत, परंतु दारिद्र्य रेषेचा निकष उत्पन्नाच्या आधारावर निश्चित केला आहे.

* भारतात खालच्या उत्पन्न गटातील लोकांचे बहुतांश उत्पन्न अन्नधान्यावर खर्च होते. कृषीक्षेत्रातील अधिकांश उत्पन्न वरच्या वर्गातील लोकांकडे जात असल्यामुळे खालच्या उत्पन्न गटातील लोकांच्या उत्पन्नात वाढ केल्यास त्याचा फायदा वरच्या उत्पन्न गटातील समृद्ध लोकांनाच अधिक होण्याची शक्यता असते.

सारांश -

वरील जुटीमुळे सरकारच्या दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमाला भरघोस यश मिळू शकले नाही. भारतात साधन संपत्तीवर खाजगी मालकी आहे. शिवाय या साधनसंपत्तीचे वितरण असमान आहे आणि या साधनसंपत्तीचा उपयोग आर्थिक सत्तेचे अधिकाधिक केंद्रीकरण होण्यासाठी करण्यात येत आहे. यास्थितीत अर्थव्यवस्थेतील साधनसंपत्तीच्या शक्तीनुसार आर्थिक वृद्धीची प्रक्रिया व वितरणाची प्रक्रिया उरते. यामुळे शासकीय हस्तक्षेप फारसा प्रभावी ठरू शकत नाही. कारण शासनाला अर्थव्यवस्थेच्या याच प्रक्रियांमधून मार्ग काढावा लागतो. शासकीय हस्तक्षेप व सध्याची संरचना या दोन शक्तींच्या तुलनात्मक ताकदीवर दारिद्र्यनिर्मूलन कार्यक्रमाचे यश अवलंबून आहे. यासाठी गरिबांच्या हितासाठी देशातील **साधनसंपत्तीचे व उत्पन्नाचे पुनर्वितरण** होणे आवश्यक आहे. याकरिता सरकारच्या तीव्र राजकीय इच्छेची गरज आहे. तसेच सरकारद्वारे घोषित केल्या जाणा-या कार्यक्रमांना व योजनांना गरीब जनतेचा प्रतिसाद मिळायला हवा.

दारिद्र्य रेषेखालील लोक आणि शासनाच्या योजना

प्रा. बारशे भाग्यश्री उत्तमराव,
समाजशास्त्र विभाग,
संत जनाबाई महाविद्यालय,
गंगाखेड, जि. परभणी

- प्रा. घन आनंद लक्ष्मीकांत,
सैनिकशास्त्र विभाग प्रमुख,
पु.अ.होळकर महाविद्यालय,
राणीसावरगाव, ता.गंगाखेड जि. परभणी

दारिद्र्य ही विश्वव्यापी स्वरूपाची समस्या आहे. पाश्चात्य देशांच्या तुलनेत भारतातील दारिद्र्याची समस्या गंभीर आहे. भारत हा जगातील अत्यंत गरीब देश आहे. जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार जगात विकसनशील देशात ५०० दशलक्ष माणसे गरीब आहेत. त्यापैकी ८५% माणसे पराकोटीच्या दारिद्र्यात राहतात. आशिया खंडात गरीबीचा प्रचंड प्रश्न आहे. ग्रामीण, नागरी विभागात प्रचंड प्रश्न आहे. ग्रामीण, नागरी विभागात प्रचंड विषमता वाढत आहे. रोजगार मिळविण्यासाठी खेड्यातून शहरात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर केले जाते. त्यामुळे गलिच्छ वस्त्या निर्माण झाल्या. वाढत्या लोकसंख्येमुळे रोजगारीचा प्रश्न निर्माण होतो. त्यामुळे बेकारीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढते. बेकारीने दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणात वाढते त्याबरोबर आरोग्य, आहार, शिक्षण, निवास ह्या किमान गरजांची पूर्तता करणे अशक्य होते. पाश्चात्य देशांच्या तुलनेत भारतामध्ये दारिद्र्याची समस्या गंभीर स्वरूपाची आहे. भारत हा जगातील अत्यंत गरीब देश आहे. दारिद्र्य रेषेखालील लोकांमध्ये जगातील दहा दारिद्र्य देशात भारताचा क्रम लागतो. १९८४ ला भारताचे दरडोई उत्पादन पाकिस्तान, श्रीलंका, आफ्रिकेतील टोझानिया, घाना, नायजेरिया या देशांच्या मानाने कमी होते. भारताचा विकास होत असताना राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होतांना वाढत्या लोकसंख्येमुळे दरडोई उत्पादनात वाढ होत नाही. अद्यापही ४०% लोकसंख्या दारिद्र्यात आहे. दारिद्र्य स्थिती, कालसापेक्ष असते. संस्कृती, समाज मुल्यानुसार दारिद्र्यास वेगवेगळा अर्थ असतो. दारिद्र्यात संपत्ती जीवनमानातील तफावती बरोबर सामाजिक विषमता, कनिष्ठता लक्षात घेतली जाते. दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तीस पुरेसे उत्पन्न नसते. त्यामुळे जीवनावश्यक वस्तु विकत घेऊ शकत नाही. दारिद्र्यात व्यक्तीचा जीवन स्तर निम्न पातळीवरचा असतो. दारिद्र्याचे तुलनात्मक विषमतेच्या संदर्भात विश्लेषण केले जाते. दारिद्र्यात एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्नाचा विचार केला जातो.

किमान जीवन जगण्याकरता मुलभूत गरजांच्या उपभोगाची किमान पातळी दर्शविणारी रेषा ही दारिद्र्य रेषा होय. ज्या व्यक्तीची अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण ह्या मुलभूत गरजांची पूर्तता करण्याची क्षमता नसते तो गरीब. ज्यास मुलभूत गरजांची पूर्तता करता येत नाही तो दारिद्र्य होय.

१) प्रमित चौधरी :-

ज्या लोक समुहाची लक्षणीय वैशिष्ट्ये दिसून येतात त्यास गरीब म्हणतात.

२) ब्रिटानिकाचा विश्वशब्द कोष :-

दारिद्र्य म्हणजे वस्तु आणि सेवाची कमतरता समाजाच्या प्रमानकाद्वारे निर्धारित केली जाते.

(पृ.कृ३०८)खंड १८ वा.

३) मायकेल हॅरिंग्टन :-

अन्न, आरोग्य, निवारा आणि मनोरंजनापासून वंचित असणे म्हणजे दारिद्र्य

डॉ. दांडेकर यांचे दारिद्र्य रेषेचे मानदंड :-

डॉ. दांडेकर यांनी जगण्यासाठी किमान २२५० कॅलरिज (उष्मांकाचे) अन्न सांगितले. अर्थात दर पंचवार्षिक योजनेत उत्पन्नाचे मानदंड बदलले आहेत. कारण अन्नधान्याच्या किंमती वाढत असल्याने दारिद्र्य रेषाकरिता उत्पन्नाचा मानदंड बदलला जातो. उदा:- १९६८-६९ मध्ये ग्रामीण दरडोई उत्पन्न ३२८ रु. नागरी उत्पन्न ४८५ रुपये होते. सहाव्या योजनेत १६.६ कोटी ग्रामीण ४.९ कोटी नागरी लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते. त्यात ग्रामीण भागात सिमांत शेतकरी, अल्पभुधारक, भूमीहीन कृषीमजूर, अनुसूचित जाती, जमातीचे लोक होते. १९८०-८५ ला ३१.७ कोटी जनता दारिद्र्य रेषेखाली होती. त्यात २६ कोटी ग्रामीण ७.५ कोटी शहरी होते. म्हणजे ४८.५ लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली होती.

दारिद्र्य वाढीसाठी सामाजिक, आर्थिक, वैयक्तिक कारणे आहेत. दारिद्र्याचे निर्मूलन करण्यासाठी शासनाने अनेक उपाय योजना केलेल्या आहेत. देशातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी शासनाने अनेक उपाय योजना केलेल्या आहेत. त्या पुढील प्रमाणे आहेत.

दारिद्र्य निर्मूलनात शासनाच्या योजना :-

भारतात स्वातंत्र्योत्तर गेल्या ६४ वर्षांपासून दारिद्र्य निर्मूलनाचे प्रयत्न कार्यान्वीत आहेत. पंचवार्षिक योजनात निरनिराळे उपक्रम राबविले आहेत. त्यात प्रामुख्याने कृषीविकास, औद्योगिक विकास, पशुपालन, जलसिंचन, मत्स्यपालन, जमीन सुधारणा, वनरक्षण, राजगार, व्यापार उत्पादनात वाढ इत्यादी उपक्रमांचा समावेश होतो. शासनाने दारिद्र्याविरुद्ध लढा देण्याकरिता ग्रामीण विकास, ग्रामीण रोजगार उपक्रम कार्यान्वीत केले. पाचव्या योजनेचा उद्देश दारिद्र्य निवारण होतात. १९७० पासून शासनाने गरिबाकरिता विशिष्ट उपक्रम राबविले. त्यात SFDA, DRAP, MFAL, DPARL, CSRE, FWP यासारख्या अनेक उपक्रमांचा समावेश होतो.

पंचवार्षिक योजना आणि दारिद्र्य निवारण कार्यक्रम :-

नियोजन कर्त्यांनी प्रारंभी गुंतवणूक वाढवून आर्थिक विकासाला प्राधान्य दिले. उद्योगाचे राष्ट्रीयकरण केले. सहकारी शेती, कृषी सुधार, सामुदायिक विकास योजना, जमीनदारीचे निर्मूलन, कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केली.

ग्रामीण विकास कार्यक्रम राबविला. १९५० ला नियोजन मंडळाची स्थापना केली. १९५१ ते १९५६ पहिली पंचवार्षिक योजना राबविली.

१) पहिली पंचवार्षिक योजना :- (१९५१-१९५६)

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचे ध्येय संतुलीत विकास हे होते. कृषी आणि ओलितास ४४% प्राधान्य दिले. ५% खर्च केला. ११% दरडोई उत्पन्न वाढले व १८% राष्ट्रीय उत्पन्न वाढले. ही योजना सामाजिक कल्याण, ग्रामविकासाला प्राधान्य देणारी होती.

२) दुसरी पंचवार्षिक योजना :- (१९५६-१९६१)

या योजनेत समाजवादी धोरण राबविले. औद्योगिक विकास, रोजगारासाठी योजना, उद्योगाचा विकास, उत्पन्न आणि संपत्तीत समानता हे या योजनेचे ध्येय होते. या योजनेत राष्ट्रीय उत्पादनात २५% वाढ अपेक्षित होती परंतु १२% किंमत वाढ झाली.

३) तिसरी पंचवार्षिक योजना :- (१९६१-१९६५)

या योजनेची दरवर्षी ५% राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ, मुलभूत उद्योगाचा विकास, मानवी संसाधनाचा विकास, कृषि स्वावलंबन, आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रीकरण इ. उद्दिष्ट्ये होती. राष्ट्राच्या एकूण खर्चापैकी ३५% खर्च कृषी, २३% उद्योग संचार परिवहनास २५% तर दरडोई उत्पन्न १७% वाढविले व राष्ट्रीय उत्पन्न ३०% वाढविणे हे उद्दिष्ट्ये होती. परंतु राष्ट्रीय उत्पन्नात दरवर्षी २.६% वाढ झाली. भारत-चीन, भारत-पाक युद्ध झाले. त्याचा परिणाम कृषी उत्पादनावर झाला. किमतीची पातळी ३२% वाढली परिणाम आंतरराष्ट्रीय बँकेकडून कर्ज द्यावे लागते ही योजना निरउत्साही होती. म्हणून १९६५-१९६९ अशा एकवर्षीय तीन योजना राबविल्या गेल्या.

४) चौथी पंचवार्षिक योजना :- (१९६९-१९७४)

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या उद्दिष्ट्यात सामाजिक न्याय, आर्थिक स्थैर्य, औद्योगिक, कृषीविकास, उत्पन्न, वितरण व विषमता दूर करणे ही ध्येय होती. मात्र ७०% किंमतीचा निर्देशांक वाढला. कृषी क्षेत्रात स्वयंपूर्णता आली नाही व बरोजगाराचे प्रमाण कमी झाले नाही.

५) पाचवी पंचवार्षिक योजना :- (१९७४-२९७६)

या योजनेअंतर्गत स्वावलंबन, दारिद्र्य निर्मूलन, राजगाराच्या संधी, किमान वेतन, निर्यात क्षेत्रात वाढ, प्रादेशिक असमतोल दूर करणे इत्यादी ध्येय होती. सत्तांतरामुळे जनता सरकारने १९७८ मध्ये ही योजना गुंडाळून सरकत्या नियोजनाचा अवलंब केला. परंतु ही योजना चौथ्या योजनेप्रमाणेच अपयशी ठरली व केवळ अन्न उत्पादनात वाढ झाली.

६) सहावी पंचवार्षिक योजना :- (१९८०-१९८५)

दारिद्र्य निर्मूलन हे सहाव्या योजनेचे ध्येय होते. तत्त्वतः आर्थिक विकास, लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण, उत्पन्न, वितरणातील विषमता कमी करणे, दुर्बल घटकांचे जीवनमान सुधारणे,

तंत्रज्ञानात स्वावलंबन इत्यादी. योजनेत ३१% दारिद्र्य रेषेखालील लोक होते. पाचव्या योजनेमध्ये म्हणजे १९७७-७८ या वर्षी ४८.३% लोक दारिद्र्य रेषेखाली होती. त्या दृष्टीकोनातून दारिद्र्य निर्मूलनात सहावी पंचवार्षिक योजना यशस्वी ठरली.

७) सातवी पंचवार्षिक योजना :- (१९८५-१९९०)

ही योजना दारिद्र्य निवारण, अन्न उत्पादन, उत्पादकता व रोजगारास प्राधान्य देणारी होती. रोजगार संधीत वाढ, दारिद्र्य घटविणे, दारिद्री लोकांच्या जीवनात गुणात्मक सुधारणा घडवून आणणे ही या योजनेची उद्दिष्ट्ये होती. त्याकरीता १.८०,००० कोटी रुपयाची तरतुद करण्यात आली होती. परंतु कृषी उत्पादन आणि रोजगार यामध्ये वाढ झाली नाही. या योजनेत २६% दारिद्र्याचे प्रमाण होते.

पंचवार्षिक योजनाचे मूल्यमापन :-

- १) पंचवार्षिक योजनेत विकासाचा सरासरी वेग ३% होता. या उलट जगाच्या विकासाचा दर ४% होता. राष्ट्रीय उत्पादनात दरवर्षी ३.५% वाढ झाली. कृषी उत्पादन, औद्योगिक उत्पादन यामध्ये वाढ झाली परंतु सात पंचवार्षिक योजना होऊन ही २८% लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते.
- २) राष्ट्रीयकरण :- १९६९ ला १४ बँकांचे राष्ट्रीयकरण केले त्यामुळे दुर्बल वर्गास बँकामार्फत कर्ज मिळाले. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे आधुनिकीकरण झाले. ४२% बँकांचा हिस्सा दुर्बल घटकाच्या कर्जास दिला परंतु प्रत्यक्षात कर्ज गरजवंतांपर्यंत पोहचले नाही. तसेच घेतलेल्या कर्जाची परत फेड न होण्याचे प्रमाण अधिक होते. म्हणून अर्थतज्ञ व रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर हा निर्णय चूकीचा समजतात.
- ३) वीस कलमी कार्यक्रम :- श्रीमती इंदिरा गांधींनी १९७५ मध्ये हा कार्यक्रम कार्यान्वित केला. त्याचा उद्देश दारिद्र्य कमी करणे, आर्थिक शोषण थांबविणे, तळागाळातील दुर्बलांना उच्च स्तरावर आणणे, चलनवाढ नियंत्रण, उत्पादनास प्रोत्साहन, ग्रामीण जनकल्याण शहरी मध्यम वर्गास कर्ज, आर्थिक, सामाजिक गुन्हावर नियंत्रण इत्यादी उद्देश होता.

२० कलमी कार्यक्रमात ग्रामीण राजगारात वाढ अतिरीक्त जमीनीचे वाटप, अनुसूचित जाती, जमातीचे कल्याण, मजुरास किमान वेतन वेढबिगारीचे पुर्नवर्सन, दुर्बल घटकास घरकुले, कुटुंब नियोजन, स्त्रीचा व बालकल्याण, प्राथमिक आरोग्य सुविधा, शिक्षणाचा विस्तार इत्यादी. या कार्यक्रमाचा उद्देश होता. १९८२ साली या योजनेची अंमलबजावणी सुरू झाली. १९८६ मध्ये या कार्यक्रमाची पुनर्रचना करण्यात आली. यात ग्रामीण दारिद्र्य निवारण, सिंचन, कृषी धोरण शिक्षण, वीज, पाणी, निवास या कार्यक्रमाचा लाभ शहरातील गरीब लोकांना मिळाला नाही.

४) आय.आर.डी.पी.(एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना) :-

ही योजना १९७८-७९ पासून सुरू झाली. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत देशात लागू केली या योजनेचा उद्देश कृषी रोजगार नसेल तेंव्हा रोजगार उपलब्ध करून देणे आहे. सिमान्त, अल्पभुधारक आणि भूमीहीन मजुरांना आर्थिक साध्य, गरीबांना रोजार, लघु उद्योगासाठी कर्ज, स्वयंरोजगार कृषी, फलोद्यान, पशुपालन, हस्त उद्योग या माध्यमातून दारिद्र्य कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

५) ग्रामीण भूमिहीन मजूर रोजगार हमी उपक्रम :-

या योजनेचा उद्देश भूमिहीन मजुरांना वर्षातून एक दिवस रोजगार देणे आहे. कुटुंबातील किमान एक व्यक्तीला रोजगार उपलब्ध व्हावा हा या योजनेचा उद्देश. त्यात ८२% दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंब अंतर्भूत होतात.

६) तरुणांना स्वयंरोजगार प्रशिक्षण :- (TRYSEM)

ही योजना १५ ऑगस्ट १९७९ पासून सुरू झाली जे युवक दारिद्र्य रेषेखाली आहेत त्यांचे वय १८ ते ३५ दरम्यान आहे. ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न ६,४०० रुपयापेक्षा कमी आहे. अशा ग्रामीण युवकांना तांत्रिक कौशल्याचे प्रशिक्षण दिले जाते.

७) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम :- (NREP)

१९७७ पासून ही योजना सुरू केली. कामाच्या मोबदल्यात अन्न हा उपक्रम कार्यान्वीत केला. रस्ते बांधणे, पुल बांधणे, शालेय इमारत बांधणे हा योजनेद्वारे रोजगार दिला. १९८० मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रमाची सुरुवात केली.

योजनेचा लाभ :-

१) १९७७-७८	४४ दशलक्ष मनुष्य रोजगार दिला.
२) १९७८-७९	५३४ दशलक्ष मनुष्य दिवस रोजगार
३) १९७९-८०	१.२८ लक्ष टन धान्य रोजगाराच्या मोबदल्यास दिले.
४) १९७७-८०	२३.४५ लक्षटन धान्य वितरण केले.

८) किमान गरजा कार्यक्रम :-

१९४७-७५ मध्ये पाचव्या योजनेत सुरू करण्यात आला. यात प्रौढ शिक्षण, ग्रामीण आरोग्य, पाणी पुरवठा, विद्युतीकरण, रस्ते बांधकाम, ग्रामीण भागात भूमिहीनांना घरकुल, पोषक आहार, पर्यावरण सुधारणा अशा कार्यांचा समावेश होतो.

९) अल्पभूधारक विकास यंत्रणा आणि एम.एफ.एल. योजना १९६९ ते १९७४ लहान व सिमान्त शेतकरी स्वावलंबी व्हावे आणि अल्पभूधारकांचे उत्पन्न वाढावे. भूमिहीन मजुरांच्या स्थितीत सुधारणा व्हावी पुरक व्यवसाय करावे. अशा प्रकारे दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शासनाने योजना केली.

१०) अवर्षण प्रबल क्षेत्र :- (DPAP)

या योजनेअंतर्गत सिमांत शेतकरी, भूमिहीन शेतमजूर, ग्रामीण कारागीरांनासाहाय्य दिले. मृदासधारण, कुकुटपालन, पशुसंवर्धन, मधुमाशी पालन, मत्स्य रोजी, फलोत्पादन, व्यापार, सेवाकरीता कर्ज दिले.

११) गरीबी हटाओ कार्यक्रम :-

श्रीमती इंदिरा गांधीनी १९७१ मध्ये गरीबी हटाओ घोषणा केली १९८८ च्या काँग्रेस अधिवेशनात बेकारी हटाओ घोषणा केली व गरीबी कमी करण्यासाठी विविध योजना तयार करण्यात आल्या. त्यांच्या माध्यमातून गरीबी हटाओ कार्यक्रम करण्यात आला.

१२) जवाहर रोजगार योजना :-

ही योजना १९८९ मध्ये जाहीर केली. कुटुंबातील किमन एका व्यक्तीस ५० ते १०० दिवस रोजगार मिळावा. त्यापैकी ३० कामे स्त्रीयांस आरक्षित होती ही योजना ग्रामपंचायतीने राबविली. याशिवाय पंतप्रधान ग्रामीण गरीबाकरिता रोजगार योजना. १९८३ मध्ये जाहीर केली. या योजनेचा उद्देश ग्रामीण अर्धबेकारांना काम देण, लोकांचे जीवनमान उंचावते हा होय.

१३) ग्रामीण भागातील महिला आणि बालकांच्या विकासाचा कार्यक्रम :-

१९८२ मये ग्रामीण भागातील महिला व बालकांच्या विकासासाठी ही योजना आखण्यात आली. महिलांना प्रशिक्षण देऊन रोजगार उपलब्ध करून दिले. बाँकाच्या मार्फत अर्थसहाय्य केले. बालसंगोपन आणि सबालकांच्या पोषक आहाराकरीता प्रयत्न केले जातात.

१४) अन्त्योदय योजना :-

अन्त्योदय म्हणजे तळागाळातील अत्यंत गरीब मानसाचा विकास. हा कार्यक्रम सर्वप्रथम २ आक्टोबर १९७७ मध्ये राजस्थान शासनाने सुरु केला. त्यात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना विशिष्ट सहाय्य दिले. प्रत्येक खेड्यातील पाच गरीब कुटुंबांच्या सुधारणेसाठी प्रयत्न करायचा. व्यवसाय, जमीन, पशुधन आणि शैक्षणिक पातळी विषयक योजना तयार करून दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठी पयत्न करणे हा या योजनेचा उद्देश होता.

समारोप :-

अशाप्रकारे वरील प्रमाणे दारिद्र्य रेषेखालील लोक आणि शासनाच्या योजना सांगण्यात आल्या आहेत. दारिद्र्य ही देशाच्या प्रगतीतील सर्वात मोठा अडथळा आहे. तो दूर झाल्याशिवाय देशाचा विकास होणार नाही. दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी शासनाने अनेक योजना आखल्या आहेत. त्यातील बऱ्याच योजना यशस्वी झाल्या आहेत तर काही अशयस्वी झाल्या आहेत. शासनाचा उद्देश दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचा विकास करणे हा आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) Indian Economy- (पृ.क्र. १७८)

सोशल प्रॉब्लेम्स इन इंडिया - राम अहुजा (पृ.क्र.३१)

२) Indian sicuety :-Strucfre & change

भारतीय समाजातील संरचनात्मक बदल : डॉ. एम.जी. कुलकर्णी - भारतीय समाजव्यवस्था

३) भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या - प्रा. डॉ. डी.एस. मनवर

४) भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या - प्रा. रा.ज. लोटे

भारतीय अर्थव्यवस्था : दारिद्र्य निर्मूलन व उपाय

प्रा. दिपक नारायणराव बनसोडे
संशोधक विद्यार्थी
अर्थशास्त्र विभाग
डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ कॉमर्स
ॲण्ड इकॉनॉमिक्स ,वडाळा. मुंबई.
मो. ९५९४३८६३९६

प्रा. अण्णा आबाराव मुळे
इंग्रजी विभाग,
कला , वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, नवापूर. जि.
नंदुरबार
मो. ९७६६३९५०६२

प्रस्तावना :

भारतात दारिद्र्य ही ज्वलंत व महाभयानक समस्या आहे. या समस्येचा विचार करता दारिद्र्याचे निर्मूलन होणे अत्यावश्यक आहे. दारिद्र्य आणि मानवी विकासाचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष संबंध असल्यामुळे देशातील सर्वसाधारण व्यक्ती हा मानवी विकासांपासून व मूल्याधिष्ठीत जीवनापासून वंचित आहे. रोजगाराची उपलब्धता ही कोणत्याही व्यक्ती आणि त्याच्या कुटूंबाला क्रयशक्ती मिळविण्याबरोबरच जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यास मदत करते. स्वयंरोजगारामुळे उत्पन्नातील वाढ गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देते यामुळे मानवी जीवनात विकासाची एक पातळी आढळते. समाजाचे राहणीमान सुधारले म्हणजे विकास झाला असा सर्वसाधारण अर्थ होतो. राहणीमान हे दरडोई उत्पन्नावर अवलंबून असते म्हणजेच आर्थिक विकासाच्या विवचेनात दर मानसी उत्पन्न वाढीलाच महत्त्व दिले जाते. आर्थिक विकासात उत्पन्न वाढ ही आर्थिक वृद्धी म्हणून ओळखले जाते.

संशोधन उद्दिष्टे :

१. 'दारिद्र्य' संकल्पनेचे अध्ययन करणे व कारणे शोधणे.
२. 'दारिद्र्य' चे निर्मूलन उपायात्मक अध्ययन करणे.

संशोधन पध्दत:

प्रस्तुत शोध निबंधनासाठी द्वितीय तथ्य साधन सामुग्रीवर आधारित असून यात संदर्भग्रंथ,शासकीय-अशासकीय, मासिके, नियतकालिके, वृत्तपत्रे इत्यादींच्या माध्यमातून संकुलन करून तथ्याचे विश्लेषण केले आहे. या सर्व संशोधन

पध्दतीला वर्णनात्मक संशोधन आराखडा म्हणतात. या विश्लेषणातुन संशोधन विषयाचे स्वरुप व उद्दिष्टे अभ्यासले आहे.

'दारिद्र्य' संकल्पनाचा अर्थ :

भारतातील दारिद्र्याच्या संदर्भात ज्या व्याख्या करण्यात आलेल्या आहेत त्यामध्ये व्यक्तीच्या जीवनाच्या सामान्य पातळी ऐवजी जीवनाच्या किमान पातळीवर प्रामुख्याने भर दिला आहे. म्हणजेच व्यक्तीचे किमान राहणीमान लक्षात घेवून ज्यांना किमान गरजाही भागविता येत नाहीत अशा व्यक्तींचा उल्लेख दारिद्र्य रेषेखाली येतो. "दारिद्र्य व्यक्ती अशा आहेत ज्याचे जीवनमान दरडोई उत्पनाच्या कमी उत्पन आहे. ज्यातून कमीत कमी गरजाचा उपभोग होतो अशा व्यक्ती दारिद्र्य रेषेखाली येतात." ^१ असे मत एम.एल दंतवाल यांनी व्यक्त केले. सर्व सामान्यता: दारिद्र्य म्हणजे अशी स्थितीकी व्यक्ती आपल्या शारिरीक आवश्यकतांची पूर्तता करण्यामध्ये म्हणजेच आपले जीवन सुरक्षित आणि चिंतामुक्त राहण्याची आवश्यकता पूर्ण करण्यास्तव असमर्थ आहे.

ॲडम स्मिथ यांच्या मते " जेव्हा व्यक्ती आपल्या सर्वसामान्य गरजा योग्य प्रमाणात भागवू शकत नाही ती स्थिती दारिद्र्य पूर्ण स्थिती समजावी." ^२ सामान्यपणे जीवनावश्यक अशा मूलभूत गरजा देखील पूर्ण करता येत नाही अशाचा अंतर्भाव गरीब किंवा दारिद्री लोकांमध्ये केला जातो. किमान प्रतिचे जीवन किंवा चांगल्या प्रतिचे जीवन यांच्या संदर्भात केला जातो.

दारिद्र्याची व्याख्या करताना सर्वसामान्यतः तीन बाबींचा विचार केला जातो.

१. व्यक्तीला जीवित राहण्यासाठी किमान किती पैसा उपलब्ध व्हावा .
२. निम्नतम स्वरुपाचा जीवन जगण्याचा स्तर आणि प्रचलित जीवन स्तर.
३. समाजातील व्यक्तीची श्रीमंती आणि गरीबीची तुलना करणे.

वरील तीनही बाबींचे अध्ययन केल्यानंतर तीन स्थितीपैकी पहिल्या दोन स्थितींचा विचार करुन केलेली दारिद्र्याची व्याख्या प्रामुख्याने आर्थिक संकल्पनांना महत्व देणारी आहे. तिसऱ्या स्थिती मध्ये सापेक्षता किंवा तुलनात्मक आणि असमानता या दृष्टीकोनाला महत्व दिले आहे. अशा प्रकारे अपर्याप्त विकास, मुद्रास्थिती, भांडवलाचा अभाव आढळतो.

भारतात सर्व प्रथम बी.एस. मिन्हास यांनी १९५६-५७ आणि १९६७-६८ दारिद्र्याचे अध्ययन केले तदनंतर भारतीय सरकारने योजना आयोगाच्या मार्फत २८% तर तेंडूलकर समितीने ४२% , सकसेना समिती तर्फे ५०% तर अर्जून सेन गुप्ता समितीने ७८% ही लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली आहे असे निष्कर्ष काढलेले आहेत.

दारिद्र्य रेषेचे प्रमाण शोधण्याकरिता वरिल वेगवेगळ्या समितीने 'उष्मांक' च्याधारे दारिद्र्याचे निकष तयार केले. आरोग्याठी आवश्यक प्रचलित स्तर, कार्यक्षमता मुलांचे संगोपन, सामाजिक सहभाग, अत्मसन्माची रक्षण अशा मुद्दा आधारे घेतला जातो. व्यवहारीक दृष्टीने दारिद्र्य रेषा निश्चित करण्यासाठी एका व्यक्ती साठी किमान कॅलरीज्

आवश्यक आहे हे पाहिले पाहिजेत. " ग्रामीण क्षेत्रात प्रति व्यक्ती २४०० कॅलरीज प्रतिदिन आहार तर शहरी क्षेत्रात २१०० कॅलरीज प्रतिदिन आहार भेटत नसेल तर ते कुटुंब दारिद्रय रेषेखाली (BPL) येतात."^३

दारिद्र्याची कारणे :

सामान्यपणे दारिद्र्याच्या कारणांचे विवेचन प्राचीन व आधुनिक अशा दृष्टीकोनातून केले जाते. भारतीय समाजव्यवस्थेत दारिद्र्याची समस्या निर्माण होण्याची कारणे.

१. **लोकसंख्याकिय कारणे :** लोकसंख्या वाढ ही दारिद्र्याचे महत्वपूर्ण कारण आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतात औद्योगिकीकरण नंतर सर्वसामान्य भारतीय व्यक्तींच्या जीवनमानात लक्षणीय स्वरूपाचे परिवर्तन झाले नाही. लोकसंख्यावाढ ही दशकानुरूपे ही वाढतीच राहिली ज्यामुळे व्यक्तींच्या जीवनमानात सुधारणा एवजी दारिद्र्यातच नशिब येते गेले. लोकसंख्या वाढीच्या प्रचंड वेगामुळे आर्थिक विकास होवूनही दर मानसी उत्पन्नात फारसी वाढ होत नाही. उत्पन्न तेवढेच आणि खर्च मात जास्त होते अशा वेळी दारिद्र्यात आणखीन भर पडत असते यातूनच आर्थिक विषमता आणखीन वाढतच जाते ज्यातून वेगवेगळ्या समस्या तयार होतात.

लोकसंख्येचा आर्युमानाशी संबंध असल्यामुळे सरासरी आर्युमानात वाढ झाली की ६० ते ६५ वर्षांच्या पुढील वृद्धांचे प्रमाण वाढते. त्यांचा भार कुटुंबावर पडत जातो. व्यक्तींचा मानसिक - शारिरीक आरोग्य यासर्व बाबी दारिद्र्याशी निगडित आहेत. आरोग्याचा प्रतिकूल परिणाम हा संपूर्ण वातावरणात बदल करते. उत्पन्न जास्त करण्याकरीता व्यक्ती शारिरिकदृष्ट्या कमकुवत असेल तर आणखीन दारिद्र्याच्या अवस्थेत येतो. कुटुंब संख्या जर मर्यादित असेल तर दरडोई उत्पन्नातून बचत शक्य होते अन्यथा जितके कुटुंब मोठे तेवढे उत्पन्न कमी होवून दारिद्र्यात वाढ होत असते. अशा वरील कारणांमुळे लोकसंख्येची फार मोठा भाग दारिद्र्यजन्य स्थितीत वर्तमानात आढळतो.

२. **आर्थिक कारणे :** अपर्याप्त विकास हे भारतातील दारिद्र्याचे प्रमुख आर्थिक कारण होय. भारताचा विकासाचा दर कमी आहे. याचा अर्थ आर्थिक विकासासाठी आखलेल्या सर्व योजना पूर्णतः अयशस्वी झाल्या असा होत नाही. विकासाचा दरवाढविल्या शिवाय दारिद्र्याच्या समस्येचे निर्मूलन शकत नाही. मुद्रास्फितीच्या दबावामुळे दारिद्र्याचा वाढ होते. वस्तूंच्या ठोक मूल्यातील चढ किंवा उतारावरून मुद्रास्थितीचा दर निश्चित होतो. अन्नधान्य व कृषीमालाचे चांगले उत्पादन, केंद्र सरकारच्या अंदाज पत्रकातील वित्तिय तुट दरवर्षी कमी होणे, करांच्या निर्धारणात सुधारणा या चार कारणांमुळे गेल्या पाच - सात वर्षांपासून मुद्रास्थितीचा दर कमी होत आहे.

भांडवलाच्या अभावामुळे औद्योगिक विकासाला खिळ बसते. बचत नसल्यामुळे भांडवलात गुंतवणुक होत नाही त्यामुळे दरडोई उत्पन्न कमी म्हणून बचत कमी, बचत कमी म्हणून भांडवलाचा आभाव असे दुष्ट चक्र सुरू होते. श्रमिक आणि हा रोजगार यांचे वाढते प्रमाण त्यात कौशल्याचा अभाव आणि श्रमिक क्षमता मधील उणिवा अशा दारिद्र्य वाढविण्यास कारणीभूत ठरत आहेत. श्रमिकांच्या कार्यकौशल्य आणि क्षमतांमधील उणिवा आणि बेरोजगाराचे वाढते प्रमाणे या पाच आर्थिक कारणांमुळे दारिद्र्याची स्थिती निर्माण होते, टिकून राहते व तिच्यात वाढही होते.

दारिद्र्य निर्मुलनाचे उपाय :

भारतातील दारिद्र्याचा प्रश्न बहुआयामी आहे. दारिद्र्यानिर्मूलना करिता किंवा दारिद्र्याच्या समस्येची तीव्रता कमी करण्यासाठी स्वातंत्र्यात्तर काळात केंद्र व राज्यसरकारने पुढील उपाय अंमलता आनले आहेत १) पंचवार्षिक योजना २) राष्ट्रीय करण ३) वीस कलमी कार्यक्रम ४) आय.आर. डी.पी. , अंत्योदय व जवाहर रोजगार योजना कार्यक्रम अशा या सर्व उपायांची अमलबजावणी झाली नाही. यामुळे दारिद्र्यात वाढ होत गेली . वादग्रस्त योजनामुळे दारिद्र्य निर्मुलन झाले नाही.

१. **लोकसंख्या वृद्धी नियंत्रित करणे :** कुटूंबाचा आकार व पुत्राचे महत्त्व याबाबत असे आहे की, लोकसंख्या नियंत्रणाला सर्वोच्च महत्त्व दिले पाहिजे. लोकसंख्या नियंत्रित करण्यासाठी ऐच्छिक स्वरूपाचे उपाय योजना बरोबरच सक्तीचे उपाय योजण्याची वेळ झाली आहे. प्रौढ शिक्षण, सक्तीचे शिक्षण या मार्गाचा अवलंब करून कुटूंबाच्या आकारा बाबत लोकांच्या दृष्टीकोनात बदल घडवून आणता येतो.
२. **रोजगार निर्माण करणे :** औद्योगिकीकरणाच्या निर्मितीमुळे रोजगारांच्या संधीत वाढ झाली पाहिजे. केवळ उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन करणारे उद्योग उच्च व मध्यम वर्गाला उपयोगात आणता येतील. अशाच वस्तूंचे उत्पादन करतात. दारिद्र्य दूर करण्यासाठी मुलभुत उद्योगांचा अधिकाधिक विस्तार व्हावयास पाहिजे. मध्यम उद्योग, कुटीर उद्योग, लघु उद्योग, ग्रामोद्योग यांना अधिक प्रोत्साहन देण्याचे धोरण आखुन किमान कौशल्य व्यवसायभिमुख असावेत असे उपायात्मक रोजगार निर्माण करणे व दारिद्र्यता नष्ट करणे.
३. **वितरणात्मक न्याय :** दरडोई उत्पादनात वाढ झाली म्हणजे दारिद्र्याची समस्या कमी झाली असे नाही. भारत अन्नधान्याच्या उत्पादनात स्वयंपूर्ण झाला तरीही भूकबळी समस्या संपली नाही. त्यांच्या बरोबर उत्पादनात वाढ झाली पाहिजे. उत्पादित वस्तू, धन, विकासाचे फायदे समाजातील सर्वात खालच्या स्तरापर्यंत म्हणजे तळागळापर्यंत पोहचणे आवश्यक आहे. दारिद्र्याचे निर्मुलन करण्यासाठी वितरणात्मक न्याय हा आधार असणारे धोरण स्विकारणे आणि आमलात आणणे आवश्यक आहे.
४. **शेतजमिनीवरील भार कमी करणे :** प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करून कृषी उत्पादनात वाढ करणे, जलसिंचनातून अल्पभूधारकांना व भूधारकांना कृषी विकासा करण्यास कटिबद्ध करणे. दारिद्र्य निर्मुलन होण्यासाठी अल्पभूधारकांना कृषी उत्पादनात वाढ करून त्यांच्यातील दारिद्र्य नष्ट करणे आणि विकासाच्या प्रवाहात आणणे.
५. **काळ्या धनाची समाप्ती :** कर चुकवेगिरी व गैरहिशोबी मालमत्ता तसेच उद्योगपती, व्यापारी, उच्च पदस्थ व्यावसायिक इत्यादी कडून भ्रष्ट व गैरफायदेशिर त्यांचा पैसा वापरला जातो तोच जर पैसा रोखीच्या स्वरूपात दार्शनिक झाला तर त्यांच्या मिळणारा कर हा दारिद्र्याच्या निर्मुलन कार्यक्रमा उपयोगी ठरतो मग काळ्या धनाची समाप्ती होणे आवश्यक आहे.

६. **विविध योजनांची अमलबजावणी :** दारिद्र्य निर्मुलनाच्या विविध योजना यशस्वी होण्यासाठी त्यांचे विकेंद्रीकरण होणे आवश्यक आहे. दारिद्र्य रेषेत येणारे कोण अशा प्रामाणिक किंवा वस्तुनिष्ठ तत्वानुरूप गरजूवंत व्यक्तीला विभिन्न शासकीय योजनांचा लाभ झाल्यावर नक्कीच दारिद्र्याचे निर्मूलन होवू शकते. स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून दारिद्र्यात असणाऱ्या कुटूंबाच्या व्यक्तींचा मनुष्यबळ म्हणून वापर करावा आणि एकुणतः दारिद्र्य निर्मूलन विषयक योजनांचा थेट लाभ द्यावा.

सारांश :

भारतीय अर्थव्यवस्था दारिद्र्य : निर्मूलन व उपाय शोध निबंधातून दारिद्र्याच्या संकल्पनेतून मानवास २४०० उष्णांक पेक्षा कमी अन्न भेटत असेल आणि अस्वच्छ राहणीमान तसेच दैनंदिन जीवन प्रचलित स्तर खूप खालावलेला असेल अशा व्यक्ती दारिद्र्य रेषेखाली (बीपीएल) येतात. अशा स्वरूपाचे अध्ययनातील महत्वपूर्ण संकल्पना आहे. दारिद्र्य वाढीचे कारणे ही लोकसंख्याकिय कारणे तसेच आर्थिक कारणे या अनुषंगाने असून संबंधित कारणांचा न्हास इ गाल्याशिवाय दारिद्र्याचे दुष्टचक्र संपुष्टात येणार नाही. दारिद्र्य निर्मुलनाचे उपायात आपण विविध घटकांनी लोकसंख्य नियंत्रण, रोजगार निर्माण, वितरणात्मक न्याय, शेतजमिनीवरील भार कमी, काळ्या धनाची समाप्ती व विविध योजनांची अमल बजावणी इत्यादिच्या माध्यमातून दारिद्र्याचे दुष्ट चक्राचे रूपांतर सुष्ट चक्रात होवू शकते.

संदर्भग्रथसूची :

१. कुमार, संजय (संपा) . १० वी आवृत्ती २००३. भारतीय अर्थव्यवस्था का संक्षिप्त परिचय. दिल्ली-११००१६; जवाहर पब्लिशर्स अॅण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स.
२. खैरनार, दिलिप. २००४. आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या. औरंगाबाद ;चिन्मय प्रकाशन.
३. उपरोक्त कुमार. २००३. भारतीय अर्थव्यवस्था का संक्षिप्त परिचय.
४. आहुजा ,राम २००४. सामाजिक अनुसंधान. जयपुर एवं दिल्ली; रावत पब्लिकेशन्स.
५. भांडारकर, पु.ल. १९८७. सामाजिक संशोधन पद्धती. नागपूर ; महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
६. कुंभार, नागोराव. मार्च १९९०. ग्रामीण विकास समस्या व उपाय. लातूर; प्रबोधन प्रकाशन.
७. दत्त, सुंदरम. भारतीय अर्थव्यवस्था. दिल्ली ; लसचंद कं.लि.
८. उगले, सुनिल. २०१२. भारतीय दारिद्र्याची साठ वर्षे बदलत गेलेले निकष प्रमाण. मुंबई; योजना. (मासिक)

भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचा अभ्यास

प्रा.डॉ. आवाळे शिवराज दिगांबरराव

अर्थशास्त्र विभाग,

एन.एस.बी. महाविद्यालय, नांदेड.

प्रस्तावना (Introduction) :

भारतापुढील अनेक समस्यांपैकी 'दारिद्र्य' ही एक महत्त्वाची समस्या आहे. भारतातील ग्रामीण व शहरी अशा दोन्ही भागांत मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य आढळून येते. भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकसंख्येत वेगाने वाढ झाली. परंतु त्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होऊ शकली नसल्याचे दिसून येते. शेतीचे पावसावरील अवलंबित्व व अल्प उत्पादकता औद्योगिक क्षेत्राची मंद वाढ, आर्थिक वृद्धीचा अल्पदर, बेरोजगारीचे मोठे प्रमाण, आर्थिक विषमता, शिक्षणाचा अभाव, साधनसामुग्रीचा अपूरा वापर ही कारणे प्रामुख्याने दारिद्र्यास कारणीभूत आहेत. नियोजन काळात सरकारने दारिद्र्याचे निर्मुलन करण्यासाठी अनेक उपाय योजले आहेत. परंतु दारिद्र्य निवारण्यास या योजना, कार्यक्रमांना अपेक्षित यश प्राप्त झालेले दिसून येत नाही. भारत देश एकीकडे महासत्ता होण्याच्या वाटेवर आहे असे बोलले जाते. परंतु एकूण लोकसंख्येचा विचार करता आजही समाजातील लोकांचा मोठा गट किमान अन्न, वस्त्र आणि निवारा ह्या सारख्या जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता करण्यास असमर्थ दिसून येतो. ग्रामीण भागातील गरीब लोकांची त्याच बरोबर शहरी झोपडपट्टीतील लोकांची स्थिती पाहता आजही भारतात व्यापक दारिद्र्य दिसून येते. भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर असणाऱ्या इतर समस्येत दारिद्र्य ही एक महत्त्वाची समस्या आहे. त्यामुळे भारतातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचा अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त होते. भारतातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचा अभ्यास करणे हे मुख्य उद्दिष्ट्ये समोर ठेऊन प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे.

माहितीचे स्रोत (Sources of Data) :

"भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचा अभ्यास" या शिर्षकावरील शोधनिबंध लिहिण्यासाठी द्वितीयक स्रोतांचा (Secondary sources) चा वापर करण्यात आला आहे. याकरिता प्रस्तुत विषयांशी संबंधीत विविध संदर्भग्रंथ, संशोधन साहित्य, मासिके, वृत्तमानपत्रे या संदर्भ साहित्याचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक विश्लेषण पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून आशय विश्लेषणाचे तंत्र वापरून मुद्देसुद मांडणी करण्यात आली आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये : (Objective of Research paper) :

भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचा अभ्यास' या शिर्षकावरील शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने खालील उद्दिष्ट्ये प्राप्त करून सदरील शोध निबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे.

- १) दारिद्र्याचा अर्थ व संकल्पना स्पष्ट करणे.
- २) भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचा आढावा घेणे.
- ३) भारतातील दारिद्र्याची कारणमिमांसा करून दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शासनाच्या योजना, कार्यक्रमाचा आढावा घेणे.

शोधनिबंधाची मर्यादा (Limitations of Research Paper) :

प्रस्तुत शोध निबंध हा 'द्वितीयक स्रोत' माहितीवर आधारित आहे. तसेच प्रस्तुत शोध निबंधातील निष्कर्षही द्वितीयक स्रोतापासून प्राप्त झालेल्या माहितीवर आधारित आहेत.

दारिद्र्याचा अर्थ व संकल्पना : (Meaning and concept of poverty) :

दारिद्र्य म्हणजे, अशी परिस्थिती की ज्यामध्ये व्यक्ती आपल्या मुलभूत गरजा उदा. अन्न, वस्त्र आणि निवारा सुध्दा पूर्ण करू शकत नाही. याचाच अर्थ जीवनाच्या मुलभूत किमान गरजा भागविता येण्याची अक्षमता म्हणजे दारिद्र्य होय. दारिद्र्य ही एक अशी सामाजिक समस्या आहे ज्यामध्ये समाजाचा एक मोठा गट जीवनाच्या मुलभूत गरजांपासून वंचित राहतो.

दारिद्र्य रेषेच्या आधारे दारिद्र्याचे मोजमाप केले जाते. जगात सर्वप्रथम दारिद्र्यरेषेची व्याख्या इंग्लंडमध्ये १९ व्या शतकाच्या शेवटी करण्यात आली तर भारतात १९७९ मध्ये दारिद्र्यरेषेची संकल्पना स्विकारण्यात आलेली दिसून येते. भारतात दारिद्र्य रेषा ठरविताना दारिद्र्यातील कुटुंबे निश्चित करताना 'निरपेक्ष दारिद्र्य' (Absolute poverty) ही संकल्पना महत्त्वाची मानली जाते. किमान आवश्यक उष्मांक मिळवून देणारा आहार घेण्याएवढे उत्पन्न त्यांच्याकडे नाही अशा व्यक्ती दारिद्र्यरेषेखालील आहेत किंवा निरपेक्ष दरिद्री आहेत असे म्हटले आहे. दारिद्र्यरेषा मोजण्यासाठी कॅलरी मूल्याचे रूपांतर पैशात केले जाते. राहणीमानाची पातळी, उष्मांक व उपभोग खर्च यांच्या संदर्भात निश्चित केलेल्या दारिद्र्य रेषेच्या आधारे निरपेक्ष दारिद्र्य मोजले जाते.

सापेक्ष दारिद्र्य संकल्पनेनुसार, सापेक्ष दारिद्र्याचे मोजमाप करताना उत्पन्न गटानुसार लोकसंख्येची विभागणी करून उच्च उत्पन्न गटातील लोकांच्या राहणीमानाशी अल्प उत्पन्न गटातील लोकांच्या राहणीमानाची तुलना केली जाते. उच्च उत्पन्न गटातील लोकसंख्येपेक्षा अल्प उत्पन्न गटातील लोकसंख्या सापेक्षपणे दारिद्र्यात आहेत असे मानले जाते^१.

भारतातील दारिद्र्य (Poverty in India) :

भारतात विविध व्यक्ती व संस्थांनी दारिद्र्याचा अभ्यास केलेला दिसून येतो. त्याचप्रमाणे वेगवेगळे निकष वापरून भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या, दारिद्र्याचे प्रमाण निर्धारित केल्याचे दिसून येते.

- वि.म. दांडेकर व डॉ. निळकंठ राव यांनी १९७१ मध्ये भारतातील दारिद्र्याचे मोजमाप केल्याचे आढळून येते. दारिद्र्याचे मोजमाप १९६०-६१ च्या किंमतीनुसार केले होते. त्यासाठी त्यांनी दरडोई उत्पन्नाला महत्त्व दिल्याचे दिसते.

- डॉ. माँटेंकसिंग अहलुवालिया यांनी १९६०-६१ च्या किंमतीनुसार ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण निश्चित केले. दारिद्र्य रेषा ठरविण्यासाठी त्यांनी शेतमजुरांच्या उपभोक्ता निर्देशांकांचा वापर केल्याचे दिसून येते.
- लकडावाला या समितीने दारिद्र्याचे मोजमाप करण्यासाठी निकृष्ट जीवनमान, कुपोषण, निरक्षरता आणि मानवी साधन कमी पातळी हे निकष वापरल्याचे आढळून येते.
- प्रा. अमर्त्यसेन यांनी किमान उष्मांक यावर टीका केली असल्याचे दिसून येते. त्यांच्या मते लोकांमध्ये किमान जीवन निर्वाह प्राप्त करण्याची पात्रता वाढविणे व त्यासाठी दारिद्र्य निवारण कार्यक्रमात पिण्याचे पाणी, आरोग्य सेवा, शिक्षण, कपडे, निवारा इत्यादींवर भर दिला जावा असे सुचविल्याचे दिसते.
- श्री मिन्हास बी.एस. यांनी ग्रामीण भागासाठी दरडोई वार्षिक २४० रु. उपभोग खर्च आवश्यक आहे असे मानले. ग्रामीण दारिद्र्यात १९५६-६८ या काळात घट झाल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले.
- नियोजन मंडळ तज्ज्ञ गट अहवालानुसार १९७३-७४ ते १९८७-८८ या काळात ग्रामीण दारिद्र्यात घट झाली.
- जागतिक बँकेने नियोजन आयोगाने स्विकारलेल्या पद्धतीने १९८९ मध्ये भारतातील दारिद्र्याचा अंदाज व्यक्त केला. जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होत आहे.
- भारत विकास अहवाल (२००२) नुसार १९७३-७४ ते १९९-२००० या काळात भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण ५१.३ टक्केवरून २६.०१ टक्केपर्यंत घटल्याचे दिसते.
- केंद्रिय नियोजन मंडळाने सुरेश तेंडूलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नोव्हेंबर २००९ मध्ये दारिद्र्य रेषा मापनाच्या पद्धतीत सुधारणा करण्यासाठी सुरेश तेंडूलकर समितीची स्थापना केली. या समितीने दारिद्र्य रेषा मापनासाठी उष्मांकाचा निकष सोडून देण्याची शिफारस केल्याचे दिसून येते. या समितीने दारिद्र्यमापनासाठी नवीन पद्धती सुचविली. ज्यामध्ये आरोग्य आणि शिक्षणावरील खर्चाचा समावेश केला आहे. या समितीनुसार देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण ३७.२ टक्के एवढे होते^२.

यावरून असे स्पष्ट होते की, दारिद्र्याचे मोजमाप करण्यासाठी १९७१ पासून नवनवीन निकष / निर्देशांक वापरलेले दिसतात. वेगवेगळ्या तज्ज्ञांनी मांडलेले निकष / निर्देशांक भारतातील दारिद्र्याचे परीपूर्ण मोजमाप करण्यासाठी अनेक मर्यादा येऊन अपयशी झाल्याचे दिसतात. त्यामुळे दारिद्र्याचे वास्तव स्वरूप समजावून घेण्यासाठी दारिद्र्याची पुनर्व्याख्या करणे अधिक गरजेचे असल्याचे स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. १.१

भारतातील प्रमुख राज्यातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण दर्शविणारा तक्ता

राज्य	सन २००४-०५			सन २००९-१०		
	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण
आंध्रप्रदेश	३२.३	२३.४	२९.९	२२.८	१७.७	२१.१
आसाम	३६.४	२१.८	३४.४	३५.५	२६.१	३७.९
बिहार	५५.७	४३.७	५४.७	५५.३	३९.४	५३.५
गुजरात	३९.१	२०.१	३१.८	२६.७	१७.९	२३.०
हरियाणा	२४.८	२२.४	२४.१	१८.६	२३.०	२१.१
हि.प्रदेश	२५.०	४.६	२२.९	९.१	१२.६	९.५
कर्नाटक	३७.५	२५.९	३३.४	२६.१	१९.६	२३.६
केरळ	२०.२	१८.४	१९.६	१८.०	१२.१	१२.०
मध्यप्रदेश	५३.६	३५.१	४८.६	४२.०	२२.९	३६.७
महाराष्ट्र	४७.९	२५.६	३८.२	२९.५	१८.३	२४.५
ओरिसा	६०.८	३७.६	५७.२	३५.२	२५.९	३७.०
पंजाब	२२.१	१८.७	२०.९	१४.६	१८.१	१५.९
राजस्थान	३५.८	२९.७	३४.४	२६.४	१९.९	२४.८
तामिळनाडू	३७.५	१९.७	२९.४	२१.२	१२.८	१७.१
उत्तर प्रदेश	४२.७	३४.१	४९.९	३९.४	३१.७	३७.७
पश्चिम बंगाल	३८.२	२४.४	३४.२	२८.८	२२.०	२६.७
एकूण भारत	४१.८	२५.१	३७.२	३३.८	२०.९	२९.८

आधार : आर्थिक सर्वेक्षण २०१२-१३, पृष्ठ क्र.२७६

डॉ.एस.के.रगे, भारतीय अर्थव्यवस्था, पृष्ठ क्र.९७

तक्ता क्र. १.१ वरून असे दिसून येते की, सन २००४-०५ मध्ये भारतातील एकूण दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण ३७.२ टक्केवरून सन २००९-१० मध्ये २९.८ टक्क्यापर्यंत घटलेले दिसून येते. भारतात बिहार, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, ओरिसा, आसाम हे सर्वाधिक दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या असणारी राज्य आहेत. तर पंजाब, केरळ व हिमाचल प्रदेश ही सर्वाधिक कमी दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या असणारी राज्य आहेत.

तक्ता क्र. १.२

भारतातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांची स्थिती दर्शविणारा तक्ता

वर्षे	भारतातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण (टक्के)		
	ग्रामीण	शहरी	एकूण

१९७३-७४	५६.४	४९.०	५४.९
१९७७-७८	५३.१	५४.२	५१.३
१९८३-८४	४५.७	४०.८	४४.५
१९८७-८८	३९.१	३८.२	३८.९
१९९३-९४	३७.३	३२.४	३६.०
१९९९-००	२७.१	२१.७	२१.८
२००४-०५	४१.१	२५.७	३७.२
२०१०	३३.८	२०.९	२९.८

आधार : आर्थिक सर्वेक्षण २००७-०८, दहावी पंचवार्षिक योजना खंड १ आणि तेंडूलकर समिती अहवाल २००० ते २००९
डॉ.एस.के.रगे, भारतीय अर्थव्यवस्था, पृष्ठ क्र.९७,९८

तक्ता क्र. २.१ वरून असे दिसून येते की, सन १९७३-७४ मध्ये भारतातील एकूण दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण ५४.९ टक्केवरून सन २०१० मध्ये २९.८ टक्क्यांपर्यंत घटलेले आहे. या काळात शहरी व ग्रामीण दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या प्रमाणात सुद्धा घट झालेली दिसून येते.

भारतात वेगाने वाढणारी लोकसंख्या, वाढती बेकारी, उत्पन्न व संपत्तीतील विषमता, विकासाचा दर कमी, दरडोई उत्पन्न कमी, शेतीचे नैसर्गिक पावसावरील अवलंबीत्व, शेत जमीनीच्या वाटपातील विषमता, शेतीची अल्प उत्पादकता, प्रादेशिक असमतोल, भांडवलाची कमतरता व मागास तंत्रज्ञान, जीवनावश्यक वस्तुंची टंचाई, दोषपूर्ण विकास व्युहरचना, सामाजिक कारणे, शहरी भागात वाढती खाजगी गुंतवणूक, भ्रष्टाचार ही कारणे भारतातील दारिद्र्यास कारणीभूत असल्याचे दिसून येतात^३.

दारिद्र्य या समस्येचे निर्मुलन करण्यासाठी स्वातंत्रप्राप्तीपासून नियोजन काळात विविध पंचवार्षिक योजना तसेच विविध कार्यक्रमातून प्रयत्न करण्यात आलेले दिसून येतात. भारतीय राज्य घटनेत देखील सामाजिक न्याय हे सरकारच्या विविध धोरणाचे प्राथमिक उद्दिष्ट्ये असल्याचे बहुतेक सर्व धोरणांमध्ये दारिद्र्य निर्मुलनावर भर देण्यात आलेला आढळून येतो. त्यांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्यात आला.

- एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (IRDP) दारिद्र्य कमी करण्यासाठी १९७७-७८ पासून भारतात राबविण्यात येत असल्याचे दिसते. या कार्यक्रमांतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना सवलतीच्या दराने कर्जे व आर्थिक मदत देणे हे उद्दिष्ट्ये होते.
- जवाहर रोजगार योजना १ एप्रिल १९८९ रोजी सुरू करण्यात आली असून या योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण टिकाऊ पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला दिसून येतो.
- शाश्वत रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी 'जवाहर ग्राम समृद्धी योजना' १ एप्रिल १९५९ मध्ये सुरू करण्यात आली आहे.

- १ डिसेंबर १९९७ पासून स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना सुरू करण्यात आली असून शहरातील बेरोजगार व अर्धबेरोजगार यांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करणे हा या योजनेचा प्रमुख उद्देश असल्याचे दिसून येते.
- १ एप्रिल १९९९ पासून स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना सुरू करण्यात आली. ग्रामीण गरीबांच्या स्वयंरोजगारासाठी ही योजना आहे. या योजनेत स्वयंरोजगाराच्या सर्व बाबींचा सर्वांगीण विचार करण्यात आलेला दिसून येतो. स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलनास प्राधान्य देण्यात आलेले दिसून येते.
- २ फेब्रुवारी २००६ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना सुरू करण्यात आली^४.
- महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना १ एप्रिल २००८ पासून सुरू करण्यात आली असून ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंबाला १०० दिवसाचा रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट आहे. सन २०११-१२ मध्ये या योजनेअंतर्गत ५.४९ कोटी कुटुंबांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला आणि एकूण २५७.१५ कोटी श्रमदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आल्याचे दिसून येते.
- दारिद्र्यरेषेखालील तसेच गरीब लोकांना किमान मुलभूत गरजांची पूर्तता करून देण्यासाठी सार्वजनिक वितरण प्रणाली सुरू करण्यात आल्याचे दिसते. १९६० मध्ये ४७ हजार रास्त भावाची धान्याची दुकाने होती. २००० मध्ये ४.७ लाख इतकी झालेली दिसतात.
- २००१ मध्ये अन्नपूर्णा योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांना १० किलोग्रॅम अन्नधान्याचा मोफत पुरवठा करण्यात येतो.
- कामासाठी अन्न राष्ट्रीय योजना २००१ मध्ये सुरू करण्यात आली असून पुरक वेतन व रोजगार निर्माण करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट होते.
- १९८५-८६ मध्ये 'इंदिरा आवास योजना' सुरू करण्यात आली असून या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती, जमाती व वेढाबिगार गटातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना घर बांधण्यासाठी अर्थसहाय्य पुरविले जाते.
- आरोग्य, प्राथमिक शिक्षण, पिण्याचे पाणी, घरे, ग्रामीण रस्ते इत्यादी सुविधा उपलब्ध करून गरीब लोकांचा जीवनस्तर उंचावण्यासाठी २००१ मध्ये प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना सुरू करण्यात आलेली दिसून येते.
- ग्रामीण भागात पायाभूत सेवा सुविधांचा विकास करण्यासाठी १६ डिसेंबर २००५ रोजी भारत निर्माण योजना सुरू करण्यात आलेली दिसून येते. या योजनेअंतर्गत पेयजल, गृहनिर्माण, दूरसंचार, रस्ते यास महत्त्व देण्यात आलेले दिसून येते^५.

यावरून असे स्पष्ट होते की, भारत सरकारने विविध कल्याणकारी योजनांच्या माध्यमातून दारिद्र्य निर्मूलन करण्यास प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. मात्र असे असले तरी राजकीय इच्छाशक्ती, राजकीय अस्थिरता, नैसर्गिक आपत्ती, लोकसहभाग, भ्रष्टाचार इत्यादी कारणांमुळे या योजनांना दारिद्र्य निर्मूलन करण्यास अपेक्षित यश प्राप्त झालेले दिसून येत नाही.

निष्कर्ष (Conclusions) :

१. दारिद्र्य ही एक अशी सामाजिक समस्या आहे ज्यामध्ये समाजाचा एक मोठा गट जीवनाच्या मुलभूत गरजांपासून वंचित राहातो.
२. राहणीमान पातळी, उष्मांक व उपभोग खर्च यांच्या संदर्भात निश्चित केलेल्या दारिद्र्य रेषेच्या आधारे निरपेक्ष दारिद्र्य मोजले जाते. सापेक्ष दारिद्र्याचे मोजमाप करताना उच्च उत्पन्न गटातील लोकांची अल्प उत्पन्न गटातील लोकांशी तुलना केली जाते.
३. भारतात अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी व संस्थांनी वेगवेगळे निकष/मापदंड वापरून दारिद्र्याचा अभ्यास केला. त्यानुसार दारिद्र्याचे प्रमाण सारखे दिसून आलेले नाही.
४. भारतातील दारिद्र्यास प्रामुख्याने आर्थिक विषमता, वाढती बेरोजगारी, वाढती लोकसंख्या, नैसर्गिक पावसावरील शेतीचे अवलंबित्व व अल्प उत्पादकता, दरडोई उत्पन्न कमी ही कारणे कारणीभूत असल्याचे दिसतात.
५. भारतात ओरीसा, आसाम, बिहार, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश हे सर्वाधिक लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखालील असणारी राज्य आहेत. याउलट पंजाब, केरळ व हिमाचल प्रदेश ही सर्वाधिक कमी दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या असणारी राज्य आहेत.
६. सन २००४-०५ मध्ये भारतातील एकूण दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण २७.२ टक्केवरून सन २००९-१० मध्ये २९.८ टक्क्यांपर्यंत घटलेले दिसून येते.
७. सन २००४-०५ च्या तुलनेत २००९-१० मध्ये ग्रामीण दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण ५६.४ टक्केवरून ३३.८ टक्क्यांपर्यंत घटले असून शहरी दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण ४९.० टक्क्यांवरून २०.९ टक्क्यांपर्यंत कमी झालेले दिसून येते.
८. भारतातील दारिद्र्य निर्मलनासाठी नियोजन काळात विविध योजना, कार्यक्रमाच्या माध्यमातून प्रयत्न करण्यात आलेले दिसून येतात. परंतु सध्यास्थितीतील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण पाहता त्यास अपेक्षित यश प्राप्त झालेले नाही असे दिसून येते.

संदर्भ (References) :

१. डॉ.मुलाणी एम.यू. व इतर, भारतीय अर्थव्यवस्था, कैलास पब्लिकेशन, पृष्ठ. क्र. ५५-६९.
२. डॉ.एस.के. ढगे, भारतीय अर्थव्यवस्था समस्या व भवितव्य, एस.के.पब्लिकेशन, पृष्ठ ८९-१२४.
३. डॉ. देसाई, भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पृष्ठ ५१५-५२०.
४. प्रा.एल.एन. चव्हाण, भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लिकेशन, पृष्ठ १०३-११७.
५. प्रा.डॉ. जे.एफ. पाटील, सार्वजनिक अर्थकारण, फडके प्रकाशन, पृष्ठ ९३-१००.

देसाईगंज तालुक्यातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाचे आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन.

Dr. Vitthal G. Chavhau Dept. Of Sociology
Adarsh Arts and Com. College, Desaiganj (Wadsa)
Dist. Gadchiroli.

प्रस्तावना :- (Introduction)

भारतातील ज्या वेगवेगळ्या सामाजिक समस्या आहेत. त्यांच्या मुळाशी दारिद्र्याची ही एक सामाजिक समस्या आहे. भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण भरमसाठ वाढलेला असून भारतातील जवळपास ३२ कोटीपेक्षा जास्त लोक दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहे. जगात भारत हा दारिद्र्याच्या बाबतीत तिसऱ्या क्रमांकाचा आणि लोकसंख्येच्या तुलनेत जगात दुसऱ्या क्रमांकाचा राष्ट्र म्हणून ओळखला जातो. दारिद्र्यामुळे आणि वाढत्या लोकसंख्यामुळे देशाचा विकास खुंटलेला आहे. ज्या देशात पूर्वीच्या काळात सोन्याचा धुर निघत होता. त्या देशात दारिद्र्याच्या समस्येने अनेक वेगवेगळ्या समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात ह्या समस्येचा दुष्परिणाम आपल्याला जाणवत आहे. यावरून दारिद्र्याची समस्या किती भयंकर आहे, याची जाणीव होते. भारतात राहत असलेल्या श्रीमंत लोकापेक्षा दारिद्र्य जन्य स्थितीत राहणाऱ्यांची संख्या फार जास्त आहे. मुठभर लोकांच्या हातात देशांची संपत्ती आहे. व ते आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या संपन्न किंवा प्रबळ आहेत. म्हणून जर आपलाला देशाचा विकास घडवून आणायचा असेल तर दारिद्र्य कुटुंबातील लोकांचा विकास होणे गरजेचे आहे. भारत व राज्यसरकारनी जरी दारिद्र्य निर्मूलनाचे कार्यक्रम हाती घेतले असले तरी दारिद्र्य आपल्या देशांतून नष्ट झालेला नाही. दारिद्र्य निर्मूलन ही फक्त कागदोपत्री दाखविले जातात. सरकारने वेगवेगळे प्रयत्न करून सुध्दा देशांतून दारिद्र्य नष्ट का झाला नाही ? यावर अभ्यास करणे गरजेचे आहे. सोबतच दारिद्र्यावर उपाय शोधणे सुध्दा आवश्यक आहे.

यासाठी विषयाची निवड करतांना उत्सुकता व आपूलकीची भावना असणे आवश्यक असते. विषयातील सामाजिक व आर्थिक बाजूप्रमाणे शैक्षणिक, राजकीय, व सांस्कृतिक बाजू कशा निगडित आहेत. म्हणून दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन या विषयावर प्रकाश टाकल्याचा प्रयत्न केला आहे.

आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळून ६६ वर्ष होत आहे. परंतु अजूनही देशातील जनता ही दारिद्र्यात जीवन जगत आहे. या देशातील मोजकेच लोक उच्च स्तराचे जीवन जगत आहे. बहुसंख्य लोक दारिद्र्यजन्य स्थितीत ग्रासलेले आहेत. देशातील अल्पभूधारक शेतकरी, शेतमजूर, हमाल, रिक्षाचालक, फेरीवाले, मोलकरीण यासारखे लोक दारिद्र्यामुळे धड दोनवेळची चटणीभाकर सुध्दा पोटभर खाऊ शकत नाही. अशा लोकांना राहण्यासाठी गवताची झोपडी किंवा कच्चे घर, लाज राखण्यासाठी धड वस्त्र सुध्दा मिळत नाही. ही अत्यंत खेदाची गोष्ट आहे. श्रीमंत व गरीब

लोकांमधील अंतराची दरी दिवसेंदिवस वाढत आहे. श्रीमंत अधिक श्रीमंत तर गरीब हा अंत्यत गरीब होत आहे. असे म्हटले जाते की, पैसाजवळ पैसा जातो, ही म्हण अधिकच खरी ठरत असल्याचे दिसून येते.

दारिद्र्याचे स्वरूप:-

दारिद्र्य हे मानवाच्या मिळकतीवर अवलंबून नाही. तर त्यांच्या गरजा भागविण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असते. गरजा लक्षात घेतांना गरजांचे प्रकार सुध्दा लक्षात घ्यावे लागते. गरजा दोन प्रकारच्या असतात.

१) प्राथमिक आणि मूलभूत गरजा :-

मनुष्याला प्राथमिक किंवा मूलभूत गरजा भगवण्यासाठी अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या गरजा महत्त्व पूर्ण मानल्या जातात.

२) दुय्यम गरजा :-

दुय्यम गरजा म्हणजे अशा गरजा आहेत की, ज्या भागविल्या नाही तरी मनुष्य जिवंत राहू शकतो. उदाहरण दयावयाचे झाले तर टिक्की, मोबाईल, फोन, रेडीओ, दुचाकी किंवा चारचाकी वाहन, मौल्यवान वस्त्रे, सोन्याचे दागदागिने, मौल्यवान फर्निचर, संगणक, लॅपटॉप इत्यादी.

भारतातील बहुसंख्य सरासरी उत्पन्न फारच कमी आहे. कारण भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतातील जवळपास ७२% लोकांचे शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. परंतू शेती व्यवसाय परंपरागत पध्दती आणि निसर्गावर आधारलेला आहे. बऱ्याचदा ओला दुष्काळ तर कुठे सुका दुष्काळ कुठे वादळी सुलतानी पाऊस तर कुठे गारपीट अशा अवकाळी निसर्गामुळे भारतातील शेतकरी चिंताग्रस्त झालेला आहेत. त्यामुळे आपल्या उत्पन्नातून प्राथमिक गरजा सुध्दा व्यवस्थितपणे पूर्ण करू शकत नाही. भारतातील ७०% लोक वेगवेगळे फळ, फळावळे, दुध, तुप, विटॉमीनयुक्त पदार्थ खाऊ शकत नाही. चांगले पुरेशे कपडे वापरू शकत नाही. असे भयानक दारिद्र्याचे चित्र आज पहावयास मिळत आहे.

दारिद्र्याचा अर्थ :-

दारिद्र्याची मर्यादा ठरविणे कठीण आहे. दारिद्र्याचा अर्थ प्रत्येक देशात वेगवेगळा लावला जातो. प्रत्येक देशातील आर्थिक परिस्थिती प्रमाणे किमान राहणीमानाचा अर्थ लावण्यात येते.

किमान प्राथमिक गरजा पूर्ण करणे किंवा उच्च दर्जा गाढणे ज्या व्यक्तींना शक्य होत नाही त्याला गरीब असे म्हटले जाते.

दारिद्र्याची व्याख्या :-

१) अँडम स्मिथच्या मते

मनुष्य आपल्या गरजा व सुख ज्या प्रमाणात भागवू शकेल, त्या प्रमाणात त्याला श्रीमंत व दारिद्र्य समजावे.

२) गोडार्ड च्या मते

स्वतः बरोबर त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्या कुटुंबाला आरोग्यदृष्ट्या जीवनावश्यक वस्तू मिळत नसेल तर व्यक्तीच्या त्या अवस्थेला दारिद्र्य असे म्हणतात.

३) गिलीन आणि गिलीन च्या मते

दारिद्र्य ही एक अशी परिस्थिती आहे की, ज्यामुळे कोणतीही व्यक्ती अपूरे उत्पन्न किंवा गैरवाजवी खर्चांमुळे स्वतःचा जीवन स्तर उंचावू शकत नाही. व्यक्ती स्वतःची मानसिक तंदुरुस्ती टिकवून ठेवू शकत नाही.

४) राजकुमार शर्मांच्या मते

कुटुंबाची किमान आवश्यकता व ती पूर्ण करण्यासाठी लागणारे सामर्थ्य ज्यांच्या जवळ नाही. त्यांना दारिद्र्य समजावे.

वरील व्याख्येवरून असे दिसून येते की, दारिद्र्य अवस्थेत जीवन जगणारे लोक समाजातील अपेक्षित स्तरात जीवन जगू शकत नाही. त्यामुळे त्यांच्या समोर मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी अनेक प्रश्न निर्माण होतात. व्यक्तीच्या आवश्यक गरजांची पूर्तता न होणे म्हणजेच दारिद्र्य होय.

भारतात गरीबांची संख्या किती आहे हे शोधण्यासाठी १९३८ पासून राष्ट्रीय नियोजन समितीच्या माध्यमातून प्रयत्न सुरु झाले. १९६२ प्रा. गाडगिळ डॉ.गांगूली, डॉ.पी.उस.लोकनाथन याबरोबर प्रा. दांडेकर, डॉ. निलकंठ रथ यासारख्या विचारवंतांनी गरीबी किंवा दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाचा अंदाज घेतला. १९६० ते १९७४ या दरम्यान आपल्या देशातील साधारणपणे ७०% लोक ग्रामीण भागात राहत होते. त्यामुळे ग्रामीण भागात दारिद्र्याचा प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते. याप्रमाणे नागालँड, बिहार सारख्या राज्यत दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे.

समाजाच्या विषम रचनेमुळे दारिद्र्याची उत्पत्ती होते असे मत थॉमस माल्यस, कॉर्ल मॉर्क्स आणि हेनरी जार्जच्या सिध्दांतांवरून दिसून येते. थोडक्यात एखाद्या कुटुंबाचे उत्पन्न कमी असेल आणि खर्च खुपच जास्त असेल तर ते कुटुंब आपल्या कुटुंबातील सभासदांच्या महत्वपूर्ण गरजा भागवू शकत नाही. तसेच त्यांच्यात शारिरीक व मानसिक कुशलता राहू शकत नाही. अशा परिस्थितीला दारिद्र्य असे म्हणतात.

दारिद्र्याचे दृष्टचक्र :-

जवळपास सर्व देशात दारिद्र्याची समस्या आहे. दारिद्र्याच्या दृष्टचक्रात जे फसतात ते दारिद्री असतात. दारिद्र्यामुळे दारिद्र्य येते. जे लोक गरीब असतात. तेच कर्ज घेतात. कर्जांमुळे जीवनस्तर खालावते, राहणीमानाचा दर्जा घसरतो. खाण्यापिण्याचा दर्जा सुध्दा घसरत असतो. त्यामुळे अशा लोकांची कार्यक्षमता कमी होऊन अशा लोकांना मजूरी कमी मिळते. असे म्हटले जाते की, मनुष्य कर्जात जन्मतो, कर्जात जीवन जगतो आणि कर्जातच मरतो. कारण सेठसावकार शेतकऱ्यांना कर्जाच्या रूपात पैसा देतात. असे गरजू शेतकरी आपली शेती गहाण ठेवून कर्ज घेतात. परंतू सततच्या नापिकीमुळे बळीराजा कर्जाची परतफेड करू शकत नाही. सेठसावकार अधिकाधिक व्याज लावून अधिक शोषण करतात. त्याचबरोबर सहकारी संस्था, पतपेढ्या, बँका यांनी दिलेल्या कर्जाचा डोंगर वाढत जातो. त्यामुळे शेतमजुरांना वर्षभर काम मिळत नाही. निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतीतून फारसे उत्पन्न मिळत नाही. म्हणून शेतकरी आणि शेतमजूरीचे दरडोई उत्पन्न अत्यंत कमी आहे. त्यामुळे दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्याची संख्या जास्त आहे.

यासंदर्भात नर्थे म्हणतात अनेक देश दारिद्र्याच्या दृष्टचक्रात सापडलेला आहे. अनेक अविकसित देशात दरडोई उत्पन्न कमी आहे. उत्पन्नाचा फार मोठा भाग अन्न धान्य औषधोपचार व इतर उपभोगावर खर्च करावा लागतो. त्यामुळे बचतीचा प्रमाण कमी असते.

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबासाठी केंद्र सरकार वेगवेगळ्या योजना राबवित आहे. पण त्यांची अंमलबजावणी योग्य रितीने होत नाही. त्यामुळे त्या योजना गरीबापर्यंत पोहचत नाही. कारण बहुसंख्य दारिद्र्यात

जीवन जगणार निरक्षर अज्ञानी अशिक्षित असतात. त्यामुळे अशा योजनाचा फायदा घेण्यास दारिद्र्यरेषेखालील लोक मागेपुढे पाहतात. याच बरोबर शासकीय योजनाचा फायदा ज्या लोकांचे हितसंबंध सरकारी कर्मचारी व पुढारी यांच्याशी असते. तेच अशा संधीचा फायदा घेतात.

दरपंचवार्षिक योजनेत दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगण्याच्या कुटुंबासाठी वेगवेगळ्या योजना राबवितांना दिसून येतात. जसे महाराष्ट्रात युती सरकारनी दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठी अन्नपूर्ण योजना जाहीर केली होती. याप्रमाणे यु.पी.ए. सरकारनी आज अन्न सुरक्षा भोजनाद्वारे ग्रामीण भागातील सुमारे ७५% तर नागरी भागातील ५४% दारिद्र्यरेषेखालील तसेच ए.पी.एल. शिधापत्रिका धरकांना या योजनेतून २ रुपये किलो गहु व तीन रुपये किलो प्रमाणे तांदूळाचे वाटप गारेगरीब जनतेला करण्यात येत आहे.

संशोधन पध्दती :-

अध्ययन गडचिरोली जिल्हयातील देसाईगंज तालुक्यातील दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या कुटुंबाचा करण्यात आला आहे. गडचिरोली जिल्हा हा आदिवासी जिल्हा असून विकासाच्या बाबतीत मागासलेला जिल्हा म्हणून सर्वत्र ओळख आहे. कारण ह्या जिल्हयात नक्षलवाद चळवळ प्रभावित असल्यामुळे उद्योगपती या भागात आपला उद्योग धंदा उभारण्यास सहसा तयार होत नाही. या जिल्हयाचा क्षेत्रफळ मोठा असून या जिल्हयात विपूल प्रमाणात जंगलसंपत्ती आहे.

या जिल्हयात एकूण बारा तालुक्याचा समावेश असून देसाईगंज (वडस) हा तालुका भाग उत्पादनाच्या बाबतीत अग्रेसर आहे. या जिल्हयात देसाईगंज वडसा येथे एकमेव रेल्वे स्टेशन असून व्यापारासाठी बाजारपेठ म्हणून सुपरिचित आहे. या तालुक्यातील सर्व्हे क्षणात्मक अध्ययन करतांना दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना जवळून पाहण्याची संधी मिळाली. दारिद्र्य रेषेखाली येणाऱ्या कुटुंबाला आर्थिक परिस्थिती कारणीभूत ठरणाऱ्या अनेक बाबी लक्षात आल्या. या तालुक्यातील निवडक ६ गावाची यादृक्षिक नमूना निवड पध्दतीने प्रत्येकी १० कुटुंब याप्रमाणे ६० कुटुंबाचे मुलाखतीद्वारे अध्ययन करण्यात आले.

अध्ययनाचे उद्देश :-

अभ्यासांचा उद्देश यशस्वी करण्यासाठी विषयांचा ज्ञान असणे आवश्यक असते. ते पुढीलप्रमाणे.

- १) दारिद्र्य रेषेखालील येणाऱ्या वैयक्तीक व कुटुंबीक स्थितीचे अध्ययन करणे.
- २) दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाचे आर्थिक परिस्थितीचे अध्ययन करणे.
- ३) दारिद्र्यरेषेखाली येणाऱ्या कुटुंबाच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन.
- ४) दारिद्र्यरेषेखाली येणाऱ्या कुटुंबाचे शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन.
- ५) दारिद्र्यरेषेअंतर्गत येणाऱ्या कुटुंबाचे शासकीय योजना संबंधीचे अध्ययन करणे इत्यादी.

उपकल्पना :-

- १) दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाची आर्थिक पातळी खालवलेली असते.
- २) दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाचे सामाजिक दर्जा खालावलेला आहे.
- ३) दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंब शिक्षणाच्या उदासिन असते.

- ४) सरकारी योजनाचा लाभ घेतल्याने दारिद्र्य रेषेखाली येणाऱ्या कुटुंबाचे आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन दिशेने होते.
- ५) सकस आहार व पुरेशा आहाराच्या अभावी या कुटुंबात लोकांमध्ये कार्यक्षमतेची कमतरता जाणवते.

सारणी क्रं. १

उत्तरदात्याचे वय दर्शविणारी सारणी.

अ.क्रं.	वयोगट	वारंवारीता	टक्केवारी %
१	२५ ते ३५ वर्षे	२३	३८.३३
२	३६ ते ४५ वर्षे	१९	३१.६७
३	४६ ते ५५ वर्षे	१३	२१.६७
४	५६ ते वर	०५	०६.३३
	एकूण	६०	१००%

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, २५ ते ३५ वयोगटातील २३, ३६ ते ४५ वयोगटातील १९, ४६ ते ५५ वयोगटातील १३ आणि ५६ वर्षांपेक्षा जास्त वयोगटातील ०५ उत्तरदाते आढळून आले. यावरून असे लक्षात येते की, दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या कुटुंबात ५५ वर्षांपेथेचे उत्तरदाते सर्वात जात आहे.

सारणी क्रं. २

उत्तरदात्याची जात दर्श सारणी.

अ.क्रं.	जातीची वर्गवारी	वारंवारीता	टक्केवारी
१	अनुसुची जाती	२८	४६.६६
२	अनुसुचीत जमाती	०२	०३.३४
३	ओ.बी.सी.	२७	४५.००
४	इतर	०३	०५.००
	एकूण	६०	१००%

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, अनुसुचीत जातीचे २८, अनुसुचीत जमातीचे ०२, ओ.बी.सी. २७ आणि इतर मध्ये ०३ उत्तरदाते निर्देशनास आले.

यावरून दिसून येते की, दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या कुटुंबात अनुसुचीत जाती व इतर मागासवर्गीयांची संख्या सर्वाधिक आहे.

सारणी क्रं. ३

उत्तरदात्यांचे शैक्षणिक पात्रता दर्शक सारणी

अ.क्रं.	उत्तरदात्याचे शिक्षण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	प्राथमिक	२४	४०.००

२	माध्यमिक	१३	२१.६६
३	प्रौढशिक्षण	०४	०६.६७
४	निरक्षर	१९	३१.६७
	एकूण	६०	१००%

वरील सारणी वरून असे दिसून येते की, २४ उत्तरदाते प्राथमिक शिक्षण, १३ उत्तरदाते माध्यमिक शिक्षण ०४ उत्तरदाते प्रौढशिक्षण आणि १९ उत्तरदाते निरक्षर असल्याचे दिसून आले.

यावरून असे निष्कर्ष निघते की, प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वा त जास्त आहे. शेतमजूर, हमाल, कारागीर अशा कष्ट करणाऱ्या घरातील मुले नगरपालीका, महानगरपालीका, जिल्हा परिषद शाळेत शिक्षण घेतात. तसेच आर्थिक परिस्थिती दयनीय असल्या कारणाने त्यांच्या निरक्षर राहण्याची पाळी आली असावी.

सारणी क्रं. ४

उत्तरदात्याची कुटुंबसंख्या दर्शक सारणी

अ.क्रं.	सभासद संख्या	वारंवारिता	टक्केवारी
१	१ ते २	१४	२३.३३
२	३ ते ५	२२	२६.६७
३	६ पेक्षा जास्त	२४	४०.००
४			
	एकूण		१००

वरील सारणी वरून असे दिसून येते की, १४ उत्तरदात्यांच्या घरातील सदस्य संख्या १ ते २ आहे. २२ उत्तरदात्यांच्या घरातील सदस्य संख्या ३ ते ५ आहे. तर २४ उत्तरदात्यांची सदस्याची संख्या ६ पेक्षा जास्त आहे यावरून असे निर्देशास येते की, ज्या कुटुंबात सदस्य संख्या जात असते त्या कुटुंबात दारिद्र्याची समस्या आढळून येते.

सारणी क्रं. ५

उत्तरदात्यांच्या व्यवसाय दर्शक सारणी

अ.क्रं.	व्यवसाय	वारंवारिता	टक्केवारी
1	शेती	१७	२८.३३
2	शेतमजुरी	०९	१५.००
3	रोजमजुरी	३३	५५.००
4	धंदा	०१	०१.००
	एकूण	६०	१००%

वरील सारणी वरून असे दिसून येते की, दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या उत्तरदात्यांपैकी १७ उत्तरदाते शेती, ०९ उत्तरदाते शेतमजुरी, ३३ उत्तरदाते राजमजुरी आणि ०१ उत्तरदाता धंदा करणारा आढळून आला.

यावरून असे दिसून येते की, दारिद्र्यरेषे नविन जगणारे सर्वात जास्त उत्तरदाते शेतमजुरी करणारे आहे. शेतीवर अवलंबून जिवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी रक्ताचे पाणी करतात.

सारणी क्रं. ६

उत्तरदात्याकडे शेतीदर्शक सारणी :-

अ.क्र.	शेती	वारंवारिता	टक्केवारी
१	० ते १ एकर	१३	२१.३७
२	०१ ते २ एकर	१०	१६.१०
३	०२ ते ३ एकर	०२	०३.३३
४	०३ ते ४ एकर	०२	०३.३३
५	शेती नाही	३३	५५.००
	एकूण	६०	१००%

वरील सारणी वरून असे दिसून येते की, ० ते १ एकर शेती असणाऱ्या उत्तरदात्याचे शे. प्रमाण २१.३७% आहे. १ ते २ एकर शेती असणारे १० उत्तरदाते आहेत. २ ते ३ एकर शेती असणाऱ्याचे शे. प्रमाण ०३.३३ आहे. ३ ते ४ एकर शेती असणाऱ्याची शेकडा प्रमाण ०३.३३ आणि शेती नसणाऱ्या उत्तरदात्याचे शेकडा प्रमाण ५५% एवढे आहे. यावरून असे निर्देशास येते की, ज्यांच्याकडे पोटाची खळगी भरण्यासाठी शेती नसणाऱ्याची संख्या सर्वात अधिक आहे. म्हणून दुसऱ्यांच्या शेतीवर रोजमजुरी करून आपले उदरनिर्वाह करावा लागतो.

सारणी क्रं. ७

उत्तरदात्याचे वार्षिक उत्पन्न दर्शविणारी सारणी :-

अ.क्र.	वार्षिक उत्पन्न	वारंवारिता	टक्केवारी
१	०००० ते ४०००	१८	३०.००
२	४००१ ते ८०००	२९	४८.३३
३	८००१ ते १००००	१०	१६.६७
४	१०००१ ते १४०००	०३	०५.००
	एकूण	६०	१००%

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, ४००० रुपये वार्षिक उत्पन्न असणारे उत्तरदाते १८ ४००१ ते ८००० रु. वार्षिक उत्पन्न असणारे उत्तरदाते २९, ८००१ ते १०००० उत्पन्न असणारे उत्तरदाते १० आणि १०००१ ते १४००० वार्षिक उत्पन्न असणारे उत्तरदाते ०३ आहेत. यावरून असे निष्कर्ष काढता येईल की, ४००१ ते ८००० वार्षिक उत्पन्न असणारे उत्तरदाते सर्वात जास्त आहेत. असे असले तरी वाढती महागाईमुळे या अवस्थेत जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या महत्त्वपूर्ण गरजा पूर्ण होत नाही.

सारणी क्रं. ८**उत्तरदात्याचे कर्जदर्शक सारणी**

अ.क्रं.	पर्याय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	बँक	०४	०६.६७
२	नातेवाईक	००	००.००
३	सावकार	०२	०२.२२
४	कर्ज घेतला नाही	५४	९०.००
	एकूण	६०	१००%

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, दारिद्र्यजन्य स्थितीत जीवन जगणाऱ्या कुटुंबात ०४ बँक कडून कर्ज सावकाराकडून २ उत्तरदाते कर्ज घेतात तर ५४ उत्तरदाते कोणकडूनही कर्ज घेत नाही. आपल्या तुटपुजीच्या मिळकतीत आपला उदरनिर्वाह करतात. कदाचित यांच्याकडे शेती नसावी म्हणून यांना कर्ज पुरवठा करण्यात अडचणी निर्माण झाल्या असाव्या.

निष्कर्ष सूचना शिफारशी

- १) देसाईगंज तालुक्यातील दारिद्र्यरेषेखाली कुटुंबात उत्तरदात्याचे २५ ते ३५ वयोगटातील संख्या जास्त आहे.
- २) दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या उत्तरदात्यात अनुसूचित जाती व इतर मागासवर्गीयाची संख्या अधिक आहे.
- ३) प्राथमिक उत्तरदात्यांची संख्या सर्वात अधिक असून त्या खालील निरक्षर लोकांची संख्या जास्त आहे.
- ४) दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबात सदस्य संख्या जास्त आहे. कारण काही कुटुंबात शेती व्यवसायात मदत करण्यासाठी जास्त मुले असावे अशी विचारसरणी असल्यामुळे दारिद्र्याची समस्या भेडसावत आहे.
- ५) दारिद्र्यरेषेखालील लोकांकडे शेतजमीन अल्प असली तरी निसर्गावर अवलंबून आहे. त्यामुळे त्यांच्या शेतीसाठी सिंचनाची व्यवस्था करावे.
- ६) दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबात आवश्यक असणाऱ्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आर्थिक उत्पन्न वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी कसोशीने प्रयत्न करावे.
- ७) दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाना बारमाही काम द्यावे.
- ८) सरकारने गडचिरोली जिल्ह्यात दारु बंदी केली आहे. परंतु प्रत्यक्षात बाहेरच्या जिल्ह्यातून मोठ्या प्रमाणात दारु येते. तेव्हा सक्तीने दारुबंदी करावी जेणेकरून मद्यपानामुळे कुटुंब विस्कळीत होणार नाही.
- ९) शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य भाव द्यावा जेणेकरून दारिद्र्याची परिस्थिती उद्भवणार नाही.
- १०) दारिद्र्य रेषेखाली कुटुंबातील मुलांना मोफत शिक्षण व उच्च शिक्षणाची व्यवस्था करावी.
- ११) गरीबी हटाओचा नारा देऊन गरीबी हटनार नाही तर त्यासाठी आत्मबळाची गरज असते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१)	डॉ. तोष्णीवाल एस.आर.	भारतीय समाज समस्या आणि प्रश्न विश्व पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स. नागपूर -२००९
२)	शर्मा विरेन्द्र प्रकाश	भारतीय समाज मुद्दे और समस्याएँ पंचशिल प्रकाशन, जयपूर -२००४
३)	डॉ. दा.धो. काचोके	ग्रामीण समाजशास्त्र कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद १९९०
४)	डॉ. आगलावे प्रदीप	भारतीय समाजप्रश्न आणि समस्या श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर ३ २००९
५)	प्रा. रा.ना.घाटोळे	सामाजिक संशोधन तत्वे आणि पध्दती मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
६)	डॉ. झामरे जी.एन.	भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावणात्मक अर्थ शास्त्र, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
७)	डॉ. कुरुलकर एकलाटे	विकासाचे अर्थशास्त्र, विद्याप्रकाशन, नागपूर
८)	भांडारकर पी.एल.	सामाजिक संशोधन पध्दती, प्रकाशन महाराष्ट्र विद्यापिठ ग्रंथ निर्माती औरबांबाद १९९९.
९)	पंचायत समिती देसाईगंज	चा वार्षिक अहवाल.
१०)	लोटे रा.न.	भारतीय सामाजिक समस्या पिंपळापूरे अॅन्ड पब्लीसर्स, नागपूर.

भारतातील दारिद्र्याची समस्या आणि सरकारी उपाययोजना

प्रा. डॉ. श्रध्दानंद माने
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
माधवराव पाटील महाविद्यालय पालम
ता. पालम जि. परभणी.

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून अस्तीत्वात असलेली आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातही भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढे दिवसेंदिवस तिब्र होत जाणारी गंभीर समस्या म्हणून 'दारिद्र्य' या समस्येचा उल्लेख करता येईल. स्वातंत्र्यानंतर दारिद्र्याचे निवारण करण्यासाठी जाणीवपूर्वक सातत्याने प्रयत्न करूनही भारतीय अर्थव्यवस्थेतील दारिद्र्याचे निर्मुलन करता आलेले नाही. या उलट सरकारने अवलंबीलेल्या कल्याणकारी धोरणांचा परिणाम म्हणून मृत्युदरात घट झाल्यामुळे दारिद्र्याची समस्या अधिकच गंभीर बनली आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात तर भारतीय अर्थव्यवस्था भांडवलशाही प्रणाली समान बनल्याने दारिद्र्याची समस्या अधिकच गंभीर बनत चालली आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबर दारिद्र्याचे प्रमाण कमी झाले असले तरीही दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांची संख्या मात्र आजही साधारणतः २० ते २२ कोटींच्या घरात आहे.

दारिद्र्याचा अर्थ :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सर्वसाधारण दारिद्र्याची व्याख्या करण्यासाठी ज्या निकषांचा आधार घेतला जातो त्यामध्ये अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मुलभूत गरजांचा समावेश केला जातो. या मुलभूत गरजांच्या पुर्ततेसाठी अपेक्षित खर्च गृहीत धरून किमान दरडोई उपभोग खर्च काढण्यात येतो आणि ज्या कुटुंबाची उत्पन्न पातळी अशा उपभोग खर्चापेक्षा कमी आहे त्या कुटुंबाचा समावेश दारिद्र्य रेषेखाली केला जातो. दारिद्र्याच्या व्याख्ये संदर्भात वेगवेगळ्या तज्ञांमध्ये मतभिन्नता असल्याचे दिसून येते. काही तज्ञांनी 'किमान जीवनमान' ही संकल्पना विचारात घेऊन दारिद्र्याची व्याख्या केली आहे तर काही तज्ञांनी 'वाजवी जीवनमानाचा' आधार घेतला आहे.

१) जागतिक बँक :-

“माणशी दर दिवशी एक डॉलर पेक्षा कमी उत्पन्न मिळवणाऱ्या व्यक्ती म्हणजे दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्ती होय.”

२) जागतिक विकास अहवाल २०००-२००१ :-

“सुस्थितीपासून संपूर्णपणे वंचित असणे म्हणजे दारिद्र्य होय”.

३) अमर्त्य सेन :-

“एखाद्या व्यक्तीला त्याने जपलेल्या मुल्याप्रमाणे जगता न येणे म्हणजे दारिद्र्य होय”.

४) किमान गरजा आणि प्रभावी मागणीच्या अंदाजासाठी नेमलेला तज्ञ गट (१९८०-८५) :-

“ग्रामीण भागासाठी दररोज प्रतीव्यक्ती किमान २४०० कॅलरीज आणि शहरी भागासाठी किमान २१०० कॅलरीज मिळवण्यासाठी लागणारे अन्न मिळविण्यासाठीची असमर्थता म्हणजे दारिद्र्य होय”.

जे लोक जीवनमानाची किंवा राहणीमानाची किमान पातळी गाठू शकत नाहीत ते दरिद्री किंवा गरीब होय. वार्षिक उत्पन्न २० हजार रूपये किंवा त्यापेक्षा कमी आहे ती कुटुंबे म्हणजे दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे अशी भारतसरकारने दारिद्र्याची व्याख्या केली आहे. सध्या ही उत्पन्न मर्यादा २४ हजार रूपयांपर्यंत वाढवण्यात आली आहे.

भारतातील दारिद्र्य :-

भारतातील दारिद्र्याचा ज्यांनी अभ्यास केला त्यामध्ये सर्वप्रथम दादाभाई नौरोजी (१८७६), दांडेकर आणि रथ (१९६०), मिन्हास (१९७०), डॉ. ओझा (१९७०), मॉन्टेकसिंग अहलूवालीया (१९७७), अमर्त्य सेन (१९८१), लकडावाला (१९९५),

इत्यादी तज्ञांच्या अभ्यासाला महत्वपूर्ण मानले आहे. दादाभाई नौरोजी यांच्या अभ्यासानुसार प्रत्येक व्यक्तीला त्यावेळी किमान निकृष्ट जिवन जगण्यासाठी ३४ रूपयांची आवश्यकता होती तर त्या वेळी इंग्रज राजवटीने जाहीर केलेल्या आकडेवारीवरून प्रत्येक भारतीयाचे दरडोई उत्पन्न २० रूपये इतके होते. यावरून त्यांनी भारतातील दारिद्र्याची दाहकता स्पष्ट केली. १९६०-६१ मध्ये दांडेकरांनी रथ यांच्या उपभोग खर्च निकषानुसार भारताच्या ग्रामीण भागातील ४० टक्के लोक आणि शहरी भागातील ५० टक्के लोक दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत होते.

मन्हास यांनी प्रत्येक व्यक्तीस दरवर्षी २४० रूपये उपभोग खर्च अपेक्षित धरून १९६७-६८ साली भारताच्या ग्रामीण भागातील ५०.६ टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य जीवन जगत असल्याचा निष्कर्ष मांडला. ओझा यांच्या अभ्यासानुसार ग्रामीण भागातील प्रत्येक व्यक्तीला दररोज ५१८ ग्रॅम अन्न धान्य तर शहरी व्यक्तीला ४३२ ग्रॅम अन्न धान्याची आवश्यकता होती. त्यानुसार १९६०-६१ मध्ये एकूण भारतीय लोकसंख्येच्या ४४ टक्के लोकसंख्या दारिद्र्यात जीवन जगत होती.

भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, १९७३ च्या तुलनेत २००७ मध्ये भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येच्या प्रमाणात घट झालेली आहे. १९७३ मध्ये भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण ग्रामीण भागात ५६.४० टक्के होते तर शहरी भागात ४९.०० टक्के होते तर भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या ५४.९० टक्के होती. हेच प्रमाण कमी होऊन २००७ मध्ये ग्रामीण भागात २१.१० टक्के तर शहरी भागात १५.१० इतके होते आणि भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण १९.३० टक्के होते. असे असले तरीही १९७३ आणि २००७ या दोन वर्षांतील भारताच्या एकूण लोकसंख्येचा विचार करता दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकसंख्येत मात्र अपेक्षित घट झाल्याची दिसून येत नाही.

दारिद्र्य दूर करण्यासाठी सरकारी उपाय योजना :-

भारतातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी आपआपल्या पातळीवर अनेक योजना राबवल्या त्यात वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालणे, शिक्षण व प्रशिक्षण सुविधा उपलब्ध करून देणे, उद्योजकता विकास, लघू व कुटिर उद्योगांना चालना देणे, जमिनीचे विभाजन थांबवणे इत्यादी. या शिवाय काही कार्यक्रम आणि योजना सरकारने सुरू केल्या आहेत.

१. ग्रामीण प्रकल्प कार्यक्रम - १९६१
२. ग्रामीण रोजगारासाठी धडक योजना - १९७१
३. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम - १९८१-८२
४. किमान गरजांचा कार्यक्रम
५. स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण युवकांना प्रशिक्षण - १९७९
६. ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगार हमी योजना - १९८३
७. सिमांत शेतकरी आणि शेतमजूर विकास कार्यक्रम - १९७०-७१
८. अल्प भूधारक विकास कार्यक्रम - १९७१
९. जवाहर रोजगार योजना - १९८९-९०
१०. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम - १९८०

आतापर्यंत सरकारने भारतातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी विविध योजना आणि कार्यक्रम प्रभावीपणे राबवण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतू योग्य त्या प्रभावी अमल बजावणीच्या अभावामुळे विविध योजना व कार्यक्रम यशस्वी होऊ शकले नाहीत. कारण भारत सरकारकडे राबवलेल्या योजनांची यशस्वीता तपासून पाहण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची प्रभावी यंत्रणा अस्तित्वात नाही. सध्या भारतीय अर्थ व्यवस्थेत नोकरशाही आणि राजकारणी तसेच भांडवलदार यांचे साटे लोटे आहे. जोपर्यंत प्रबळ राजकीय इच्छा शक्ती आणि प्रशासनातील नोकरशाही यांचे प्रामाणिक प्रयत्न एकवटणार नाहीत तो पर्यंत भारतातील दारिद्र्याच्या समस्येवर कायमचा उपाय सापडणार नाही हे सुर्य प्रकाशाइतके सत्य आहे.

संदर्भ :-

१.	प्रा. रायखेलकर/डॉ. दामजी	-	भारतीय अर्थव्यवस्था २०१३
२.	मुकुंद महाजन	-	भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास २००८
३.	अर्थसंवाद	-	खंड ३२, अंक ४, जानेवारी - मार्च २००९
४.	अर्थसंवाद	-	खंड ३५, अंक ४, जानेवारी - मार्च २०१२
५.	अर्थसंवाद	-	खंड ३६, अंक १, एप्रिल - जून २०१२
६.	अर्थबोध	-	खंड १४, अंक १, फेब्रुवारी २००९

दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठीच्या शासकीय योजना : एक चिकित्सक अभ्यास

दत्तप्रसाद चिंतामणी गोस्वामी ,
संशोधक विद्यार्थी (एम.कॉम.व्दितीय वर्ष),
वाणिज्य विभाग ,
स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय ,
अंबाजोगाई .

प्रस्तावना :-

“जहाँ डाल डाल पर। सोने की चिडीया ॥ करती है बसेरा। वो भारत देश है मेरा ॥ ” असं भारत देशाच सर्वांगसुंदर भूतपूर्व वर्णन एका गीतकाराने केलेले आहे. पण मागच्या काही शतकांपासून भारताला जणू दारिद्र्याच ग्रहणच लागलेले आहे. सुजलाम-सुफलाम असलेल्या या भारत देशाची अशी स्थिती का झाली असावी याचा मागोवा घेण्यासाठी इतिहासाच्या गुहेत शिरल्यावर आम्हाला कळतं की , याची प्रमुख दोन कारण आहेत. पहिले म्हणजे भारतावर राज्य करणाऱ्या परकीय आक्रमकांनी इथली संपत्ती लुटून नेली आणि दुसरे म्हणजे , येथील उर्वरित संपत्ती व संपत्ती निर्माण करणारी साधने ही विशिष्ट वर्गाच्या हातीच केंद्रीभूत झाली होती. त्यामुळेच भारतीय स्वातंत्र्यानंतर अतिशय श्रीमंत आणि अतिशय गरीब ही दरी संपविणे हे भारतासमोर मोठे आव्हान ठरले.

या आर्थिक विषमतेची मुळं बऱ्याच शतकांपासून जमिनीत राहिल्याने ती इतकी फोफावली होती की, आज स्वातंत्र्याच्या बासष्टीनंतरही आम्हाला ती पूर्णपणे नष्ट करता आली नाहीत.

अनेक युगपुरूषांनी समाजातील ही विषमता दूर करण्यासाठी कार्य केले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनीही समाजातील आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी मोलाचे कार्य केले आहे. आपल्या सैन्याला दिलेल्या आदेशात त्यांनी सैन्याने गरीब, शेतकरी , शेतमजूर , यांना आपल्याकडून कसल्याही प्रकारचा त्रास होऊ नये असे स्पष्टपणे सांगितले आहे. तसेच त्यांच्याकडून योग्य प्रमाणातच कर वसूल करावा याचा उल्लेख आहे. आणि अवर्षणासारख्या राष्ट्रीय आपत्तीत तर गरीब, सामान्य जनतेचा सर्व “कर” माफ केला जाई.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही येथील राजकारण्यांनी आणि प्रशासन व्यवस्थेने ही आर्थिक दरी कमी करण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४६ मधील तरतूदी नुसार समाजातील दारिद्र्यरेषेखालील दुर्बल, अनुसूचित जाती जमाती यांचे विशेष काळजीपूर्वक शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंवर्धन करणे हे प्रत्येक घटक राज्याचे कर्तव्य ठरविण्यात आलेले आहे. अशा प्रकारे समाजातील दरी दूर होऊन एकसंध भारतीय समाज निर्माण व्हावा यासाठी स्वातंत्र्योत्तर भारतात अनेक लोकांनी प्रयत्न केले त्यात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव अग्रक्रमावर घ्यावे लागेल.

“भेदरहित भारतीय समाज” निर्माण व्हावा हे या सर्वांचे स्वप्न होते. त्यासाठी देशातील सरकारनेही बरेच प्रयत्न केले. दारिद्र्यरेषेखालील, आर्थिक दुर्बल, गरीब लोकांचा विकास व्हावा म्हणून शासनाने अनेक योजना राबविल्या व

आजही राबवत आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात अशा दारिद्र्यरेषेखालील लोकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासन राबवत असणाऱ्या योजनांचा चिकित्सक आणि सर्वांगीण अभ्यास केला आहे.

उद्देश :-

१. दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठी शासन राबवित असलेल्या ठराविक योजनांचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लिखाण करण्यासाठी द्वितीयक सामग्रीचा प्रभावीपणे वापर केला आहे. यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, लेख, मासिके, इंटरनेट याद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली असून हा शोधनिबंध मांडण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

गृहितके :-

१. शासन दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठीच्या योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करत आहे.

पार्श्वभूमी :-

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर देशासमोर अनेक मोठ्या मोठ्या समस्या होत्या. त्यातील महत्वाची व प्रत्यक्षपणे समोर न येणारी समस्या म्हणजे देशातील “आर्थिक विषमता” ही समस्या सोडविण्यासाठी सरकारने देशातील गरीब, दुर्बल, मागास व दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे सर्वांगीण उन्नयन व्हावे यासाठी त्यांना विविध सोई, सवलती व सुविधा देण्यास सुरुवात केली.

आपला देश वैभवाच्या शिखरावर पोहोचावावयाचा असेल तर देशातील सर्वच नागरिकांचा विकास झाला पाहिजे. फक्त विशिष्ट समुहातील लोकांचा विकास झाला तर देशातील लोकांचा विकास झाला असे म्हणता येणार नाही. शेवटी विकास म्हणजे काय ? एकाने शंभर पावले पुढे जाणे म्हणजे विकास नव्हे तर शंभर लोकांनी एक पाऊल पुढे जाणे म्हणजे विकास होय. आणि हीच पावलांची शंभरी होण्याच्या उद्देशानेच शासनाने आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल, मागास, दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठी विविध योजनांच्या माध्यमातून “विकासाचे एक नवे दालन” खुले केले आहे.

दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठीच्या शासन योजनांचा अभ्यास करण्यापूर्वी नेमके “दारिद्र्यरेषेखालील लोक” या गटात कोणते लोक मोडतात. याचा अभ्यास करावा लागेल, या बाबतीत प्रचंड मतभिन्नता आढळून येते. खुद्द शासनही याबाबतीत ठाम नाही. परंतु केंद्रीय अन्न व प्रशासन मंत्री डी.एन.जीवराज यांच्या म्हणण्याप्रमाणे “ज्या ग्रामीण भागांतील लोकांचे वार्षिक उत्पन्न १२००० रूपये व ज्या शहरी भागातील लोकांचे वार्षिक उत्पन्न १७००० रूपये आहे. त्यांचा समावेश दारिद्र्यरेषेखालील प्रवर्गात केला जातो.” याबाबतीत अनेक भिन्न मतप्रवाह असले तरी वरील मत हे सर्वसामान्यपणे गृहित धरले जाते.

विषय विश्लेषण :-

दारिद्र्यरेषेखालील लोकांच्या विकासासाठीच्या शासन योजना :-

अ. मुलभूत किंवा प्राथमिक गरजविषयक योजना :-

१. स्वस्त धान्य दुकाने व अन्न सुरक्षा कायदा २०१३ -

अन्न ही माणसाची मुलभूत गरज आहे. म्हणून स्वामी विवेकानंद म्हणत असत की, “लोकांसाठी प्रथम अन्नाची व्यवस्था केली पाहिजे” म्हणूनच डीसेंबर २०१३ पासून अन्न सुरक्षा कायद्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. तत्पूर्वीही स्वस्त धान्य दुकाने अस्तित्वात होती. त्यामार्फतच दारिद्र्यरेषेखालील व सामान्य लोकांना अल्प दराने धान्य वाटप केले जाई. या योजनेलाच अधिक सक्षम करण्यासाठी अन्न सुरक्षा कायदा २०१३ अस्तित्वात आला. या कायद्यानुसार प्रत्येक

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाला प्रतिमाह ३५ किलो धान्य मिळविण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. या योजनेप्रमाणे दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना पिवळे रेशन कार्ड वितरीत करण्यात आले आहे. त्यामुळे त्यांना गहू-२ रू.प्रति किलो, तांदूळ- ३रू.प्रति किलो, तर भरड धान्य -१ रू.प्रति किलो अशा अत्यल्प दराने धान्य उपलब्ध होते. त्यामुळे या कुटुंबांना आवश्यक आहार उपलब्ध होतो. परिणामी त्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या मार्गातील मोठी अडसर दूर होते व त्यांच्यासाठीच्या विकासवाटा मोकळ्या होतात.

२. निवारा योजना :-

दारिद्र्यरेषेखालील लोकांची निवारा ही मुलभूत गरज भागविण्यासाठी शासनाच्या अनेक योजना आहेत.

A. राजीव आवास योजना :-

या योजनेअंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना घरे उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहेत. पहिल्या टप्प्यात २५ शहरांमध्ये ही योजना पूर्णत्वास पोहोचली आहे.

B. इंदिरा आवास योजना :-

या योजनेअंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील मागास प्रवर्गातील लोकांना अतिशय कमी दरात घरे उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहेत.

३. आरोग्य योजना :-

माणसाच्या मुलभूत गरजांमध्ये नविनच आरोग्य व शिक्षण या घटकांचा अंतर्भाव केला आहे.

A. राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना :-

या योजनेअंतर्गत अल्प उत्पन्न गटातील गरीब , दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींना विमा संरक्षण मिळण्याची व्यवस्था केलेली आहे. तसेच या योजनेद्वारे लाभार्थींवर गंभीर आजारात मोफत उपचार केले जातात. तसेच मोफत शस्त्रक्रिया व वैद्यकीय उपचारांची सोय केली जाते. ही योजना गडचिरोली, अमरावती, नांदेड, धुळे , सोलापूर, रायगड, मुंबई शहर आणि उपनगर या जिल्ह्यात जुलै २०१२ पासून सुरू करण्यात आली आणि लवकरच ही योजना संपूर्ण देशभर पसरेल. आजपर्यंत या योजनेअंतर्गत ९३००० दारिद्र्यरेषेखालील लोकांवर मोफत शस्त्रक्रिया करण्यात आली आहे.

४. शिक्षण योजना :-

शिक्षण हा लोकशाहीचा आत्मा आहे. त्यामुळे शिक्षण असेल तरच लोकशाही टिकेल म्हणूनच शासनाने शिक्षणविषयक अनेक योजना राबविल्या.

A. मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार :-

हा अधिनियम विशेषतः दारिद्र्यरेषेखालील मागास, आर्थिक दुर्बल व अल्प उत्पन्न गटातील लोकांसाठी निर्माण करण्यात आला आहे. या नियमाप्रमाणे प्रत्येक बालकाला मोफत शिक्षण देण्यात येते.

तसेच शासनाने इ.स.२०१२ मध्ये राज्यातील प्रत्येक शाळेने १ली च्या वर्गाच्या एकुण विद्यार्थी संख्येपैकी २५ टक्के पर्यंतच्या जागा नजीकच्या परिसरातील दारिद्र्यरेषेखालील दुर्बल व वंचित घटकातील बालकांच्या प्रवेशासाठी राखून ठेवाव्यात व त्यांचे शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मोफत शिक्षण द्यावे. असा नियम केला आहे. म्हणूनच आर्थिक परिस्थितीमुळे शिक्षण घेऊ न शकणाऱ्या बालकांपर्यंत शिक्षण पोहोचत आहे.

B. शासकीय वसतिगृहे व अनुदानित वसतिगृहे योजना :-

अनुसूचित जाती व जमाती , मागास प्रवर्गातील दारिद्र्यरेषेखालील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी ही योजना राबविण्यात येते. ही मुलांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी इतर शहरांमध्ये गेल्यानंतर त्यांना निवासाची व्यवस्था उपलब्ध

व्हावी यासाठी ही वसतिगृहे निर्माण करण्यात आली. तसेच सामाजिक न्याय विभागांतर्गत स्वयंसेवी संस्थांच्या वतीने अनुदानित वसतिगृहे चालविण्यात येतात. सध्या महाराष्ट्रात अतिशय मोठ्या प्रमाणावर ही वसतिगृहे पसरलेली आहे. पुढील तक्त्यावरून महाराष्ट्रातील एकुण वसतिगृहे व त्यातील लाभार्थ्यांचा अंदाज येऊ शकेल.

प्रकार	महाराष्ट्रातील एकुण वसतिगृहे (मुले व मुली)	वसतिगृहातील एकुण लाभार्थ्यांची संख्या
१. शासकीय वसतिगृहे	२७१	२१८००
२. अनुदानित वसतिगृहे	२३८८	९९५२५२

(आकडेवारी स्रोत :लोकराज्य - जुलै २०१२)

याबरोबरच दारिद्र्यरेषेखालील मागास विद्यार्थ्यांसाठी भारत सरकार शिष्यवृत्ती , अनुदानित आश्रमशाळा , परदेश शिष्यवृत्ती , सर्व शिक्षा अभियान , माध्यान्ह भोजन योजना इ. सारख्या विविध योजना राबविल्या जातात.

आ. रोजगार विषयक योजना :-

१. रोजगार हमी योजना :-

या योजनेंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील बेरोजगार अकुशल कामगारांना वर्षभर काम दिले जाते. त्या अंतर्गत त्यांच्याकडून सार्वजनिक विकासाची कामे करवून घेतली जातात. व दैनंदिन रोजगार दिला जातो.

२. कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड सबलीकरण व स्वाभिमान योजना :-

अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांतील दारिद्र्यरेषेखालील भूमिहीन शेतमजुरांच्या कुटुंबासाठी उदरनिर्वाहाचे साधन नसल्याने त्यांना रोजगार हमी योजना अथवा खाजगी व्यक्तीकडे मजुरी करावी लागते. त्यामुळे अशा शेतमजुरांच्या राहणीमानावर प्रतिकूल परिणाम होत असतो. अशा कुटुंबाच्या उत्पन्नाचे स्रोत वाढून त्यांच्या राहणीमानात बदल व्हावा , अशा कुटुंबाचे मजुरीवर असलेले अवलंबित्व कमी होऊन त्यांना कायमस्वरूपी उत्पन्नाचे साधन निर्माण व्हावे. या उद्देशाने १ एप्रिल २००४ पासून “कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड सबलीकरण व स्वाभिमान योजना” राबविण्यात येते.

यात लाभार्थीला शासनातर्फे शेतजमीन दिली जाते. जेणेकरून त्याचा उदरनिर्वाह चालावा. या योजनेंतर्गत लाभार्थीला चार एकर कोरडवाहू अथवा दोन एकर बागायती जमीनीचे वाटप करण्यात येते.

आतापर्यंत या योजने अंतर्गत राज्यभरात ४८७२ दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना १५८१० एकर जमीन वाटप करण्यात आलेली आहे.

इ. उदयोगविषयक योजना :-

१. सहा दुधाळ जनावरे वाटप योजना :-

या योजनेंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना उत्पन्नाचे साधन मिळावे यासाठी सहा दुधाळ जनावरांचे वाटप ही योजना जुलै २०११ पासून राबविण्यात येते. यात सहा जनावरे प्रत्येक लाभार्थीला दिली जातात. त्यांना लागणारा गोठा, चारा, कटाई यंत्र , पशुखादय , साठवणूक , विमा इ. ची प्रकल्प किंमत ही ३ लाख ३५ हजार १८९ रू. आहे. त्यासाठी शासन सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थ्यांस ५० टक्के अनुदान तर अनुसूचित जाती व जमाती या प्रवर्गातील लाभार्थ्यांना ७५ टक्के अनुदान दिले जाते.

इ.स.२०११-१२ मध्ये १५०३ तर २०१२-१३ मध्ये १३०२ दारिद्र्यरेषेखालील लोकांनी या योजनेचा लाभ घेऊन स्वतःचा उत्कर्ष साधला .

२. शेळी व मेंढी वाटप योजना :-

या योजनेअंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना उत्पन्नाचे साधन प्राप्त व्हावे यासाठी १० शेळया व १ बोकड किंवा १० मेंढया व १ मेंढा वाटप केला जातो. २०११-१२ मध्ये ३०६४ ता २०१२-१३ मध्ये ३२५३ दारिद्र्यरेषेखालील लोकांनी या योजनेचा लाभ घेतला आहे.

ई. इतर गरजविषयक योजना :-

समाजातील साधनसंपत्तीचा सर्वांना समान रीतीने उपभोग घेता यावा यासाठी शासन ती साधनसंपत्ती दारिद्र्यरेषेखालील दुर्बल, अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना कमी किंमतीत उपलब्ध करून देते.

१. वीज जोडणी योजना :-

या योजनेअंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबीयांच्या घरांना वीज पुरवठा करताना कोणताही सेवा जोडणी आकार घेण्यात येत नाही. फक्त १५ रूपये अनामत रकमेचा भरणा करून वीज जोडणी करण्यात येते.

उ. महिला सबलीकरण योजना :-

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबातील महिलांचाही विकास झाला पाहिजे. तसेच कुटुंबातील “मुलगाच हवा” ही मानसिकता बदलावी यासाठी शासन काही योजना राबविते.

१. सुकन्या योजना :-

या योजनेअंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबातील मुलीच्या जन्मवर्षात शासन २१२०० रूपयांचा विमा उतरवून वयाच्या १८ वर्षाला त्यांना १ लाख रूपये देणार आहे. यातून बालविवाहासारखे गैरप्रकार रोखले जातात. त्याचबरोबर मुलगी कुटुंबाचा आधार बनणार आहे.

याबरोबरच दारिद्र्यरेषेखालील स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी विविध योजना राबविल्या जातात. “महिला बचत गट” ही योजनाही त्यांच्यासाठी अतिशय फायदेशीर आहे. या माध्यमातून या कुटुंबातील महिलांना स्वतःचा उत्पन्न स्रोतही निर्माण करता येतो.

समारोप :-

प्रस्तुत योजनांवरून त्या योजनेच्या लाभाध्यांच्या संख्यात्मक मोजमापांवरून असा निष्कर्ष काढता येईल की, शासन गरीब व श्रीमंत यांतील दरी कमी करण्यासाठी ज्या योजना राबवत आहे त्या योजनांचा अनेक दारिद्र्यरेषेखालील विकास वंचितांना उपयोग होत आहे. म्हणजेच थोडक्यात असे म्हणता येईल की, प्रस्तुत योजना दारिद्र्यरेषेखालील लोकांपर्यंत अत्यंत प्रभावीपणे पोहोचत आहेत. तसेच प्रस्तुत योजनांचा परिणाम अतिशय प्रभावी व सकारात्मक होत आहे.

प्रस्तुत योजनांच्या माध्यमातून शासन वंचितांना विकासाच्या प्रवाहात आणत आहे. त्यामुळे भारताचा दरडोई उत्पन्न दरही उत्तरोत्तर वाढत आहे. असे असले तरी या योजनांच्या माध्यमातून होणाऱ्या विकासाचा वेग अतिशय कमी आहे. तसेच यात अनेक त्रुटीही आहेत. दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचा दीर्घकालीन व शाश्वत विकास साधावयाचा असेल तर या सोई - सुविधांबरोबरच त्यांना आणखी प्रभावी उत्पन्नाची साधने निर्माण करण्यास शासनाने मदत केली पाहिजे. तसेच आर्थिक दरी कमी करण्यासाठी दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना त्यांच्या जातीचा, प्रवर्गाचा विचार न करता शासकीय नोकरीमध्ये प्राधान्य दिले पाहिजे आणि दारिद्र्यरेषेखालील प्रत्येक कुटुंबातील एक व्यक्ती शासकीय नोकरीत कशी समाविष्ट करता येईल याचाही या दृष्टीने विचार करावा .

मुळात दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबातील दारिद्र्याचे कारण हे “शिक्षणाचा अभाव” हे आहे. त्यामुळे त्यांच्यासाठी अनेक योजना असूनही या योजनांचा लाभ त्यांना घेता येत नाही तसेच काही योजनांच्या बाबतीत ते अनभिज्ञ असतात. आणि

या योजनांचा लाभार्थी होण्यासाठीची प्रक्रिया इ. गोष्टीत या लोकांना सहाय्याची गरज असते. त्यासाठी शासनामार्फत “योजना मार्गदर्शन व मदत केंद्र” गावपातळीवर स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या मदतीने अथवा अन्य स्वतंत्र यंत्रणेच्या माध्यमातून उभे केले पाहिजे तरच विकासाचा टक्का वाढेल.

भारताची याबाबतीतली स्वातंत्र्योत्तर प्रगती पाहता आपल्याला जाणवेल की, भारत विकासाच्या दिशेनेच वाटचाल करत आहे. परंतु हत्तीच्या चालीप्रमाणे त्याचा वेग मंद आहे. हा वेग वाढवावयाचा असेल तर जागतिकीकरणाच्या दृष्टीने या सर्व धोरणांमध्ये कालोचीत बदल व्हायला हवेत. तरच या योजना धोरणे अधिक परिणामकारक ठरू शकतील आणि त्यामुळे भारतातील आर्थिक दरी संपुष्टात येऊन “समतोल व शाश्वत विकास” साधला जाईल. व भारताला गतकाळातील वैभव प्राप्त होऊन पुन्हा एकदा भारत सर्वार्थाने सुजलाम् सुफलाम् होईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. लोकराज्य - मार्च २०१३
२. लोकराज्य - जुलै २०१२
३. दै. लोकसत्ता - विविध लेख
४. दै. लोकमत- विविध लेख
५. शासन निर्णय, समाजकल्याण , सांस्कृतिक कार्य, क्रिडा व पर्यटन विभाग क्रमांक - बी.सी.एच.- १८२/९०३८५/(३८)/बी.सी.डब्ल्यू -४ दि.१६ मे १९८९
६. सामाजिक न्याय विभाग वाटचाल पुस्तिका
७. भारतीय संविधान
८. लोकराज्य - २०१३

भारतातील दारिद्र्य आणि दारिद्र्याचे मोजमाप

- प्रा.डॉ. एम.डी. कच्छवे

सहयोगी प्राध्यापक व वाणिज्य विभाग प्रमुख

कै. रमेश वरपुडकर महा. विद्यालय, सोनपेठ

जि.परभणी 431516

प्रस्तावना:-

भारतापूढे अनेक समस्या आहेत त्यापैकी प्रमुखसमस्या दारिद्र्य ही आहे. ग्रामीण व शहरी भागात आपणास दारिद्र्य पहावयास मिळते. योजना काळामध्ये जी अनेक उदिश्टे ठरविली गेली त्यातील प्रमुख उदिश्टये म्हणून दारिद्र्याचा उल्लेख केला जातो. लोकांच्या राहनीमानात पुरेशा प्रमानात वाढ करणे राहिल असे 1948 मध्ये नियोजन मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून पंडीत नेहरु यांनी प्रतिपादन केले. देशातल्या सर्वच राजकीय पक्षांनी दारिद्र्य निर्मूलनाकडे वधीतले परंतु आजही देशात लोक दारिद्र्यामध्ये जीवन जगतात. भारत सरकारने दारिद्र्याचे निवारण करण्यासाठी अनेक योजना व कार्यक्रम राबविले आहेत. परंतु दारिद्र्य 100 टक्के नष्ट झालेले नाही. भारतीय दारिद्र्याची समस्या व कारणमीमांसा भारतात सर्वप्रथम दादाभाई नौरोजी यांनी 1876 मध्ये आपल्या लिहिलेल्या ग्रंथात मांडली. पी.डी.ओसा, डॉ. दांडेकर व निलकंठ रथ, बी.एस.मिन्हास, माँटे अहलुवालिया, प्रणव वर्धन, एस.डी. तेंडूलकर या अर्थशास्त्रज्ञांनी दारिद्र्याचा विविध बाजूने अभ्यास केला आहे.

संशोधनाचा उद्देश:-

सदर शोधप्रबंध खालील उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून करण्यात आला आहे.

1. दारिद्र्याचा अर्थ स्पष्ट करणे
2. दारिद्र्याची संकल्पना स्पष्ट करणे
3. दारिद्र्य रेषा शोधने
4. दारिद्र्याचे निकष तपासने
5. दारिद्र्याच्या मोजमापाचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पध्दती :-

सदर शोध प्रबंधासाठी दुय्यम माहितीचा आधार घेतलेला आहे. दुय्यम माहितीत संदर्भग्रंथ, क्रमीक पुस्तके, दैनिक वर्तमानपत्रातील लेख, मासीके, इत्यादीचा आधार घेतलेला आहे. वरील उदिष्ट डोळयासमोर ठेतून सामुग्री संकलीत केली आहे.

दारिद्र्याचा अर्थ :- (Meaning of Poverty)

विकसनशील देशात दारिद्र्याचे प्रमान अधिक असते. दारिद्र्याच्या अवस्थेत अन्न, वस्त्र निवारा या किमान गरजांची पूर्तता होऊ शकत नाही. दारिद्र्य म्हणजे मुलभूत गरजा न भागविता येण्यासारखी परिस्थिती व्यक्तीचे उत्पन्न इतके कमी असते की व्यक्तीला अन्न, वस्त्र, निवारा व आरोग्यया किमान गरजा पुर्ण करता येत नाहीत. ज्या लोकांना समाजात विकमान चांगले जीतन उपलब्ध होऊ शकत नाही अशा लोकांना दारिद्री म्हणता येते. दारिद्र्याच्या अवस्थेत आजारपण, कुपोषण निरक्षरता, उपासमार अशी लक्षणे दिसतात. किमान राहणीमान टिकून ठेवण्याची लोकांची कुवत नसणे यास जागतिक बँकेने दारिद्र्य म्हटले आहे. भारत डोग्रा या विचारवंताने ज्या लोकांना दोन वेळचे पोटभर जेवण मिळत नाही अशांना गरीब लोक म्हटले जाते.

दारिद्र्याची संकल्पना :-

दारिद्र्याच्या दोन संकल्पना दिसून येतात.

अ) विरपेक्ष दारिद्र्य :-

भारतात दारिद्र्य रेषा ठरविताना, दारिद्र्यातील कुटूंबे निश्चित करताना निरपेक्ष दारिद्र्य ही संकल्पना महत्वाची मानली जाते. निरपेक्ष दारिद्र्याची व्याख्या करताना राहणीमानाची किमान आवश्यक पातळी अधार आरोग्य व शिक्षण भूत मानली जाते. दारिद्र्य ही अशी अवस्था आहे की, ज्यात समाजातील काही गठांना अन्न, वस्त्र व निवारा या किमान आवश्यक गरजादेखील पूर्ण करता येत नाहीत. दारिद्र्याचे मोजमाप करताना किमान मूलभूत गरजा विचारात घेतल्या जातात. भारतीय नियोजन मंडळानुसार ग्रामीण भागातील व्यक्तीला अन्नापासून किमान 2400 उष्मांक (calories) व शहरी भागातील व्यक्तीला किमान 2100 उष्मांक (calories) मिळणे आवश्यक असते. एवढे उष्मांक मिळाले नाहीत वर ती व्यक्ती निरपेक्ष दारिद्री समजली जाते. दारिद्र्य रेषा मोजणासाठी कॅलरी मुल्यांचे रुपांतर पैशात केले जाते. 1948.85 मध्ये ज्या कुटूंबातील पात्र व्यक्ती आहेत अशा कुटूंबाचा विचार करता ग्रामीण भागातील ज्या कुटूंबाचा वार्षिक उपभोग खर्च 6,420 पेक्षा कमी आहे आणि शहरी भागातील ज्या कुटूंबांचा वार्षिक उपभोग खर्च 7,320 रुपया पेक्षा कमी आहे अशी कुटूंबे दारिद्र्यरेषे खलील आहेत असे मानले

जाते. दारिद्र्य रेषेच्या आधारे निरपेक्ष दारिद्र्य मोजले जाते. दारिद्र्य रेषेच्या खाली असलेल्या व्यक्ती गरीब समजल्या जातात.

ब) सापेक्ष दारिद्र्य (Relative Poverty)

दारिद्र्याचे मापन करताना व्यक्तीचे राहाणीमान, व्यक्तिच्या उत्पन्नाची तुलना केली जाते. त ज्या व्यक्तीचे उत्पन्न दुसऱ्या व्यक्तीपेक्षा कमी असेल अशा व्यक्तीला सापेक्ष दारिद्र्य व्यक्ती म्हटले जाते. सापेक्ष दारिद्र्याचे मुळ उत्पन्नाच्या विषमतेवर अवलंबून असते व उत्पन्नातील विषमता बुद्धिमत्ता, अनुभव, कामाचे स्वरूप, जबाबदारी, संपत्ती तसेच उत्पादन साधनांची मालकी यावर अवलंबून असते. सापेक्ष दारिद्र्य हे कमी उत्पन्न गटाची उच्च उत्पन्न गटाशी केलेल्या तुलनेवर आधारित असते.

दारिद्र्य रेषा :- (Poverty line)

दारिद्र्य रेषेच्या आधारे दारिद्र्याचे मापन केले जाते. भारतात 1979 मध्ये दारिद्र्यरेषेची संकल्पना स्वीकारण्यात आली. भारतात दांडेकर आणि निळकंठ रथ, डॉ. मिन्हास, डॉ. मॉटेकसिंग अहलुवालिया, नियोजन मंडळ व नियोजन मंडळाने नेमलेल्या तज्ञ गटाने भारतातील दारिद्र्य रेषा निश्चित करण्याची प्रयत्न केला.

प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या शरीरासाठी दररोज आवश्यक असणाऱ्या कॅलरीज मिळविण्यासाठी जेवढा मासिक उपभोग खर्च प्रत्येक व्यक्तीला आवश्यक असतो त्यावरून दारिद्र्य रेषा निश्चित केली जाते. व्यक्तीला किमान मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उत्पन्नपेक्षा कमी उत्पन्न मिळत असेल तर ती व्यक्ती दारिद्र्य मानली जाते. या खर्चाच्या पातळीपेक्षा कमी खर्च करू शकणारे लोक दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगतात.

दारिद्र्याचे निकष : (Criteria of Poverty)

दारिद्र्याचे देशात मापन कशा प्रकारे करावे या संबंधीचे निकष पुढील प्रमाणे ठरविण्यात आले आहेत.

अ) दरडोई उत्पन्न :-

दारिद्र्य मोजण्याचा महत्वाचा निकष हा दरडोई उत्पन्न असतो. दरडोई उत्पन्नावरून व्यक्तीच्या आर्थिक स्थितीची कल्पना येते. दरडोई उत्पन्न म्हणजे देशातील प्रत्येक व्यक्तीला मिळणारे सरासरी उत्पन्न होय. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाला देशातील लोकसंख्येने भाग दिल्यास दरडोई उत्पन्नाचा आकडा मिळतो.

ब) दरडोई उपभाग खर्च :-

दरडोई उपभाग खर्चावरून लाकांच्या आर्थिक स्थितीची कल्पना येते. प्रत्येक व्यक्तीचा अन्न, वस्त्र, निवारा, औषधे इत्यादी वस्तूवर करण्यात येणारा किमान वार्षिक उपभोग ज्यांचा खर्च किती असावा यासंबंधीचा आकडा निश्चित करण्यात येतो. उपभोग खर्च अशा निश्चित केलेल्या आकड्यापेक्षा कमी असतो. त्यांना दारिद्र्य रेषेखालील समजले जाते.

क) उष्मांक :- (Calries)

प्रत्येक व्यक्तीला आहारातून उष्मांक मिळतात. जीवन जगण्यासाठी व्यक्तीला उष्मांकाची गरज असते. उष्मांकाच्या आधारे दारिद्र्याचे मोजमाप करता येते. शारीरिक कष्टाची कामे करणाऱ्यांना अधिक उष्मांकाची गरज असते. कामाचे स्वरूप, हवामान, भौगोलिक परिस्थिती इ. घटकावरून उष्मांक ठरविला जातो. ज्या व्यक्तींना आहारातून यापेक्षा कमी उष्मांक मिळतात त्यांना दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्ती असे समजण्यात येते.

ड) राहणीमान :-

आवश्यक, सुखसोयीच्या आणि चैनीच्या गरजांची पातळी म्हणजे राहणीमान होय. गरजांची पूर्तता आणि राहणीमानाची पातळी यांचा जवळचा संबंध असतो. ज्या व्यक्तीच्या किमान आवश्यक अरजाही पूर्ण होऊ शकत नाहीत अशा व्यक्तीचे राहणीमान निकृष्ट प्रतीचे आहे असे मानले जाते. ज्या व्यक्तीच्या आवश्यक, सुखसोयीच्या आणि चैनीच्या गरजा पूर्ण होतात. अशा व्यक्तीचे राहणीमान उच्च प्रतीचे असते.

दारिद्र्याचे मोजमाप :- (Measurement of Poverty)

भारतातील दारिद्र्याची पाहणीकरून त्या आधारे दारिद्र्याचा अंदाज व्यक्त करण्याचा प्रयत्न अनेक अर्थ शास्त्रज्ञांनी केलेला आहे. ग्रामीण आणि शहरी भागातील दारिद्र्यासंबंधीचे माजमाप त्यांनी केले आहे. महत्वपूर्ण अंदाज खालील प्रमाणे आहेत.

I) डॉ. वि.म.दांडेकर आणि डॉ. निलकंठ रथ :-

प्रत्येक व्यक्तीला दररोज किमान 2,250 उष्मांकाची गरज आहे असे मत डॉ. दांडेकर व डॉ. रथ यांनी मांडले 'भारतातील दारिद्र्य' (Poverty in India) व दारिद्र्याचे विश्लेषण त्यांनी केले आहे. 1960-61 च्या किमतीनुसार ग्रामीण लोकसंख्येसाठी दरडोई दरवर्षी 180 रुपये आणि नागरी भागासाठी दरडोई दरवर्षी 270 रुपये एवढे उत्पन्न दारिद्र्य रेषा म्हणून निश्चित करण्यात आले.

II) श्री.पी.डी.ओझा :-

पी.डी. ओझा यांच्या मते प्रत्येक व्यक्तीला निर्वाहासाठी 2,250 उष्मांकाची गरज असते. 1960-61 च किमतीनुसार ग्रामीण भागात 8 ते 11 आणि शहरी भागात 15-18 रुपये एवढे उत्पन्न त्यांनी किमान उष्मांकासांबंधी निश्चित केले. 1960-61 मध्ये त्यांच्या अंदाजानुसार ग्रामीण भागात 51.8 टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखालील होती.

III) श्री मिन्हास :-

ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरवर्षी 240 रुपये उपभाग खर्च आवश्यक आहे असे श्री मिन्हास यांनी मानले त्यानुसार 1956-57 मध्ये ग्रामीण भागात 65 टक्के आणि 1967.68 मध्ये 50.6 टक्के लोकसंख्या दारिद्रयात होती म्हणजेच ग्रामीण दारिद्रयात घट झाली.

IV) डॉ. पी.के. बर्धन :-

बर्धन यांनी भारतातील दारिद्रयाचा अभ्यास 1973 मध्ये केला किमान उष्मांक मिळविण्यासाठी 1960.61 च्या किंमतीनुसार ग्रामीण भागातील लोकांना दरडोई दरमहा 15 रुपये खर्च करावा लागतो. तर शहरी भागातील लोकांना 18 रुपये खर्च करावा लागतो.

V) डॉ. मॉन्टेकसिंग उहलुवालिया :-

यांनी 1960-61 च्या किंमतीनुसार दरडोई दरमहा खर्चाची पातळी ग्रामीण भागासाठी 15 रुपये तर शहरी भागासाठी 20 रुपये मान्य केली. त्यांच्या अंदाजानुसार 1956-57 मध्ये 54.1 टक्के ,1965-66 मध्ये 53.9 टक्के व 1973-74 मध्ये 46.1 टक्के लोकसंख्या दारिद्रयात जगत होती.

VI) सातवा वित्त आयोग (1978) :-

या वित्त आयोगाच्या अंदाजानुसार 1970-71 मध्ये एकूण 27.7 कोटी लोकसंख्या दारिद्रयात होती. एकूण लोकसंख्येशी हे प्रमाण 52 टक्के होते. यापैकी ग्रामीण भागात 22.5 कोटी तर शहरी भागात 24.5 कोटी लोकसंख्या दारिद्रयात होती.

VII) जागतिक बँक :-

1989 मध्ये जागतिक बँकेने भारतातील दारिद्रयाचा अंदाज केला. जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार भारतातील दारिद्रयाचे प्रमाण कमी होत आहे. 1970 ते 1988 या काळात ग्रामीण दारिद्रयात 53 टक्के वरून 41.7 टक्के म्हणजेच 11 टक्के नी घट झाली.

VIII) नियोजन मंडळ तज्ञ गट अहवाल (1993) :-

नियोजन मंडळाने प्रा.डी.टी. लकडावाला यांच्या अध्यक्षतेखाली सप्टेंबर 1989 मध्ये नेमलेल्या तज्ञ गटाने दारिद्रयाच्या अंदाजा विषयी आपला अहवाल जुलै 1993 मध्ये सादर केला.

IX) सक्सेना समिती :-

भारत सरकारच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयाने ऑगस्ट 2008 मध्ये श्री एन.सी. सक्सेना यांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रामीण भागातील गरीब लोकांची गणना करण्यासाठी योग्य अशी पध्दती सुचविण्यासाठी तज्ञ समितीची नमणूक केली होती. या समितीने आपला अहवाल ऑगस्ट 2009 मध्ये भारत सरकारला सादर केला. भारतात 50 टक्के लोकसंख्या दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगत आहे.

-: सांराश :-

कोणत्याही देशात उत्पन्नाबरोबरच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होणे हे त्या देशाच्या प्रगतीचे लक्षण मानले जाते. तरुनांत पुरेशा रोजगाराच्या संधी उपलब्ध असतील तर सामाजिक शांतता व सलाखा टिकून राहातो. कृषीक्षेत्रातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाची व रोजगारांची शाश्वती वाढवणे आणि ग्रामीण भागातील रोजगारांच्या संधी विकसीत करणे आवश्यक आहे. यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती व प्रत्यक्ष कृती करण्याची गरज आहे. ग्रामीण भागातून शहराकडे जाणारा जनतेचा लोंढा हा प्रामुख्याने दारिद्र्यामुळे रोजगार मिळविण्यासाठी येत असतो.

संदर्भग्रंथ सूची :-

- 1) डॉ. एस.क.ढगे : भारतीय अर्थव्यवस्था (समस्या आणि भवितव्य) के.एस.के. पब्लिकेशन्स पुणे 30
- 2) डॉ.आर.एस. सोळुके व इतर : भारतीय अर्थव्यवस्था, श्री विद्याप्रकाशन पुणे 30
- 3) डॉ.रावसाहेब पाखेकर : भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकास विषयक समस्या मिना प्रकाशन, देवगड जि.सिंधुदुर्ग.
- 4) डॉ.मुलानी एम.यू. व इतर : भारतीय अर्थव्यवस्था, कैलाश पब्लिकेशन्स, पुणे 30
- 5) योजना ऑगस्ट , 2014
- 6) कै.डॉ.स.श्री.मु. देसाई व इतर : भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे नववी आवृत्ती सप्टेंबर,2012

दारिद्र्याची समस्या आणि शासकीय उपाय योजना : एक अभ्यास

प्रा.कदम एच.पी.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा
ता.परळी वै.जि.बीड

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतासामोरील सर्वात महत्वाची समस्या म्हणजे दारिद्र्यता निवारण होय. याच कारणास्तव भारत स्वतंत्र झाल्यापासून आजपर्यंत भारताच्या सर्व पंचवार्षिक योजनांचा मुख्य उद्देश दारिद्र्य निर्मुलन हा राहत आला आहे. दारिद्र्यावर मात करण्यासाठी प्रत्येक अर्थसंकल्पाद्वारेही भारत सरकारकडून प्रयत्न केले जातात. त्यासाठी अनेक योजनांची अंमलबजावणी केली जाते. परंतु गरीबी आणि गरीबांची संख्या वाढतच आहे. दहाव्या पंचवार्षिक योजने नंतरच्या नियोजन आयोगाच्या अहवालानुसार भारतात जवळपास २२ कोटी लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगत आहे. तेव्हापासून दारिद्र्य निर्मुलन हा भारत सरकारचा घोषित स्वरूपात प्रमुख कार्यक्रम राहिला आहे. पाचवी पंचवार्षिक योजना तर पुर्णतः ' गरीबी हटाव ' कार्यक्रमावर आधारीत होती. याच घोषणेवर श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी लोकसभेची निवडणुक जिंकली होती. परंतु वास्तविकता ही आहे की, ज्या प्रमाणे भारतात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या वाढत आहे. त्याच प्रमाणात गरीब श्रीमंतामधील दरीही वाढत आहे. ही दरी कमी करावयाची असेल तर पुर्णतः दारिद्र्य निर्मुलनाची आवश्यकता आहे. त्या शिवाय विकसीत स्वरूप प्राप्त होवु शकत नाही. या दृष्टीकोनातून शासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या दारिद्र्य निर्मुलनाच्या योजनांना महत्त्व प्राप्त होते.

उद्देश :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश खालीलप्रमाणे आहे.

१. दारिद्र्याची संकल्पना जाणुन घेणे.
२. दारिद्र्य निर्मुलनासाठीच्या शासकीय योजनांचा अभ्यास करणे.

दारिद्र्याची संकल्पना :-

ज्या अवस्थेत समाजातील काही कुटूंबांना किमान अन्न, वस्त्र, आणि निवारा या सारख्या जिवनावश्यक वस्तु बराच काळ व नियमितपणे मिळविणे किंवा मिळणे अशक्य असते. अशी स्थिती म्हणजे दारिद्र्य अवस्था होय.

अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य या मानवाच्या मुलभूत गरजा आहेत. त्यापुर्ण करण्यासाठी काही किमान उत्पन्नाची आवश्यकत असते. त्या अत्यावश्यक गरजा भागविण्याच्या दृष्टिकोनातुन आवश्यक उत्पन्न न मिळणे म्हणजे दारिद्र्य होय.

उपरोक्त व्याख्येवरून मानवाच्या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठीही जीवनात किमान उत्पन्न न प्राप्त होणे. या बरोबरच जीवनमान उंचावण्याच्या दृष्टिकोनातुन यात अयशस्वी ठरणे यास दारिद्र्य अवस्था असे आपण म्हणु शकतो. अशा प्रकारची दारिद्र्य अवस्था नष्ट करून अशा कुटूंबाचे जीवनमान उंचावण्याच्या दृष्टिकोनातुन प्रयत्न करणे. शासनाचे आद्यकर्तव्य असते. या दृष्टिकोनातुन शासन दारिद्र्य निर्मुलनासाठीच्या योजनांची अंमलबजावणी करीत असते. त्या योजना खालीलप्रमाणे आहेत.

१. स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना :-

स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना ही दारिद्र्य निर्मुलनासाठीची महत्वपूर्ण योजना आहे. केंद्रशासनाने या पुर्वीच्या एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, ट्रायसेम, डवाक्रा, सिट्रा आणि गंगा कल्याण योजना या योजनांचे एकत्रिकरण करून १ एप्रिल १९९१ पासुन ही योजना अंमलात आणली आहे. स्वर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेमध्ये स्वयंसहायता बचत गट , प्रशिक्षण, पतपुरवठा, तंजज्ञान, मुलभूत सुविधा आणि विपन्न या स्वयंरोजगार पुरक सर्व घटकांचा समावेश होतो. हा कार्यक्रम केंद्र व राज्यशासन यांच्या संयुक्त सहकार्याने राबविला जातो. या योजनेसाठी केंद्र व राज्य शासन ७५:२५ या प्रमाणात निधी जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेस पुरवितात.

दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबांना स्वयंसहायता बचत गटाच्या माध्यमातुन एकत्र आणुन स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देणे व त्यांच्या उत्पन्नाचा स्तर उंचावुन त्यांना दारिद्र्य रेषेच्या वर आणने या करीता ही योजना राबविण्यात येते. दारिद्र्य रेषेखाली एकुण कुटूंबांपैकी ३० टक्के कुटूंबांना ५ वर्षात स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातुन दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्याचे उद्दिष्ट केंद्रशासनाने निश्चित केले आहे. या योजने अंतर्गत स्वयंरोजगारींना गटस्थापन केल्याच्या तिसऱ्या वर्षापासुन दरमहा सरासरी दोन हजार रूपये निव्वळ उत्पन्न कायम स्वरूपी मिळणे अपेक्षित असते. दारिद्र्य निर्मुलनाचा प्रमुख उद्देश समोर ठेवुन ही योजना सुरू करण्यात आली आहे.

२. इंदिरा आवास योजना :-

ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील बिगर अनुसूचित जाती , अनुसूचित जमातीच्या कुटूंबांना निवास व्यवस्था उपलब्ध करून देण्यासाठी इंदिरा आवास योजना सुरू करण्यात आली. ही योजना १ जानेवारी १९९६ पासुन स्वतंत्ररीत्या राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती, जमातीचे सदस्य, मुक्तवेठबिगर आणि ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील बिगर अनुसूचित जाती, जमातीच्या गरीब व्यक्ती यांना सहायक अनुदान देवुन त्यांच्या राहत्या घराच्या बांधकामासाठी मदत करणे हे इंदिरा आवास योजनेचे मुळ उद्दिष्ट आहे. इंदिरा आवास योजनेअंतर्गत घरे बांधण्यासाठी लक्षित ठरविलेले गट ग्रामीण भागात राहणारे दारिद्र्य रेषेखालील अनुसूचित जाती, जमाती , मुक्त वेठबिगर व बिगर अनुसूचित जाती , जमातीच्या प्रवर्गातील असतात. वित्तीय वर्षामध्ये इंदिरा आवास योजनेच्या एकुण वाटपाच्या कमाल ४० टक्के रक्कम ही बिगर अनुसूचित जाती, जमातीच्या दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तीसाठी त्यांच्या राहत्या घराच्या बांधकामासाठी देण्यात येते. ग्रामीण भागातील रहिवाशी असणाऱ्या व्यक्तींनाच या योजनेचा लाभ देण्यात येतो. या

योजनेतर्गत ३ टक्के निधी दारिद्र्य रेषेखालील विकलांग व्यक्तींसाठी राखून ठेवण्यात येतो. दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबाची निवासाची मुलभूत असणारी गरज भागविण्याच्या दृष्टीकोनातून ही योजना राबविण्यात येते.

३. संपुर्ण ग्रामीण रोजगार योजना :-

संपुर्ण ग्रामीण रोजगार योजना २५ सप्टेंबर २००१ रोजी रोजगार हमी योजना आणि जवाहर ग्रामसमृद्धी योजना या योजनांना एकत्र करून सुरू करण्यात आली. या कार्यक्रमाचा उद्देश ग्रामीण भागातील नागरीकांना अतिरीक्त रोजगार पुरविण्याबरोबरच अन्न सुरक्षा तसेच ग्रामीण भागात सामुदायिक, सामाजिक आणि आर्थिक पायाभूत सुविधा निर्माण करणे हा आहे. या कार्यक्रमाचे स्वरूप मुळातच महिला, अनुसूचित जाती, जमाती यांना मजुरी मिळवून देणे तसेच लहान मुलांना धोकादायक उद्योगापासून बाहेर काढण्यासाठी त्यांच्या पाल्यांना रोजगार देणे हे आहे. या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी जिल्हा, गट, आणि ग्रामस्तरावर पंचायतीराजसंस्था मार्फत करण्यात येते. जिल्हा, माध्यमिक आणि ग्रामपंचायत स्तरावर संसाधनाचा वाटा २०:३०:५० असा विभागण्यात येतो. संपुर्ण ग्रामीण रोजगार योजना केंद्र शासनाद्वारे प्रायोजित मजुरीचा रोजगार उपलब्ध करणारी योजना आहे. मजुरी करणाऱ्या प्रत्येक मजुराला प्रती श्रमदिवस कमीत कमी तीन किलो अन्न -धान्य मजुरीच्या स्वरूपात देण्यात येते. मजुरीची उर्वरीत रक्कम रोख स्वरूपात दिली जाते. कमीत कमी २५ टक्के मजुरी रोख स्वरूपात देण्यात येते. ही योजना दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठी तसेच त्यांना आर्थिक मदत करण्यासाठी फलदायी ठरली आहे.

निष्कर्ष :-

भारतात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या जवळपास २० टक्क्यापेक्षा अधिक आहे. अशा लोकांना जिवनमान उंचावण्याची संधी प्राप्त करून देणे हे शासनाचे आद्यकर्तव्य ठरते. दारिद्र्यासारख्या भयानक समस्येचे गांभिर्य ओळखून शासनाने अनेक योजना राबविल्या. पंचवार्षिक योजना सोबतच अशा योजना देखील शासना मार्फत राबविण्यात आल्या . या योजनांच्या माध्यमातून दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींना रोजगार पुरवून त्यांच्या मुलभूत गरजा भागविणे हे उद्दिष्ट समोर ठेवण्यात आले. उपरोक्त योजनांच्या माध्यमातून शासनाचे दारिद्र्य निर्मुलनाचे उद्दिष्ट अंशतः सफल झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

१. ग्रामीण विकास एवं दारिद्र्य निर्मुलन - डॉ.रेणु जिपाठी
२. जिल्हा ग्रामीण विकास यंजणा परभणी वार्षिक अहवाल
३. ग्रामीण विकास समिक्षा - अर्धवार्षिक पत्रिका
४. योजना फेब्रुवारी -२०११
५. लोकराज्य मे-२०१२
६. विविध योजनांची माहिती पुस्तिका

"दारिद्र्य रेषेखालील लोक व शासकीय योजनांची वस्तुस्थिती : एक दृष्टीक्षेप "

प्रा.के.जे.कांबळे,

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय,

नांदेड

प्रस्तावना :-

दारिद्र्य निर्मुलन हे आज जगापुढे एक मोठे आव्हान आहे. त्यातही ग्रामीण दारिद्र्याची समस्या अधिक गंभीर आहे. आफ्रिका व दक्षिण आशिया मध्ये ही समस्या उग्र आहे.

भारत हा देश झपाट्याने विकसित होणारा देश म्हणून ओळखला जातो. असे असताना सुद्धा भारताच्या ग्रामीण भागातील ३०.२% म्हणजेच २२२ कोटी जनता गरीब आहे. त्याची अनेक कारणे आहेत. प्रत्येक माणसाच्या हक्काच्या आवश्यक अशा मत्ता (Assets) व संधीचा अभाव म्हणजे दारिद्र्य असे Asian Development Bank ने गरिबीची व्याख्या केली.

ADB ने दारिद्र्याचे तीन प्रकार सांगितले.

- १) अल्पजिवी
- २) संरचनात्मक
- ३) दीर्घकालीन

भारतातील एकूण लोकसंख्येचा विचार केल्यास दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण बरेच अधिक आहे. नियोजन काळापासून सरकारने विविध योजना, विकास कार्यक्रम आखूनही दारिद्र्य निर्मुलनास अपेक्षित यश मिळू शकले नाही. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात दारिद्र्याची कारणमीमांसा करण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे :-

- १) भारतातील दारिद्र्याच्या समस्येचा अभ्यास करणे.
- २) भारतातील दारिद्र्याच्या कारणाचा शोध घेणे.
- ३) दारिद्र्याचे निर्मुलन करण्यासाठी आखण्यात आलेल्या शासकीय योजनांचे मूल्यामापन करणे.

अर्थ :- (Meaning)

दारिद्र्याची व्याख्या निश्चितपणे करता येत नाही. स्वतःच्या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी उपलब्ध होणारी साधने (उत्पन्न) ज्यांना कमी पडते, त्यांना दारिद्र्यातील लोक असे म्हटले जाते. ही अवस्था अशी असते की, त्यातील समाजाला अन्न, वस्त्र व निवारा या किमान गरजा देखील पूर्ण करता येत नाहीत.

दारिद्र्यरेषा - प्रत्येक व्यक्तिला आपल्या शरिरासाठी दररोज आवश्यक असणाऱ्या कॅलरीज (उष्मांक) मिळविण्यासाठी जेवढा मासिक उपभोग खर्च प्रत्येक व्यक्तिला आवश्यक असतो, त्यावरून दारिद्र्यरेषा निश्चित केली जाते.

गृहितके :-

- १) भारतातील ग्रामीण व नागरी दारिद्र्य पंचवार्षिक योजनांमुळे कमी झाले.
- २) भारतातील दारिद्र्याला देशातील वाढती लोकसंख्या जबाबदार आहे.
- ३) शेतीच्या मागासलेपणामुळे भारतात दारिद्र्य जास्त आहे.

व्याप्ति :-

दारिद्र्यरेषाखालील लोकांचे जीवन कसे असते, ते जाणून त्यांना वर कसे आणता येईल या करिता सरकारच्या विविध योजना व त्यांची उपयुक्तता आणि त्या योजनांना आलेले अपयश या संबंधीचा आढावा घेऊन सदरील शोधनिबंध या परिषदेच्या माध्यमातून त्याचे सादरीकरण करणे व तो परिषदेतून प्रकाशित करणे, यासाठी प्रस्तुत शोधनिबंध मांडला.

संशोधन पध्दती :-

सदरील शोधनिबंधासाठी आवश्यक असणारी आकडेवारी ही द्वितीय स्रोतांवर आधारीत आहे. त्याकरिता अर्थशास्त्रातील विविध लेखकांची पुस्तके, संदर्भग्रंथ, नियतकलिके, मासिके, इत्यादींचा आधार घेण्यात आला.

दारिद्र्याची कारणमिमांसा :-

देशाचा आर्थिक मागासलेपण व उत्पन्नातील विषमता ही दोन मुख्य कारणे भारतातील दारिद्र्याला कारणीभूत असल्याचे मत भारतीय नियोजन मंडळाने व्यक्त केले आहे.

विकसनशिल देशात दारिद्र्य हे एखाद्या जुनाट रोगासारखे असते, म्हणून त्यावर प्रभावी उपाययोजना केल्याशिवाय कोणताच पर्याय नसतो. भारतातील दारिद्र्यास पुढील घटक कारणीभूत आहेत, त्यांचे पुढील प्रमाणे विवेचन करता येईल.

- १) देशातील वाढत जाणारी लोकसंख्या.
- २) आर्थिक मागासलेपण
- ३) बेकारी व अर्धबेकारी यांचे वाढते प्रमाणे
- ४) शेतीची कमी उत्पादकता
- ५) संपत्ती व उत्पन्नाचे विषम वाटप.
- ६) औद्योगिकीकरणाची मंद गती.
- ७) नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा अपुरा वापर.

दहाव्या योजनेतील दारिद्र्य निर्मुलनाचे उद्दिष्ट :-

प्रादेशिक विषमता कमी करण्याची दहाव्या योजनेतील व्युह-रचना जर यशस्वी झाली तर १९९९-२००० मधील दारिद्र्याचे २६.१% असलेले प्रमाण २००६-०७ पर्यंत कमी करता येईल. या योजनेच्या अखेरीस गरीब लोकांची संख्या २१९७ लाख असेल, त्यापैकी १६२६ लाख गरीब लोक मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, राजस्थान, आसाम, ओरिसा आणि बिहार या सहा राज्यातील असतील. तर ५२५ लाख गरीब जनता ९ राज्यात (संपन्न असलेल्या) असतील.

दहाव्या योजनेतील राज्यनिहाय दारिद्र्य रेषेखालील जनतेचे प्रमाण २००६-०७

अ.क्र.	राज्याचे नांव	दारिद्र्याची टक्केवारी	गरीबांची संख्या
१	पंजाब	२.०	५.४
२	महाराष्ट्र	१६.०२	१७४.३
३	हरियाणा	२.०	४.८
४	गुजरात	२.०	११.२
५	पश्चिम बंगाल	१८.३	१५९.७
६	कर्नाटक	७.९	४५.३
७	केरळ	३.६	१२.०
८	तामिळनाडू	६.६	४४.१
९	आंध्रप्रदेश	८.५	६८.७
	एकूण		५२५.२

अ.क्र.	तुलनेने मागस राज्ये	दारिद्र्याची टक्केवारी	गरीबांची संख्या
१	मध्यप्रदेश	२९.०५	२६६.५
२	आसाम	३३.०३	९७.०१
३	उत्तरप्रदेश	२४.०७	४८४.४
४	राजस्थान	१२.१	७७.९
५	ओरिसा	४१.०	१६२.७
६	बिहार	४३.०	१३६.९
	एकूण भारत	१९.३	२१९७.२

शासनाच्या विविध योजना / विकास कार्यक्रम :-

रोजगार निर्मिती हे दारिद्र्य निर्मुलनाचे सर्वात महत्त्वाचे साधन असल्यामुळे सरकारने दुसरा एक कार्यक्रम हाती घेतला तो म्हाजे अवर्षणप्रवण क्षेत्र कार्यक्रम (Drought Prone Area Programme) हा कार्यक्रम देशात १९७३-७४ साली सुरू करण्यात आला. जमिन, पाणी व नैसर्गिक साधनांचा संतुलीत विकास घडवून आणून प्रदेशातील

पर्यावरणाचा समतोल पुनर्स्थापित करणे हा उद्देश या योजनेचा होता. त्यास वित्तसहाय्य केंद्र व राज्य सरकार ४० : ४० प्रमाणात केले जाते. ही योजना तेरा राज्यातील १५५ जिल्ह्यांमध्ये राबविली जाते.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (IRDP) :-

हा कार्यक्रम २ ऑक्टोबर १९८० ला BPL खालील लोकांच्या उन्नती करिता ग्रामीण गरीब कुटूंबाना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविणे तसेच स्वयंरोजगाराचा विकास घडवून आणण्याकरिता अशा कुटूंबाना भांडवल पुरवठा करणे हा उद्देश या योजनेचा होता. केंद्र सरकार करते हाच कार्यक्रम सन १९९९ पासून सुवर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेत समाविष्ट करण्यात आला.

सुवर्णजयंती शहरी रोजगार योजना :-

भारताच्या स्वातंत्र्याच्या सुवर्ण जयंती पर्वावर ही योजना दि. १ डिसेंबर १९९७ पासून सुरू करण्यात आली.

महाराष्ट्र सरकारची रोजगार हमी योजना :-

दारिद्र्य निर्मुलनाच्या प्रश्नासाठी बेकारीचा समस्या प्रामुख्याने निगडीत आहे. भारतातील शेतीचे हंगामी स्वरूप व वारंवारतेने येणारी अवर्षणे, दुष्काळ, उच्चावचने, नैसर्गिक समस्या इत्यादी बाबत विचार केल्यास, BPL खालील लोकांच्या विकासाच्या दृष्टीकोणातून रोजगार निर्मितीचे धोरण उपयुक्त ठरते. सन १९७२ मध्ये वि.स. पागे यांनी सांगली जिल्ह्यातील तासगांव तालुक्यातील विसापूर येथे ही योजना १ एप्रिल १९७२ पासून सुरू करण्यात आली.

स्वरूप व व्याप्ती :-

या योजनेतून पाझर तलावे, गांव तळे, मृदसंधारण, रस्ते इत्यादी स्वरूपात ग्रामीण भागात उत्पादकीय स्वरूपाची कामे हाती घेतली जातात. महाराष्ट्रातील ३३ जिल्ह्यात ही योजना राबविली जाते. शिवाय तालुक्यांची संख्या ३५० एवढी आहे. तर खेड्यांची संख्या ४०४१२ अकुशल रोजगार लोकांना उपलब्ध करून देण्यात येतो.

रस्ते, पाणी पुरवठा योजना, फळबाग लागवड, पाटबंधारे, सामाजिक वनीकरण इत्यादी क्षेत्रात विविध प्रकारचे कामे उपलब्ध करून देण्यात येतात.

सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना :-

या योजनेत (आय.आर.डी.पी.) स्वयंरोजगारासाठी तरूणांना प्रशिक्षण, ग्रामीण स्त्रिया व मुलांचा विकास, दशलक्ष विहिरीची योजना, गंगा कल्याण योजना, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, राष्ट्रीय ग्रामीण उपजिविका अभियान.

वरील योजना ग्रामीण दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबाचे दारिद्र्य कमी करून त्यांना रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे व शाश्वत आधारावर उत्पन्न वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे.

विषमता कमी करण्यासाठीचे प्रयत्न :-

आपल्या देशातील लोकसंख्येतच्या बऱ्याचशा घटकांना विकासाचे कमी लाभ मिळाले. त्यातून सामाजिक दरी निर्माण झाली. BPL खालील व BPL च्या वरील लोकांत विभागणी होऊन आर्थिक विषमता वाढीस लागली. दारिद्र्य निर्मुलनासाठी सर्वकष धोरणाची आखणी करून सामाजिक सुरक्षितता प्रदान करणाऱ्या व्यवस्थेचा विकास करणे आवश्यक आहे.

दारिद्र्य निर्मुलनातील अपयश :-

सन १९७३-७४ मध्ये BPL खालील एकूण लोकसंख्येच्या अंदाजे ५५% भाग होता. इंदिरा गांधी यांनी "गरिबी हटाव" चा नारा दिला. परंतु दारिद्र्य निर्मुलनाचे अपयश पाहून त्या हतबल झाल्या. म्हणून एका ठिकाणी भाषणात असे म्हणतात की, मी जीवंत असे पर्यंत भारतातील दारिद्र्य दूर होऊ शकेल काय ?

आजही चार दशका नंतर ४०% जनता BPL खाली जीवन जगत आहे. हेच आपल्या नियोजनाचे अपयश म्हणाले लागेल.

निष्कर्ष :-

सरकारने दारिद्र्य निर्मुलनासाठी विविध योजना, विकास कार्यक्रम आखण्यात आला. ग्रामीण व नागरी लोकांच्या उत्पनातील विषमता कमी करण्यासाठी रोजगार वाढीवर भर देणे महत्वाचे निकष माणले गेले. मोठ्या प्रमाणावरील रोजगार संधी निर्माण करणे आवश्यक आहे. तसेच लहान शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविणे आवश्यक वाटते. त्यांना सामाजिक सुविधा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. पडिक व कोरडवाहू जमिनीच्या विकासासाठी लघुसिंचन प्रकल्प आखण्याची गरज आहे.

दुर्गम व आदिवासी भागातील दारिद्र्यावस्थेतील कुटूंबाच्या मुलांना शालेय शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देणे अत्यंत आवश्यक आहे. दारिद्र्य निर्मुलनाची यशस्विता प्रामुख्याने राजकीय इच्छाशक्ती व कार्यक्षम प्रशासन यंत्रणेवर अवलंबून आहे.

संदर्भ :-

- १) भारतीय नियोजनाची पन्नास वर्षे -डॉ. मेधा कानेटकर, साईनाथ प्रकाशन.
- २) भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. लालासाहेब घाटगे / डॉ. वावरे
- ३) समाज प्रबोधन पत्रिका खंड-३, निराली प्रकाशन
- ४) भारतीय अर्थव्यवस्था : समस्या आणि भवितव्य - के.एस. पब्लिशर्स.
- ५) भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. र.पू. कुरूलकर

भारतातील दारिद्र्य व उपाय

प्रा.कांबळे राजकुमार विश्वनाथराव

समाजशास्त्र विभाग,
शांताबाई नखाते उच्च माध्यमिक विद्यालय, पाथरी
ता.पाथरी जि.परभणी

भारत हा गरीब लोकांचा श्रीमंत देश आहे. जीवन जगण्यासाठी प्राथमिक गरजांची पूर्तता करून इतर आवश्यक गरजा भगवण्याची ऐपत ज्यांच्यामध्ये असते, त्यांना आपण 'मध्यमवर्गीय' असे म्हणतो आणि प्राथमिक गरजांसोबतच ऐच्छिक गरजा हे सहजासहजी पूर्ण करू शकतात, त्यांना आपण 'श्रीमंत' म्हणतो. परंतु, ज्यांना जगण्यासाठी आवश्यक असलेली किमानपातळी गाठता येत नाही त्यांना आपण 'गरीब' म्हणतो. विकसनशिल राष्ट्रांच्या तुलनेत अविकसित राष्ट्रांचे दरडोई उत्पन्न कमी असते. या तत्वाप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा जर विचार केला तर भारतीय नागरीक हे मोठ्या प्रमाणात ऐच्छिक गरजा भागवू शकत नाहीत. दरडोई उत्पन्नाचे प्रमाण हे कमी आहे. त्यातल्या त्यात वाढत्या लोकसंख्येमुळे दरडोई उत्पन्न हे विकसित देशांच्या तुलनेत फार कमी आहे.

भारतासारख्या विशाल देशामध्ये विकसित शहरे, अर्धविकसित शहरे, ग्रामिण भाग याचा पृथकरणात्मक अभ्यास करून दारिद्र्याचे प्रमाण ठरविणे गरजेचे आहे. शहरी भागातील व ग्रामिण भागातील लोकांच्या गरजा जरी वेगवेगळ्या असल्या तरी परिस्थितीनुरूप सारख्या आहेत. तरी, ग्रामिण भागांची किमान गरजांची किमान पातळी पूर्ण करणारी व्यक्ती ही शहरी भागातील व्यक्तींच्या तुलनेत गरीब आहे. त्यामुळे, शहरी व ग्रामिण अशा दोन भागात भारतीय दारिद्र्याची विभागणी होणे आवश्यक आहे.

२३ व्या शतकातही ५८% लोक हे 'दारिद्र्य' या संकल्पनेशी निगडित आहेत. अतिदुर्गम भाग, आदिवासी वस्त्या अशा ठिकाणी प्राथमिक गरजा भगवण्यासाठीच लोकांची धडपड चालू असते. एकिकडे भरमसाठ भौतिक सुविधांची उपलब्धता, परंतु ती भौतिक सुविधा उपभोगण्याची ऐपत नसते. म्हणजे 'दारिद्र्य' ही दारिद्र्याची नवी संकल्पना उदयास येत आहे. वैचारिक प्रगल्भता वाढीस लागल्यामुळे राहणीमानाच्या दर्जाविषयी मतमतांतरे बदलली आहेत. भारतासारख्या भांडवलशाहीकडे अधिक झुकलेल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पन्नाची अपेक्षा अधिक वाढली आहे आणि म्हणून या एकंदरीत बाबींचा परिपाक म्हणून दारिद्र्य संकल्पना ही अधिक रूदावली आहे. निर्वाहासाठी आवश्यक असणाऱ्या गरजा पूर्ण करणे जरी शक्य असले तरी दुय्यम गरजा पूर्ण करता न येणे असा एक गट आणि प्राथमिक गरजांचा पूर्ण करता न येणारा एक गट अशा दोन स्तरांवरती दारिद्र्याचे मुल्यमापण होणे गरजेचे आहे.

***दारिद्र्य निर्मुलनासाठीचे उपाय :-**

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून शासनाने ग्रामिण व शहरी भागासाठी अनेक उपाययोजना केल्या. उपाययोजनांची अंमलबजावणी पारदर्शी पध्दतीने राबविली न गेल्यामुळे दारिद्र्य निर्मूलनाबाबतीत अनेक अडसर निर्माण झाले आहेत. परंतु यावरती सातत्याने नवनवीन योजनांच्या माध्यमातून उपाय साधल्या जात आहेत. ते पुढील प्रमाणे आहेत.

१) राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता योजना :-

समाजातील मध्यम वर्गीयांना व दारिद्र्य प्रवर्गाला राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता योजनेचा खूप मोठा लाभ झाला. ही योजना १५ ऑगस्ट १९९५ ला सुरू करण्यात आली. या योजनेचे तीन भाग पाडण्यात आले. त्यात प्रामुख्याने राष्ट्रीय वृध्दत्व पेन्शन योजना, राष्ट्रीय परिवार लाभ योजना व राष्ट्रीय प्रसव लाभ योजना यांचा समावेश होतो.

२) सर्वप्रिय योजना :-

किमान गरजा पूर्ण करण्याची धडपड करणाऱ्या कुटुंबीयांसाठी सर्वप्रिय योजनेचा लाभ सर्वाधिक झाला. या योजने अंतर्गत स्वस्त धान्य दुकानातून धान्य विकती, धान्यासोबतच इतर अकरा प्रकारच्या जीवनावश्यक वस्तू उपलब्ध करून देण्यात येतात. ही योजना २१ जुलै २००० ला सुरू करण्यात आली.

३) शिक्षा सहयोग योजना :-

दारिद्र्य रेषे खालील कुटुंबातील इयत्ता ९ व व १२ वी मधील शिक्षण घेत असलेल्या मुला-मुलींना प्रतिमाह १०० रू. देण्यात येतात.

४) एकात्मिक ग्रामिण विकास कार्यक्रम :-

या योजने अंतर्गत दारिद्र्य रेषे खालील लोकांना आवश्यकतेनुसार अर्थसहाय्य व अल्प व्याजदराच्या माध्यमातून पैसा उपलब्ध करून दिला जातो.

५) प्रधानमंत्री ग्रामिण आवास योजना :-

ही योजना दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना घराची सुविधा देण्यासाठी तयार केली गेली आहे. इंदीरा आवास योजनेप्रमाणे ही योजना कार्य करते.

*** समारोप :-**

सर्वसाधारणपणे दारिद्र्य म्हणजे 'मुलभूत गरजा न भागविता येण्यासारखी परिस्थिती' अशी दारिद्र्याची व्याख्या केली जाते. व्यक्तीच्या किमान जीवनमानाच्या संकल्पनेशी संबंधीत असणारी ही व्याख्या आहे; परंतु किमान जीवनमानाची संकल्पना प्रत्येक देशानुसार बदलत जाणारी असते. प्रत्येक देशातील आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती

समान नसते. त्यामुळे दारिद्र्याची कल्पना देशानुसार वेगळी असते. मुलभूत गरजांच्या संदर्भातही विचारवंतांमध्ये एकवाक्यता नाही. काहींनी 'विशिष्ट देशात असणारे सर्वसाधारण सरासरी जीवनमान म्हणजे मुलभूत गरजा' असे म्हंटले तर काहींच्या मते, 'निर्वाहासाठी आवश्यक असणाऱ्या गरजा म्हणजे मुलभूत गरजा होत.' दारिद्र्य ही एक संकल्पना आहे. परंतु भारताच्या बाबत ही संकल्पना निरपेक्ष पध्दतीनेच मोजणे अधिक उचित ठरते. निरपेक्ष दारिद्र्य म्हणजे अशा प्रकारचे दारिद्र्य की, केवळ शारिरीक अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक असलेला कमीत कमी उपभोग खर्च करू न शकणे होय. देशातील लोकांना २२५० कॅलरीज इतकी उर्जा निर्माण होईल एवढे अन्न घ्यावे लागते. एवढे अन्न खरेदी करण्याइतपत लोकांचे उत्पन्न नसेल तर त्यां गरीब म्हंटले जाते.

*** संदर्भ :-**

- १) दत्त एवं सुन्दरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चन्द पब्लिकेशन.
- २) डॉ. देसा व डॉ. भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, सप्टेंबर २००६.
- ३) डॉ. वसुधा परोहित, भारतीय अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, जून २००८.
- ४) डॉ. यु. बी. कोडेवार, भारतीय अर्थव्यवस्था, चिन्मय प्रकाशन, जुलै २००३.
- ५) डॉ. स्मिता कोडेवार, अरूणा प्रकाशन, २० मे २०११.
- ६) डॉ. बी. डी. इंगळे, महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, अरूणा प्रकाशन, १९ ऑक्टोबर २००९.

भारतीय दारिद्र्य : उपाय योजना

प्रा. मुसळे एच. ए.

इतिहास विभाग

स्व. नितीन कला व विज्ञान महाविद्यालय, पाथरी

जि. परभणी

प्रस्तावना :-

दारिद्र्य ही सामाजिक प्रक्रिया आहे. दारिद्री व्यक्ती म्हणजे समाजातील अशा व्यक्ती ज्या दैनंदिन जीवनातील किमान उद्योगाच्या गोष्टी प्राप्त करण्यास असमर्थ असतात. सर्व अल्पविकसीत देशात जेथे दरडोई उत्पन्न कमी आहे व उत्पन्न विषमता मोठी आहे, तेथे दारिद्र्याची समस्या सर्वात मोठी आहे. भारतात आजही दारिद्र्याचा प्रश्न सर्वात मोठा आहे. भारतातील प्रचंड लोकसंख्या, रोजगार संधीचा अभाव दैववादी प्रवृत्ती इत्यादी कारणामुळे उत्पन्न समानता निर्यात करणे शक्य नसले तरी किमान जीवनस्तर पातळी टिकवता येणे प्रत्येक व्यक्तीला शक्य व्हावे एवढी अपेक्षा तरी पुर्ण होणे आवश्यक आहे. दारिद्र्यामुळे सामाजिक स्वास्थ्य बिघडून अनेक समस्या निर्माण होण्याची शक्यता असते त्यामुळेच या प्रश्नाकडे गंभीरतेने पाहणे आवश्यक आहे. जगातील सर्वच देशात कमी अधिक प्रमाणात दारिद्र्याचा प्रश्न भेडसावतो.

दारिद्र्य ही भारताच्या अर्थव्यवस्थेसमोरील एक ज्वलंत समस्या आहे. आर्थिक नियोजनाचा स्वीकार करून पन्नास वर्षांपेक्षा अधिक काळ लोटला असून देशातील २२ टक्क्यांपेक्षा अधिक लोकसंख्या दारिद्र्यात आहे. दारिद्र्याची संकल्पना विचारात घेताना निरपेक्ष दारिद्र्य आणि सापेक्ष दारिद्र्य या दोन संकल्पना विचारात घेणे आवश्यक आहे.

दारिद्र्याची व्याख्या स्थलपरत्वे, कालपरत्वे भिन्न-भिन्न असते. सर्वांसाठी होईल अशी व्याख्या अजून तरी तयार झालेली दिसत नाही. भारतामध्ये दारिद्र्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली जाते-

"जी व्यक्ती आपल्या मुलभूत गरजा भागविण्यापुरते सुद्धा उत्पन्न मिळवत नाही त्यांना दारिद्री असे म्हणतात."

दारिद्र्य निर्मुलन करण्यासाठी त्या देशात दारिद्र्य किती आहे, हे माहित असल्याशिवाय दारिद्र्य निर्मुलनाच्या विविध योजना आखता येणार नाहीत. त्यासाठी दारिद्र्याचे मोजमाप करणे आवश्यक आहे.

निरपेक्ष दारिद्र्य :-

दारिद्र्य ही अशी अवस्था आहे की, ज्या अवस्थेत समाजातील काही गटांना अन्न, वस्त्र आणि निवारा या किमान आवश्यक गरजा देखील पूर्ण करता येत नाहीत. किमान आवश्यक गरजांच्या परिमाणांचे चालू किमतीनुसार मुल्य वाढले जाते. एवढा किमान आवश्यक उपभोग खर्च करण्याएवढे उत्पन्न ज्यांच्याकडे नाही ते दारिद्र्यरेषेखाली आहेत असे मानले जाते.

सापेक्ष दारिद्र्य :-

उच्च उत्पन्न गटातील लोकसंख्येशी तुलना करता तळाच्या उत्पन्न गटातील लोकसंख्या दारिद्र्यात आहे असे समजले जाते. तेव्हा त्यास सापेक्ष दारिद्र्य असे म्हणतात.

भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या

अनुक्रमांक	वर्ष	एकूण संख्या (दशलक्ष)	प्रमाण/टक्केवारी
१	१९७३-७४	३२१	५४.९
२	१९७७-७८	३२९	५१.३
३	१९८३	३२३	४४.५
४	१९८७-८८	३०७	३८.९
५	१९९३-९४	३२०	३६.०
६	१९९९-००	२६०	२६.१
७	२०००-०१	२४०	२४.३
८	२०११-१२	२२०	२१.९

अशाप्रकारे भारतातील दारिद्र्य हे राहिलेले आहे. दारिद्र्य निर्मुलन करण्यासाठी शासनाने विविध उपाय योजना आखलेल्या आहेत व या माध्यमातून दारिद्र्य कमी करण्याचा प्रयत्न केलेला असल्याचे दिसून येत आहे.

दारिद्र्य निर्मुलनासाठी उपाययोजना :-

अर्थव्यवस्थेतील एक गुंतागुंतीची समस्या म्हणून दारिद्र्याचा उल्लेख करण्यात येतो. लोकसंख्या नियंत्रण, कृषिउद्योगाचा विकास, आर्थिक विषमतेचे निर्मुलन, दारिद्र्य आणि बेकारी निर्मुलन कार्यक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी या उपायांद्वारे दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करणे शक्य असते. केंद्र सरकारने विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगणाऱ्यांना शिक्षण, आरोग्य, निवारा इत्यादींची उपलब्धता करून देण्याचा प्रयत्न केला. ज्यामुळे त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारू शकेल. आर्थिक विकासाची प्रक्रीया गतीमान करणे हा अत्यंत प्रभावी उपाय दारिद्र्यनिर्मुलनांच्या संदर्भात सांगता येईल. पंचायत राजसंस्थानाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात दारिद्र्य निर्मुलनाच्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

दारिद्र्य निर्मुलनासाठी प्रामुख्याने दोन बाजूने प्रयत्न केले जातात. (१) दारिद्र्य निर्माण होणाऱ्या कारणांवर प्रत्यक्ष परिणामकारक उपाययोजना करणे म्हणजेच दारिद्र्य निर्माण होऊ नये यासाठी उपाय योजना करणे. (२) असलेल्या दारिद्र्याची तीव्रता कमी करणे. यात सरकार वेगवेगळ्या दारिद्र्य योजनांच्या माध्यमातून दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींना मदत करते व त्यांना उत्पन्न वाढवण्यासाठी साधनांची उपलब्धता करून देते. या सर्व उपाययोजना खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१) आर्थिक विकासात वाढ :

आर्थिक विकासात वाढ झाली की आपोआपच दारिद्र्याची तीव्रताही कमी होते, कारण विकासासोबतच रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण होत असतात. औद्योगिक कारणामुळे उत्पन्नात वाढ झाल्याने क्रयशक्ती वाढून इतर उद्योगांना चालना मिळते. शेती क्षेत्राचाही विकास होण्यास मदत मिळते. याचा फायदा कमी उत्पन्न गटातील लोकांनाही होतो. त्यातून दारिद्र्य निर्मुलनास मदत होते.

२) सार्वजनिक कामे :

रस्ते बांधणी, प्रशासकीय इमारती, आरोग्य केंद्रे, ग्रामीण विद्युतीकरण, पुर नियंत्रण व मृदा संधारण यांसारखी कार्ये सरकारने हाती घेतल्यास त्या माध्यमातून रोजगार संधीची उपलब्धता होते. त्यातून कृषि व औद्योगिक क्षेत्रालाही मदत मिळत असल्याने दारिद्र्य कमी होण्यास मदत होते.^६

३) लोकसंख्या वृद्धी नियंत्रीत करणे :

मुलगा जन्माला येईपर्यंत वाट पाहणे हे सर्वसामान्य भारतीयांचे वर्तन आजच्या विज्ञान युगाला साजेसे नाही. म्हणून लोकसंख्या नियंत्रीत करण्याची एक सर्वसंमत तयारी करण्याची वेळ आली आहे. निवडणुकीपुरते दोन अपत्य हे धोरण अमलात आणले आहे परंतु हे धोरण सर्व स्तरावर लागू व्हायला पाहिजे. हा दारिद्र्य निर्मुलनासाठी उत्तम उपाय आहे.

४) दारिद्र्य निवारण्याच्या विविध शासकीय योजना

१. शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दराने कर्जपुरवठा करणे - लहान शेतकरी विकास संस्था सिमांत शेतकरी आणि शेत मंजूर विकास संस्था लहान व सिमांत शेतकऱ्यांना आधुनिक पद्धतीने शेती करण्यासाठी सवलतीच्या दराने कर्जपुरवठा व आर्थिक मदत देण्यासाठी सरकारने या संस्था सुरू केल्या आहेत.
२. एकात्मिक ग्रामिण विकास कार्यक्रम - ग्रामिण विकासाचे सर्व कार्यक्रम एका छत्राखाली आणण्याच्या कल्पनेतून १९७७-७८ मध्ये प्रत्यक्षदर्शक प्रकल्प म्हणून सुरू केलेला हा कार्यक्रम २ आक्टोबर १९८० पासून संपूर्ण देशात लागू करण्यात आला. या कार्यक्रमांतर्गत उत्पादन जीवन खरेदी करण्यासाठी दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना सवलतीच्या दराने कर्ज आणि आर्थिक मदत दिली जाणार होती.
३. स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयं-रोजगार योजना - एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, ट्रायसेम व ग्रामीण कारागीरांना सुधारीत अवजारे पुरविण्याचा कार्यक्रम ग्रामकल्याण योजना आणि दशलक्ष विहीरी योजना यांच्याएवजी सरकारने १ एप्रिल १९९९ रोजी ग्रामिण भागातील गरीबांच्या उत्पन्नात सुधारणा करण्यासाठी 'स्वर्णजयंती ग्राम स्वयं-रोजगार योजना' सुरू करण्यात आली. २०००-२००१ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात या योजनेवर १,००० कोटी रुपये खर्च करण्यासाठी तरतुद होती.

४. इंदिरा महीला योजना - गरीब स्त्रियांच्या कल्याणासाठी २० ऑगस्ट १९९५ रोजी इंदिरा महीला योजना सुरू करण्यात आली होती. या योजनेमुळे स्त्रियांचे हक्क वाढविण्यासाठी मदत होईल हा सरकारचा हेतू होता. त्यातून दारिद्र्य निर्मूलन होईल असे सरकारला वाटत होते.
५. प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना - इ.स.२०००-२००१ मध्ये सुरू केलेल्या 'प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजने' अंतर्गत खेड्यातील गरीबाना पिण्याचे पाणी, मोफत आरोग्य सेवा राहण्यासाठी घरे आणि शिक्षण दिले जाणार होते व दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना घराची सुविधा देण्यात येणार होती.
६. वाल्मिकी आंबेडकर आवास योजना - २ डिसेंबर २००१ ला ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेचा उद्देश गलीच्छ वस्तीत राहणाऱ्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबाना घराची उपलब्धता करून देणे हा आहे.
७. सामुहिक विमा योजना - या योजनेअंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींना विमा योजना पुरविली जाते. या योजनेनुसार ५००० रु. विमा संरक्षण दिले जाते. विमा हप्त्याची रक्कम केंद्र व राज्य सरकार अर्धी-अर्धी देते.

सारांश -

भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण २२ टक्क्यांहून अधिक आहे. दारिद्र्य कमी व्हावे म्हणून सरकारने अनेक योजना आमलात आणल्या आहेत. परंतु या योजनेचा लाभ खरोखरच लाभार्थ्यांपर्यंत किती प्रमाणात जातो याचा अभ्यास करण्याची गरज आहे. वेगवेगळ्या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना दलालाकडून कामे करून घ्यावी लागतात. त्यामुळे त्यांना फार त्रास होतो. भारतातील दारिद्र्य कमी करावयाचे असेल तर सरकारला अमुलाग्र बदल घडवून आणावे लागतील. गरिबांच्या हितासाठी देशातील संपत्तीचे व उत्पन्नाचे पुनर्वितरण होणे आवश्यक आहे. भारतातील काळा पैसा परकीय देशातून भारतात आणणे जरूरीचे आहे. त्या पैशातून भारतातील दारिद्र्य व गरीबी कमी होण्यात बरीच मदत होईल. या करीता सरकारच्या तीव्र राजकीय इच्छेची गरज आहे, परंतु स्वतःच्या फायद्यासाठी राजकीय पक्ष याकडे गांभीर्याने पाहत नाहीत असे दिसून येते.

संदर्भ :-

७. डॉ. सो. स्मिता कोडेवार-कोटलवार - भारतीय अर्थव्यवस्था, अरूणा प्रकाशन, लातूर २०११
पृष्ठ क्र. ४२, ४३
८. कै. डॉ. स.श्री.मु.देसाई - भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन,
डॉ. सौ. निर्मल भालेराव शिवाजी नगर, पुणे पृष्ठ क्र. ४.२५, ४.२७
९. डॉ. वसुधा पुरोहीत - भारतीय अर्थव्यवस्था,
विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद पृष्ठ ३१, ५३, ३७

भारतीय समाजव्यवस्थेत दारिद्र्य : एक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन

प्रदीप नरसिंग कांबळे
संशोधक विद्यार्थी
समाजशास्त्र विभाग
डॉ.बा.आं.म.वि. औरंगाबाद

प्रा. मधुकर चाटसे
विभाग प्रमुख
समाजशास्त्र विभाग,
राजर्षी शाहू कला व विज्ञान
महाविद्यालय, वाळुज, ता.गंगापूर,
जि. औरंगाबाद

प्रस्तावना :

समाजशास्त्राच्या अध्ययनात आर्थिक क्रियांचा अभ्यास केला जातो. कारण सामाजिक जीवनाचे आर्थिक व इतर पैलुंची घनिष्ठता एक-दुसऱ्यांशी जोडलेली आहे. मानवी समाजाच्या अध्ययनात सामाजिक व्यवस्थांचे अध्ययन महत्त्वपूर्ण घटक आहे. सामाजिक व्यवस्था आणि त्या मधील परस्पर संबंध हा सामाजिकशास्त्र अध्ययनाचा मुख्यतः अभ्यास विषय आहे. पारंपारिक व आधुनिक अशा दोन्ही प्रकारच्या समाजात सामाजिक व्यवस्थेचे योगदान अन्यथा साधारण आहे. यावरून मानवी समाज व्यवस्था यांच्यात प्रकार्यात्मक संबंध (Functional Relationship) असल्याचे दिसून येते. विविध प्रकारच्या सामाजिक गरजांची पूर्तता हे उद्दिष्ट आहे. हे उद्दिष्टे साध्य होण्या करिता सामाजिक व्यवस्थेला विविध कार्ये पार पाडावी लागतात.

संशोधन उद्दिष्टे

१. समाजशास्त्रीय अध्ययनात आर्थिक या घटक व्यवस्थेला अभ्यासणे.
२. दारिद्र्य रेषे खाली (BPL) संकल्पना अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंधनासाठी द्वितीय तथ्य साधन सामुग्रीवर आधारित असून यात संदर्भग्रंथ, शासकीय- अशासकीय, मासिके, नियतकालिक, वृत्तपत्रे इत्यादींच्या माध्यमातून संकुलन करून तथ्याचे विश्लेषण केले आहे. या सर्व संशोधन पध्दतीला वर्णनात्मक संशोधन आराखडा म्हणतात. या विश्लेषणातून संशोधन विषयाचे स्वरूप व उद्दिष्टे अभ्यासले आहे.

१. सामाजिक व्यवस्थेत 'अर्थ' घटक:

"सामाजिक व्यवस्था म्हणजे काही मूलभूत मानवी गरजा भागविण्याचे संघटित आणि प्रस्थापित मार्ग होत." ^१ असे मत ऑगन आणि निमकॉफ म्हणतात. "समाजाची व व्यक्तीची सर्व साधारण गरजा पूर्ण करण्याच्या हेतूने एकत्रित करण्यात आलेल्या संस्थीकृत सामाजिक संबंधाचा स्थिर अशा समुच्यास सामाजिक व्यवस्था असे म्हणतात." ^२ वरिल सामाजिक व्यवस्थेच्या व्याख्यावरून असे स्पष्ट होते की समाज व्यवस्थेत विवाह, कुटूंब, धर्म, राज्य, शिक्षण व अर्थ या समाज व्यावस्थेत महत्त्वपूर्ण घटक आहेत या मूलभूत सामाजिक व्यवस्थाद्वारे समाजातील महत्त्वाची कार्ये पार पाडली जातात. आपले जीवन निर्वाहा विषयक विविध गरजा पार पाडताना व्यक्तीना आर्थिक कृती करणे अपरिहार्य ठरते. आर्थिक कृती करण्याचे निश्चित अशा कार्यपध्दती समाजात विकसित होतात व स्थिरीकृत होतात अशा स्थिरीकृत कार्य पध्दतीनाथ आर्थिक व्यवस्था म्हणून अर्थ व्यवस्थेतील एक पायाभूत सामाजिक व्यवस्था म्हणून अर्थ व्यवस्थेचा अभ्यासणे हा समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा हेतू आहे. "आर्थिक विकास म्हणजे दारिद्र्याचे निर्मूलन, राष्ट्रीय संपत्तीमध्ये वृद्धी आणि संपत्तीचा वाटा प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोहचविणे असा व्यापक अर्थ आहे" ^३

कार्ल मार्क्स यांच्या मते " अर्थव्यवस्था ही उत्पादनाची साधने, पद्धती व संबंध या तिन्ही घटकातून निर्माण व संस्कृती या उपव्यवस्थांवर अवलंबून असतात. अर्थव्यवस्थेत बदल झाला तर इतर व्यवस्था व एकुण समाज व्यवस्थेतच परिवर्तन होते." ^४ वरील मार्क्स यांच्या विवेचना वरून असे अध्ययन होते की, समाजाचा मूळाधार आर्थिक व्यवस्था आहे. त्याच्या सभोवतालची संपूर्ण समाज व्यवस्था केंद्रित झालेली दिसते. समाजव्यवस्थेचा एक आवश्यक भाग म्हणून किंवा समाज व्यवस्थेतील एक पायाभूत सामाजिक व्यवस्था म्हणून अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे हे समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा हेतू आहे.

समाजशास्त्रीय विचारवंतांच्या विवेचनावरून असे स्पष्ट होते, कोणत्याही मानवी समाजात आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी व्यक्तीच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करणे आवश्यक असते. अर्थव्यवस्था म्हणजे जीवनाश्यक वस्तू व सेवा यांचे उत्पादन व वितरण हे कार्ये घडवून आणणारी व्यवस्था होय. म्हणूनच अर्थव्यवस्था ही मानवी समाजाची एक प्रकार्यात्मक उपव्यवस्था आहे.

२) 'दारिद्र्य रेषे खाली (BPL):

'दारिद्र्य' म्हणजे काय ? दारिद्र्याचा विचार आपणास सामाजिक स्तर रचनेतील तळागाळाच्या लोकांच्या संदर्भात करावा लागतो. समाजाच्या उच्च व मध्यम वर्गाच्या तुलनेत गरिब किंवा दारिद्री लोक अनेक गोष्टीपासून वंचित असतात. सकस अन्न किंवा आहार, शिक्षण, राहण्याचे ठिकाणी अस्वच्छता, प्रतिष्ठा प्राप्त रोजगारा पासून दारिद्री लोक वंचित असतात. यांच्या जवळ सत्ता आणि प्रभाव टाकण्याची क्षमता फारच दुर्बळ असते.

सामान्यपणे ज्यांना जीवनावश्यक अशा मूलभूत गरजा देखिल पूर्ण करता येत नाही अशांचा अंतर्भाव गरिब किंवा दारिद्र्य लोकांमध्ये केला जातो. दारिद्र्याच्या अनेक व्याख्या किमान प्रतीचे जीवन किंवा चांगल्या प्रतीचे जीवन यांच्या संदर्भात केल्या जातात.

दारिद्र्याची व्याख्या करताना पुढील तीन स्थितींचा उपयोग केला जातो. १) एका व्यक्तीला जिवंत राहण्यासाठी किती पैसा पाहिजे २) निम्नतम राहणीमानाचा स्तर एका विशिष्ट काळातील व गावातील प्रचलित जीवनस्तर ३) समाजातील व्यक्तींची श्रीमंती आणि गरिबी यांची तुलना करणे या तीन स्थितीपैकी पहिल्या दोन स्थितीचा विचार करून केलेली दारिद्र्याची व्याख्या ही प्रामुख्याने आर्थिक संकल्पनांना महत्त्व देणारी असते. तिसऱ्या स्थितीमध्ये सापेक्षता

किंवा तुलनात्मक आणि असमानता या दृष्टीकोनाला महत्त्व दिले आहे. यामुळे सापेक्षता आणि असमानता यांना महत्त्व देवून मांडलेली दारिद्र्याची संकल्पना ही समाजशास्त्रीय अर्थ स्पष्ट करणारी ठरते.

अ) आर्थिक दृष्टीकोन :

दारिद्र्याची संकल्पना स्पष्ट करताना एका व्यक्तीला जीवंत राहण्यासाठी किती पैसा लागतो? किंवा एका व्यक्तीला किमान किती उष्मांकांची (कॅलरीज) गरज असते हे स्पष्ट करण्यावर भर दिला जातो. हा आशय व्यक्त करण्यासाठी दारिद्र्यरेषेची संकल्पना मांडली जाते. सैद्धांतिक दृष्टीने " दारिद्र्यरेषा निश्चित करण्यासाठी आरोग्यसाठी आवश्यक प्रचलित स्तर, कार्यक्षमता, मुलांचे संगोपन, सामाजिक सहभाग, आत्मसन्मानाचे रक्षण या सर्व मुद्दांचा आधार घेतला जातो" ^५ व्यावहारिक दृष्टीकोन दारिद्र्यरेषा निश्चित करण्यासाठी एका व्यक्तीसाठी किमान कॅलरी किंवा पैसे किती आवश्यक आहेत याचा विचार केला जातो. " ग्रामीण क्षेत्रात प्रतिव्यक्ती २४०० कॅलरी प्रतिदिन शहरी क्षेत्रात प्रति व्यक्ती २१०० कॅलरी च्या हिशोबाने अन्न मिळत नाही असे सर्वच दारिद्र्य रेषेखाली (BPL) येतात " ^६ असे मत पंचवार्षिक योजनाच्या माध्यमातून निदर्शनास आले होते.

भारतातील दारिद्र्याच्या संदर्भात ज्या व्याख्या करण्यात आलेल्या आहेत त्यामध्ये व्यक्तीच्या जीवनाच्या सामान्य पातळी ऐवजी जीवनाच्या किमान पातळीवर प्रामुख्याने भर देण्यात आला. विभिन्न पद्धतीचा अवलंब करून दारिद्र्याचे प्रमाण शोधण्याचा अभ्यास आढळतो. १९७० च्या दशकात मिन्हास, जैन आणि तेंडूलकर यांनी ' ऑफिसियल' मॅथेडॉलॉजी' आधाराला विरोध करून योजना आयोगाच्या दृष्टीने दारिद्र्य रेषेप्रमाणे कमी करणे मुख्यतः उद्दिष्टे होते.

" भारत सरकार त्या योजना आयोगाद्वारे सुरेश तेंडूलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली ३७.२% दारिद्र्यरेषे खाली येतात तर अर्जुन सेन गुप्ता समितीद्वारे ७७% लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली येते तर एन.सी. सक्सेना यांच्या अध्यक्षतेखाली ५०% एवढी लोकसंख्या येते." ^७ अशा आशयाची आकडेवारी आज अध्ययनात आढळते. वरील आकडेवारीतून एकवाक्यता आढळत नाही.

ब) समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून :

दारिद्र्याची संकल्पना स्पष्ट करताना असमानता आणि तुलनात्मकता या घटकांवर भर दिला जातो. निम्न आर्थिक परिस्थितीत राहणाऱ्या लोकांची समाजातील अन्य लोकांशी तुलना केली जाते. यादृष्टीने दारिद्र्य म्हणजे, " प्रत्येक समाजास अनुरूप अशा किमान राहणीनामाच्या दर्जापेक्षा कमी स्थितीत राहणे होय." ^८ मिलर आणि रोवी यांच्या मते सामाजिक दृष्टीकोनातून दारिद्र्य म्हणजे स्पष्ट स्वरूपात असमानता होय. दारिद्र्य लोकांची जीवनस्थिती व जीवंत राहण्याची संभाव्यता यांच्यावर उत्पनातील विषमतेमुळे पडणारा प्रभाव कोणता हे सामाजिक दृष्टीकोनातून मांडलेल्या अर्थातून स्पष्ट होते. मायकेल हॅरिंग्टन यांच्या मते " दारिद्र्य म्हणजे अन्न, निवारा, आरोग्य, शिक्षण व मनोरंजन यांच्या एका किमान स्तरापासून वंचित असण्याची स्थिती होय " ^९ समाजशास्त्रीय दृष्टीने दारिद्र्य हे एक दुष्टचक्र आहे किंवा निर्धन व्यक्ती दुष्ट चक्रात अडकलेला आढळतो. दारिद्र्यामुळे त्या व्यक्तीला अस्वच्छ व गलिच्छ वस्तीत राहणे, अपुरे शिक्षण, विशेष कौशल्याचा अभाव इत्यादी कारणामुळे त्यांचे मासिक उत्पन्न कमी असते. अपुरे उत्पन्न असल्यामुळे ती व्यक्ती आपल्या अपत्यांना चांगले दर्जेदार शिक्षण देवू शकत नाही अशा स्थितीत दारिद्र्याचे दुष्टचक्र सातत्याने चालू राहते.

सारांश :

सामाजिक व्यवस्थेत 'अर्थव्यवस्था' ही महत्त्वपूर्ण व्यवस्था असून इतर व्यवस्थांवर परिणाम कारक असून समाजव्यवस्थेच्या इतर घटकांवर अवलंबून असल्याचे संबंध अध्ययनावरून अध्ययन होते. दारिद्र्याची निकषात एक वाक्यता जरी नसली तरी मानवतावादी विचारातून मानवाला सुसंगत जीवन जगण्याचे अधिकार आणि त्यास त्याचा विकासात्मक कौशल्य प्रभाव असणे आवश्यक आहे त्याचे दारिद्र्य दुष्ट चक्र नष्ट करता येवू शकते. दारिद्र्य निर्मूलना करीता लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण, श्रम रोजगार व समान वेतन, काळयाधनाची समाप्ती करणे तसेच शासकीय योजनांची अंमलबजावणी प्रत्यक्ष सक्रिय शासकीय प्रणाली वस्तुनिष्ठ करावी जेणेकरून दारिद्र्याचे दुष्टचक्राचे रूपांतर सुष्टचक्रात होईल. विभिन्न समिती व नियोजन आयोगा कडून दारिद्र्यरेषेखाली (BPL) व्यक्तीना थेट दारिद्र्यानिर्मूलनातून सर्वसमावेशक विकासात्मक धोरण प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करून दारिद्र्यात नष्ट करता येवू शकते.

संदर्भग्रंथसूची :

१. साळुंके, सर्जेराव. २००६. समाजशास्त्रीय मूलभूत संकल्पना, पुणे; नरेंद्र प्रकाशन.
१०. भोइटे, उत्तम व बोबडे , प्रकाश. दुसरी आवृत्ती १९९४. सामाजिक संस्था. औरंगाबाद ; विद्या बुक पब्लिशर्स.
११. कुंभार, नागोराव. मार्च १९९०. ग्रामीण विकास समस्या व उपाय. लातूर ; प्रबोधन प्रकाशन.
१२. दोषी, एस.एल. व त्रिवेदी, एम.एस. २००५. उच्चतर समाजशास्त्रीय सिद्धांत, जयपूर एवं दिल्ली ; रावत पब्लिकेशन्स.
१३. लोटे, रा.ज. तिसरी आवृत्ती जुलै १९९७. भारतातील सामाजिक समस्या. नागपूर; पिंपळापुरे अॅण्ड कं.पब्लिशर्स.
१४. कुमार, संजय (संपा). १० वी आवृत्ती २००३. भारतीय अर्थव्यवस्था का संक्षिप्त परिचय. दिल्ली;-११००१६; जवाहर पब्लिशर्स अॅण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स.
१५. ओझा, एन.एन.जून-२०१०. सिविल सर्विसेज क्रॉनिकल. दिल्ली -११००१६; क्रॉनिकल पब्लिकेशन्स प्रा.लि. (मासिक)
१६. उपरोक्त लोटे. जुलै -१९९७. भारतातील सामाजिक समस्या.
१७. कित्ता
१८. भांडारकर, पु.ल.१९८७. सामाजिक संशोधन पद्धती. नागपूर ; महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
१९. आहुजा ,राम २००४. सामाजिक अनुसंधान. जयपूर एवं दिल्ली; रावत पब्लिकेशन्स.
२०. खैरनार, दिलिप. सप्टेंबर २००४, आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या. औरंगाबाद ; चिन्मय प्रकाशन.

दारिद्र्य : एक संरचनात्मक समस्या (Poverty: A Structural Problem)

प्रा. डॉ. नानासाहेब पाटील

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

माधवराव पाटील महाविद्यालय पालम

ता. पालम जि. परभणी.

प्रस्तावना :-

भारतीय समाजाचे अध्ययन करतांना त्याच्या Structural Aspect संरचनात्मक बाजूचा विचार करणे क्रमपत्र ठरते. प्रामुख्याने समस्या ही व्यवस्था व कार्यपध्दती यातील मुल्यात्मक परिवर्तनातील भेदांच्या विचाराने निर्माण होते. त्यामुळे समस्येचा अभ्यास करतांना त्या बाबींचा विचार होणे आवश्यक ठरते. भारतीय समाजाच्या विकास विषयक बाबींचा अभ्यास करतांना त्यातील प्रमुख समस्या/आडथळे यांचा विचार करतांना प्रामुख्याने दारिद्र्य, बेरोजगारी सामाजिक आर्थिक विषमता, बेरोजगारी विकासाचा कायदेशीर असमतोल, शेतीची अल्प उत्पादकता, कृषी क्षेत्रातील उत्पादनाची अनिश्चितता, कुपोषण आणि बालमृत्यू, राजकीय क्षेत्रातील वाढता भ्रष्टाचार व गुन्हेगारी यांचा अभ्यास भारतीय समाजाच्या विकासातील आडसर/समस्या या दृष्टिने करणे आवश्यक ठरते.

या पैकीच समाज विकासातील एक प्रमुख समस्या म्हणून दारिद्र्याचा एक संरचनात्मक समस्या म्हणून सातत्याने समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र व्यापक दृष्टीने चिंतन करत आहे.

दारिद्र्याची संकल्पना :-

जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार जगात विकसनशिल देशात २००१ च्या जनगणना अहवालानुसार ५०० दशलक्ष माणसे गरीब आहेत त्यापैकी ८५ टक्के माणसे ही पराकोटीच्या दारिद्र्यात जीवन जगतात. अशिया खंडात गरीबाचा प्रचंड प्रश्न आहे रोजगारासाठी खेड्यातून शहराकडे स्थलांतर केले जात आहे. त्यामुळे शहरात लोकसंख्या वाढ होत आहे वाढत्या लोकसंख्येत श्रम आणि अर्थ व्यवस्था सामावून घेऊ शकत नाही त्यामुळे विकासाचा वेग मंदावतो. बेरोजगारीने दारिद्र्य वाढते त्याबरोबर आरोग्य अहार, शिक्षण, निवास या किमान गरजांची पूर्तता होत नाही तर श्रीमंत, गरीब यातील दरी अधिक वाढत जाते.

दारिद्र्य किंवा गरीब कोण (Who is Poor) :-

गरीबात ग्रामीण कृषी मजूर, अल्पभूधारक शेतकरी, कारागीर, खेड्यातून शहराकडे स्थलांतरीत झालेले शेतमजूर, फेरीवाले, भंगार गोळा करणारे, हातगाडीवाले, मोलकरीन इत्यादींचा गरीबीत समावेश होतो. ज्या व्यक्तींची अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण या मुलभूत गरजांची पूर्तता करण्याची क्षमता नसते तो दारिद्र्य किंवा गरीब होय. ज्यास किमान पातळीवर जीवन जगता येत नाही किमान निर्वाह पातळीवर जीवन जगता येत नाही निर्वाह पातळी आणि राहणीमानाखाली जीवन जगणारे लोक गरीब होत.

सन २०००-२००१ च्या जागतिक विकास अहवालात “सुस्थितीपासून संपूर्णपणे वंचित असणे म्हणजे दारिद्र्य होय”

अमर्त्य सेन यांच्या मते “एखाद्या व्यक्तीला त्याने जोपासलेल्या मुल्यांप्रमाणे संपूर्णपणे वंचीत असणे म्हणजे दारिद्र्य होय.” जागतिक बँकेने मानसी दर दिवशी एक डॉलर पेक्षा कमी उत्पन्न मिळवणाऱ्या व्यक्ती म्हणजे दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्ती होय. किमान गरजा आणि प्रभावी मागणीच्या अंदाजासाठी १९८०-८५ मध्ये नेमलेल्या तज्ञ गटाने ग्रामीण भागासाठी दररोज प्रतिव्यक्ती किमान २४०० कॅलरीज मिळविण्यासाठी लागणारे अन्न मिळविणे अशक्य म्हणजे दारिद्र्य होय. **दारिद्र्याचे सिध्दांत (Theories of Poverty) :-**

दारिद्र्याचे सिध्दांत माल्थस, कार्ल मार्क्स आणि लेवीस यांनी सांगितले आहेत.

१. **माल्थसचा सिध्दांत :-** माल्थसच्या लोकसंख्या विषयक सिध्दांतात म्हणतो लोकसंख्या सातत्याने वाढत असते व त्यामुळे दारिद्र्यात वाढ होते कारण आवश्यक गरजांची पूर्तता होत नाही लोकसंख्या १,२,४,८,१६,६४,१२८ अशा भूमिती पध्दतीने वाढते आणि उत्पादनाची साधने १,२,३,४,५,६,७,८ अशा गणिती पध्दतीने वाढतात. यामुळे उत्पादनाच्या साधनाच्या प्रमाणात लोकसंख्या २५ वर्षात दुप्पट वाढते. परिणामी लोक अन्नाचे संतुलन बिघडते वाढत्या लोकसंख्येने वाढती अन्न, धान्याची मागणी पूर्ण करणे शक्य होत नाही परिणामी दारिद्र्यात वाढ होते. दारिद्र्य अशांतीचे कारण ठरते परिणामी शासनास लोकसंख्या नियंत्रणाचे कठोर उपाय व त्याची अमलबजावणी करणे भाग पडते. व निर्वाहची साधने वाढवणे गरजेचे ठरते

२. **कार्ल मार्क्स :-** कार्ल मार्क्स भांडवलशाही उत्पादन व्यवस्था दारिद्र्याचे कारण सांगतो श्रमीक भांडवलदाराकरता श्रम करतो कारण त्याच्याकडे उत्पादनाची साधने नसतात. भांडवलदार श्रमचा पूर्ण मोबदला देत नाहीत त्यांचा नफा अतिरिक्त मुल्यांदारे

(Surplus Value) श्रमीकांच्या शोषणातून वाढतो व श्रमीकांचे दारिद्र्य वाढत जाते.

३. **हेन्री जॉर्ज लेवीस :-** हेन्री जॉर्जच्या मताप्रमाणे दारिद्र्याचे प्रमुख कारण जमीनीवर खाजगी मालक आणि एकाधिकार आहे. शहरात फुटाने जमीनीची किंमत उरते. जमीनीच्या फुटाच्या मापनाने विषमता स्पष्ट होते. शहरात काही व्यक्तीकडे भरपूर इमारती असतात जमीन, प्लॉट्स असतात त्यामुळे अधिक भाडे (Rent) घेतात चढ्या भावाने प्लॉट विक्री करतात तर ग्रामीण भागात जमीनदार अतिरिक्त खंड घेतात त्याद्वारे कुळांचे उत्पन्न हडप करतात. लेवीसने (Poverty and Progress) या ग्रंथात खेड्यात आणि शहरात जमीनीच्या खाजगी मालकीमुळे दारिद्र्य अस्तित्वात येऊन समाजात सामाजिक स्तर निर्माण होतात असे सांगितले.

दारिद्र्याची कारण मिमांसा :-

गिलीन आणि गिलीन ने दारिद्र्याची ५ कारणे सांगितली आहेत

१. व्यक्तीची अपात्रता
२. प्रतिकूल भौगोलिक स्थिती
३. आर्थिक कारणे
४. सामाजिक संघटनात्मक दोष
५. युध्द

या शिवाय दारिद्र्याची काही महत्त्वाची कारणे

१. आर्थिक कारणे

आर्थिक कारणात संपत्तीचे असमान वितरण, भांडवलाचा अभाव, तेजीमंदी, बेकारी, बचतीचा अभाव, अपर्याप्त विकास, अनुत्पादक गुंतवणूक, शेतीवर अतिरिक्त लोकसंख्येचा भार, दोषयुक्त भूधारणा, अपूरे उत्पादन, कृषी साधनांचा अभाव, पारंपारीक कृषी पध्दती, कृषी बेकारी, कृषी उत्पादनावरील प्रक्रिया उद्योगांचा अभाव.

कृषी विषयक कारणे :- डॉ. दांडेकर यांनी दारिद्र्य आणि कृषी विषयक कारणांचा भारतातील दारिद्र्य या ग्रंथात आढावा घेतांना ग्रामीण भागात उत्पादक साधने आणि कौशल्य नाहीत. ग्रामीण भागात दारिद्र्य मुक्तीची प्रेरणा नाही तसेच भूमीहीन

मजूर, वेटबिगार, अनुसुचित जाती जामातीचे पिढ्यांन पिढ्या दारिद्र्य आहे. शेती व्यतिरीक्त अन्य रोजगाराच्या संधी नाहीत, कृषी तंत्रे, साधने, पशुधन, ओलीताच्या सुविधांचा अभाव व जमीनीचे लहान लहान विखुरलेले तुकडे.

भारतात ६७ टक्के लोक शेती करतात परंतु कृषीची विपन्नावस्था आहे.

जमीनीवर भार ६७ टक्के लोकसंख्या शेती करीत असतांना सुध्दा शेती उत्पादन व लोकसंख्या यात अपर्याप्तता निर्माण होत आहेत. अधुनिक तंत्राच्या वापराचा अभाव आहे.

उत्तर प्रदेशासारख्या राज्यात ८१ टक्के क्षेत्रफळ ५ एकराहून कमी आहे. पश्चिम बंगाल, ओरीसा, आसाम, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश या राज्यात जमीन मालक व मजूर यात प्रचंड सामाजिक व आर्थिक विषमता आहे.

आर्थिक मंदी, चलन वाढ (Economic Deficiency and Inflation):-

आर्थिक मंदीने उद्योग, वाणिज्य व्यापारात घसरण होते. कारखाने बंद पडतात, कामगारावर बेकारीची कुऱ्हाड येते, कापड गिरण्या, साखर कारखाने व इतर उद्योग अतिरीक्त उत्पादनामुळे कामगार कपात करतात. चलनवाढीच्या दबावानेही दारिद्र्यात वाढ होते १९६०-६१ मध्ये किंमतीचा निर्देशांक १६५.४ टक्के होता, १९७३-७४ मध्ये ५ वर्षात ७० टक्के वाढला. १९८९-९० मध्ये त्यात प्रचंड वाढ झाली. १९९१ मध्ये ७०२ इतका निर्देशांक होता व रूपयाचे मुल्य ८.२८ पैसे इतके कमी झाले.

असमान वितरण, उत्पन्न व संपत्तीत विषमता :-

भारतात संपत्तीत विषमता आहे १० टक्के लोकांकडे ५७ टक्के संपत्ती आहे. उच्च स्तरातील ३० टक्के लोकांकडे ८८ टक्के संपत्ती आहे तर कनिष्ठ वर्गातील ३० टक्के लोकांकडे १ टक्का संपत्ती आहे. काही निवडक भांडवलशाही घराण्याकडे संपत्ती केंद्रीत झाली आहे. उत्पादनात वाढ होत असतांना विकासाचा दर उंचावत असतांना मानवाचा पोर्शीदा कृषी प्रदान भारता सारख्या देशात शेतकरी शेत मजूर व ग्रामीण भागातील समाजात दारिद्र्य वाढत आहे व मानवी विकासाचा निर्देशांक हा समाधानकारक नाही.

दारिद्र्याच्या निराकरणासाठी उपाय :-

दारिद्र्यामुळे देशाची अंतरराष्ट्रीय प्रतिमा मलीन होते भारतीय अर्थ व्यवस्थेत नजीकच्या काही वर्षात अमेरिकेसारखी महा सत्ता बनण्याची क्षमता आहे परंतु दारिद्र्य संपूर्णपणे नष्ट केल्याशिवाय महासत्तेची स्वप्ने पूर्ण होणार नाहीत. दारिद्र्य संपविण्यासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतसरकारने अनेक उपाय योजना केल्या आहेत परंतु त्या योजनांची अमलबजावणी प्रभावीपणे भ्रष्टाचार मुक्त होत नाही. जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती स्थिर ठेवून प्रत्येक व्यक्तीच्या हाताला काम, साक्षरतेत वाढ, अंधश्रध्दा निर्मूलन, कृषि मालास उत्पादन खर्चावर आधारीत योग्य हमी भाव देणे, आरोग्य, शिक्षण, ग्रामस्वच्छता, प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे, शेतीची उत्पादकता वाढवणे, ग्रामीण भागात चालणारी खाजगी सावकारी बंद करणे, देशातील प्रत्येक नागरीकाने आपल्या कुटुंबाचा आकार मर्यादीत ठेवणे या विषयक जाणिव (Social Concious) निर्माण करणे या सारख्या प्रभावी उपाय योजनेद्वारा दारिद्र्य निर्मूलन होण्यास मदत होईल.

भारतातील दारिद्र्य आणि दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम

प्रा.डॉ.सूर्यकांत त्र्यंबक पवार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

लोकमान्य महाविद्यालय, सोनखेड

प्रस्तावणा :-

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारताला दारिद्र्याच्या समस्यांने भेडसावले होते. 1973 - 74 मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्ये पैकी 56.44% लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली होती. 2013-14 मध्ये भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण नियोजन आयोगाने सांगितल्याप्रमाणे 21.92% आहे. दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या कमी झाली असली तरी त्यांच्या एकूण संख्येत वाढ झाल्यामुळे ही लोकसंख्या 18 कोटीवरून 22 कोटीपर्यंत गेली आहे. यातूनच दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण लक्षात घेता, दारिद्र्य निर्मुलणासाठी योजना अंमलात आणल्या गेल्या आहेत.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

- 1) दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येच्या प्रमाणाचा अभ्यास करणे.
- 2) दारिद्र्याचा अर्थ आणि दारिद्र्याच्या प्रकाराचा अभ्यास करणे.
- 3) दारिद्र्याचा मोजमापाच्या पद्धतीचा अभ्यास करणे.
- 4) दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रमाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :-

सदरील संशोधन अहवाल लेखनासाठी दुय्यम स्रोताचा आधार घेण्यात आलेला आहे. यात नियोजन आयोगाचे अहवाल, भारत सरकारचा अहवाल, निवडक ग्रंथ व जरनल संकेत स्थळ इत्यादींचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

अ) दारिद्र्याचा अर्थ :-

जीवनाच्या मूलभूत कितान गरजा भागविता येण्याची अक्षमता म्हणजे दारिद्र्य होय. दारिद्र्य ही एक अशी सामाजिक समस्या आहे. ज्यामध्ये समाजाचा एक मोठा गट जीवनाच्या मूलभूत गरजांपासून वंचित असतो. दारिद्र्याची संकल्पना एक सापेक्ष संकल्पना आहे. ज्यामध्ये चांगल्या जीवन स्तराच्या ऐवजी निम्न जीवन स्तराच्या आधारावर दारिद्र्याची कल्पना करण्यात येते.¹

मूलभूत गरजांचा व्यापक दृष्टीने विचार केल्यास ज्यांना अन्न, वस्त्र आणि निवारा या गोष्टी जगण्यासाठी पुरेशा. परंतु सर्वसाधारण जनतेच्या राहणीमानाशी तुलना करता कमी दर्जाच्या असतात, त्या सर्वांना दारिद्र्यी समजावे लागेल.²

सापेक्ष दारिद्र्य :-

देशातील उच्चतम 5 किंवा 10 टक्के लोकसंख्येच्या संपत्ती, उत्पन्न किंवा उपभोगाचे मोजमाप केल्यास त्यास सापेक्ष दारिद्र्य असे म्हणतात. सापेक्ष दारिद्र्यामार्फत देशातील संपत्ती, उत्पन्न किंवा उपभोगाच्या वितरणातील विषमतेचे चित्र स्पष्ट होते.

निरपेक्ष दारिद्र्य :-

दारिद्र्याच्या प्रमाणाचे निरपेक्ष मोजमाप करण्यासाठी देशातील जीवनमान खर्चाचा विचार करून त्या आधारावर एक न्यूनतम उपभोग स्तर निर्धारित केला जातो. या स्तरापेक्षा कमी उपभोग करणाऱ्या लोकसंख्येला गरीब समजले जाते. भारतात या न्यूनतम उपभोग स्तरालाच दारिद्र्य रेषा असे म्हणतात.³

राष्ट्र व राज्य पातळीवरील दारिद्र्याचे प्रमाण निश्चित करण्यासाठी नियोजन आयोग नोडल एजन्सी म्हणून कार्य करते. त्यासाठी NSSO मार्फत साधारणतः दर पाच वर्षांनी हाती घेण्यात आलेल्या घरगुती उपभोग खर्चावरील नमुना सर्वेक्षणाचा आधार घेतला जातो.

दारिद्र्य रेषा म्हणजे काय ?

गरीबाचे प्रमाण मोजण्यासाठी दारिद्र्य रेषा (Poverty Line) या संकल्पनेचा वापर केला जातो. 1973-74 पासून नियोजन आयोग दारिद्र्य रेषा ठरविण्यासाठी पुढील दोन निकषांचा वापर करते.

1) दरडोई प्रतिनिधी उत्मांक उपभोग :-

या निकषानुसार ग्रामीण भागात दरडोई प्रतिदिन किमान उत्मांक उपभोग 2400 कॅलरी, तर शहरी भागात तो किमान 2100 कॅलरी एवढा ठरविण्यात आला आहे.⁴ अर्थात दारिद्र्य रेषा मोजण्यासाठी कॅलरी मूल्याचे रूपांतर पैशात केले जाते.

2) दरडोई प्रतिमाह उपभोग खर्च :-

या निकषानुसार दारिद्र्य रेषा 2004-05 मध्ये (आधारभूत वर्षे 1973-74) ग्रामीण भागात दरडोई प्रतिमाह उपभोग खर्च रू. 356.30 तर शहरी भागात तो रू. 538.60 एवढा ठरविण्यात आला आहे. यावरून जी कुटुंबे⁵ दारिद्र्य रेषेपेक्षा कमी खर्च करतात त्यांना दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंबे असे संबोधले जाते.

ब) भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण :-

1997 पासून नियोजन आयोगामार्फत दारिद्र्य रेषा व दारिद्र्याचे प्रमाण मोजण्यासाठी नविन पद्धतीचा वार शसुरू केलेला आहे. या पद्धतीची शिफारस गरीब व्यक्तींची संख्या व संरक्षणाच्या मोजमापासाठी तज्ञ गटाने (लकडावाला समिती अहवाल)⁶ केली होती. या पद्धतीमध्ये पुढील दोन पद्धतींचा स्विकार करण्यात आला आहे.

1) युनिफॉर्म रिकॉल पिरियड :-

यामध्ये सर्व उपभोग्य वस्तुंच्या 30 दिवसांच्या रिकॉल/रेफरन्स कालावधीतील उपभोगाच्या आकडेवारीचा समावेश होतो.

2) मिक्स्ड रिकॉल पिरियड :-

यामध्ये पाच प्रकारच्या अधुनमधून खरेदी करण्यात येणाऱ्या गैरखाद्य वस्तुसाठी (उदा.कपडे, चपला, टिकाऊ वस्तू, शिक्षण, आरोग्य खर्च) 365 दिवसांच्या रिकॉल कालावधीच्या, तर इतर सर्व वस्तुंसाठी 30 दिवसांच्या रिकॉल पिरियडचा समावेश होतो.

आलिकडे NSSO ने आपल्या 68 व्या फेरिमध्ये घरगुती उपभोग खर्चाच्या आकडेवारीचा वापर करून वरील दोन पद्धतींच्या आधारे दारिद्र्याचे प्रमाण मोजले आहे. ते खालील तक्त्यामध्ये दर्शविले आहे.

ग्रामीण	सीईएस		शहरी		---	
	इयूएस	एमआरपी	इयूएस	एमआरपी		
1983	45.7	41.8	-----	40.8	37.0	----

1990-91	39.1	34.9	-----	38.2	34.8	----
--						
1999-00	37.3	31.6	-----	32.4	27.9	----
--						
2005-06	-----	27.1	34.0	-----	23.6	
	28.9					
2011-12	28.3	21.8	24.9	25.7	21.7	
	25.0					

स्त्रोत :- National Accounts Statistics, 2012

सीईएस :- उपभोग खर्च सर्व्हे

इयूएस :- रोजगार आणि बेकारी सर्व्हे

युआरपीच्या आधारावर 1983 मध्ये भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण ग्रामीण भागात 45.7 टक्के आणि शहरी भागात 40.8 टक्के एवढे दिसून येते. सन 2005-06 या वर्षात मिक्स रि कॉल पिरियड नुसार भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण ग्रामीण भागात 27.1 टक्के आणि शहरी भागात 23.6 टक्के एवढे दिसून येते. व 2011-12 या वर्षात युआरपी व एमआरपी नुसार ग्रामीण आणि शहरी भागात अनुक्रमे 28.32 टक्के 21.8 टक्के आणि 25.7 टक्के एवढे दिसून येते.

नियोजन आयोगाची दारिद्र्याविषयक आकडेवारी

वर्षे	दारिद्र्य %			दारिद्र्य संख्या कोटी	
	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी
एकूण					
1973-74	56.4	49.0	54.9	26.1	6
32.1					
1977-78	53.1	45.2	51.3	26.4	6.5
32.9					
1983	45.6	40.8	44.5	25.2	7.1
32.3					
1987-88	39.1	38.2	38.9	23.2	7.5
30.7					
1993-94	37.3	32.4	36.0	24.4	7.6
32					

1999-00	27.1	23.6	26.1	19.3	6.7
26					
2004-05	28.3	25.7	27.5	22.1	8.1
30.2					

स्त्रोत :- नियोजन अयोग भारत सरकार

वरील तक्त्यावरून खालील निष्कर्ष काढता येतात.

- 1) 1973-74 ते 1987-88 या 14 वर्षात दारिद्र्याचे प्रमाण 16% ने कमी झाले घटीचे हे प्रमाण वार्षिक सरासरी 1.14 टक्के होते.
- 2) 1987-88 ते 1993-94 पर्यंत मात्र घटीचे वार्षिक सरासरी प्रमाण 0.7% झाले.
- 3) 1993-94 ते 1999-2000 दारिद्र्यातील घटीचा वेग वाढून दारिद्र्य वार्षिक सरासरी 3.4 टक्केने घटले.
- 4) 1999-2000 ते 2014-05 ही पाच वर्षे आर्थिक वाढीची वर्षे होती. अर्थव्यवस्थेतील GDP वृद्धीदर 6.5%

होता. यावेळी मात्र दारिद्र्यातील घटीचा वेग वार्षिक सरासरी 0.8% इतका कमी होत. 1999-2000 मध्ये

दारिद्र्यरेषेखालील 26 कोटी लोक राहत होते. 2004-05 मध्ये हे प्रमाण 30 कोटींवर आले.

प्रा. सुरेश तेंडुलकर समितीने सुचविलेली आकडेवारी

वर्षे	दारिद्र्य %		
	ग्रामीण	शहरी	एकूण
2004-05	45	25.5	37.2
2009-10	33.8	20.9	29.8
	-8%	-4.8%	-7.3%

स्त्रोत :- नियोजन आयोग भारत सरकार

प्रा. सुरेश तेंडुलकर समितीनी दारिद्र्याच्या मोजणीसाठी नवीन पद्धत सुचविली. तेंडुलकर यांनी जुन्या पद्धतीतील 3 त्रुटी दाखवून दिल्या^(अ) ग्रामीण भागात 2400 कॅलरी व शहरी भागात 2100 कॅलरी मिळविण्यासाठी 1973-74 मधील दरडोई खर्चाची पातळी ठरविली गेली. पुढे यात महागाई निर्देशांक मिळवून मोजणी करत ही पद्धत जुनी झाली आहे. खर्चाची नवीन पातळी ठरविण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या महागाई निर्देशांकात तफावत आहे. 1973 - 74 मधील पातळी ठरवितांना शिक्षण व आरोग्य शासनच पुरवेल असे गृहीत धरले गेले होते.

या त्रुटीचा विचार करून Poverty Line Basket मध्ये कॅलरीमूल्य मिळविण्याबरोबरच शिक्षण व आरोग्यावरील खर्च मोजण्याची शिफारस तेंडुलकर समितीने केली.⁸ म्हणजे खर्चाची पातळी या समितीने थोडी वाढविली. 2004-05 मधील खर्चाची पातळी URP पद्धतीनुसार ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे 356.30 रू. व 538.60 रू. होती. तेंडुलकर समितीने ही खर्चाची पातळी अनुक्रमे 446.68 रू. व 578.80 रू. ठरविली. यामुळे 2004-05 मधील दारिद्र्याचे प्रमाण तेंडुलकर समितीला 37.2% आढळले. शहरी भागात ते प्रमाण 25.5% व ग्रामीण भागात 41.8% आढळले.

क) दारिद्र्य निर्मुलनासाठी कार्यक्रम :-

भारताच्या घटनेत तसेच पंचवार्षिक योजनांमध्ये सामाजिक न्याय हे सरकारच्या विकास धोरणांचे प्राथमिक उद्दिष्ट असल्याचे सांगण्यात आले आहे. बहुतेक सर्व धोरणांमध्ये दारिद्र्य निर्मूलनावर भर देण्यात आलेला आहे.

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी सरकारने जी आयामी दृष्टिकोनाचा स्विकार केला आहे. अ) वृद्धीधारित दृष्टिकोन ब) दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम साठी क) किमान मूलभूत सुविधांची तरतूद

अ) वृद्धीधारित दृष्टिकोन :

हा दृष्टिकोन अशे अपेक्षेवर आधारलेला आहे की, आर्थिक वृद्धीचे परिणाम (जीडीपी व दरडोई जीडीपीतील वेगवान वृद्धी) समाजाच्या सर्व गटापर्यंत पसरतील, तसेच गरीबा जनतेपर्यंत शिरपत जातील, 14950 च्या दशकात व 1960 च्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत नियोजनाचा मुख्य भर याच दृष्टिकोनावर आधारित होता. मात्र, एकंदरित वृद्धी आणि कृषी व उद्योग क्षेत्रातील वृद्धी अपेक्षित वेगाने होऊ शकली नाही.

ब) दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम :

वृद्धीधारित दृष्टिकोनाला पर्याय म्हणून धोरण निर्मात्यांनी दारिद्र्यावर प्रत्यक्ष हान्ता करण्यासाठी दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांच्या राबवणुकीवर भर देण्यास सुरुवात केली. या दृष्टिकोनाचा आवलंब अल्प प्रमाणात तिसऱ्या योजनेदरम्यान करण्यात आला, व त्यानंतर टप्प्याटप्प्याने त्याचा विस्तार करण्यात आला. या दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमाचे तीन प्रकार पडतात.

- 1) स्वयंरोजगाराचे कार्यक्रम उदा. स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना.
- 2) स्वयंरोजगाराचे कार्यक्रम: उदा. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना.
- 3) स्वयंरोजगार व मजुरी रोजगारांचे एकत्रिकरण असलेल्या योजना: उदा. स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना

क) किमान मूलभूत सुविधांची तरतूद :

गरीबांच्या अन्न व पोषणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी पुढील कार्यक्रम राबविले जात आहेत.

- 1) प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना
- 2) प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना
- 3) भारत निर्माण योजना
- 4) ग्रामीण गरिबांना शहरी सेवांचा पुरवठा

ड) निष्कर्ष :-

- 1) दारिद्र्याचे प्रमाण निश्चित करण्यासाठी NSSO मार्फत घरगुती उपभोग खर्चावरील नमुना सर्वेक्षणाचा आधार घेतला जातो.
- 2) दारिद्र्य रेषा ठरविण्यासाठी दरडोई प्रतिदिन उष्मांक उपभोग व दरडोई प्रतिमाह उपभोग खर्च या दोन निकषांचा वापर केला जातो.
- 3) 1997 पासून दारिद्र्याचे प्रमाण मोजण्यासाठी युनिफॉर्म रिकॉल पिरियड व मिक्स्ड रिकॉल पिरियड या पद्धतींचा वापर केला जात आहे.
- 4) सुरेश तेंडुलकर समितीने दारिद्र्य रेषा मोजण्यासाठी कॅलरीच्या निकषांचा वापर सोडून देण्याची शिफारस केली आहे व त्यांनी दारिद्र्य रेषेच्या मोजमापासाठी नवीन पद्धत सुचविली आहे. ज्यामध्ये आरोग्य व शिक्षणावरील खर्चाचा समावेश करण्यात आला आहे.

5) नियोजन मंडळाने सध्या ग्राह्य मानलेल्या द्वारिद्र्य रेषेच्या जागी तेंडुलकर समितीने नवीन निकषांच्या आधारावर 2004-05 साठी ग्रामीण भागासाठी 446.68 रू. तर शहरी भागासाठी 578.8 रू. अशी द्वारिद्र्य रेषा सुचविली आहे.

6) द्वारिद्र्य निर्मूलनासाठी शासनाने एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, जवाहर रोजगार योजना, इंदिरा आवास योजना, स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना, प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना, भारत निर्माण योजना राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, वीस कलमी कार्यक्रम पंतप्रधानांचा रोजगार निर्माती कार्यक्रम सुरू केलेले आहेत.

संदर्भ :-

1. रंजन कोळंबे (2013), एम.पी.एस.सी., यु.पी.एस.सी., भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन पुणे, दहावी आवृत्ती पान नं. 48
2. मराठी विश्वकोश (1976), द्वारिद्र्य, प्रकाशक सचिव, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्माती मंडळ, डी ब्लॉक, एन्सा हर्मेट, आझाद मैदान मुंबई पान. न. 2
3. Dati R. (2007) Poverty, employment and growth : per and post reform experience. Indian Economic Journal, Vol. 54 No. 4, PP. 49-73, January-March
4. Gaiha, Raghav (1989) Poverty, Agricultural production and pries fluctuations in Rural India : A Reformulation, cambridge Journal of Economics, B(2) PP 333-352
5. Suvranshu pan, (2012) Poverty and Employment situation of globalized India, The India Economic Journal, Special issue Dec.2012 PP. 451-547.
6. Breman, J. (2010) A poor Deal, Indian Journal of Human Development, 4(1) 133-42
7. Krishnaji, K (2012), Abolish the poverty line, Economic and political weekly, 47(15): 10-11
8. देशले किरण (2013) स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र 1, दिपस्तंभ प्रकाशन जळगाव पान. नं. 17
9. Economic Survey 2011-12

सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना आणि दरिद्रय रेषेखालील लाभार्थी (विशेष संदर्भ परभणी जिल्हा)

देशमुख रूपेश लक्ष्मण राव
संशोधक विद्यार्थी,
रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ,
नागपूर

जलाले पादशाही हो के जमहूरी तमाशा हो |
जुदा हो दी सियासतसे तो रह जाती है चंगेजी ||

- डॉ इक्बाल

(बादशाही चा दरारा असो अथवा लोकशाहीचे (प्रचलीत) नाटक असो, जेव्हा सत्तेतुन सत्य धर्म वगळला जाईल, (तेव्हा-तेव्हा)चंगेज च्या जुल्मी साम्राज्यापलीकडे काहीच उरणार नाही.)

वरील उर्दू शेर एकच गोष्ट सुचवतो आणि ती म्हणजेच सर्वच प्रकारच्या शासनव्यवस्थेमध्ये जर प्रामाणिक पणा किंवा सत्य वगळले तर केवळ आराजकता उरते. या मुळेच शासनव्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी सत्यता हाच प्रमाणभूत धर्म असला पाहिजे. अगदी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच नियोजन बद्ध अर्थव्यवस्थेचा विचार सुरु होता. भारतातील आर्थिक नियोजना विषयी सर्वप्रथम विचार श्री. एम. विश्वेश्वराच्या यांनी Planned Economy for India ह्या मौल्यवान ग्रंथामध्ये मांडला. १९३८ मध्ये पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय नियोजन समिती National planning committee स्थापन करण्यात आली. या समितीने नियोजना द्वारे विकास साध्य करण्यासाठी अनेक क्षेत्रांचा योग्य रितीने अभ्यास केला त्यानंतर १९४३ मध्ये तयार करण्यात आलेली मुंबई योजना, श्रीमान नारायण यांची गांधी योजना साम्यवादी नेते श्रीमान मानवेंद्रनाथ रॉय यांची जणतेची योजना अशा योजना तयार करण्यात आल्या या सर्व योजनांची अंमलबजावणी करणे शक्य झाले नसले तरी स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये भारताचा आर्थिक विकास नियोजनाच्या आधारे होईल असे वातावरण निर्माण झाले. स्वातंत्र्या नंतर १९५० मध्ये सरकारच्या ठरावानुसार भारतीय नियोजन आयोगाची स्थापना झाली आणि १९५२ मध्ये राष्ट्रीय विकास परिषद स्थापन झाली. १९७४-७९ पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासूनच भारतामध्ये गरीबी हटाव चा नारा देण्यात आला परंतु आज पर्यंत या प्रमुख आव्हानावर पूर्णपणे नियंत्रण प्राप्त करता आलेले नाही. सर्वच स्तरावर विकास होत असताना देखील आज सुद्धा भारतीय लोकसंख्येचा एक भाग मुलभूत गरजा देखील भागऊ शकत नाही.

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये दरिद्रय रेषेअंतर्गत जिवन जगत असलेली जनता आणि शासकिय योजनांचा अभ्यास करत असताना खालील काही प्रमुख व्याख्या अभ्यासने आवश्यक आहे.

१) दारिद्र्य :-

जीवनातील मुलभूत गरजा विकत घेण्यासाठी लागणाऱ्या क्रयशक्तीचा अभाव म्हणजेच दारिद्र्य होय

२) डॉ. व्ही.एम.दांडेकर यांच्यामते :-

दारिद्र्य रेषा म्हणजे मुलभूत सोईचा अभाव आणि जीवनआवश्यक गोष्टी खरेदी करण्याची क्षमता प्राप्त नसणाऱ्या घटकासाठीची कल्पनात्मक सिमारेषा होय.

दारिद्र्य ही संकल्पना स्पष्ट करत असताना प्रामुख्याने सर्वसामान्य गरजा पूर्ण करता येण्यासारखे उत्पन्न प्राप्त न होणे आसा अर्थ गृहीत धरते येते.याचाच अर्थ असा की कोणत्याही व्यक्तीस आपल्या अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य आणि शिक्षण या मुलभूत गरजा भागवल्या पुरते देखील उत्पन्न प्राप्त न होणे ही परिस्थिती म्हणजेच दारिद्र्य होय.

इ.स. १९९३ पूर्वी राष्ट्रीय नियोजन आयोगाने ठरऊन दिल्याप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीस ग्रामीण भागामध्ये २४०० कॅ. आणि शहरी भागामध्ये २१०० कॅ. उर्जा प्राप्त करून देणारे अन्न प्रति दिन प्राप्त करण्या एवढे उत्पन्न न मिळणे म्हणजेच गरीबी समजले जात होते. परंतु १९९३ नंतर ही अन्न उर्जेची अट शिथिल कमी करण्यात आली.N.S.S.O. च्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या आणि २०११-१२ मध्ये N.S.S.O तर्फे करण्यात आलेल्या सर्वेक्षणामध्ये दारिद्र्याची रेषा खालील प्रमाणे निश्चित करण्यात आली. दरडोई दर महा उपभोक्ता खर्च ग्रामिण भाग - रु ८१६ व शहरी भाग - रु १०००/- तसेच दरडोई प्रतिदिन खर्च ग्रामिण भाग - २७.२० रु आणि शहरी भाग - ३३.३० रु गृहीत धरले आहे.

परंतु, दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण ठरवत असताना प्रतिदिन उपभोक्ता खर्चाचा विचार केला जात नाही. तर दर महा उपभोक्ता खर्चाचा विचार केला जातो. पाच लोकांचे कुटुंब विचारात घेता प्रति कुटुंब दर महा उपभोक्ता खर्चाचे प्रमाण ग्रामिण भागामध्ये रु ४०८० तर शहरी भागामध्ये रु ५००० आहे. २०११-१२ च्या सर्वेक्षणानुसार दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण ग्रामिण भागामध्ये २५.७० % तर शहरी भागात १३.७०% व सरासरी एकुण २१.९०% ठरवण्यात आली.

दारिद्र्याची कारणे :-

१. लोकसंख्यावाढ
२. मंद विकास दर
३. उत्पन्न व संपत्ती असमानता
४. योजनाचा अपुरा व अयोग्य प्रसार
५. निरक्षरता
६. नैसर्गिक वातावरण / परिस्थिती
७. गरीबीचे दुष्चक्र चक्राकार गरीबी
८. दरवाढ
९. विकसनशिलता
१०. असंतुलित विभागवार विकास
११. सामाजिक परिस्थिती

गरीबीचे परिणाम :-

१. राष्ट्रीय उत्पन्नात घट
२. वाढती बेरोजगारी
३. बचतीचे घटते प्रमाण
४. गुंतवणुकी मध्ये घट
५. उत्पादन क्षमतेचा न्हास
६. भांडवल निर्मातीमध्ये अडचणी
७. समाजीक भेदभाव
८. राहणीमानाची दयनिय अवस्था
९. असामाजिक कार्य घडतात.

१०. देशविघातक कार्य घडु शकतात.
११. गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढते
१२. पर्यावरणाचा न्हास होतो
१३. आर्थिक सत्ता केंद्रीकरण
१४. साधन संपत्तीचे असमान वाटप
१५. संधीमध्ये असमानता
१६. शिक्षणावर दुष्परिणाम

सुवर्ण जयंती रोजगार योजना (S.J.S.R.Y.):-

दि. १ डिसेंबर १९९७ पासून सुरु झालेली सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना राज्यभरात सर्वत्र चांगल्या प्रकारे रुजली आहे. राज्यभरातील शहरी भागातील दारिद्र्य रेषे खालील कुटुंबांची सर्वांगीन उन्नती करण्याच्या दृष्टीने या योजनेची आखणी करण्यात आली आहे. दारिद्र्य रेषे खालील लोकांना उपजिविकेचे कायम स्वरूपी साधन उपलब्ध करून द्यावे आणि त्यातून ते कुटुंब दारिद्र्य रेषेच्या वर यावे हे या योजनेची प्रमुख उद्दीष्ट्ये आहे. लाभार्थ्यांचे स्वतः चे कष्ट, बँकांचा सकारात्मक प्रतिसाद, व्यवसाय प्रशिक्षण, उत्पादन विक्रीची योग्य उपाययोजना इत्यादी गोष्टीमुळे या योजनेस महत्व प्राप्त झाले आहे.

शहरी दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम तयार करताना सर्व समस्यावर प्रभावीपणे मात करण्यासाठी दि. १ डिसेंबर १९९७ पासून सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना सुरु करण्यात आली. महाराष्ट्रामधील सर्व महानगरपालीका / नगरपरिषदा आणि नगरपंचायतीमध्ये ही योजना राबवली जाते. शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील प्रत्येक कुटुंब या योजनेचा लाभ घेऊ शकते. हि योजना सामुहिक सबलीकरणातून दारिद्र्य निर्मुलन करण्यासाठी तयार झाली आहे. या योजनेची प्रमुख तीन अंगे पुढील प्रमाणे आहेत.

१. सामाजिक संरचना :-

या घटकामध्ये नागरी भागातील दारिद्र्य रेषे खालील कुटुंबांना एकत्र आणने, संघटित करणे हाच प्रमुख उद्देश आहे हे संघटन प्रामुख्याने पुढील प्रमाणे तीन पातळ्यामध्ये केले जाते.

अ) शेजार समुह गट :-

एकाच भागात राहणाऱ्या २० ते ४० कुटुंबांचा एक शेजार समुह गट स्थापन करता येतो या संरचनेमध्ये तळागाळातील कुटुंबामध्ये काटकसर आणि बचती बद्दल जागरूकता निर्माण करतात.

ब) शेजार समुह समिती :-

एकाच भागातील ०५ ते ०६ शेजार समुह गट एकत्र आले कि, या २०० ते २५० कुटुंबांची शेजार समिती बनते. शेजार समिती हे संघटन उद्देश्य निश्चिती आणि प्रेरणात्मक भावना निर्माण करण्यास तत्पर असते.

क) समाज विकास संस्था :-

सर्वसाधारणपणे दारिद्र्य रेषे खालील २००० कुटुंब या संघटन प्रकारामध्ये समाविष्ट असतात. ह्या संस्थेची नोंदणी करता येते. अतिशय मोठ्या प्रमाणात समाज परिवर्तनाची क्षमता या प्रकारात साध्य होते. समाज विकास संस्थेने सामाजिक परिवर्तन साध्य करण्याकरीता समाजात या योजने बद्दल माहिती पुरवणे आणि जास्तीत जास्त स्वयंसहाय्यता गटाचे उद्दीष्ट्य साध्य करताना. सभासद संख्या वाढवणे अपेक्षित असते समाज विकास संस्थेस मिळणारा निधी योजना प्रसिद्धी स्पर्धा महीलांसाठी कार्यक्रम आरोग्य जागृती इ सारखे उपक्रम राबवण्यासाठी वापरतात.

थोडक्यात दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना या योजनेची माहिती देणे, योजनेचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि प्रगतीचा आढावा घेणे हि कामे सामाजिक संरचना या घटकातून केली जातात.

२. स्वयंरोजगार कार्यक्रम :-

या कार्यप्रणाली मध्ये बचत व काटकसर करुण त्या माध्यमातून दारिद्र्य रेषेखालील आणि गरजू कुटुंबामध्ये स्वयंरोजगाराचे संघटन उभे केले जाते.

अ) बचत व काटकसर गट :-

दारिद्र्य रेषेखालील साधारणतः १० ते २० कुटुंबातील प्रत्येकी एक महिला मिळून एक स्वयंसहाय्यता गट निर्माण करतात. एक वर्षा पर्यंत चा चालणाऱ्या गटाला प्रतिसदस्या रु १००० सामुहिक रु २५००० फिरता निधी देण्यात येतो. ही रक्कम परतफेडीची असते परत याचा वापर भांडवल म्हणून गटांना करता येतो.

ब) महिला व बालके विकास गट :-

बचत गट किंवा स्वयंसहाय्यता / काटकसर गट खऱ्या अर्थाने एकाजीव झाला स्थिरावला की बचत गटाचे रुपांतर महिला व बालके विकास गटात केले जाते. बचत गटाने स्वयंपूर्ण होण्यासाठी काही व्यावसायिक उद्योग करायचा ठरवला ते त्याला आवश्यक ते भांडवल कर्ज आणि अनुदान रुपाने मिळू शकते रु. २५००००/- पर्यंत चे कर्ज आणि प्रकल्प किंमतीच्या ५० % किंवा जास्तीत जास्त रु १२५००० पर्यंत चे अनुदान या गटाला मिळू शकते.

क) प्रशिक्षण :-

व्यवसाय करत असताना तो फायद्याचा ठरण्यासाठी गटातील महिलांना उत्पादनाचा दर्जा चांगला आणि इतर सर्वच बाबतीत प्रशिक्षणाची आवश्यकता पुर्ण करण्याकरिता गटांच्या आवश्यकतेनुसार विविध प्रकारचे प्रशिक्षण या योजनेद्वारे देता येतो.

ड) मुलभुत सोई व सुविधा :-

स्थापन झालेले गट अधिक सक्षम होण्यासाठी व्यवसाय करणाऱ्या गटाची व्यवसाय वृद्धी होण्यासाठी बचत गटांना काही मुलभुत सुविधा या योजनेमार्फत उपलब्ध करून दिल्या जातात.

उदा. परंतु विक्री करीता दुकाने / गाळे बांधणी, विक्री आयोजित करणे, प्रशिक्षित लाभार्थ्यांना व्यवसायाला उपयुक्त साधन सामुग्री संच देणे इत्यादी.

इ) वैयक्तीक स्वयंरोजगार :-

दारिद्र्य रेषेखालील ज्या व्यक्ती कोणत्याही बचत गटाच्या सदस्य नाहीत त्यांना देखील स्वयंरोजगार या घटकांतर्गत या योजनेचा फायदा दिला जातो. नागरी भागातील बेरोजगार अर्ध बेरोजगार व्यक्ती या योजनेच्या माध्यमातून स्वतःच्या छोटा व्यवसाय पुरक उद्योग करू शकतील.

उदा. किराणा दुकान इलेक्ट्रीक वस्तुची दुरुस्ती इत्यादी या व्यवसायाकरिता रु ५००००/- पर्यंत चे भांडवल कर्ज अनुदान जाते. प्रकल्प किंमतीच्या १५% किंवा जास्तीत जास्त रु ७५००/- अनुदान मिळू शकते.

ड) नागरी मजुरी रोजगार कार्यक्रम :-

दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तीची आर्थीक क्षमता कमी असते. परंतु त्यांच्या कडील श्रम शक्तीचा उपयोग रोजगार निर्मिती साठी होऊ शकतो. दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींना रोजगार उपलब्ध करून देतानाच त्यांच्याच वस्तीत गटारे बांधणे रस्ता खडीकरण करणे अशी कामे केली जातात. समाज विकास संस्था अशा कामांची शिफारस करते.

वरील प्रमाणे कार्य करणाऱ्या या सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजनेची परभणी जिल्हयामध्ये सुरुवात दि १ डिसेंबर १९९७ रोजी झाली. इ.स. १९९७ ते २०१३ पर्यंत सुवर्ण जयंती रोजगार योजनेची परभणी जिल्हयात कार्यपद्धती समाधान कारक अशीच आहे. त्याचा अभ्यास पुढील प्रमाणे आढळून आला.

जिल्हयातील बचत गट व S.J.S.R.Y यांचा अभ्यास :-

जिल्हा :- परभणी			
अ.क्र.	तालुका	जिल्हा उद्योग केंद्र	जिल्हाग्रामीण विकास यंत्रणा
१	सेलू	२०	९२
२	जिंतूर	३५	६२७
३	परभणी	१०९	५२५

४	मानवत	५	३३१
५	पाथरी	१२	२१६
६	सोनपेठ	६	९६
७	गंगाखेड	२०	१२४
८	पालम	७	१६३
९	पुर्णा	१७	३३०
	एकुण	२३१	२५०४

जिल्हयातील विविध यंत्रणाकडे उपलब्ध असलेल्या स्वयंरोजगाराच्या यांजनांतर्गत लाभ दिलेल्या लाभधाराकांची संख्या

परभणी जिल्हा बचत गटाबाबतची माहिती

आधार :-प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा,परभणी

परभणी जिल्हा हा मराठवाडयामध्ये अतिशय सुपीक जिल्हा म्हणुन ओळखला जातो. परभण जिल्हयाचे एकुण क्षेत्रफळ ६५११ चौ.कि.मी. असुन यामध्ये एकुण नऊ तालुके आहेत. परभणी जिल्हयाची एकुण लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार १८३५, ९८२ असुन BPL ग्रामिण कुटुंबाची एकुण संख्या ८००२० होती आणि तीचे एकुण कुटुंब संख्येशी प्रमाण ३३.२६% तर शहरी भागातील BPL कुटुंबाची संख्या २८४६९ होती आणि तीचे एकुण कुटुंब संख्येशी प्रमाण २८.३६% होते. संपुर्ण

अ.क्र.	तालुका	स्थाप- झालेले बचत गट	मुख्य व्यवसायासाठी बँ जोडणी झालेले बचत गट	खेळते भांडवलासाठी बँक जोडणी झालेले बचत गट	व्यवसाय सुरू केलेल्या बचत गट
१	सेलू	३९३	१७२	२२९	९२.५
२	जितूर	६४२	५३	४२२	२३८.००
३	परभणी	६३०	३०९	५२८	२३६.००
४	मानवत	४९२	१६४	२८९	१६२.५
५	पाथरी	४७७	९७	१८७	१०५.०
६	सोनपेठ	३२५	६९	१६५	८३.०
७	गंगाखेड	६६३	१५०	३४३	१३६.०
८	पामल	५२६	१३४	२२६	१५१.५६
९	पुर्णा	४३५	१७०	३४८	१६०.५
	एकुण	४५८३	१३१८	२७३७	१३६५.०६

जिल्हयाचा विचार करत असताना असे दिसुन येते की सुवर्ण जयंती रोजगार योजने सार योजना समाधान कारक रित्या कार्य करत असल्या तरी देखील लोकसंख्या वाढीचा दर लक्षात होता हे प्रयत्न अपुरे पडत आहेत. महाराष्ट्राच्या आर्थीक सर्वेक्षण २००८-०९ मध्ये पान क्र.१७८ वर भारतीय नियोजन आयोगाच्या हवालाने दारिद्रय रेषेखालील लोकसंख्या. १९७३-७४-२८७.४ लाख

१९८३-८४-२९०.९ लाख

१९९३-९४-३०५.२ लाख तर

२००४-०५-३१७.४ लाख दर्शविलेली आहे. यावरून दारिद्र्याचे प्रमाण कमी झाले आहे. असे स्पष्ट होत नाही.

समस्ये वरील उपायोजना :-

१. अर्थव्यवस्था वाढीस गती देणे आवश्यक :-

गरीबी निर्मुलता मध्ये सर्वात महत्वाचे घटक म्हणजेच अर्थव्यवस्था आहे. अर्थव्यवस्थेस चालना दिल्यामुळे उत्पन्न वाढेल आणि त्यामुळे आपोआप त्याच प्रमाणात उत्पादनक्षमता आणि वस्तु / सेवा उपभोग देखील वाढेल परिणामी राहणीमान व रोजगार दर उंचावेल.

२. लोकसंख्या नियंत्रण :-

लोकसंख्या वाढीच्या अति उच्च दरामुळे संपूर्ण योजना कोलमडत असून प्रत्येक प्रकार प्रणालीवर अतिरिक्त तान पडत आहे. स्थंलातर बेरोजगारी गुन्हेगारी झोपडपट्टी इ समस्यांच्या मुळे लोकसंख्या हेच कारण आहे. यासाठी लोकसंख्या नियंत्रण आवश्यक आहे. यामुळे दरडोई उत्पन्न वाढते व गरीबी नियंत्रणामध्ये येईल.

३. रोजगार वृद्धी :-

यामुळे बेरोजगारी कमी होऊन राहणीमान, आरोग्य शिक्षण इत्यादी घटकांवर खुप सकारात्मक परिणाम होईल आणि निरोगी आणि सबल राष्ट्र निर्मितीस चालना मिळेल.

४. आर्थिक विषमता दुर करणे :-

एक सारख्या कारणामध्ये गरीबी वर परिणाम करणारे हे प्रमुख कारण आहे. आर्थिक विषमता चक्रा मुळे सामाजिक पिढ्या गरीबीमुळे लोटलया जात आहेत गरीब कुटुंब हे गरीब तर श्रीमंत कुटुंब श्रीमंतच होत आहेत.

५. जमिन वापर व शेतकरी सबलीकरण :-

उपलब्ध जमिनीचा पुरेपुर वापर करून आधुनिक तंत्रज्ञान कृषीसंशोधन इत्यादी वर लक्ष केंद्रीत करून सर्वात जास्त प्रमाणात ग्रामिण भागातून देखील सबलीकरण दिसेल.

६. समतोल प्रादेशिक विकास :-

अखंड भारताच्या उज्वल भवितव्याकरिता आता तरी शासन दृष्टीकोन बदलायला हवा आणि संतुलित प्रादेशिक विकास साधला जावा. जेणे करून आर्थिक बाबतीत मागासलेले प्रदेश व ग्रामीण भाग दारिद्र्याच्या तावडीतूनसैल होईल.

७. ग्रामीण औद्योगिक विकास :-

ग्रामिण भागामधील कृषि क्षेत्रावरील अवलंबून असण्याचे प्रमाण खुपच अधिक आहे. हा अतिरिक्त तान शेती क्षेत्रावरील नैसर्गिक संकटामुळे वाढतच चालला आहे. म्हणून ग्रामिण औद्योगिक विकासाला गती देऊन दारिद्र्याच्या समस्येला आळा बसू शकेल.

८. सामाजिक सुरक्षा साधने तरतुदी :-

सामाजिक सुरक्षेच्या साधनांच्या तरतुदी वाढणे अपेक्षित आहे जसे की, अंत्योदय योजना, निराधार योजना, प्रशिक्षण सोई, स्वयंरोजगार चालना वृद्धीसाठी पेन्शन योजना, शैक्षणिक सवलती तांत्रिक मदत व मार्गदर्शन इत्यादी मुळे देखील दारिद्र्याच्या विरुद्ध लढण्यास मदत होईल.

९. दळणवळण रस्ते सुधारणा :-

ग्रामिण भागातील रस्ते वाहतुक एक समस्या बनली आहे यामुळे या भागातील विकासच थांबला आहे. सर्वसाधारणपणे रस्ते व दळण वळणाची परीस्थिती दयनीय आहे. यामुळे आर्थिक बाबतीत विकासावर दुष्परिणाम होत आहे.

१०. महत्वाकांक्षी प्रकल्प चालना :-

गरीबीसाठी अनुदान आणि शासकिय मदतीवर खुप मोठ्या प्रमाणावर याची करत असताना प्रत्यक्षात खुप अडचणी येतात. म्हणून नदी जोड, रस्ते विकास, पुल बांधणी, जलपुरवठा, आरोग्य अश्या महत्वाकांक्षी प्रकल्पामधील विकास आवश्यक आहे. त्याचा परिणाम आर्थिक क्षमतेवर होऊन आपोआप गरीबीवर नियंत्रण प्राप्त होऊ शकेल.

संदर्भ

१. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१२ जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय महाराष्ट्र शासन, परभणी.
२. Economic survey of maharashtra २००८-०९ Mumbai dt.०३ June २००९ S.M.Aparajt, diretdor of Economic & Statistics, Government of Maharashtra
३. पत्र क्र. RTI/२०१३-१४/२३५ दि. १०/०१/२०१४ परभणी महानगर पालिका, परभणी
४. भारताची जनगणना २००१ & २०११
५. प्रकल्प संचालक जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा परभणी यांचे पत्र
६. जिल्हा उद्योग केंद्र, परभणी
७. दै. सकाळ शुक्रवार दि २६/०६/२०१३ पेज क्रं ०३ अनिस चिस्ती
८. कृष्णा भोगे दै. सकाळ कस्पिर मंत्र पेज नं ०८ दि.०५/०८/२०१३ औरंगाबाद
९. स्वयं सिध्दतेतून गरीबीवर मात, भाग -२ , जानेवारी २००६ , प्रकाशक- आयुक्त तथा संचालक, नगर परिषद संचालनालय, वरळी, मुंबई -३०
१०. नागरी दारिद्र्य निवारणासाठी कार्यक्रम -एक मार्गदर्शक पुस्तिका, निर्मिती -विभागीय नागरी व पर्यावरण संशोधन केंद्र,आखिल भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था, मुंबई .

दारिद्र्याची कारणे उपाय

प्रा.एस.एस.वडकर

सहाय्यक प्राध्यापक वाणिज्य विभाग

कै.रमेश वरपुडकर म.सोनपेठ जि.परभणी

❖ प्रस्तावना :- Introduction

दारिद्र्या विषयी अनेक विचारवंतानी आपली वेगवेगळी संकल्पना मांडली आहेत. साधारणपणे मूलभूत गरजा भागविण्याची व्यक्तीची व कुटूंबाची असमर्थता म्हणजे दारिद्र्य होय. सर्वसंमत संकल्पना म्हणुन दारिद्र्य ओळखले जाते. जगातील अनेक देश वर्षापासुन दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात फसलेले आहेत. ज्या देशात दरडोई राष्ट्रीय उत्पादन अनेक वर्षापासुन स्थिर आहे. अशा बहुतांश लोकसंख्या अत्यंत निकृष्ट प्रतीचे जीवन जगत आहे.

हे एक मुलभूत प्रश्न म्हणुन ओळखला जातो. भारतातील पंचवार्षिक योजना काळात दारिद्र्य निर्मूलनासाठी अनेक उपाययोजना करण्यात आल्या. परंतू भारतीय अर्थव्यवस्थेत दारिद्र्याच्या संकल्पना सोडविण्यात भारत सरकार फारशे यश आलेले नाही. भारतात व्यापक प्रमाणात दारिद्र्य आहे. भारतीय जीवनमाण आजही दारिद्र्याखाली जीवन जगत आहे. भारतातील दारिद्र्यास सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व नैसर्गिक पस्थितीती जबाबदार आहे. परिणामी दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांना त्यांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य या मुलभूत गरजांची देखील पूर्तता करता येत नाही. म्हणुन भारताकडे गरीब राष्ट्र यादृष्टीनेही पाहिले जाते कारण कारताचा वाट्याला प्रचंड गरिबी आलेली आहे. आपले जीवनमान जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या गरजाही समाजाला भागवता येत नसतील तर त्या समाजात मोठ्या प्रमाणात गरिबी आहे असे संबोधण्यात येते. भारतीय समाज दारिद्र्याने पछाडलेला आहे.

❖ उद्देश : Objectives

सदर शोध खालील उद्देश डोळ्या समोर ठेऊन करण्यात आला आहे.

1. दारिद्र्याची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. दारिद्र्याचा अभ्यास करणे / सापेक्ष व निरपेक्ष
3. दारिद्र्याची कारणे
4. समस्यावर उपाया सुचविणे
5. निशकर्ष काढणे.

❖ अभ्यास पध्दती :-

सदर शोध प्रबंधासाठी दुय्यम माहितीचा आधार घेतला आहे. दुय्यम संग्रहामध्ये संदर्भग्रंथ दैनंदिन वर्तमानपत्रातील लेख मासिक इत्यादींचा आधार घेतला आहे. वरील विशिष्ट उद्दिष्ट्ये डोळ्यासमोर ठेवुन सामुग्री संकलन केले आहे.

❖ दारिद्र्य :-

दारिद्र्य ही एक सामाजिक स्थिती आहे. त्यामुळे समाजाचा काही भाग जीवनातील मूलभूत गरजांही भागऊ शकत नाही. मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी व्यक्तीची व कुटूंबाची असमर्थता म्हणजेच दारिद्र्य होय.

❖ **स्थूल दारिद्र्य :-**

दारिद्र्याची स्थूल कल्पना मांडताना दारिद्र्य पातळी ही सर्वत्र वापरली जाते. परंतू उत्पन्नाच्या कोणत्या पातळीखालील कुटूंबाना दारिद्र्य म्हणजे या संबंधी निरनिराळ्या देशांत विविध संकल्पना आढळून येतात. देशातील उच्चतम ५ किंवा १० टक्के लोकसंख्येच्या संपत्ती, उत्पन्न, किंवा उपभोगाच्या तुलनेत देशातील कमीतकमी ५ किंवा १० टक्के लोकसंख्येच्या

संपत्ती, उत्पन्न किंवा उपभोगाचे मोजमाप केल्यास त्यास सापेक्ष किंवा स्थूल दारिद्र्य असे म्हणतात. स्थूल दारिद्र्यामुळे देशातील संपत्ती, उत्पन्न किंवा उपभोगाच्या वितरणातील विषमतेचे फरक दिसून येतो.

❖ **निरपेक्ष दारिद्र्य :-**

दारिद्र्याच्या प्रमाणाचे निरपेक्ष मोजमाप करणसाठी देशातील जीवनमान खर्चाचा विचार करून त्या आधारावर एक न्युनतम उपभोग स्तर निर्धारित केला जातो. या स्तरापेक्षा कमी उपभोग करणाऱ्या लोकसंख्येला गरीब समजले जाते. भारतात कमीत-कमी उपभोग स्तरालाच दारिद्र्य रेषा असे म्हणतात.

दारिद्र्य रेषा :-

गरीबीचे प्रमाण मोजण्यासाठी दारिद्र्य रेषा या संकल्पनेचा वापर केला जातो. १९७३-७४ पासून नियोजन आयोग दारिद्र्य रेषा ठरविण्यासाठी पुढील निकषांचा वापर करीत आहे.

१. **दरडोई प्रतिदिन उष्मांक उपभोग : (per-capita per day)**

ग्रामीण भागात दरडोई प्रतिदिन किमान उष्मांक उपभोग २४०० कॅलरी तर शहरी भागात किमान २१०० कॅलरी एवढा ठरविण्यात आला आहे. अर्थात दारिद्र्य रेषा मोजण्यासाठी कॅलरी मूलाचे रूपांतर पैशात केले जाते.

२. **दरडोई प्रतिमागी उपभोग खर्च :-**

दारिद्र्य रेषा २००४-०५ (आधारभूत वर्ष १९७३-७४) ग्रामीण भागात दरडोई प्रतिमाह उपभोग खर्च रू.३५६.३० तर शहरी भागात तो रू ५३८.६० एवढी ठरविण्यात आली आहे. यावरून जी कुटूंब दारिद्र्य रेषेपेक्षा कमी खर्च करतात त्यांना दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंब जर जी कुटूंबे दारिद्र्य रेषेपेक्षा जास्त खर्च करतात त्यांना दारिद्र्य रेषेवरील कुटूंबे असे म्हटले जाते.

❖ **मानवी दारिद्र्य निर्देशांक :- Human Poverty Indore.**

भारतीय राहणीमाणाचा निर्देशांक म्हणून मानवी दारिद्र्याचा विचार करावा लागतो. संयुक्त राष्ट्रसंघाने या संकल्पनेचा विकास केला आहे. विकसित देशाच्या बाबतीत विचार केल्यास मानवी विकास निर्देशाकापेक्षा हा निर्देशांक वंचित लोकांचे जास्त प्रतिनिधीत्व करतो.

१. **दीर्घायुष्य :-**

चाळीशीपुर्वी मृत्यु येण्याची शक्यता किती आहे हे पाहिले जाते

१. ज्ञान :- प्रौढ साक्षरता दराचा विचार केला जातो.

२. जीवनमान पातळी :- आरोग्य सेवा, सुरक्षित पेयजल आणि कुपोषित बालकांची (५ वर्षाखालील) संख्या विचारात घेतली जाते.

❖ **दारिद्र्याचे कारणे :- Causes of Poverty**१. **लोकसंख्या विस्फोट :-**

अतिवेगाने वाढणारी लोकसंख्या हे भारतातील दारिद्र्याचे प्रमुख कारण आहे. नियोजनाच्या माध्यमातून आर्थिक विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. परंतू भरमसात लोकसंख्या वाढत राहिल्यामुळे लोकांचे दरडोई उत्पन्न अतिशय कमी प्रमाणाने वाढत होते. त्यामुळे भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यात अपयश आल्याचे दिसून येते.

२. अल्प विकास दर :-

देशातील रोजगार ही आर्थिक वृद्धीदर अवलंबून असते. परंतू भारतातील वृद्धीदर ३ ते ४ टक्के जळपास असल्याचे दिसून येते. नियोजनाच्या सुरुवातीच्या जवळ-पास तीस वर्षात भारतीय आर्थिक वृद्धीकर फक्त ३ ते ४ टक्के ऐवढाच होता. त्यामुळे भारतातील दारिद्र्याची घट होण्या ऐवजीतीच्यात वाढ होत गेलेली आढळून येते.

३. उत्पन्नातील विषमता :-

दारिद्र्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे असमान वाटप होय. सन २००१ च्या जागतिक विकास अहवालानुसार १९९७ मध्ये २० टक्के श्रीमंत लोकसंख्येला राष्ट्रीय उत्पन्नातील ४६ टक्के वाटा मिळत होता. तर अतिगोरगरीब लोकांना २० टक्के राष्ट्रीय उत्पन्नातील केवळ ८.१ टक्के ऐवढाच वाटा मिळत होता.

४. भांडवल टंचाई :-

काही अर्थशास्त्रज्ञ भांडवल टंचाई हेच दारिद्र्याचे दृष्ट्यचक्राचे कारण मानतात. भांडवलाला तुटवड्यामुळे अशा देशामध्ये श्रमप्रधान तंत्राचा वापर केला जातो. त्यामुळे उत्पादन वाढीचा वेग कमी राहतो.

५. अल्प मागणी :-

अल्पविकसित देशातील दरडोई उत्पन्न कमी असल्यामुळे वस्तु व सेवांसाठी अल्प मागणी असते. गुंवणुक व उत्पादन कमी प्रमाणात राहते. बाजारपेठेचा विकास होत नाही. त्यामुळे दारिद्र्यात वाढ होते.

६. अज्ञान :-

आजही भारतातील लोक अज्ञानी व निरक्षर आहेत त्यामुळे भारतात अकुशल मनुष्यबळ जास्त आहे. परिणामी कौशल्याच्या अभावामुळे बेकारी काढून दारिद्र्यात वाढ होते.

७. भाववाढ :-

स्वातंत्र्यानंतर प्रत्येक वियोजन काळात भाववाढ झालेली आहे. परंतू दरडोई उत्पन्नात मात्र अल्प वाढ झालेली आढळून येते. वाढीमुळे वस्तूच्या किंमती वाढतात. व पैशाचा खरेदी शक्ती कमी होते. परिणामी उल्प दरडोई उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींना जीवन जगणे कठीण होते. याकारणामुळे दारिद्र्यात वाढ होते.

८. प्राचीन शेतीपध्दती :-

भारतात शेती प्राचीन व परंपरागत पध्दतीने केली जाते. तसेच शेतीत छुपी बेरोजगारी आढळून येते. पाणीपुरवठा सोयीचा अभाव. वाढला लोकसंख्येचा भार अशा अनेक समस्यांचा सतत सामना करावा लागतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य वाढत जाते व शेतकरी आत्महत्याचा मार्ग स्विकारतो.

९. रूढी-परंपरा :-

अज्ञान, रूढी, परंपरा, दैववादी, जाती प्रथा, संयुक्त कुटूंग पध्दती यांमुळे भारतीयांच्या उत्पन्नात वाढ होत नाही. व कर्जबाजारीपणा वाढतो खर्च अधिक प्रमाणात तर उत्पन्न कमी प्रमाणात अशी परिस्थिती निर्माण होते त्यामुळे भारतीय दारिद्र्यात परंपरा चालू राहते.

१०. शुन्य सीमांत उत्पादकता :-

नक्स यांच्या मते इतर क्षेत्रात रोजगारांना पर्यायी संधी उपलब्ध नसल्याने शेती क्षेत्रावर लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार पाडतो व त्यामुळे शेती क्षेत्रात काम करणाऱ्या सीमांत श्रमिकांची उत्पादकता शुन्य असते. यामुळे दारिद्र्यात वाढ होते.

❖ **समस्यावर उपाय :-**१. **आर्थिक विकासाला चालना :-**

दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करावयाचे असल्यास आर्थिक विकास घडवून आणणे हे महत्वाचे घटक मानला जातो. देशाचा आर्थिक विकासाचा वेग लोकसंख्या वाढीच्या तुलनेले अधिक असायला हवा त्यामुळे उत्पान्नात वाढ होते व रोजगार, उत्पन्न (दरडोई) वाढून दारिद्र्य कमी होते.

२. **लोकसंख्या वाढीवर बंधणे :-**

देशाची वाढती लोकसंख्या बेकारी वाढविण्यास कारणीभूत ठरते. त्यामुळे लोकसंख्या मर्यादीत ठेवण्यासाठी लोकसंख्या वाढीवर बंधणे घालणे आवश्यक आहेत. त्यासाठी कुटूनीयोजन व अन्य कार्यक्रम देशात पंचवार्षिक योजनेतून राबले पाहिजे.

३. **आधुनिक शेतीचा अवलंब :-**

शेतकऱ्यांने सुधारीत बि-बियाने शेंद्रीय खत, शेंद्रीय औषध, नविन पीक घेण्याची मानसिकता अवलंबून जुनी पद्धती प्राण्यावर अवलंबून शेतीचे प्रमाण कमी करणे व आधुनीकतेला चालना देणे व रोजगारातही वाढ.

४. **ग्रामीण औद्योगिकरण :-**

‘‘खेड्याकडे चला’’ हे महात्मा गांधींचे वाक्य ग्रामीण भागातील औद्योगिकरण झाल्यानंतर खऱ्या अर्थाने दारिद्र्यात घट होऊन विकासाला चालना मिळू शकते.

५. **जनकल्याण योजना :-**

देशातील दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या दुर्बल घटकांसाठी सरकारने स्वस्त धान्य, शाळेतील मुलांना मोफत विनामुल्य शिक्षण, सवलती, इत्यादी मुळे दुर्बल घटकांचे राहणीमान उंचवण्यास मदत होते व कल्याणकारी परिणाम कारता नियमाणे व शास्त्र शुध्द पद्धतीने राबवावी.

❖ **निष्कर्ष**

दारिद्र्य ही संकल्पना विचारात घेता ही सर्व देशांना उद्भवणारी समस्या आहे. तरी सुध्दा विकसीत देशांना दारिद्र्यावर मात करता फारशे यश आलेले दिसून येते. परंतू आजही बहूतेक देशात दारिद्र्यापासुन सुटका करण्यात अविकसीत व विकसनशील देशांना अपेक्षेप्रमाणे यश आलेले नाही. पण कल्याणकारी योजना ज्या देशांनी आमलात आणल्या व राबविल्या त्या देशांनी औद्योगिकरणाला महत्त्व दिले अशा देशांनी दारिद्र्यापासुन लवकर सुटका झाली व त्यांना यश मोठ्या प्रमाणावी घडवून आणले.

❖ **संदर्भ ग्रंथ सुची**

१. डॉ. एम.एन साबळे	-	‘‘भारतीय अर्थव्यवस्था’’
कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद.
२. डॉ. एस.के. ढगे	-	भारतीय आणि जागतीक आर्थिक विकास
एस.के. पब्लिकेशन, पुणे
३. डॉ. विश्वास कदम	-	‘‘भारतीय अर्थव्यवस्था’’
डॉ. गणेश गवंडे	-	कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद.
४. र.पु. कुरूलकर	-	विकासाचे अर्थशास्त्र
विद्या प्रकाशन, नागपूर
५. डॉ. विलास खंदारे	-	विकास आणि पर्यावरणीय अर्थशास्त्र
कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद
६. श्री रंजन कांबळे	-	कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद.
‘भागीरथ प्रकाशन’
भागीरथ स्पर्धा प्रकाशन केंद्र, पूणे

दारिद्र्य रेषेखालिल घटकांचा सामाजिक – आर्थिक विकास आणि शासकीय योजना – एक चिकीत्सक अभ्यास.

प्रा.डॉ. सांगळे भगवान श्रीपती

लोकप्रशासन विभागप्रमुख,
कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय,
अंबाजोगाई. जि. बीड.

प्रस्तावना :- २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय राज्यघटना अंमलात आली. भारतीय राज्यघटनेने कल्याणकारी राज्यपध्दतीचा स्विकार केला आहे. कल्याणकारी राज्यात नागरिकांच्या जास्तीत जास्त कल्याणाची, हितरक्षणाची जबाबदारी सरकारची असते. 'कोणत्याही राजकीय पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले तरी त्या सरकारने कोणती कामे केली पाहिजेत याचे मार्गदर्शन राज्यघटनेच्या चौथ्या भागात केले आहे.' त्यालाच राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे म्हणून ओळखले जाते. 'भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेत आणि राज्यनीतिच्या मार्गदर्शक तत्वामध्ये (Directive principles of state policy) राज्यकर्त्यांनी लोककल्याण संवर्धनपर कोणती धोरणे आखली पाहिजेत व कार्यक्रम हाती घेतले पाहिजेत याचे सविस्तर विवेचन केले आहे.' परंतु ही अनिवार्यता नाही. असे जरी असले तरी, शासन सत्तेवरील शासकांनी आपली धोरणे, योजना व कार्यक्रम तयार करतांना राज्यनीतिच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार ती तयार करावीत असे अपेक्षित आहे. त्यामुळे सत्ताध्याऱ्यांची इच्छा असो किंवा नसो एकदा पदाची आपथ घेतल्यास घटनात्मक तरतुदींना अनुसरून त्यांना देशातील सामान्य नागरिक, महिला, मुले, अनु. जाती, अनु. जमाती भटक्या जाती, जमाती, इतर मागासवर्ग अंध, अपंग, निराधार, निराश्रीत, अपदग्रस्त आणि सर्वात बहुसंख्येने असलेला ग्रामीण समाज यांच्या विकासाच्या, कल्याणाच्या योजना आणि कार्यक्रम बनवावे लागतात आणि अंमलात आणावे लागतात त्याशिवाय ते लोकप्रिय होऊ शकत नाहीत किंवा लोकशाही मार्गाने सत्ता प्राप्त करू शकत नाहीत. त्याशिवाय कल्याणकारी राज्य (welfare state) निर्माण होणार नाही.

समस्या:- स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर 'केंद्र आणि राज्य सरकारांद्वारे देशाच्या ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी, येथील दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी आणि येथे पायाभूत सेवा, सुविधांच्या उभारणीसाठी अनेक योजना संचालित केल्या आहेत' त्यासाठी केंद्रसरकार दरवर्षी गरीबी निर्मूलनासाठी चालवलेल्या योजनांवर जवळपास ४२ हजार कोटी रुपये खर्च करते. एवढीच रक्कम बाकीचा इतर कल्याणकारी विकास योजनांवर खर्च केली जाते. या शिवाय घटक राज्यांचा खर्च वेगळा आहे. परंतु वास्तव चित्र हे आहे की, या योजनांवर खर्च होणारी धनराशी अधिकांश प्रमाणात भ्रष्टाचार आणि अकार्यक्षमता यामुळे निष्फळ ठरत आहे.' 'भारतीय स्वातंत्र्याच्या ६५ वर्षांनंतर २००३-४ च्या आकडेवारीनुसार मोठ्या संख्येने लोक आरोग्य, अन्नसुरक्षा, शिक्षण निवास आणि वीज या अत्यावश्यक गरजापासून वंचित आहेत. भारतात २० कोटी ग्रामवासीयांना स्वच्छ पिण्याचे पाणी मिळत नाही. ८०,००० पेक्षा जास्त गावांत आणखीही वीज पोचली नाही. ७५ टक्के गावांमध्ये प्राथमिक आरोग्य सुविधा नाहीत, २५ टक्के लोकांना घरे नाहीत, २,७०,००० गावांना रस्ते नाहीत आणि २६ कोटी दारिद्र्यरेषेखालील राहणाऱ्या लोकांना दररोज दोन वेळचे पोटभर जेवण मिळत नाही. गरीबी दूर करण्यासंबंधीच्या

विविध पाहण्या आणि अहवालावरून हे सत्य पुढे आले आहे' 'आजची भारतातील बहुतांश गावांची आर्थिक परिस्थिती ही आहे की, गावची अर्थव्यवस्था तेथील ग्रामवासियांना रोजीरोटी, आरोग्यव्यवस्था आणि राहण्यायोग्य घरे उपलब्ध करून देण्यास असमर्थ ठरली आहे. दारिद्र्य निर्मूलनाच्या तमाम योजनांचा लाभ उच्च, मध्यमवर्ग, मोठे शेतकरी गुलामदार, पुढारी आणि त्यांचे कार्यकर्ते, भ्रष्ट अधिकारी व कर्मचारी यांनाच मिळाल्याचे दिसून येते. परिणामतः बहुतांश गावांमध्ये मागासलेपणा, दारिद्र्य, शोषण, निराशा व हताश मनोवृत्ती सामान्य लोकांच्या पदरी पडलेली दिसून येत आहे.'

दारिद्र्य निर्मूलनाच्या योजना:—'गरीब लोकांसाठी शासनाने विकासविषयक आणि कल्याणकारी योजना मोठ्या प्रमाणात राबविल्या असल्या तरी ग्रामीण विकासाची स्थिती समाधानकारक दिसून येत नाही. त्यांची व्यवस्थित अंमलबजावणी झाली असती तर देशाच्या विकासात अभूतपूर्व क्रांती झाली असती.' हे गरीबी निवारण व रोजगार निर्मितीविषयक कार्यक्रम व योजनांवर दृष्टिक्षेप टाकल्यास स्पष्ट होईल. त्याचबरोबर संबंधीत योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी किंवा लाभासाठी कोणत्या अधिकारी किंवा कर्मचाऱ्यांशी संपर्क साधावा यासंबंधी माहिती दिली आहे. तसेच या योजनांची फलश्रुती, प्रश्नावलीच्या माध्यमातून आणि संशोधनकाळातील विविध मासिकातून व वर्तमानपत्रातून प्रसिध्द झालेल्या बातम्या आणि लेखातून पोहण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. भारत निर्माण योजना — २००५

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी हजारो कोटी रुपये खर्चूनही फार मोठी लोकसंख्या आजही दारिद्र्य रेखेखालील जीवन जगत आहे. त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी व ग्रामीण भागाचा कालबद्धरितीने विकास घडवून आणण्यासाठी १६ डिसेंबर २००५ रोजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंह यांनी १,७४,००० कोटी रुपये खर्चाच्या या विशाल परियोजनेचे उद्घाटन केले. केंद्रसरकार, राज्यसरकार आणि पंचायतराज संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने संचालित होणाऱ्या या योजनेद्वारे २००५-०९ या कालावधीत पुढील सहा उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी प्रयत्न केला आहे. दुसरा टप्पा २०१२ पर्यंत आहे.

उद्दिष्टे :- १) ग्रामीण निवारा :- या योजनेअंतर्गत देशभरात २००९ पर्यंत दारिद्र्य रेखेखालील लोकांना ६० लाख घरे बांधून दिली. यासाठी केंद्रशासन ७५% अनुदान देणार आहे. तर राज्यशासन २५ % खर्च उचलणार आहे. या योजनेची अंमलबजावणी जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणे (DRDA)मार्फत केली जाणार आहे.

इतर उद्दिष्टे : २) बारमाही ग्रामीण रस्ते. ३) ग्रामीण पाणी पुरवठा. ४) ग्रामीण विद्युतीकरण. ५) ग्रामीण दूरध्वनी सेवा ६) सिंचन सुविधा

२. रा. त्रितीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अधिनियम-२००५ (NREGA)

“रा. त्रितीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना अधिनियम-२००५ यास संसदेने संमती दिली आणि ७ सप्टेंबर २००५ रोजी एका अधिसूचनेद्वारे त्याची अंमलबजावणी सुरू केली आहे. सुरुवातीस २०० जिल्ह्यात ही योजना राबवून आत्ता संपूर्ण देशभर तिची एप्रिल २००८ पासून अंमलबजावणी सुरू झाली आहे.” ग्रामीण भागात अकुशल काम करण्यास इच्छुक असलेल्या प्रौढ व्यक्तीला एका वित्तिय वार्तात १५० दिवस ६०रु./नवीन १०५रु. दराने कामाची हमी देण्यात आली आहे. ग्रामपंचायतीकडे लेखी अर्ज करणाऱ्या व्यक्तीला १५ दिवसाच्या आत किमान १४ दिवस सलग मजुरी देण्यात येईल. मजुरांचे जॉबकार्ड बनवून रा. त्रितीयकृत बँकेतून मजुरी दिली जाईल. किंवा ३० दिवसाच्या आत मजुरीच्या निम्मा बेरोजगार भत्ता दिला जाईल. तसेच रोजगारीच्या घरापासून कामाचे अंतर ५ कि.मी. पेक्षा जास्त असल्यास १०% जास्त मजुरी मिळेल. याशिवाय मजुरांना अपंगत्व किंवा मृत्यू झाल्यास सानुग्रह अनुदान, महिलांना १५ दिवसाची प्रसूती पगारी रजा, कामावरील स्त्री व पुरूषांना समान वेतन, १रु. प्रतीऔजार प्रतीदिन किराया, ग्रामसभेत मजुर व कामांची निवड इत्यादी तरतूदी केलेल्या आहेत.

उद्देश:- १) ग्रामीण भागातून जनतेचे तहाराकडे होणारे स्थलांतर थांबवणे. २)ग्रामीण भागातील महिलांचे सबलीकरण करणे. ३) पर्यावरणाचे संरक्षण करणे ४)उत्पादक व टिकाऊ मालमत्तांची निर्मिती करणे.

अंमलबजवणीची जबाबदारी:- “गावपातळीवर सरपंच, ग्रामसेवक, तलाठी.” तर ‘तालुका पातळीवर गटविकास अधिकारी/उपअभियंता आणि जिल्हापातळीवर मुख्यकार्यकारी अधिकारी, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेचा प्रकल्प संचालक जिल्हा कार्यकारी अभियंता यांच्यावर आहे’.

३ . स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार)

भारत सरकारने १ एप्रिल १९९९पासून ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलनासाठी हि योजना सुरु केली आहे. याबरोबरच यापूर्वीच्या समन्वित ग्रामीण विकास कार्यक्रम, ग्रामीण महिला व बालविकास, ग्रामीण युवा स्वरोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम ग्रामीण कारागिरांना सुधारित औजारे पुरवठा, गंगा कल्याण योजना तसेच दशलक्ष विहिर योजना बंद करण्यात आल्या आहेत.या योजनेत वरील योजनेतील त्रुटी दूर करण्यात आल्या आहेत.

उद्देश :- या योजनेचे उद्देश खालीलप्रमाणे आहेत.

१ दारिद्र्य रे ओखालील कुटुंबांना बँकेद्वारे कर्ज आणि पासनाकडून अनुदान देवून स्वरोजगाराचे साधन उपलब्ध करून देणे व दारिद्र्य रे ओच्यावर आणणे. २ ग्रामीण भागात लहान मोठे उद्योग स्थापन करण्यासाठी स्वयं साहयता गट स्थापन करून त्यांच्या क्षमतांना चालना देणे. ३ स्वरोजगारीना प्रशिक्षण देणे व विकासात्मक कामे करून त्यांच्या क्षमतांना चालना देणे. ४ केंद्र व राज्यसरकारने ७५:२५ या प्रमाणात योगदान देवून तीन व पात लाभार्थिना दारिद्र्य रे ओच्या वर आणणे.

लाभार्थी :- दारिद्र्य रे ओखालील कुटुंबे ज्यात अ.जा व अ. जमातीचे ५० टक्के, महिला ४० टक्के व ३ टक्के अपंग याप्रमाणे लाभार्थी असतील. त्यांची निवड ग्रामसभेत केली जाईल.

अनुदानाचे स्वरूप :- या योजनेअंतर्गत प्रकल्पाच्या एकूण रकमेपैकी ३० टक्के रक्कम सबसिडीच्या स्वरूपात देण्यात येते. ती रक्कम जास्तीत जास्त ७५०००रु. पर्यंत असते. अ.जाती व अ.जमातीसाठी ५० टक्के व जास्तीत जास्त १०००००रु. सबसिडी दिली जाते. स्वसहायता समूह गटासाठी सबसिडी ५० व जास्तीत जास्त १,२५,०००रु. इतकी असेल सिंचन प्रकल्पाच्या निर्मितीसाठी कितीही खर्च झाला तरी त्याच्या ५० टक्के सबसिडी दिली जाते.

कर्ज :- सदर योजनेत अनुदानाव्यतिरिक्त बाकी रक्कम कर्ज रूपाने बँकेमार्फत देण्यात येते. कर्ज मध्यम मदतीचे असते. कर्ज परतफेडीची मुदत पाच व षाची असते. कर्ज वसूलीसाठी ग्राम व तालुका पातळीवर समित्या असतात. ८० टक्के कर्ज परतफेड करणाऱ्या गावांना व तालुक्यांनाच पुढील व र्फि कर्ज दिले जाते.

अंमलबजवणी व नियंत्रण :- गाव पातळीवर ग्रामसभा ही लाभार्थीची निवड करते व संमती देते. तिची ग्रामसेवकामार्फत अंमलबजवणी केली जाते तालुका पातळीवर तालुका स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार समिती व गटविकास अधिकारी तर जिल्हापातळीवर जिल्हा स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार समितीमार्फत योजनेच्या प्रगतीचा आढावा घेतला जातो. जि. परि देचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी व प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा हे देखरेख नियंत्रण करतात.

४. इंदिरा आवास योजना

जवाहर याजनेची उपयोजना म्हणून गरिबांना घरे बांधून देण्यासाठी भारत सरकारद्वारे इंदिरा आवास योजना मे १९८५ पासून चालविली जाते. १जानेवारी १९९६ पासून ती एक स्वतंत्र योजना झाली असून या याजनेचा वित्तीय भार ७५:२५ या प्रमाणात केंद्र व राज्यसरकारे उचलतात.^{३३}

उद्दि टे : १. दारिद्र्य रे ओखालील अनु.जाती, अनु. जमाती, मुक्त वेठबिगार यांना घरे बांधण्यासाठी अनुदान देणे. २. अमागास दारिद्र्यरे ओखालील लोकांना, शहिद जवानांच्या विधवा किंवा कुटूंबियांना, माजी सैनिकांना घरांसाठी अनुदान किंवा साह्य देणे. ३. १ एप्रिल १९९९ पासून कच्या व अर्धपक्या घरांच्या सुधारणेसाठीही अनुदान देण्यात येईल.

लाभार्थी निवडीचा प्राधान्यक्रम :-

लाभार्थीची निवड ग्रामसभेत केली जाते. निवड करतांना...१) मुक्त वेठबिगार २) अजाती व अजमातीची अत्याचारीत कुटूंबे ३) विधवा किंवा अविवाहित महिला कुटूंब प्रमुख असलेली दारिद्र्य रे खेळलील कुटूंबे. ४) महापूर, आग, भूकंप यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीची झळ पोहोचलेली कुटूंबे. ५) दारिद्र्य रे खेळलील मागासवर्गीय कुटूंबे. ६) अमागास दारिद्र्य रे खेळलील कुटूंबे असा प्रधान्यक्रम विचारात घेतला जातो.

घरबांधणी अनुदान व मालकी :-

या योजनेअंतर्गत बांधून दिलेले घर महिलेच्या किंवा पती-पत्नीच्या संयुक्त नावावर केले जाते. घर बांधणीसाठी अनुदान डोंगराळ भागासाठी ३८५०० रु. तर सर्वसाधारण भागासाठी ३५०००रूपये इतके दिले जाते.

अमलबजावणी यंत्रणा :- प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेमार्फत केली जाते. लाभार्थीची निवड ग्रामसभा करते.त्यानंतर योजनेचा निधी पंचायत समिती ग्रामसभेकडे देते. व ग्रामसेवक हा निधी लाभार्थीस देतो.

खर्च:- मे १९८५ ते मार्च २००७ पर्यंत या योजनेवर जवळपास २२ हजार कोटी रु. खर्च करून १२४ लाख घरे बांधून दिली आहेत. जून २००८ नंतर १०० टक्के उच्च ट प्राप्तीसाठी कामाला सुरुवात झाली आहे.

५. ग्रामीण आवास निर्माणासाठी कर्ज व अनुदान योजना

राष्ट्रीय आवास पुनर्वसन नीति १९८८ ला अनुसरून १ एप्रिल १९९९ पासून ही योजना सुरू केली गेली. या योजनेतील देय अनुदान केंद्र व राज्य ७५:२५ या प्रमाणात देतात. २००२-०३ या वर्षापासून ही योजना इंदिरा आवास योजनेत समाविष्ट करण्यात आली आहे.

उद्देश :- या योजनेचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील अशा लोकांना घरे बांधण्यासाठी कर्ज उपलब्ध करून देणे जे गरीब आहेत, ज्यांच्याकडे घर बांधण्यासाठी पुरेसे पैसे नाहीत परंतु घेतलेले पैसे परत करण्याची क्षमता आहे त्यांना घर बांधण्यासाठी मदत करणे.

पात्रता व कर्ज :- लाभार्थीचे वार्षिक उत्पन्न ३२०००रु. पेक्षा जास्त असावे. लाभार्थीला १०,०००रु. अनुदान मिळेल. लाभार्थीला ४०,०००रु. कर्ज मिळेल, हप्त्याने परत करावे लागेल. लाभार्थी गरजेनुसार घर बांधू शकतो. त्यात गैरालय व स्नानगृह असते. लाभार्थीला बँकेने कर्ज मंजूर केल्यास अनुदान राशी मिळते.

६. प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना

ही योजना १ एप्रिल २००१ रोजी सुरू झाली. या योजनेचे मुख्य सहा भाग आहेत. १. ग्रामीण घरे २. अरोग्य/स्वास्थ्य. ३. पोषाहार. ४. प्राथमिक शिक्षण. ५. पिण्याचे पाणी. ६. ग्रामीण विद्युतीकरण. या योजनेत केंद्राकडून राज्यांना ७० टक्के कर्जरूपाने व ३० टक्के रक्कम अनुदान रूपाने दिली जाते.

उद्देश:- या योजनेचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रे खेळलील कुटुंबांना घरे उपलब्ध करून देणे व घरांची टंचाई दूर करून निरोगी पर्यावरण निर्मितीस साह्य करणे हा आहे.

लाभार्थीसाठी पात्रता व निवडीचा प्राधान्यक्रम :-

यासाठी सर्व पात्रता इंदिरा आवास योजनेप्रमाणेच आहेत. परंतु अमागास लाभार्थ्यांना एका वित्तीय वार्षिकीत लाभार्थ्यांच्या ४० टक्के रक्कम मिळते. तसेच एकूण निधीच्या ३ टक्के निधी दारिद्र्य रे खेळलील अपंगासाठी राखून ठेवला जातो. तसेच एकूण धनराशीच्या १० टक्के रक्कम नाल्या अंतर्गत रस्ते, जलवाहिन्या, पेयजलसुविधा, वस्तीसुधार व वृक्षारोपन यावर खर्च करण्याची तरतूद आहे.

७. राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना क. १.

महाराष्ट्र शासनाने २९ नोव्हेंबर २००५ साली ही योजना राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे. या योजनेद्वारे ४५०२० घरे महाराष्ट्रात बांधण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. त्यापैकी १२८३ घरे बीड जिल्ह्यात बांधण्यात येतील.

उद्देश :- राज्यातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रे खेळलील बेघर कुटुंबासाठी आणि दारिद्र्य रे खेळलील दुर्बल/बेघर/अल्पभूधारक गरजू कुटुंबासाठी घरे बांधून देणे हा आहे.

लाभार्थी :- ६०: लाभार्थी अनु. जाती जमातीचेच असावेत ते उपलब्ध नसतील तर अन्य प्रवर्गातील लाभार्थी निवडावेत. लाभार्थीचे नांव दारिद्र्य रे रेखालील कुटुंबाच्या यादीत असावे. **अनुदान:-** लाभार्थीच्या ५००चौरसफुट जागेतील २००चौ. फुट बांधकाम करण्यासाठी २८५०० रू. अनुदान दिले जाते. त्यात वाढही केली जाऊ शकते.

अंमलबजावणी व संपर्क:- प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा.

८. राजीव गांधी ग्रामीण निवारण योजना क. २.

महाराष्ट्र शासनाने २९ नोव्हेंबर २००५ साली ही योजना राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे. या योजनेद्वारे महाराष्ट्रात ४५०२० घरे बांधण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. या योजनेचा

उद्देश : ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेवरील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल / बेघर/ अल्पभूधारक गरजू कुटुंबासाठी घरकूल बांधण्यासाठी ९०,०००रू. बिनव्याजी कर्ज, २० वार्षिक मुदतीने वित्तीय संस्था/बँका यांच्यामार्फत देणे हा आहे. लाभार्थी दरमहा ८३६रू. परतफेड करेल व व्याज सरकार भरेल.

लाभार्थी पात्रता व अटी:- १. लाभार्थ्याचे वार्षिक उत्पन्न २०००रू. ते ९६,०००रू. असावे. २. लाभार्थ्याचा वास्तव्याचा पुरावा उदा. रेशनकार्ड, निवडणूक ओळखपत्र इत्यादी. ३. प्रकल्पग्रस्त, अपंग, विधवा, घटस्फोटीत, परित्यक्ता यांना प्राधान्य दिले जाईल. ४. यापूर्वी घरकुलाचा लाभ घेतलेला नसावा. ५. स्वतःचे ५००० रू. योगदान देणे बंधनकारक. ६. भूखंड ७५०चौ.फुट असल्यास बांधकाम २५०चौ. फुट असावे. ७. स्वतःची जमीन असावी व ती कायदेशीर त्यांच्या नावे असावी. ८. स्वतःची जागा नसल्यास जिल्हाधिकारी गावठाणातील जमीन उपलब्ध करून देतील. ९. घरकुलात बहुउद्देशीय खोली व स्नान गृह असावे. १०. घरकुलात स्वतः रहावे ते भाड्याने देता येणार नाही.

अंमलबजावणी व संपर्क :- प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा.

९. जननी सुरक्षा योजना

१०० टक्के केंद्रसरकार पुरस्कृत ही योजना २००५-०६ साली सुरक्षित मातृत्वासाठी सुरु केली.

उद्देश:- १. डॉक्टर/नर्सच्या निगरानीत बाळंतपण व्हावे. २. माता व अर्भक मृत्यु दर कमी करणे. **लाभार्थी :-** अनु. जाती अनु. जमातीतील १९ व वार्षिक दारिद्र्यरेषेखालील महिलेस दोन अपत्या साठीच लाभ मिळेल. त्यासाठी १२ आठवड्यापूर्वी नोंदणी करावी.

अनुदान :- गरोदर मातेची प्रसूती घरी झाल्यास ५०० रू. व दवाखान्यात झाल्यास ७०० रू. मिळतील. तसेच सिझेरियनची आस्त्रक्रिया करण्याची आवश्यकता भासल्यास व शासकीय डॉक्टर उपलब्ध नसल्यास खाजगी डॉक्टरची फिस म्हणून १५००रू. धनादेशाद्वारे खाजगी डॉक्टरला देतात.

१०. कुटुंब अर्थसाहाय्याची योजना

कुटुंबातील कमावत्या स्त्री किंवा पुरुषाचा मृत्यु झाल्यास कुटुंबियांना या योजनेचा लाभ मिळतो.

लाभार्थ्यांसाठी पात्रता :- १. मृत कुटुंबप्रमुखाचे वय १८ ते ६४ वर्षे असावे. २. सदर कुटुंब दारिद्र्यरेषेखालील असावे. ३. अर्थसाहाय्य मृत्यु पावलेल्या व्यक्तीच्या पत्नी/पत्नीस, अज्ञान मुलांना व अविवाहीत मुलीस तसेच अवलंबून असणाऱ्या आई वडीलांना मिळेल.

अर्थसाहाय्याची रक्कम :- कुटुंबातील कमावत्या व्यक्तीचा नैसर्गिक मृत्यु झाल्यास ५०००रू. व अपघाती मृत्यु झाल्यास १०,०००रू. अर्थसाहाय्य संबंधीत कुटुंबास दिले जाते.

संपर्क:- संबंधीत तालुक्याच्या तहसीलदारांशी संपर्क साधावा.

११. असंघटीत कामगारांसाठी जनश्री विमा योजना

महाराष्ट्रातील असंघटीत कामगार म्हणजे विडी कामगार, ऊसतोड कामगार, बांधकाम मजुर, दगडखाणीतील कामगार, विणकर, यंत्रमाग कामगार, तैतकरी, मच्छीमार, तैतमजुर, कचरा गोळाकरणारे, घर कामगार, शिक्षाचालक, वर्तमानपत्र विकणारे कामगार यांच्यासाठी राज्यशासनाने १२ ऑगस्ट २००४ पासून ही योजना सुरु केली आहे.

प्रोत्साहनात्मक योजनेअंतर्गत भारतीय युनिट ट्रस्ट, मुंबई यांच्याकडे चिल्ड्रेन करिअर प्लॅनच्या ग्रोथफंडामध्ये एका मुलीस १०,०००रु. व दोन मुली असल्यास प्रत्येकी ७,५००रु. १८ व ांची मुदत ठेव ठेवण्यात येते.

आवश्यक कागदपत्रे:— १. कुटुंब नियोजन ास्त्रक्रिया प्रमाणपत्र. २. गटविकास अधिकारी यांचा दारिद्रय रे ोखालील दाखला. ३. लाभार्थीचा अनुदानासाठीचा अर्ज व रहिवाशी दाखला. ४. पती, पत्नी व मुलीचे जन्म दाखले. ५. रेशनकार्डची झेरॉक्स. ास्त्रक्रियेनंतर एक व ांच्या आत अनुदानाचा प्रस्ताव पाठवावा.

१५. विशेष १ घटक योजना

महारा ट्र ासनाने १९९२ पासून ही योजना सुरू केली आहे.

उद्देश :- दारिद्रय रेभोखालिल अनु. जाती-जमाती व नवबौध्द ेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवून त्यांना दारिद्रय रे ोच्या वर आणणे.

लाभार्थी पात्रता:— १. अनु. जाती-जमातीचे उपविभागीय अधिकारी यांनी दिलेले प्रमाणपत्र. २. ६ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असल्यासंबंधीचे ७/१२ व ८ अ चे उतारे. ३. २०,०००रु. च्या आत वाि कि उत्पन्न असल्याचा दाखला. ४. लाभार्थ्यास १ मे२००१ नंतर दोनपेक्षा जास्त नसल्याचा ग्रामसेवकाचा दाखला. लाभार्थ्यास अनुदान पुढीलप्रमाणे मिळते.

अ. क्र. अनुदान योजनेचे नांव	अनुदान रक्कम	अनुदानाचे प्रमाण टक्के
१. नवीन विहीर	४२,०००ते ६१,५००रु.	१००
२. निवि ठा(बियाणे) पुरवठा	३०००रु.	१००
३.सुधारित ोती आवजारे व आयुधे	६०००रु	१००
४.जमिन सुधारणा (१हेक्टरपर्यंतच)	२०,०००रु	१००
५.बैलजोडी(आय. आर. डी.पी.निक ानुसार)	१५,०००रु	१००
६. बैलगाडी	१०,०००रु.	१००
७. इनवेल बोअरिंग	८,०००रु.	१००
८. जुनी विहिर दुरूस्ती	४,०००रु.	१००
९. पाइप लाइन ३००मी.	१०,०००रु.	१००
१०. पंप संच	१०,०००रु.	१००
११. ेततळे	३५०००रु.	१००
१२. परसबाग	२००रु . प्रतीआर	१००
१३. ताडपत्री पुरवठा	१०,०००रु.	१००
१४. तारेचे कुंपन	१५,०००रु.	१००
१५. धान्य कोठी	१५,०००रु.	१००
१६. तु ार/ ठिबक जलसिंचन संच	२५,०००रु.	१००

संपर्क :- वरील योजनांचा लाभ घेण्यासाठी विहित नमुन्यात अर्ज भरून सर्व आवश्यक प्रमाणपत्रे जोडून ग्रामसेवक, गटविकास अधिकारी, कृ ाी अधिकारी यांच्याशी संपर्क साधावा.

१६. दादासाहेब गायकवाड सबलिकरण व स्वाभिमान योजना

महाराष्ट्राच्या समाज कल्याण संचालनालयातर्फे अनुसूचित जाती व नवबौध्द समाजातील दारिद्र्य रे रे खालिल भूमीहिन तेमजूर कुटुंबांना ४ एकर कोरडवाहू किंवा २एकर ओलिताखालील जमीन या योजनेतून उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

उद्देश :- अनुसूचित जाती व नवबौध्द समाजातील दारिद्र्य रे रे खालिल भूमीहिन तेमजुरांना उत्तम, पिकाउ जमीन देवून त्यांना स्वाभिमानाने स्वतःच्या पायावर उभे करणे.

अनुदान :- लाभार्थ्यास जमीन खरेदीसाठी येणाऱ्या खर्चाच्या ५० टक्के रक्कम बिनव्याजी कर्ज १० व रे मुदतीसाठी व ५० टक्के रक्कम अनुदान रूपात दिली जाते.

लाभार्थी पात्रता :- १. लाभार्थी १८ ते ६० वयोगटातील असावा. २. लाभार्थी हा दारिद्र्य रे रे खालिल भूमीहिन तेमजूर असावा. ३. परित्यक्ता, भूमीहिन तेमजुरांच्या विधवा यांना प्रधान्य.

संपर्क :- विभागीय समाज कल्याण अधिकारी किंवा विशेष ा जिल्हा समाजकल्याण अधिकारी .

मूल्यमापन : नियोजनकारांनी आणि धोरण निर्मात्यांनी दारिद्र्य निर्मूलनाच्या योजना चांगल्या बनविल्या आहेत. परंतु त्यांची अंमलबजावणी मात्र समाधानकारकरित्या होतांना दिसून येत नाही. “अधिकान्यांच्या उदासिनतेमुळे रोजगार हमी योजना अनेक ठिकाणी कागदावरच आहे. तर कांही ठिकाणची कामे पूर्ण होऊनसुध्दा मजुरांना तीन तीन महिने वेतन मिळत नाही. पारदर्शक कारभाराचे बंधन असल्यामुळे अधिकान्यांना त्यातून आर्थिक कमाई होत नाही. परिणामी गरजू लोक लाभापासून वंचित राहात आहेत. बहुतांश योजना अर्धवट राबविल्या जातात किंवा कामे न करताच ती पूर्ण झाल्याचे कागदोपत्री दाखविले जाते. अर्थात कांही ठिकाणी चांगली माणसे आहेत, कामेही बऱ्यापैकी झाली आहेत, हे नाकारता येणार नाही. दि. ३मे २००९ च्या दै. सकाळ वृत्तसेवानुसार राज्यात मागील वित्तीय व र्ति ३३ जिल्ह्यात आठ लाख ८० हजार मजूर कुटुंबांना ‘रोहयो’ चा लाभ मिळाला आहे. त्यात नांदेड, बीड, गोंदिया, नंदूरबार, भंडारा हे जिल्हे आघाडीवर आहेत. परंतु दि. २५मार्च २०१० च्या दै. लोकसत्तातील बातमीनुसार बीड जिल्ह्यात २००९, १० या व र्ति ‘रोहयो’ ठप्प झाली आहे. “कांही ठिकाणी मजुरांना काम मागूनही काम मिळत नाही, त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ येते तर कांही ठिकाणी भरीव तरतूद असूनही जॉबकार्ड व किचकट नियमामुळे मजुरच मिळत नाहीत”. “त्यामुळे कल्याणकारी योजना गावापासून दूर राहतात असे वाटते.” “कांही योजनांचा निधी इतरत्र वळविला जातो. त्यात गांव पातळीपासून मंत्रालयापर्यंतचे अनेक अधिकारी पदाधिकारी सहभागी असतात. त्यावर लोकलेखा समीती आणि कॅगने ठपका ठेवला, नापसंती व्यक्त केली तरी हे प्रकार घडतात.” “घरकुलसारख्या योजनांचे अनेक लाभार्थ्यांचे प्रस्ताव बँकाच्या व अधिकान्यांच्या असहकारामुळे दोन दोन व रे धूळखात पडून राहतात. बीड जिल्ह्यात राजीव गांधी निवारण क. २ साठी ९७८ प्रस्ताव मार्च २००९ पर्यंत सादर झाले मात्र एकही प्रस्ताव मंजूर झाला नाही संपूर्ण राज्यात सात हजार अर्जांपैकी फक्त १२४ प्रस्ताव मजूर झाले. दुसऱ्या बाजूला राज्यसरकार या योजनेद्वारे गरीबांना घरे बांधण्यासाठी ९० हजार बिनव्याजी २० व र्ति साठी कर्ज देणार अशी घो णणा करून सवंग लोकप्रियता मिळवते. तर तिसऱ्या बाजूला गेल्या दोन व र्तिपासून या योजनेसाठी मजूर केलेले ९२७ कोटी ७८ लाख रू. पडून आहेत. अशी धक्कादायक माहिती विधानसभेत उघड होवून वर्तमानपत्रात येते.” त्यापूर्वी लाभार्थ्यास फार मोठा वेळ व पैसा खर्च करून विविध प्रमाणपत्रे जमा करावी लागतात. यंत्रणेच्या भ्र टाचाराचा त्रास सहन करावा लागतो. केज तालुक्यातील मुलेगाव येथील घरकुलाच्या एका लाभार्थ्याने संशोधकाला प्रश्नावली भरून देतांना सांगितले की, प्रथम अनुदान हप्ता १५०००रू. मिळाला त्यापैकी ८५००रू. लाच देण्यासाठी व कागदपत्रासाठी खर्च करावे लागले. एका गावात बोगस रेशन कार्ड व जास्त लोकसंख्या (६,१५२ च्या ठिकाणी १९,६०३) दाखवून रॅकेल व धान्य उचलने असे प्रकार चालत असल्याचे उघड झाले आहे. दि. ३० मार्च २०१०च्या दै. सकाळनुसार परळी तालुक्यात रेशनच्या धान्याचा, साखरेचा व रॅकेलचा सर्रास काळाबाजार होत असल्याचे दिसून येते.

संशोधकाने बीड जिल्हयातील ११तालुक्यातील जवळपास ६० गावातील ३०० लोकांच्या, १२५ ग्रामसेवकांच्या, ११० तलाठ्यांच्या प्रश्नावलीच्या रूपाने मुलाखती व काही अधिकारी, पदाधिकारी व ४० पोलिस पाटील यांच्या भेटी घेऊन चर्चा केल्या आहेत. या अनुभवाच्या, संशोधनाच्या आणि अभ्यासाच्या आधारे पुढील उपाययोजना मांडल्या आहेत.

उपाय योजना :

१. सरपंच, उपसरपंच ग्रामीण विकासासाठी क्रियाशील व निपक्ष असावेत, गावाच्या समस्या सोडविण्यासाठी त्यांनी वेळ देणे गरजेचे असते. व लोकांनीही त्यांना सहकार्य करावे.
 २. प्रत्येक गावात पासनाने बंधनकारक केलेल्या किमान चार ग्रामसभा झाल्याच पाहिजेत. सर्व योजनांचे लाभार्थी ग्रामसभेतच निवडावेत, गावासंबंधीचा प्रत्येक निर्णय ग्रामसभेतच झाला पाहिजे. ग्रामसभेशिवाय गावचा कारभार पारदर्शक, सार्वजनिक हिताचा आणि भ्रष्टाचारमुक्त होणार नाही.
 ३. ग्रामपातळीवरील सर्व कर्मचारी नियमित गावात यावेत. त्यांनी आपल्या विभागाच्या योजना वेळोवेळी व ग्रामसभेत लोकांना सांगव्यात. यासाठी लोकांनीही आग्रही राहिले पाहिजे.
 ४. प्रत्येक गावात स्वयंसेवी स्वरूपाची प्रशिक्षित अशी **ग्रामीण विकास समिती** स्थापन करावी. तिला कायद्याचा आधार आणि संरक्षण द्यावे.
 ५. जनतेने माहितीच्या अधिकाराचा सर्रासपणे उपयोग करावा. गैरव्यवहारातील दोषी लोकांकडून दबाव येत असल्यास सामूहिक अर्ज किंवा अनेकांनी एकाचवेळी अनेक अर्ज करावेत.
- अशा प्रकारे भारतामध्ये १९४८ ते २००५ या कालावधित विविध विकासाचे कार्यक्रम आणि योजना राबवूनही समाधानकारक **दारिद्र्य निर्मूलन** झालेले दिसून येत नाही. त्याची अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी एक कारण म्हणजे भारतात अजूनही पाहिजे तसे विकास प्रशासन निर्माण होऊ शकलेले नाही. विकासात्मक दृष्टीकोन, सामाजिक जाण आणि माहिती तंत्रज्ञानाने परिपूर्ण व पारदर्शी प्रशासन निर्माण करणे गरजेचे आहे. तसेच लोकप्रतिनिधी व पदाधिकाऱ्यांमध्ये सामाजिक बांधिलकी, सेवाभाव, नैतिकता आणि देशप्रेम निर्माण करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ: (References)

१. भारताचे सविधान, विधी व न्याय मंत्रालय, भारत सरकार, १९९६, प्रास्ताविका.
२. नारायण प्रकाश : समाजकल्याण के नूतन आयाम, बुक एनक्लेव, जयपूर, १९९७
३. डॉ. आर्मा ओ.पी. : भारत मे नियोजित विकास और आर्थिक उदारीकरण, आर. बी. एस. पब्लिशर्स, जयपूर, १९९९,
४. प्रा.डॉ. सांगळे भगवान : ग्रामीण विकास योजना दशा आणि दिशा. मुक्तरंग प्रकाशन, लातूर. २०११.
५. डॉ. सुरेन्द्र कटारिया : पंचायतराज संस्थाएँ, नॅशनल प. हाऊस, जयपूर. २००७.
६. कुरुक्षेत्र, ऑक्टोबर २००७, पृ. क्र. ३५.
७. कटारिया सुरेन्द्र एवं गुंजन वैद : भारत मे ग्रामीण विकास : रणनितियाँ एवं चुनौतिया, मलिक एण्ड कंपनी, जयपूर/नई दिल्ली, २००८,
८. बंग के. आर. : भारतीय प्रशासनाची रूपरेखा, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, २००७
९. पाटील मनोज : नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य पासनाने विविध योजना, २००९, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, पुणे.
१०. लोकराज्य, जानेवारी २००८, लोकराज्य, जुलै २००६.

शासकीय योजना आणि BPL

शेखर. बी. आय.

नवगण कॉलेज, परळी वै.

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत दारिद्र्याचा प्रश्न गंभीर रूप धारण करणु उभा आहे. भारतात दारिद्र्य निर्मुलनासाठी योजना काळात अनेक उपाय योजना करण्यात आले. परंतु दारिद्र्य निर्मूलन करण्यात सरकारला फारसे यश आले नाही. भारतात बाहूतांश जनता दारिद्र्यात जीवन जगत आहे. भारतातील दारिद्र्यात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, नैसर्गिक परिस्थिती जबाबदार आहे. दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांना अन्न, निवारा, शिक्षण, आरोग्य या मूलभूत गरजांचीही पूर्तता करता येत नाही. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत योजना आयोगातील विशेषात दलाने असे अनुमान काढले की, २००४-२००५ मध्ये दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांचे प्रमाण २७.८ % होते २००४-०५ मध्ये दारिद्र्यातील लोकांची संख्या ३० कोटी मोजली गेली ही १९९९-२००० च्या अनुमानापेक्षा अधिक होती.

भारत सरकारने नियोजन काळात दारिद्र्य निर्मूलन करण्यासाठी सामान्य उपाययोजना बरोबरच विशेष उपाययोजना केल्या आहेत. सामान्य उपाययोजनांमध्ये अधिक विकासाचा वेग वाढवणे किंमतीवर नियंत्रण ठेवणे, आर्थिक विषमतेची दरी कमी करणे, ग्रामीण भागात औद्योगिकरण करणे, भू सुधार कायद्याची अंतलबाजावणी करणे, रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, दुर्बल घटकासाठी कल्याणकारी योजना राबवणे अशा उपायांचा सामावेश केला आहे. तर विशेष उपाययोजनांमध्ये सीमांत शेतकरी व शेतमजूर विकास, ग्रामीण रोजगार एकीकृत ग्रामीण विकास, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम, ग्रामीण भूमीहीन रोजगार हमी योजना, युवकांना रोजगार प्रशिक्षण, जवाहर रोजगार योजना, रोजगार अश्वासन योजना, सुवर्णजयंती शहरी रोजगार योजना, अंत्योदय कार्यक्रमा सारखे कार्यक्रम राबवण्यात आले. प्रस्तूत शोध निबंधात सरकारने राबवलेल्या या कार्यक्रमांचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे.

भारत सरकारच्या महत्वाच्या योजना :-

भारत सरकारने दारिद्र्यातील लोकांसाठी काही महत्वाच्या योजना राबवल्या आहेत. या योजनांचा दारिद्र्य कमी करण्यासाठी उपयोग झाला आहे. या योजनांचा थोडक्यात वृत्तांत खालील प्रमाणे करता येईल.

१. मनरेगा :- (MGN REGA)

ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाच्या चारितार्थासाठी भारत सरकारने ही योजना सुरु केली आहे. या योजने अंतर्गत ज्या कुटुंबात श्रम करणारे लोग असतील अशा लोकांना एका वर्षात १०० दिवस काम देण्यात येणार आहे. या योजने अंतर्गत १/३ स्त्रीयांना सहभागी करुन घेण्यात आले. या योजनेचे करण उद्दिष्ट तात्काळ रोजगार निर्माण करणे आहे. तसेच नैसर्गिक साधन संपत्तीचा योग्य उपयोग अशा प्रकारे करण्यात यावा की निरंतर विकासाची प्रक्रिया चालू राहिल. ही योजना २ फेब्रुवारी २००६ मध्ये २०० जिल्ह्यात सुरु करण्यात आली. २००७-०८ मध्ये ७३० जिल्ह्यामध्ये ही योजना राबवण्यात आली. उरलेल्या जिल्ह्यात ही योजना १ एप्रिल २००८ सुरु करण्यात आली. योजनेसाठी एकूण खर्च ४०००० कोटी रुपये मान्यता देण्यात आली.

या योजनेतर्गत एका व्यक्तीला एका दिवसाला १०० रु मजुरी निश्चित करण्यात आली. यास सरकारने मंजूरी निश्चित करण्यासाठी एका कमीटीची नेमणूक केली. १९ जानेवारी २०१२ पर्यंत या योजनेतर्गत ३.८० कोटी कुटुंबांना रोजगार पुरवण्यात आला. याच कालखंडात संपूर्ण देशात १२२.३७ कोटी व्यक्तींना रोजगार पुरवण्यात आला. ज्यामध्ये ६०.४५ कोटी स्त्रीया होत्या. ग्रामीण भारतातील कुटुंबाच्या खटेते शक्तीत वाढ व्हावी हा योजनेचा उद्देश होता. योजनेमूळे शेती मजुरांच्या खरेदी शक्तीत वाढ होऊन मजुरांचे स्थलांतर कमी झाले. त्याच बरोबर शेतीत काम करणाऱ्या मजुरांची मजुरीही वाढली. एकदरीत मनरेगाची कार्यक्षमता चांगली होती. मनरेगामुळे भांडवल व आधारसंरचना वाढ झाली.

२. सुवर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना - (SGSY)

भारत सरकार या योजनेतर्गत ग्रामीण भागातील गरीब कुटुंबांना स्वरोजगार देण्यासाठी प्रयत्न करणार आहे. ग्रामीण भागातील गरीब कुटुंबांना बँक लोन अनुदान या मार्गाने अर्थिक प्रक्रियेत आणणार आहे. स्वरोजगार देण्यासाठी सरकार ५०% SC या ग्रामीण भागातील वर्गाला प्राधान्य देणार आहे तर ४०% गरीब स्त्रीयांना प्राधान्य देण्यात येणार आहे.

या योजनेतर्गत एप्रिल १९९९ ते सप्टेंबर २०११ या कालखंडात ४२.०५ लाख २४ मदत गट तयार करण्यात आले पैकी २९.३८ लाख गट प्रथम श्रेणीत तर १४.१६ लाख गट द्वितीय श्रेणीत पास करण्यात आले. याच कालखंडात जवळजवळ १६८.४६ लाख स्वरोजगार गटांना बँक कर्ज व अनुदान या माध्यम तून मदत करण्यात आली. या योजनेतर्गत एकूण ४२१६८.४२ रु एवढी गुंतवणूक करण्यात आली. या योजनेत ४ लाख युवकांना प्रशिक्षित करण्यात आले तर ३ लाख युवकांना प्रशिक्षण चालू होते. या योजनेत प्रत्येक जिल्ह्यात ग्रामीण स्वरोजगार प्रशिक्षण संस्था स्थापन करण्यात आली. ग्रामीण युवकांना लहान उद्योगात काम मिळण्यासाठी व मंजूरी मिळण्यासाठी मूलभूत व कौशल्याचा त्याच्यात विकास करणे सरकारने २०१० - २०११ तसेच २०११-२०१२ या कालखंडात ३२९ RSETI केंद्रांना मान्यता दिली पैकी २६४ केंद्रांना वित्तीय मदत केली आहे. आज SGSY चे रुपांतर राष्ट्रीय ग्रामीण चरितार्थ मिशन मध्ये रुपांतर करुन ग्रामीण भागातील गरीबी कमी करणे हे MRLM चे ध्येय आहे.

३. स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना:- (SJSRY)

सरकारने ही योजना १ डिसेंबर १९९७ मध्ये सुरु केली. शहरी भागातील बेकार व अर्ध बेकारांना स्वरोजगारतून रोजगार देणे हा उद्देश होता. एप्रिल २००९ पर्यंत ही योजना ३ शहरातील गरीबांसाठी सुरु करण्यात आली. शहरी भागात स्वरोजगार कार्यक्रम सुरु करण्यात आले. शहरी भागातील गरीब स्त्रीयांना रोजगार देण्यासाठी स्वरोजगार कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. शहरी भागातील गरीबांना रोजगार देण्यासाठी त्यांना कौशल्य प्रशिक्षण देण्यात आले तसेच त्यांना शहरी रोजगार कार्यक्रमाचे (VWEP) प्रशिक्षण देण्यात आले तसेच शहरी समाज विकास नेटवर्क सुरु करण्यात आले. २०११ -२०१२ या कालखंडात ८१३ .०० कोटी रुपयाची अंदाजपत्रकीय तरतूद करण्यात आली. १६ फेब्रुवारी २०१२ पर्यंत ६७६.८० कोटी मंजूर करण्यात आले.

सामाजिक संरक्षण कार्यक्रम:-

या कार्यक्रमात एकूण श्रम शक्तीत मागास प्रदेशात किती हिस्सा आहे यावर भर देण्यात आला. सरकारने यासाठी सामाजिक सुरक्षितता योजने मार्फत कामगारांना सामाजिक संरक्षण देण्याचे निश्चित केले. सर्व सामाजिक विकास करणे हा सरकारचा उद्देश होता. यासाठी सरकारने खालील योजना सुरु केल्या आहेत.

१. आम आदमी विमा योजना:- (AABY)

ही योजना २ ऑक्टोबर २००७ मध्ये सुरु करण्यात आली. ग्रामीण भागातील भूमीहीन कुटुंब प्रमुखाने नैसर्गिक आपत्ती अपघातामुळे या अंशिक वा कायम अपंगत्व आल्यास विमा देण्यात येणार आहे. या योजनेतर्गत ग्रामीण भागातील कुटुंब प्रमुखात या मिळवल्या व्यक्तिस ३०,००० रु नैसर्गिक मृत्यू आल्यास सरकार देणार आहे. ७५००० रु अपघाती मृत्युसाठी

७५००० रु कायम अपंगत्वासाठी, ३७००० रु अंशिक कायम अपंगत्वासाठी देण्यात येणार आहेत. ३१ जानेवारी २०१२ पर्यंत या योजनेसाठी सरकारने १.९७ कोटी कुटुंबांना विमा पुरवीला आहे.

२. जनश्री विमा योजना :- (JBY)

ही योजना १० ऑगस्ट २००० मध्ये सुरु करण्यात आली. या योजनेतर्गत ग्रामीण आणि शहरी भागातील ज्या व्यक्ती दारिद्र्य रेषेखालील या दारिद्र्य रेषेवर जीवन जगत आहेत अशा व्यक्तित्ना जीवन विमा संरक्षण पुरवण्यात येणार आहे. ज्या व्यक्ती १८ ते ५९ या वयोगटातील आहेत ते सुध्दा विम्यासाठी पात्र आहेत. या योजनेतर्गत नैसर्गिक मृत्यूसाठी ३०,००० रु ७५००० रु अपघातात कायम अपंगत्व या मृत्यूसाठी ३७००० रु अंशिक कायम अपंगत्वासाठी देण्यात येणार आहेत. २०१० - २०११ या काळात २.०९ कोटी कुटुंबांना या योजनेचा फायदा मिळाला आहे.

३. राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजना :- (RSBY)

या योजनेतर्गत असंघटीत क्षेत्रातील ज्या व्यक्ती दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगतात अशा व्यक्तित्ना विना मुल्य ३०,००० रु चे स्मॉर्ट कार्ड देण्यात येणार आहे. ही योजना १ एप्रिल २००८ पासून सुरु झाली आहे. या योजनेत ७५.२५ प्रमाणात केंद्र व राज्य सरकार विमा स्वीकारणार आहे. दक्षिणेकडील व पूर्वेकडील राज्य तसेच जम्मू व काश्मिरसाठी ९० : १० प्रमाणात प्रीमियम सरकार स्विकारणार आहे स्थलांतरीत मजुरांसाठी स्मार्ट कार्ड देण्यात येणार आहे. २० डिसेंबर २०११ पर्यंत २३ राज्यात या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात आली.

४. संघटीत, असंघटीत कामगारांचा सामाजिक सुरक्षितता कायदा २००८ :-

असंघटित कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षितता पुरवण्याच्या उद्देशाने हा कायदा १६ मे २००९ मध्ये आमलात आणला. घटनेच्या राष्ट्रीय सामाजिक सुरक्षितता बोर्ड २००९ ने या कायद्याला सामाजिक सुरक्षितता योजना म्हणून मान्यता दिली आहे. राष्ट्रीय सामाजिक सुरक्षितता बोर्ड या कामगारांसाठी आरोग्य विमा पुरवणार आहे. RSBY आरोग्य विमा पुरविणार आहे. JBY मृत्यू व अपंगत्व साठी तसेच इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धासाठी मनरेगाचे कामगार यासाठी आरोग्य विमा पुरविणार आहे. तसेच अंगणवाडी मदतनीस, हमाल, गोगमन, डेली कामगारांसाठी विमा पुरविणार आहे.

५. राष्ट्रीय सामाजिक सुरक्षितता फंड :-

हा फंड असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांसाठी निर्माण करण्यात आला आहे. यासाठी १००० कोटी रु फंडाची उभारणी केली आहे. हा फंड शिक्षा ओढणारे, बिडी कामगार, व्हिवर, टॉपर या कामगारांसाठी उपयोगी पडणार आहे.

तीथ सामाजिक सुरक्षितता करार :-

या कराराचा उगम बोलडीयम स्विझलंड नेहरलंड डेल्मार्क आणि नोर्वे या देशात झाला. हा करार कंपनी कामगारांसाठी महत्वाचा आहे. जे कामगार निवृत्त होतात त्या कामगारांच्या निवृत्ती नंतर त्यांना मिळणाऱ्या व्याजाच्या संरक्षणासाठी आहे. हा करार कामगारांना संरक्षण पुरविणारा आहे. कामगारांची नेमणूक त्यांच्या कामांचा कालावधी त्यांना मिळणारी वेतन साठी महत्वाचा आहे.

गरिबी निर्मूलनाचे उपाय :-

१. १० ते १२ एकर धारण क्षेत्राचा आकार निश्चित झाल्यानंतर अधिकम भूमी लहान तथा सीमांत शेतकऱ्यात वितरित करावी.

२) ५६. ३ लाख परिवारांना बिगर शेती जमीन नापीक जमीनीवर रोजगार देण्याचा कार्यक्रम तयार केला पाहिजे.

३) भारत श्रम तंत्राबरोबर समान वितरण पध्दतीचा अवलंब केला तर गरीबी दूर होईल.

४) छोट्या शेतकऱ्यांच्या संस्था सीमांत व शेत मजुरांच्या संस्था दृष्काळग्रस्त कार्यक्रम ईत्यादीसाठी कार्यक्रम तयार केला पाहिजे.

५) सार्वजनिक निमार्पण या कार्यक्रमाची व्यवस्था कंत्राटदारांना देऊ नये यासाठी असी संस्थात्मक रचना करावी ज्यात ग्राम लोक लहान शेतकरी शेतमजूर यांना या कार्यक्रमाची जबाबदारी दिली पाहिजे.

६) एकात्मिक शेतीचा प्रयोग करावा. यामध्ये कुकुटपालन, मछली पालन, दुग्ध शाळा, पशुपालन, लहान उद्योग या सारख्या कार्यक्रमाचा प्रयोग करावा.

७) मागास भागात शाळासाठी अनुदानाशी रक्कम जास्त करावी.

गरीबी हटवण्याच्या बऱ्याचशा योजना विकृत रूप धारण करतात. एकतर योजना सोडून दिल्या जातात किंवा चालकल नितीचा अवलंब केला जातो. खेड्यांचा विकास ग्राम पंचायतीवर न सोपवता विशेष परिषदा स्थापन केल्या पाहिजेत. विशेष परिषदेत छोटे शेतकरी सीमांत शेतकरी भूमीहीन शेतमजूर कारागिर यांना प्रतिनिधीत्व दिले पाहिजे. विकास परिषदाच्या रचनेत बदल करू नये. तोपर्यंत गरीबी दूर होणार नाही. सरकारी अधिकारी जमीनदार योजवाल हार राजकर्ते यांच्या गरबाधनाला तोडण्यासाठी जत - विकास परिषद निर्माण केली पाहिजे तर गरीबी हटाव कार्यक्रम यशस्वी होतील.

संदर्भ-

- १) इकॉनॉमीक सर्वे २०११-२०१२
- २) भारतीय अर्थव्यावस्थ - डॉ. कदम, डॉ गणेश गावंडे
- ३) भारतीय अर्थव्यवस्था- दत्त राव सुंदरम-५२ वा संशोधित
- ४) स्पर्धा परिक्षा मार्गदर्शक

दारिद्र्य रेषेखालील लोक व शासनाच्या योजना

शिंदे पी.एम.

संशोधक विद्यार्थी

समाजशास्त्र विभाग

प्रस्तावना :

जागतिक स्तरावर दारिद्र्याची समस्या आहे आणि ती सार्वत्रिक स्वरूपाची आहे. इतर देशात दारिद्र्याचे प्रमाण कमी अधिक आहे, परंतु भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण इतर देशांच्या तुलनेत महाभयंकर आहे. भारतात २०११ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्येचे प्रमाण १२५ करोडच्या आसपास आहे आणि एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येचे प्रमाण असणाऱ्या देशात दारिद्र्याची समस्याही तेवढीच गंभीर असल्याचे आपल्याला जाणवते.

भारतीय समाजात दारिद्र्याची समस्याही २०० वर्षांपासून आहे. याचा अर्थ त्याच्या अगोदर दारिद्र्याची समस्या नव्हती, असा होत नाही. परंतु ही समस्या ब्रिटीश राजवटीत पुढे आली. ब्रिटीश राजवटीत उद्योग-धंदे बुडाले, बेरोजगारी वाढली. दारिद्र्यामुळे हजारो लोकांचे बळी गेले. भारताचा विकास घडवून आणणे व दारिद्र्याची तिब्रता कमी करणे हे ब्रिटीशांचे धोरण नव्हते. त्यामुळे लोकांच्या दारिद्र्यात वाढ होत गेली. लोकसंख्या वाढीने दारिद्र्याचे उग्र स्वरूप समोर आले. आज भारतीय समाजातील ५०% लोक दारिद्र्यात जीवन जगत आहेत. संपत्तीचे असमान वितरण झाले. आज १०% लोकांकडे देशाची ९०% संपत्ती आहे, तर ९०% लोकांकडे देशाची १०% संपत्ती दिसून येते. सामाजिक विषमता पूर्वीपासून आजपर्यंत चालू राहिल्याने दारिद्र्याची समस्या गंभीर बनत गेली. या संदर्भात 'भारताचे पितामह' दादाभाई नौरोजी यांनी भारतीय लोकांच्या दारिद्र्याच्या जीवन परिस्थितीचे सविस्तर अध्ययन केले आहे. दारिद्र्य रेषेखालील लोक व शासनाच्या योजना हा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

उद्देश :

१. दारिद्र्याच्या निकषांचा अभ्यास करणे.
२. भारतातील दारिद्र्याच्या सामाजिक कारणांचा शोध घेणे.
३. दारिद्र्य निर्मूलनासंबंधी शासनाच्या योजनांचा अभ्यास करणे.
४. दारिद्र्यासंबंधी उपाययोजना.

दारिद्र्य म्हणजे काय ? :

"एखाद्या जवळ काय आहे, आणि काय असावयास पाहिजे. यामध्ये तफावत किंवा फरक दर्शविणारी स्थिती म्हणजे दारिद्र्य होय."

दारिद्र्य ही आर्थिक आणि सामाजिक समस्या आहे. आर्थिक समस्या यासाठी आहे की, आर्थिक बाबींच्या अभावामुळे गरीबीचा जन्म होतो व सामाजिक समस्या आणि आर्थिक अभावामुळे सामाजिक जीवनाची दशा होते आणि सामाजिक जीवनसुद्धा प्रतिकूल बनत असते. थोडक्यात अन्न, वस्त्र व निवारा या मुलभूत गरजांची पूर्तता जे लोक करण्यास असमर्थ आहेत त्यांना दारिद्र्य असे म्हणतात.

उदा.- ग्रामीण क्षेत्रात प्रतिव्यक्ती २४०० कॅलरीज, नागरी क्षेत्रात २१०० प्रती व्यक्ती कॅलरीज ग्रहण करण्याची परिस्थिती नसणे म्हणजे दारिद्र्य होय.

दारिद्र्याच्या व्याख्या :

१. **विवर :** "दारिद्र्य म्हणजे व्यक्तीला शरीर व आरोग्यासंबंधी काळजी घेता न येणारी आवस्था होय."

२. **गोडार्ड :** "दारिद्र्य अभावग्रस्त वस्तूंच्या स्थितीमुळे निर्माण होत असते."

३. **टाऊन सैण्ड :** "दारिद्र्य कोणत्याही समाजात वितरण व्यवस्थेच्या त्रुटीचा परिणाम आहे. ज्या समाजामध्ये श्रीमंतवर्ग, गरिबवर्गाच्या तुलनेत पुढे असतो. त्याला दारिद्र्य असे म्हणतात."

अशाप्रकारे दारिद्र्य हे व्यक्तीगत समस्या नसून सामाजिक समस्या आहे.

दारिद्र्याचे निकष :

१. उपजिवीकेसाठी साधनांचा व मार्गाचा अभाव.
२. पैसा अथवा जमीनजुमला यांची उणीव.
३. असुरक्षिततेची किंवा विफलतेची भावना.
४. सामाजिक संबंध टिकवून ठेवण्यासाठी व विकसीत करण्यासाठी साधन सामग्रीच्या उणीवेतून असमर्थता. झालेली

दारिद्र्याची कारणे :

दारिद्र्याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) जातीव्यवस्था :

भारतीय समाज विषमतेवर आधारित आहे. त्यामुळे समाजात दारिद्र्य निर्माण होते. जातीप्रथेमुळे व्यक्तीचा सामाजिक व्यवसाय जन्माने निश्चित होतो. आपल्या योग्यतेनुसार व्यवसाय करता येत नाही. व्यक्ती हा कुटुंब आणि जातीच्या बाहेर जाऊन कुठलाही व्यवसाय करत नाही, त्यामुळे दारिद्र्यात वाढ होते.

२) संयुक्त कुटुंब पद्धती :

दारिद्र्य निर्माण होण्यासाठी कुटुंबव्यवस्था प्रमुख कारण आहे. संयुक्त कुटुंबात अनेक पिढ्यांचे सदस्य असतात. कुटुंबात व्यक्तीच्या अनेक गरजा पूर्ण होतात. या कुटुंबात काम करो अथवा ना करो याकडे कुणीही लक्ष देत नाही. काम करणारे कमी व खाणाऱ्या लोकांची संख्या जास्त असते. त्यामुळे करणाऱ्या व्यक्तीची कार्यकुशलता कमी होते. या कुटुंबात सदस्य जास्त असल्याने बालविवाह होतात व लोकसंख्येत वाढ होते. परिणामी दारिद्र्यात वाढ होते.

३) निरक्षरता :

भारतात प्रचंड प्रमाणात निरक्षरता आहे. एकीकडे शिक्षणाचा अभाव तर दुसरीकडे इंग्रजी शिक्षण पद्धतीमुळे अनेक लोकांना बेकार रहावे लागत आहे. युवकांना नौकऱ्या करावयाचे वाटले तरी नौकऱ्या मिळत नाहीत. कारखान्यात काम करणारे कामगार अकृशल आणि निरक्षर असतात. त्यामुळे त्यांना पुरेसे वेतन दिले जात नाही. म्हणून त्यांना दारिद्र्यात जीवन जगावे लागते.

४) कर्मकांड :

भारताचा लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात दुसरा क्रमांक लागतो. एवढ्या मोठ्या लोकसंख्या असणाऱ्या देशात ८०% लोक धार्मिक पूजा-अर्चा, सण-उत्सव यात गुंतलेला आहे. धार्मिक उत्सव साजरा करण्यासाठी बराचसा पैसा खर्च होतो. या व्यतिरिक्त कर्ज काढून सण साजरा करीत असतात. त्यामुळे सातत्याने कर्ज बाजारी होऊन दारिद्र्यात व्यक्ती जीवन जगतो.

५) अप्रगत शेती :

भारत हा कृषि प्रधान देश आहे. भारतातील ७५% लोक शेती व्यवसाय करतात. भारताची लोकसंख्या शेतीवर आधारित आहे. शेतकरी हा परंपरागत शेती करत असल्याने उत्पन्न कमी व खर्च जास्त येते. भारतीय शेती निसर्गावर आधारित असल्याने कधी पाऊस तर कधी दूष्काळ या संकटांना लोकांना सामोरे जावे लागते. परिणामतः दारिद्र्यात वाढ होते.

६) लोकसंख्या वाढ :

लोकसंख्या वाढ ही दारिद्र्य निर्माण करण्यासाठी प्रमुख कारण आहे. भारताची लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे. लोकसंख्या वाढत असली तरी उत्पन्नाचा वेग कमी आहे. लोकसंख्येच्या वाढीच्या प्रमाणात दरडोई उत्पन्नात वाढ व्हावयाला पाहिजे

होती. पण तसे काही घडले नाही. म्हणून येथील लोकांची सातत्याने दारिद्र्यात वाढ होत आहे. वंशाचा दिवा हवा म्हणून अनेक अपत्य जन्माला येत आहे. मुले ही देवाची देणगी आहे अशा प्रकारचे अंधश्रद्धा त्यांच्या मनात रूजली आहे.

या सर्व वरील कारणामुळे दिवसे-दिवस दारिद्र्यांच्या संख्येत वाढ होत आहेत.

दारिद्र्य निर्मूलनासंबंधी शासनाने केलेल्या उपाययोजना :

भारतातील दारिद्र्याचा प्रश्न हा फार गंभीर आहे. दारिद्र्याची तिब्रता कमी करण्यासाठी स्वातंत्र्य काळात केंद्र व राज्यशासनाच्या सहाय्याने प्रयत्न केले गेले. पंच वार्षिक योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम, अंत्योदय योजना, कृषि विकास, परिवार नियोजन, ग्रामीण विकास, मोठ्या उद्योगाचा विकास, कुटिर उद्योगाचा विकास, वीस सुत्री कार्यक्रम, शक्ती योजना, पोषाहार कार्यक्रम, शिक्षणाचा प्रसार इत्यादीच्या सहाय्याने प्रयत्न केले. दारिद्र्य निर्मूलनाचे अंमलबजावणी गेल्या ५० वर्षांपासून चालू आहे, तरी ही दारिद्र्याची तिब्रता कमी झाली नाही. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी केलेल्या योजना मुळातच सदोष आहेत. याला सरकारने दारिद्र्य निर्मूलनासाठी तयार केलेल्या योजना उत्तम आहेत. त्या सदोष किंवा वाईट नाहीत, परंतु त्याची अमलबजावणी होत नाही. दोष योजनांच्या अमलबजावणीत आहेत. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी सरकारी योजना आहेत. परंतु त्यांची हेळसांड होत असताना दिसते.

भारतामध्ये भयंकर दारिद्र्य व गरीबी आहे. शासनाने अनेक उपाय योजना करूनही दारिद्र्य समाप्त झाले नाही, हे समाप्त करण्यासाठी विविध उपाय केले पाहिजेत. त्यातील काही पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) बेकारी दूर करणे :

ग्रामीण भागात बेकारीच्या संख्येत विलक्षण वाढ होत आहे. वर्षातील चार - पाच महिने व्यक्तीला बेकार रहावे लागते, त्यांना रोजगार मिळत नाही. त्या लोकांना दारिद्र्यात जीवन जगावे लागते, त्यासाठी ग्रामीण भागात कुटीरोद्योग निर्माण करून त्यांना रोजगार मिळवून देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

२) लोकसंख्येवर नियंत्रण :

तिब्रगतीने वाढती लोकसंख्या आर्थिक विकासाला बाधा आणत आहे. भारतीय समाजात कुटुंब नियोजनाचे वेगवेगळे प्रयोग करून वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवता येते.

३) कृषि व्यवस्थेत सुधारण :

परंपरागत शेती व्यवसाय न करता आधुनिक पद्धतीने शेती करणे. नवे तंत्रज्ञान, बि-बीयाणे, सिंचन इत्यादी साधनांचा वापर करणे. हरीतक्रांतीला चालना दिल्यास कृषि उत्पादनात वाढ होते. मजुरांच्या मजुरीचे दर ठरवून देणे. भूमीसुधार कायदा लागू करणे.

४) भ्रष्टाचाराचे निर्मूलन करणे :

भ्रष्टाचार निवारण केले पाहिजे. भ्रष्टाचार निर्मूलन झाले तरच गरीबांचे निर्मूलन करता येते. यासाठी प्रशासनाद्वारे कठोर पाऊले उचलली गेली पाहिजेत.

५) सामाजिक प्रथांचे नायनाट करणे :

भारतीय लोकांत अनेक प्रथा, परंपरा, रूढी, नियम चालत आलेत, ते सर्व लोक त्या प्रथा, परंपरा, रूढी यांना अनुसरून जीवन जगत आहेत. नवीन मूल्ये, विचारसरणी, बुद्धीवादाला विरोध करीत आहेत. अंधश्रद्धेमुळे लोकसंख्येत वाढ होत आहे. त्यामुळे नवीन विचारसरणी, बुद्धिवाद, नवीन मूल्ये त्यांच्या मनामध्ये रूजविणे आवश्यक आहे व त्यामुळे दारिद्र्याची तिब्रता कमी करता येते.

६) सामाजिक बिमा योजना :

नैसर्गिक संकटे, बिमारी, म्हतारपण, शारीरिक अक्षमता, बेकारी इत्यादींमुळे वेळीच मदत करण्यासाठी सामाजिक विमांचा प्रारंभ केला पाहिजे, तेव्हा दारिद्र्य कमी होते.

७) शिक्षणाचा प्रसार :

लोकामध्ये औद्योगीकरण व शिक्षणाचा प्रसार केला पाहिजे, त्यामुळे रोजगार त्यांना मिळतो. तर दुसरीकडे अज्ञान, अंधश्रद्धा, रूढी, प्रथेची सुटका होते लोकांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होते. शिक्षणाचा संबंध व्यवसाय व आर्थिक विकासाशी असला पाहिजे.

या योजनांबरोबरच इतर ही योजना अमलात आणल्या पाहिजेत. त्यामध्ये साधनाचे योग्य वितरण, तिब्र आर्थिक विकास, राजनैतिक स्थीरता हे सर्व उपाय केले तर निश्चितपणे दारिद्र्याची तिब्रता कमी करता येते.

निष्कर्ष :

- १) दारिद्र्याची तिब्रता आजही आपल्या देशात जाणवत आहे.
- २) योजनांची अंमलबजावणी केली पाहिजे.
- ३) रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आवश्यक आहे.
- ४) दारिद्र्य लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या, रा.ज. लोटे, पिंपळापूरे अॅण्ड कंपनी पब्लिकेशन, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती, जून-२००७.
२. प्रतियोगिता साहित्य सिरीज, प्रा.एम.एन. गुप्ता, डॉ. डी.डी. शर्मा, साहित्य भवन पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
३. भारतीय विघटनात्मक समस्या, डॉ. दा.धो.काचोळे, कैलास पब्लिकेशन, १९ जून १९९८.

दारिद्र्य रेषेखली जगणाच्या माणसांच्या व्यथा - कारणे व उपाय

प्रा.डॉ. सा.द. सोनसळे
सहयोगी प्राध्यापक मराठी
रमेश वरपूडकर महा-सोनपेठ

भारतीय संविधानात राजणीय समानता मिळाली पण सामाजिक आणि आर्थिक समतेच्या बाबतीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना संविधानात तरतुदी करताना विरोध झाला. त्याच काळात बाबासाहेबांनी 'स्टेट अँड मायनारिटीज' नावाचा दुसराग्रंथ लिहिला. त्यात या देशातील बहिष्कृत वर्गाबरोबरच उपेक्षित दीन दुबळ्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी करावयाच्या कार्याचा आदर्श दिला. स्टेट अँड मायनारिटीज हा ग्रंथ भारतीय संविधानाचे अर्धींग आहे. या ग्रंथातील तरतुदी जर लागू केल्या तर उर्वरित संविधानाचे दीर्घकालीन आयुष्य आबाधित राहिल. अन्यथा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या संविधाना संदर्भात केलेली भविष्यवाणी खरी ठरू शकते. आर्थिक विषमतेमुळे निर्माण झालेल्या असंतोषाचे नक्षल वादात रुपांतर होऊन संपूर्ण देशासमोर देशातील शांतता आणि सहजीवना समोर एक आव्हान ठरू शकते. रक्तरंजित क्रांतीचे युद्ध थांबलेले असले तरी टळलेले निश्चितच नाही. हे या देशातील राज्यकर्त्यांनी नित ध्यानात घ्यावे. उत्पादनाची साधने, आणि संपतीचे केंद्रीकरण येणाऱ्या काळात देशात प्रचंड मोठा संघर्ष ऊभा राहण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते की, "भारतीय संविधान आंमलबजावणी करताना जर ते योग्य प्रमाणात लागू केले नाही तर हे संविधान उपेक्षित माणसे जाळून टाकतील"राज्य कार्त्यांच्या मानसिकतेवर सर्व अवलंबून आहे. बाबासाहेबांनी सांगितलेला धोका अजून टळलेला नाही.

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर राज्यकर्त्यांनी आपल्या जुन्या राज्यपध्दतीत बदल केलाच नाही. सरंजामदारी, जमीनदारांची दादागिरी, जहागिरदारी देशमुखी, पाटीलकी अजूनही जुन्या पध्दतीचीच खेड्यात आहे. उत्पन्नाची कोणतीच संधी बहिष्कृते,अस्पृश्य दीन दुबळ्यांन दिलोजात नाही. शेतीसारखा महत्वाचा व्यवसाय हा पारंपरिक पध्दतीने मराठा, ब्राम्हण, मारवाडी यांच्या मालकीचा आहे. भारतीय खेड्यात जातीयतातर आहेच पण सत्ता संपती आणि सन्मानाची सर्व पदे प्रस्थापित मराठ्यांच्याच हातात आहेत. पाटलांची पद मागासवर्गीयांना दिल्याने आणि सरपंचाचे पद मागासवर्गीय, एस.सी., एस.टी., ओ.बी.सी. साठी आरक्षित झाल्याने जुन्या मानसिकतेचा पाटील देशमुख नाराज झाले. यांच्या आशिर्वादाने चालणऱ्या शासनकर्त्यांच्या कानावर ही नाराजी गेली आणि तंटामुक्तीचे प्रमुखपद पुन्हा गावातील धनदांडग्या आणि उच्चजातीच्या वर्गाकडे गेली. सत्तेच्या आणि संपतीच्या चाव्या मुठभर धनिकांच्या हातात गेल्या आणि त्यामुळे कायम भूमिहिन शेतमजूर, बेरोजगार खेड्यात वाढत गेले. वासविक पहाता ज्या पध्दतीने विकासदर वाढायला हवा होता तो वाढलाच नाही. त्याचा परिणाम आपला देश ६५ वर्षांपासून विकसनसिल राष्ट्राच्याच यादीत आहे. तो विकसीत कधी होईल हे अजूनही सांगता येत नाही.

शासनाने प्रतिनिधी आणि प्रशासकीय अधिकारी सातत्याने आपल्या चुका झाकण्यासाठी देशात लोकसंख्या वाढली आहे हे कारण पुढे करतात आणि आपल्या निष्क्रियतेवर पडदा टाकतात हेच मोठी गंभीर बाब आहे देशात लोकसंख्या वाढली आहे हाच वादग्रतमुद्दा आहे. कारण एकाच व्यक्तीचे दोन ते तीन ठिकाणी मतदार यादीत नाव असते आणि जर असे व्यक्ती जर प्राप्त लोकसंख्य २०% ते २५% असतील तर त्यांची लोकसंख्या ७५% होते. आणि मग सहाजिकच लोकसंख्या वाढीव आकडे मिळतात. लोकसंख्या कागदोपत्री वाढलेली असते. उदा. खेड्यात एका ठिकाणी बसून हॉटेल्सवर बसून लोकसंख्या मोजली जाते. खेड्यातील लोकांची मानसिकता अशी आहे की, जनगणना करताना कुटुंबातील सदस्यांची संख्या वाढवून सांगतात. कारण कोणत्याही योजनेचे सर्वाधिक फायदे व्हावेत असे वाढत असते. वरील दोन्हीही कारणे लोकसंख्यावाढीसाठी कारणीभूत आहेत. मग लोकसंख्या वाढली म्हणून विकास होत नाही या शासन आणि प्रशासनाच्या वलानेला कांहीच अर्थ उरत नाही. लोकसंख्या वाढली असे भासवतात कारण

शहरात लोकसंख्या अधिक वाटते. खेड्यात उपजिविकेचे साधन उपलब्ध नसल्याने भूमिहिन मजूर शहरांचा आसरा घेतात. परिणामी शहरात लोकसंख्येची घनता अधिक वाटते. याच्या उलट खेड्यात शेतावर कामासाठी मजूर मिळत नाही. मजूरांच्या स्थित्यंतराचे इतरही कारण आहेत. शेतमालक प्रत्यक्षात शेती करत नाहीत. शेतमजूराकडून करून घेतात आणि दंडलशाहीमुळे खेड्यात भूमिहिन शेतमजूराला मजूरीची रक्कम कमी देणे किंवा सुगीवर देतो म्हणून बुडविणे या प्रकारामुळे भूमिहिन शेतमजूर खेडी सोडून शहरात येतो. खेड्यात रहात असलेल्या शेतमजूरांचे जातीयतेतूनही शोषण केले जाते. सतत दहशतीखाली गरीब समाज राहात असतो. पुंजीवादीलोक त्यांचे मानसिकखच्ची करण करतात. आर्थिक शोषणा बरोबर सामाजिक, शारिरीक, धार्मिक शोषण करतात. अल्पभूधारक शेतकरी व भूमिहिन शेतमजूरांच्या धार्मिक शोषणामुळे ही त्यांच्या उपासमारीची वेळ येते. शेतमालक आपल्या सातबारा दाखवून शासनाच्या विविध योजनांचा फायदा घेत असतो. उदा. ओलादुष्काळ, गारपिट, कोरडा दुष्काळ, नापिकी यांचा फायदा शेतमालकालाच होत असतो. शासन शेतमालकाचे शासकीय आणि खासगी सावकाराचे कर्ज माफकरणे, फेडणे यामुळे शेतकरी मरणोत्तरका होईना कर्जमुक्त होतो पण भूमिहिन शेत मजूरांना शासन अशा कोणत्याच योजनेचा फायदा देत नाही. परिणामी हा भूकंकाल भूमिहिन शेतमजूर देशोधडीला लागतो. आज घडीला शेतमालकाचा कळवळा सर्वांनाच येतो. त्याच्यासाठी सर्वजन ऊर बडवतात पण भूमिहिन शेतमजूर भटके विमुक्त, पालावरील लोकांचे काय हाल होतात. या कडे या देशातील शासनाचे मुळीच लक्ष नाही.

अशी परिस्थिती केवळ भारतीय स्वातंत्र्या नंतर आहे असे नाही तर ती स्वातंत्र्याच्या कितीतरी शतके अगोदार पासून आहे. याबाबतीत द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी या ग्रंथ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर १८७३ ते १८९२ या कालखंडातील स्थितीवर प्रकाश टाकताना म्हणतात “सर्वात जास्त दुःखाची बाब ही होती की, आर्थिक अडचणीमुळे भारत सरकार जनतेच्या हिताच्या कामासाठी पैसा उपलब्ध करून द्यायला असमर्थ होते. देशात असलेल्या साधन सामग्रीवर जास्तीतजास्त चांगला उपयोग करून घेण्यावर सर्वसामान्य भारतीय जनतेचे हित अवलंबून होते.” (१) ही परिस्थिती अजूनही बदललेली दिसत नाही. स्वातंत्र्यानंतर ही परिस्थिती बदलण्यासाठी फारसे पर्यंत झालेले दिसत नाहीत. यामुळे दारिद्र्य रेषेखाली जगणारी माणसे अधिक असलेली दृष्टीपथास येतात. म्हणजे देशात बेरोजगारी वाढलेली आहे. जेव्हा काम करणाऱ्याला क्षमता असूनही काम मिळत नाही. तेंव्हा बेकारी निर्माण होते. भारतात अशी बेकारी किंवा बेरोजगारी फार मोठ्या प्रमाणात आहे. यामुळेच दारिद्र्याचे प्रमाण वाढले आहे. पी.आर.कुलकर्णी म्हणतात. “भारतातील दारिद्र्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य असे की त्याचे प्रमाण ग्रामीण भागात तुलनेने जास्त आहे. शेतमजूरांची ६४% कुटुंब १९८३ साली दारिद्र्य रेषेखाली होती. बिहार आणि मध्यप्रदेशाच्या राज्यात तर हे प्रमाण ७०% पेक्षाही जास्त होते. याच काळात स्वयंरोजगारात गुंतलेली जवळपास ३८% कुटुंबे अशाच गरीबीत दिवस काढीत होती” (२) त्यांची फारसी चिंता देशातील शासनकर्त्यांना वाटत नाही. अब्जावधी रुपयांची मालमत्ता एकीकडे संग्रहीत करताना भारतीय भूमिपुत्र मात्र अन्नानदश होत असताना कुणालाही त्याची लाज वाटत नाही. या बाबतीत सुखदेव थोरात यांचे निरीक्षण पुढील विवेचन महत्त्वाचे आहे. “राष्ट्रीय पातळीवरील गरीबांच्या प्रमाणाची टक्केवारी १९८३-८४, १९९३-९४, आणि १९९९-२००० या काळातील दिलेली आहे. १९९९-२००० मध्ये ग्रामीण भागात आरक्षित जातीतील गरीबीचे प्रमाण ३५.४३% होते. तेच इतर समाजात २२% होते. शहरी भागातही या दोन गटातील गरीबीच्या प्रमाणातील फरक जवळजवळ तेवढाच आहे.

शहरीभागात देखील वेगवेगळ्या प्रदेशात गरीबीचे प्रमाण वेगवेगळे असलेले दिसून येते. ओरिसा, बिहार, उत्तरप्रदेश आणि आसाम या प्रदेशात गरीबीचे प्रमाण खूप अधिक तर जम्मू काश्मिर, पंजाब, केरळ आणि हरियानात ते तुलनेने कमी आहे” (३) दारिद्र्य रेषेखाली जगणाऱ्या माणसांच्या परिस्थितीत बदल कसा होतो आहे या बाबतीत हे विवेचन महत्त्वाचे वाटते. जे लोक बेरोजगार आहेत त्यांना मुख्यधारेत आणण्यासाठी काय करावयास हवे त्या बाबतीत ‘राज्य और अल्पसंख्याक दलित’ (स्टेट अँड मायना रिटीज या ग्रंथात बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात “जो लोग बेरोजगार है उनसे पुच्छो कि जिन्हे मौलिक अधिकार कहा जाता है उन के लिए वे अधिकार किस काम के है यदि किसी बेरोजगार व्यक्ति को दो में से किसी एक को चुनने का प्रस्ताव किया जाय एक और थोडी बहुत मजदूरी के साथ किसी प्रकार की नौकरी, जिस के श्रम का न तो कोई समय हो और न जिसे यूनियन में शामिल होने की घूट हो और दुसरी और अभिव्यक्ती, संगठन, धर्म इ. की स्वातंत्रता के अधिकार का उपयोग तो ऐसे व्यक्ति का जिस बात का

चुनाव होगा उस पर क्या सन्देह, किया जा सकता है ”(४) बेरोजगार आणि त्यांना उपलब्ध असलेल्या दोन पर्याया पैकी एकाची निवड करताना कोणत्या समस्या निर्माण होतात. त्या बाबतीत हे विवेचन अधिक महत्वपूर्ण आहे. नेमके याकडेच कानाडोळा झाला आहे. शहरातील परिस्थितीचा ही अंदाज घेताना सुखदेव थोरात म्हणतात “शहरी भागातील रोजंदारीवर मोलमजुरी कोणत्या कष्टकारी लोकात गरिबीचे प्रमाण ७०% म्हणजे खूपचे जास्त होते. त्याच्या खालोखाल स्वयंरोजगार करणाऱ्या लोकात हे प्रमाण ५४% आणि कायमस्वरूपी पगारी नोकरी करणाऱ्या लोकांत ते ३५.२८% होते तुलनात्मकदृष्ट्या दोन आरक्षित गटात व इतर समाजात अस्तित्वात असलेल्या गरीबीमध्ये खूपच फरक, आढळतो. हा फरक रोजंदरी करणाऱ्या लोकांत कमी असलेला दिसतो.”(५)खेड्यात वेठबिगारी असते. ती वेठबिगारी असल्यामुळे विषमता वाढलेली आहे या बाबतीत डॉ.बासबाहेब आंबेडकरांचे विवेचन महत्वाचे आहे. “कारण वेठबिगार हे अस्पृश्य समाजातले असल्यामुळे उच्च वर्गीयांचा बघण्याचा दृष्टीकोण वाईट असतो. वेठबिगारांना त्यांच्या कामाचा मोबदला दिला जातो तो फारच कमी असतो तर कधी काहीच मिळत नाही. या वर्गामध्ये दारिद्र्य वाढतच जाते. त्यामुळेच आर्थिक विषमता वाढलेली दिसून येते ”(६) वेठबिगारांन अशा परिस्थितीत सेठ सावकाराकडून कर्ज घेवून आपला उदरनिर्वाह करावा लागतो.

यामुळे जीवनाची फटफजिती झालेली निर्धन माणसे हवालदिल जीणे जगतात. त्यावर बाबासाहेब आंबेडकरांनी तरुणी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना एके ठिकाणी उपाय सांगितला आहे. “मूलभूत उद्योग सरकारच्या मालकीचे असले पाहिजेत. विमायोजना सरकारच्या अधिकारातील बाब व्हायला पाहिजे. शेतकीचा उद्योग हा सरकारी व्हायला हवा. जमीन सरकारच मालकीची होईल. आणि ती ग्रामस्थाना जातपात निरपेक्ष बुध्दीने भाडेपट्टीने दिली जाईल. असे घडेल म्हणजे कोणी कुळ नाही, केली भूमिहिन नाही असे होईल ”(७) हा उपाय घेऊन दारिद्र्य रेषेखाली जगणाऱ्या माणसांचे जीवनमान उंचावू शकेल अशी अशा वाटते.

संदर्भ -

- १) डॉ.बी.आर.आंबेडकर - रुपया पुढील समस्या :उगम व उपाय पृ. १०५
- २) पी.आर. कुलकर्णी - भारतीय अर्थव्यवस्था पृ.०६
- ३) सुखदेव थोरात - दलित निरंतर विषमता आणि दारिद्र्य पृ. ०६
- ४) डॉ.बी.आर.आंबेडकर - राज्य और अल्पसंख्याक दलित. पृ.४३
- ५) सुखदेव थोरात - दलित निरंतर विषमता आणि दारिद्र्य पृ. ६-७
- ६) डॉ.एस.एम.खंदारे- जागतिक आर्थिक विचारांचा इतिहास पृ. ३७९
- ७) श्रीरंग शेंडगे - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा तरुण विद्यार्थना उपदेश पृ. २१

आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम आणि भारतातील दारिद्र्य

प्रा. यादव एस. आर.

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कै. सौ. शेषाबाई सी. मुंढे कला महाविद्यालय,
गंगाखेड. जि. परभणी.

प्रस्तावना :

इंग्रजी राजवटीने खिळखीळी बनविलेली अर्थव्यवस्था, अशिक्षित दीन दुबळ्या लोकांनी पाहिलेली स्वतंत्र भारतातील सुख समाधानाची स्वप्ने यांची पूर्तता आणि अर्थव्यवस्थेची घडी निटनेटकी बसविणे हे भारतीय राज्यकर्त्यांसमोर एक आव्हान होते. समाजवादी आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्थांचे दोष दूर करून भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. खाजगी आणि सार्वजनिक उद्योगांचे सहअस्तित्व मान्य केले. मोठ्या प्रमाणावर मुलभूत आणि पायाभूत सोयी सुविधा निर्माण करणाऱ्या उद्योगात व इतर महत्त्वपूर्ण उद्योगात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली. अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या गेल्या, खाजगी उद्योगांना नियंत्रित ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला. परंतु 1990 म्हणजे 40 वर्षात सार्वजनिक क्षेत्राचे अपयश, खाजगी क्षेत्राची उत्कृष्ट कामगिरी, आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण, आर्थिक विकासाची मंद गती, विदेशी गंगाजळीत खनखनाट असा परिणाम झाला. म्हणून भारत सरकारने जलद आर्थिक विकासासाठी आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमा अंतर्गत खाजगीकरण, जागतिकीकरण, उदारीकरण स्वीकारले.

थोडक्यात आपली अर्थव्यवस्था मिश्र असली तरी समाजावादाकडे झुकलेली होती. ती आता भांडवलशाहीकडे झुकली आहे. समाजवाद्याला प्राधान्य देणाऱ्या स्थितीत दारिद्र्याचे निर्मूलन झाले नाही, तर भांडवलशाहीकडे झुकलेल्या अर्थव्यवस्थेत दारिद्र्य निर्मूलन कितपत शक्य आहे. कारण भांडवलशाही म्हटले की, नफ्याला प्राधान्य आले. भांडवलाचा वापर वाढला, श्रमा ऐवजी भांडवलाला प्राधान्य आले. अशा स्थितीत भारतातील दारिद्र्याची स्थिती आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमानंतर काय आहे याचा आढावा घेणे महत्त्वाचे ठरते.

प्रस्तूत शोध निबंधात आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाला सुरुवात झाल्यापासून भारतातील दारिद्र्याची स्थिती कशी आहे, सरकारने काय करणे जरूरी आहे. याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अभ्यास विषयाचे महत्त्व :-

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत दारिद्र्य असणे हे चांगले नाही. भारतात तर आजही $\frac{1}{3}$ लोक दारिद्र्यात जीवन जगतात. स्वातंत्र्यानंतर समाजवाद्याला प्राधान्य देणाऱ्या मिश्र अर्थव्यवस्थेत दारिद्र्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर कमी करणे शक्य झाले नाही. अशा वेळी खाऊजा धोरणाचा उदोउदो करणाऱ्या स्थितीत दारिद्र्य निर्मूलन एक मोठे आव्हान आहे. कारण भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत जलद विकास होत असला तरी आर्थिक विषमता अपेक्षित असते. म्हणून आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमानंतर दारिद्र्याचा आढावा घेणे महत्त्वाचे ठरते. देशात दारिद्र्य तसेच ठेवून होणाऱ्या विकासाला काहीही अर्थ राहणार नाही.

उद्दिष्टे :

- 1) आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमानंतरच्या कालखंडातील देशातील दारिद्र्याचा आढावा घेणे.
- 2) दारिद्र्य निर्मूलनातील अडथळ्याचा आढावा घेणे.
- 3) दारिद्र्य निर्मूलनासाठी उपाय सूचविणे.

गृहितके :

- 1) आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमानंतर देशातील दारिद्र्य निर्मुलनाची गती मंदावली आहे.
- 2) बेरोजगारी आणि गरीबीचा धनात्मक संबंध आहे.
- 3) आर्थिक विषमता वाढत आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तूत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्रोताद्वारे तथ्य संकलन केले आहे. संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिके व वेळोवेळी प्रकाशित झालेले वैचारीक लेख, इंटरनेट इ. चा आधार घेतलेला आहे.

दारिद्र्याची संकल्पना :

दारिद्र्य म्हणजे काय? हे स्पष्ट व्हावे यासाठी दारिद्र्याच्या काही संकल्पना मान्यवरांनी मान्य केल्या आहेत त्याचा थोडक्यात उल्लेख करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

- 1) किमान राहणीमान टिकवून ठेवण्यासाठी लोकांची कुवत नसणे यास जागतिक बँकेने दारिद्र्य म्हटले आहे.
- 2) व्यक्ती, कुटुंब व समाजाला आपल्या गरजा भागविण्याची कुवत नसणे म्हणजे दारिद्र्य.
- 3) व्यक्ती किंवा कुटुंबाला दररोजच्या जेवणातून 2250 कॅलरीज न मिळणे म्हणजे दारिद्र्य.

दारिद्र्याच्या वरिल संकल्पना माझ्या मते दारिद्री स्वरूपाच्या आहेत. कारण भूतलावरील मानव हा सर्वश्रेष्ठ प्राणी आहे. बदलत्या काळात नविन संशोधन होत आहे, नविन शोध लागत आहेत, यशाची आणि प्रगतीची नविन नविन शिखरे सर होत आहेत. या सर्व बदलाचा संशोधनाचा, प्रगतीचा उपभोग घेण्याचा प्रत्येकाला हक्क आहे. म्हणून दारिद्र्याची संकल्पना मांडताना ज्या गोष्टी बाबी सर्वसामान्य झाल्या आहेत अशा सर्व गोष्टींचा जसे की फॅन, कुलर, मोबाईल, टि.व्ही., विद्युत प्रवासी वाहने इत्यादींच्या वापरावरून दारिद्र्याचे निकष ठरवावेत. केवळ अन्न, वस्त्र, निवारा यावरून दारिद्र्याची संकल्पना करणे चुकीचे आहे कारण या गरजा पशू, प्राणी सुध्दा पूर्ण करतात.

भारतातील आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम पूर्व दारिद्र्य : अर्थशास्त्रीय अभ्यासक आणि काही संस्थांनी आपआपल्या प्रमापकानुसार जे अभ्यास केले आहेत त्यांचा मूळ आधार 2250 कॅलरीसाठीच्या खाद्यान्नाच्या किंमती हा आहे.

तक्ता क्र. 1**भारतातील आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम पूर्व अंदाज (करोड व्यक्ती)**

अभ्यासकाचे नांव	वर्ष	ग्रामीण दारिद्र्य संख्या	प्रमाण
बी. एस. मिन्हास	1956-57	21.5	65.0%
मा. आहलुवालीया	1956-57	18.1	54.1%
दांडेकर एवं रथ	1960-61	13.5	40.0%
पी. के. वर्धन	1990-61	13.1	38.0%
बी. एस. मिन्हास	1963-64	22.1	57.8%
मा. आहलुवालीया	1963-64	17.1	44.5%
पी. के. वर्धन	1967-68	22.0	53.0%
मा. आहलुवालीया	1967-68	23.5	56.5%
बी. एस. मिन्हास	1969-70	21.0	50.6%
दांडेकर एवं रथ	1969-70	16.6	40.4%
मा. आहलुवालीया	1973-74	24.1	46.1%

सहावी योजनार (1978-83)	1977-78	23.9	47.9%
बी. एम. दांडेकर	1977-78	28.4	49.5%
सहावी योजना (1980-85)	1979-80	26.0	50.7%
बि. एम. दांडेकर	1983-84	28.6	44.4%
मिन्हास, जैन आणि तेंडुलकर	1987-88	28.4	44.8%
योजना आयोग	1987-88	22.9	39.1%

संदर्भ: भारतीय अर्थव्यवस्था-50 वा संशोधित संस्करण दत्त एवं सुंदरम्

भारतातील आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमानंतर दारिद्र्य : आर्थिक सुधारणा पूर्व प्रमापकानुसार व निकषानुसार आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमानंतरचे दारिद्र्य

तक्ता क्र. 2

भारतातील आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमानंतरचे अंदाज (कराडे व्यक्ती)

अभ्यासकाचे नांव	वर्ष	ग्रामीण		शहरी		एकूण	
		संख्या	प्रमाण	संख्या	प्रमाण	संख्या	प्रमाण
तज्ञ ग्रुप (1993)							
योजना आयोग	1996-1997	22.1	30.6	6.6	25.6	27.7	29.2
योजना आयोग	1999-2000	19.5	27.1	6.5	23.6	26.0	26.1
योजना आयोग	2004-2005	22.1	28.3	8.1	25.7	30.2	27.5

संदर्भ: भारतीय अर्थव्यवस्था-50 वा संशोधित संस्करण दत्त एवं सुंदरम्

तक्ता क्र. 3

भारतातील बेरोजगारीचे प्रमाण (लाख व्यक्ती)

वर्ष	एकूण भारत		शहरी		ग्रामीण	
	संख्या	एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	संख्या	प्रमाण	संख्या	प्रमाण
1983	217.6	8.33	55.1	9.64	162.6	7.96
1993-94	201.3	5.99	58.0	7.19	143.4	5.61
1999-00	265.8	7.32	71.1	7.65	195.0	7.21
2004-05	347.4	8.28	96.4	8.28	251.0	8.28
2009-10	281.0	6.6	72.0	5.9	209.0	6.8

संदर्भ: भारतीय अर्थव्यवस्था-50 वा संशोधित संस्करण दत्त एवं सुंदरम्

तक्ता क्र. 1 वरून स्पष्ट होते की, देशात ग्रामीण आणि शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण मोठे असून जवळपास सारखेच आहे. कोणत्याही अंदाजानुसार आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात नेहमी दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांची संख्या 25 कोटी पेक्षा अधिक राहिली आहे. बी. एस. मिन्हास यांच्या अंदाजानुसार 1956-57 मध्ये ग्रामीण भागात दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांचे प्रमाण 65% होते. 1987-88 मिन्हास, जैन, तेंडुलकर यांच्या अंदाजानुसार 44.8% पर्यंत खाली आले आहे.

आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमानंतरची दारिद्र्याची स्थिती तक्ता क्र. 2 मध्ये अभ्यासल्यानंतर असे दिसून येते की, दारिद्र्याचे प्रमाण शहरापेक्षा ग्रामीण भागात अधिक असून 1996-97 ते 1999-2000 या तीन वर्षात शहरी, ग्रामीण आणि एकूण तिन्ही दारिद्र्याचे प्रमाण किंचितसे कमी झाले. मात्र तदनंतर म्हणजे 2004-05 मध्ये ग्रामीण, शहरी आणि एकूण दारिद्र्याच्या प्रमाणात वाढ होत असून दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या संख्येत वाढ होत आहे. शहरात दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकसंख्येत अधिक वेगाने वाढ होत आहे.

तक्ता क्र. 3 मध्ये भारतातील बेरोजगारीचे प्रमाण दर्शविली आहे. यात 1983-93 या दशकात ग्रामीण, शहरी आणि एकूण देशातील बेरोजगारीचा दर आणि बेरोजगार लोकसंख्येत घट झाल्याचे दिसून येते. तदनंतर मात्र ग्रामीण, शहरी आणि एकूण बेरोजगारीचे प्रमाण आणि बेरोजगारीच्या संख्येत झपाट्याने वाढ होत आहे.

यावरून आपणास पुढील निष्कर्ष काढता येतात.

- 1) देशात ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागात मोठ्या प्रमाणावर दारिद्र्य असून दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या संख्येत वाढ होत आहे.
- 2) आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाचा ग्रामीण आणि शहरी भागातील रोजगारीशी संबंध असून सुरुवातीच्या काळात याचा फारसा परिणाम जाणवला नसला तरी 2004-05 पासून अधिक जाणवत आहे.
- 3) तक्ता क्रमांक 1, 2 व 3 अभ्यासल्या नंतर स्पष्ट होते की, बेरोजगारी आणि दारिद्र्य यांचा धनात्मक संबंध आहे.
- 4) ग्रामीण दारिद्र्याचा आणि मान्सूनचा ऋणात्मक संबंध आहे. दुष्काळ पडला की दारिद्र्य वाढते, कृषी विषयक साल चांगले असले कमी ग्रामीण दारिद्र्य कमी होते.

उपाय :

- 1) आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमांतर्गत विदेशी गुंतवणुकदारांना रोजगार निर्मिती करणाऱ्या उद्योगात गुंतवणूक करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.
- 2) खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांना रोजगार निर्माण करण्याच्या क्षमतेवर आधारित करात सवलती देणे.
- 3) लघू कुटीर व स्वयंरोजगार निर्माण करणाऱ्या उद्योग धंद्यांना विविध करात सवलती व अनुदान देणे.
- 4) अर्थसंकल्पात शिक्षणावरील खर्चात वाढ करून लोकसंख्येच्या गुणात्मक विकासावर भर देणे.
- 5) जीवनावश्यक वस्तूंच्या यादीमध्ये वाढ करणे.
- 6) काळानुसार ज्या वस्तू सामान्य माणसांच्या जीवनाचा भाग होत चालल्या आहेत अशा वस्तूंच्या उत्पादनासाठी प्रोत्साहन देवून, उत्पादनासाठी अनुदान देवून त्यांच्या किंमतीवर नियंत्रण ठेवणे.
- 7) प्रत्येक व्यक्तीला म. गांधींच्या विश्वस्थाच्या संकल्पनेचे स्मरण राहिल यासाठी प्रयत्न करणे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. डॉ. सुधीर बोधनकर व इतर : भारतीय बँकिंग प्रणाली, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
2. दत्त एवं सुंदरम् भारतीय अर्थव्यवस्था : गौरव दत्त अश्विनी महाजन 2012-13, एस. चंद्र अँड कंपनी प्रा.लि. दिल्ली.
3. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकास विषयक समस्या: डॉ. रावसाहेब जाधव पारवेकर, मीना प्रकाशन, देवगड.
4. कै. डॉ. स.श्री. मु. देसाई, डॉ. सौ. निर्मल भालेराव
5. प्रा. कृष्णराव पाटील-उच्चतर आर्थिक सिध्दांत-निराळी प्रकाशन, पुणे.
6. आधुनिक शोध प्रणाली, डॉ. गोपाल जैन, श्रीनिवास पब्लिकेशन, जयपूर.
7. भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या, डॉ. डि. एस. मनवर, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
8. http://hi.wikipedia/wiki/निर्धनता_रेखा
9. http://www.bbc.co.uk/hindi/2012/03/120320_poverty_line_pa...

MULTIDIMENSIONAL POVERTY INDEX : CALCULATING ANALYSIS

Udhan Meena Ankushrao

Research Student, Dept of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Salvi Sanjivani Namdeo

Research Student, Dept of Commerce,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Introduction :-

A key theme of HDI Report is that the world's most disadvantaged people carry a "double burden": More vulnerable to environmental degradation. They must also cope with immediate environmental threats from indoor air pollution, dirty water and unimproved sanitation. Our Multidimensional Poverty Index (MPI), introduced in the 2010 Human Development Report gives us a closer look at these household level deprivations.

The MPI measures details in health, education and living standards, combining both the number of deprived people and the intensity of their deprivations. This year we explore the pervasiveness of environmental deprivations among the multidimensionality poor- focusing on the lack of improved cooking fuel, drinking water and sanitation and the extent of their overlap at the household level, an innovation of the MPI.

These are absolute deprivations that both matter in themselves and are violations of basic human rights. Insuring access-including to modern cooking fuel, safe water and basic sanitation- also creates the potential to expand higher order capabilities, thereby enlarging people's choices and furthering human development. The preset paper mainly focus on the, how calculating the Multidimensional Poverty Index.

Objectives of the Research Study :-

- i) To examine the world's Multidimensional Poverty Index situation
- ii) To study the Multidimensional Poverty Index indicator.
- iii) To study the how calculating the Multidimensional Poverty Index

Research Methodology :-

This study mainly based on secondary data. The required data have been collected from various UNDP Human Development Reports.

World's MPI Situation :-

Multidimensional poverty is estimated for 109 countries and the result are striking.

- i) Globally, at least 6 in 10 people experience one environmental deprivation, and 4 in 10 experiences two or more. These deprivations are more acute among the multidimensionally poor. More than 9 in 10 face at least one deprivation: nearly

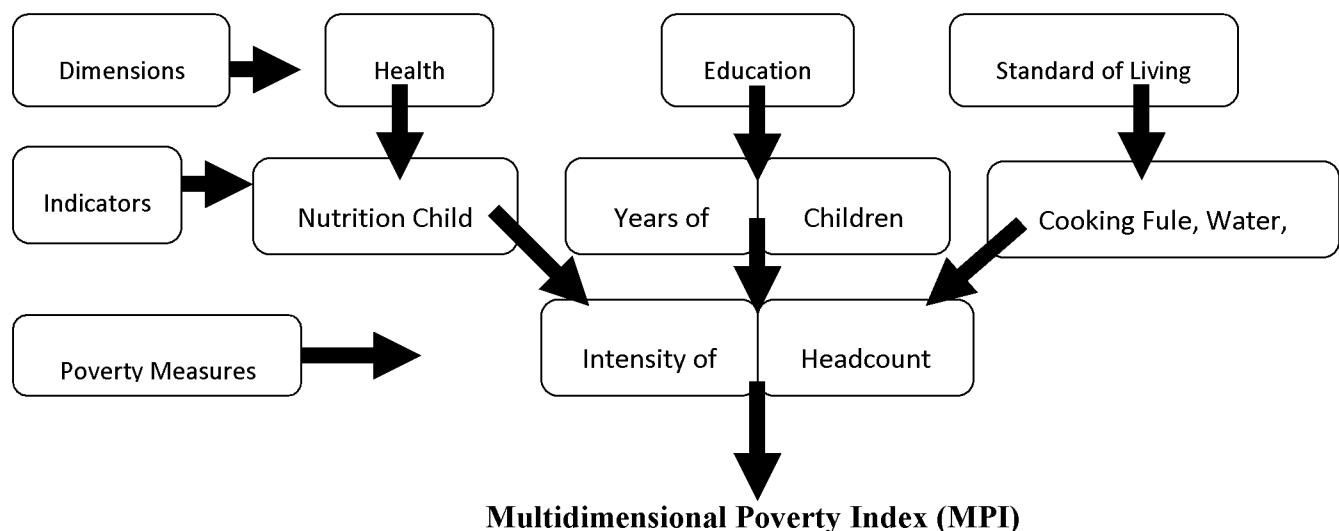
- 90 percent do not use modern cooking fuels, 80 percent lack adequate sanitation and 35 percent lack clean water.
- ii) Most suffer overlapping deprivations: 8 in 10 poor people experience two or more environmental deficits, and 29 percent face all three.
 - iii) The rural poor are more affected: A striking 97 percent face at least one environmental deprivation, and about a third suffers all three. Comparable data for urban areas are 75 percent and 13 percent.
 - iv) State and provincial level MPIs show wide disparities in environmental deprivations. Within Haiti the proportion of people who are both multidimensionally poor and deprived of clean water in Aire metropolitan/outset is 19 percent, while in the center it is 70 percent. Similarly, in Senegal the proportion of people who are both multidimensionally poor and deprived in cooking fuel is about 4 percent in Dukar and about 88 percent in Kolda. And in India deprivations in sanitation among multidimensionally poor people rank from 3.5 percent in Kerala to more than 70 percent in Bihar.

Multidimensional Poverty Index (MPI) - Indicator :-

The Multidimensional Poverty Index (MPI)- identifies multiple deprivations at the individual level in education, health and standard of living. It uses micro data from household surveys, and unlike the inequality adjusted Human Development Index- all the indicators needed to construct the measure must come from the same survey.

GRAPH I

Multidimensional Poverty Index (MPI)

Calculating the Multidimensional Poverty Index : Methodology :-

Each person is assigned a deprivation score according to his or her household's deprivations in such of the 10 component indicators. The maximum score is 100 percent, with each dimension equality weighted (thus the maximum score in each dimension is 33.3 percent). The education and health dimensions have two indicators each. So each component

is worth 5/3 (or 16.7 percent) the standard of living dimension has six indicators, so each component is worth 5/9 (or 5.6 percent) the thresholds are as follows.

- 1) **Education** : having no household member who has completed five years of schooling and having at least one school age child (up to grade 8) who is not attending school.
- 2) **Health** : having at least one household member who is malnourished and having have one or more children die.
- 3) **Standard of Living** : not having electricity, not having access to clean drinking water, not having access to adequate sanitation using "dirty" cooking fuel (dug, wood or charcoal), having a home with a dirt floor, and owning no car, truck or similar motorized vehicle while owning at most one of these assets : bicycle, motorcycle, radio, refrigerator, telephone or television.

To identify the multidimensionally poor, the deprivation scores for each household are summed to obtain the household deprivation, A cut off 33.3 percent, which is the equivalent of one third of the weighted indicators is used to distinguish between the poor and non-poor. It (is 33.3 percent or greater, that household (and everyone in it) is multidimensionally poor. Household with a deprivation score greater than or equal to 20 percent but less than 33.3 percent are vulnerable to or at risk of becoming multidimensionally poor. Households with a deprivation score at 50 percent to higher are severely multidimensionally poor.

The MPI value is the product of two measures: the multidimensional head count ratio and the intensity (or breadth) of poverty.

The headcount ratio H, is the proportion of the population who are multidimensionally poor.

$$H = \frac{q}{n}$$

Where q is the number of people who are multidimensionally poor and n is the total population.

The intensity of poverty, A, reflects the proportion of the weighted component indicators in which, one average, poor people are deprived. For poor households only, the deprivation scores are summed and divided by the total number of poor persons :

$$A = \frac{\sum q_1 C}{q}$$

Where C is the deprivation score that the poor experience.

Weighted count of deprivations in household 1 :

$$\left[\frac{1 \cdot 5}{5} \right] + \left[\frac{1 \cdot 5}{5} \right] = 2.22$$

3

9

Which is equal to a deprivation score of $2.22/10=0.232$ or 22.2 percent.

Headcount Ratio (H) :-

$$\left[\frac{7+5+4}{4+7+5+4} \right] = 0.800$$

(80 percent of people live in poor household)

Intensity of Poverty (A) =

$$\frac{(7.22/10.7) + (3.89/10.5) + (5.00/10.4)}{(7 + 5 + 4)} = 0.5625$$

(The average poor person is deprived in 56 percent of the weighted indicators)

$$\text{MPI} = \text{H} \cdot \text{A} = 0.450$$

Example Using Hypothetical Data :

Indicator	Household				Weights
	1	2	3	4	
Household Size	4	7	5	4	
Education					
No one has completed five years of schooling	0	1	0	1	5/3 or 6.7%
At least one school-age child not enrolled in school	0	1	0	0	5/3 or 6.7%
Health					
At least one member is malnourished	0	0	1	0	5/3 or 6.7%
One or more children have died	1	1	0	1	5/3 or 6.7%
Living of conditions					
No electricity	0	1	1	1	5/9 or 5.6 %
No access to clean drinking water	0	0	1	0	5/9 or 5.6 %
No access to adequate sanitation	0	1	1	0	5/9 or 5.6 %
House has dirt floor	0	0	0	0	5/9 or 5.6 %
Household uses 'dirty' cooking fuel (dung, fire wood or charcoal)	1	1	1	1	5/9 or 5.6 %
Household has no car \and owns at most one of bicycle, motorcycle, radio, refrigerator, telephone, television.	0	1	0	1	5/9 or 5.6 %

Result					
Household Deprivation score, C (sum of each deprivation multiplied by its weight)	22.2%	72.2%	38.9%	50.0%	
Is the household poor (C > 33.33%)?	No	Yes	Yes	Yes	

Note : 1 Indicates deprivation in the indicator : 0 indicates non deprivation.

References :-

- 1) UNDP (2009) : "HDI Report 2008", Published by UNDP Programme, New York.
- 2) UNDP (2010) : "HDI Report 2009", Published by UNDP Programme, New York.
- 3) UNDP (2011) : "HDI Report 2010", Published by UNDP Programme, New York.
- 4) UNDP (2012) : "HDI Report 2011", Published by UNDP Programme, New York.
- 5) UNDP (2013) : "HDI Report 2012", Published by UNDP Programme, New York.

THE ROLE OF EDUCATION IN EMPOWERING PEOPLE

Prof. B.M.Waghule

Prof. A.B. Malshikare

*Department of Commerce
Anandrao Dhonde Alis Babaji collage Kada
Tal.Ashti Dist Beed*

ABSTRACT

The findings reveal that project activities such as enrolment campaigns and provision of female teachers have furthered a substantial increase in the proportion of girls in school. Overall enrolment figures exhibit a marginal escalation. The age at entry is also found to be appropriate thus indicating greater awareness among parents to enrol their children at the right age. To make learning interesting for children, several extracurricular activities are conducted in schools which include competitions, quizzes, celebration of important days and moral classes. Participation level indicates that children especially girls are able to shed their inhibitions and participate in the activities. The activities are also perceived as being beneficial for inculcating discipline in the schools. The health sessions conducted in village schools largely focus on creating awareness regarding prevention and treatment of commonly occurring diseases such as Diarrhea, Malaria, and imparting information about balanced diet. The results reveal that these sessions are being conducted regularly. Findings do suggest an overall improvement in the awareness levels of children. However, the understanding continues to be peripheral in nature and therefore, there arises a need that the information being imparted should be comprehensive. Another major component of the project activities focus on revamping the village education committees in the intervention areas.

I- INTRODUCTION

The Institute of Rural Research and Development (IRRAD) evolved as an initiative of the Sehgal Foundation to address the issues of rural development. In the late 1990s, IRRAD started work in few villages of Mewat which were selected on the basis of indicators ranging from social, geographic, economic, to environmental domains. Poverty is a widespread phenomenon in Mewat with approximately 95% population residing in the rural areas. The region falls under the semi-arid zone and is majorly inhabited by Meo—Muslims. Culturally withdrawn, this region is one of the most backward districts in India with low levels of literacy and poor health conditions. The area also lags behind the rest of Haryana on almost all development indicators.

Considering Mewat's milieu, IRRAD constituted its intervention model which is driven with the overarching aim of reducing poverty and bringing about improvement in the quality of life of people in rural Mewat. Within the model, one of the major thrust areas focuses on improving the educational scenario in the villages such that the communities become aware enough to vouch for their own development. The emphasis on education emanates from the grim educational scenario with only 54% population being literate (DLHS, IIPS, 2007-08). Further adding to the situation is the overarching absence of girls from schools. With female literacy only being 34%, their representation is ought to be minimal in all walks of life. High dropout rates and poor infrastructural facilities in schools further add to the disinterest of first generation learners which constitute a major chunk of the population.

II- Objective of the Study

The rationale of the study is to provide a midterm review of the change that the project activities have been able to bring about in the educational scenario in the intervention villages. The specific objective of the study is to monitor the influence of the program interventions through mapping the related factors such as enrolment and dropout rate, functionality of VEC and extent of awareness among end beneficiaries.

III- HOUSEHOLD DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS

This section outlines the demographic characteristics of the 200 households which constitute the sample of the study. Congregation of the data indicates that 75% sample households belong to the other backward castes. Saraye emerges to be the only village where the proportion of families belonging to the general category is higher at 37%. This category is found to be completely absent in other villages (Appendix 1). Figure 1 presents an overall distribution of the population according to caste categories. The religious composition of the respondent households indicates the dominance of Muslims in the region with 71% population constituting the category. A contrasting picture emerges in Saraye where 97% respondents are found to be Hindus (Appendix 2). The pre dominance of Muslims in the sample population is indicative of presence of alternative educational institutions in the form of Makhtabs and Madarsahs in the region. These are the preferred medium of education among the Meo community where the children, especially girls are sent for obtaining religious education.

IV- Revamping Village Education Committees

The overarching goal of the project is to refurbish the education system such that the end beneficiaries are able to utilize the services. For the same, the village education committees (VEC) in the villages are revamped such that they can bridge the gap between the school and the community (Menon, 1999). The village education committee members are therefore capacitated through trainings making them aware about their roles and responsibilities, and their rights and entitlements. Two village education committee members

from each village were interviewed to assess their awareness levels as well as investigate the functional status of the committees.

V- Roles and Responsibilities

Investigation of the functional aspects of the committees indicates that the members have been working over the past year to increase enrolment in schools through campaigns. Overall, the responses obtained indicate that 23 enrolment campaigns were conducted across the 5 villages over the past 1 year. Maximum number of campaigns were held in Saraye and the least were held in Buraka (Appendix 6). The higher frequency of such campaigns in the villages is indicative of the effective role that the committees are playing in bridging the gap which is most beneficial for first generation learner families. Responses also indicate that there is a row of other activities which the committee members are undertaking so as to increase the enrolment and retention rate of children in schools. While door to door visits to increase awareness among parents regarding education emerge out to be the most common measure, other media to emanate awareness include village level campaigns and street plays. Qualitative discussions with the members reveal that street plays are an effective medium to cover a larger population. Furthermore, due to the entertaining nature of the plays, a larger number of people get drawn towards the same.

VI- Functional Status

Improving the regularity of the meetings conducted by the village education committee members among themselves is also one of the components in the project. This is primarily thrust to ensure that the members can formulate a strategy for improving the education scenario in the village as well as be updated about the new government schemes and policies pertaining to education. Exploration of the frequency of meetings conducted indicates that in 4 out of 5 villages, the meetings were being held every month. It is only in Buraka that both the VEC members indicated that the meetings were held every quarter. 80% regularity in the conduction of meetings indicates that the committees in 4 villages are working smoothly. This is further reaffirmed by the declaration by all the respondents that the proceedings of such meetings are documented regularly. However, a lapse emerges in Kharkhari and Buraka where the members admit that the documented proceedings are not shared with all the members. Thus, there needs to be a monitoring mechanism wherein it is ensured that all the members participate equally and are aware of the strategic decisions taken during the meetings.

VII- CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

The collaborative project between IRRAD and KMG InfoTech was initiated in the year 2010 with the aim of strengthening the educational system in the villages of Mewat through revamping government schools and empowering the community. The project

activities were initiated in 5 villages of Tauru block. The current study attempts to monitor the overall progress in the education scenario in the intervention villages. The conclusions are drawn based on comparison with the baseline figures as well as mapping the perceptions of people regarding new activities introduced in the schools.

One of the yardsticks of mapping the status of education in a region is through capturing the enrolment and dropout rates. Findings pertaining to the same reveal a 4% increase in the enrolment of girls and a 5% reduction in the number of girls out of school. However, enrolment of boys seems to have deteriorated with a 3% dip in enrolment. The increased enrolment of girls is attributed to enrolment campaigns and provision of female guest teachers in intervention schools. These activities are also found to have improved the age at entry into schools with almost 83% children enrolling at the right age. The pupil teacher ratio is also encouraging with only 39 students per teacher. It becomes clear from the results that activities such as campaigns and provision of teachers have helped improve the enrolment figures especially those of girl children. With encouraging figures, it becomes necessary that the improvements are sustained through the school administration realizing the need for female staff as well as continuing to make parents important stakeholders in the educational system.

VIII- REFERENCES

1. Jones, H. W. (2011). A high school experiment in extracurricular student activities. Bayonne, NJ: General Books.
2. Lunenburg, F.C. (2010). Extracurricular Activities. Schooling, Volume 1, Sam Houston State University
3. Rivkin, S.G., Hanushek, E.A., & Kain, J.F. (2005). Teachers, Schools and Academic Achievement. *Econometrica*, Volume 73, No.2. (417-458).
4. Robinson, S. L. (1997). Parent conference tips. *Teaching Pre K-8*, 28(1), 78.
5. Self-Reliant Initiatives through Joint Action (SRIJAN). (2000). *Unlocking a Potential-Findings from a Baseline Survey of Mewat*: New Delhi, Aga Khan Foundation
6. Sikand Y. (1995). Meonis of Mewat. *Economic and Political Weekly*, Volume 30
7. Singh C. P. (2008). Feasibility Study of Mobile Medical Unit Operations in Mewat. *HelPage India*, Centre for Development of Corporate Citizenship, SP Jain Institute of Management and Research

AN OVERVIEW OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF BPL CLASSES

- RAMESHWAR B. JAGDALE
RESEARCH SCHOLAR
S.R.T.M. UNIVERSITY, NANDED.

Abstract:-

Rural development basically aims at upliftment of socio-economic condition of rural community. The main objectives of rural development programmes are to uplift the people living below the poverty line by providing self-employment through income generating activities, to provide wage employment to BPL classes and also to create permanent assets for strengthening the rural economy. These programmes are meant for poverty alleviation, reducing unemployment and to give additional employment to people living in Below Poverty Line.

Introduction:-

Socio comes from social, and refers to any number of demographic and social conditions, such as the age structure, racial composition, sex ratio, marriage & divorce rates, and so on. Economic refers to the economic conditions, such as income, unemployment rates, savings rates, and so on. Social scientists use socioeconomic as an umbrella term to cover a wide variety of interrelated social and economic factors that might tend to explain an observed phenomenon, event or set of events (such as war, revolution, political realignment, etc.).

Social development is a process which results in the transformation of social institutions in a manner which improves the capacity of the society to fulfill its aspirations. It implies a qualitative change in the way the society shapes itself and carries out its activities, such as through more progressive attitudes and behavior by the population, the adoption of more effective processes or more advanced technology. As you see in the illustration below, there is a close relation among environments, ways of living and technology.

Economic development is the development of economic wealth of countries or regions for the well-being of their inhabitants. Economic growth is often assumed to indicate the level of economic development. The term "economic growth" refers to the increase (or growth) of a specific measures such as real national income, gross domestic product, or per capita income. The term economic development on the other

hand, implies much more. It is the process by which a nation improves the economic, political, and social wellbeing of its people.

Social scientists have long observed that crime rates are associated with low income, birth rates, the divorce rate, and other factors. None of these occur in isolation. They are all related to each other. Drug usage and patterns of drug use are also associated with similar socioeconomic conditions. Gang activity often is associated with rapid population realignments, as new arrivals to a given area tend to cluster together to retain identity, as well as to take advantage of opportunities for criminal enterprise.

Objectives of the study:-

- To estimate the level of socio-economic development of BPL classes based on optimum combination of developmental indicators.
- To study the impact of infrastructural facilities and literacy status on the overall socio-economic development of BPL classes.

Socio-Economic indicators:-

The planning process and developmental activities in the country have covered more than 50 years. The impact of developmental activities cannot be evaluated fully by any single indicator because it is a multi-dimensional process. Moreover, a number of indicators when analyzed individually do not provide an integrated and easily comprehensible picture of reality. Hence there is a need of combining the effect of different indicators for assessing the level of development.

Socio-economic indicators provide a background to understanding the health scenario in a country. This section on Socio-economic indicators provides data on education, gender, poverty, housing, amenities, employment and other economic indicators. These indicators for the country as well as states will help in identifying the linkages between socio-economic indicators and achievement of health goals.

➤ Social Indicators:-

Number and Percentage of Population Below Poverty Line

Year	Rural		Urban		Total	
	% of persons	No. of Persons(lakhs)	% of Persons	No. of Persons(lakhs)	% of persons	No. of Persons(lakhs)
2004-05	28.3	2209.24	25.7	807.906	27.5	3017.20
2010-	33.8	2782.1	20.9	764.7	29.8	3546.8

11						
2012-13	33.9	2892.3	20.7	728.3	30.0	3620.3

As per latest information the 33.9% of population in rural and 20.7% in urban areas live below poverty line according to planning commission estimates for the year 2012-13

➤ **Economic Indicators:-**

Gross National Income, Net National Income, Per Capita Income of BPL in India

Year	Gross National Product at current price	GDP at factor cost at current price	Net National Product at factor cost at current price	Per capita Net National Product at current price
2004-05	785216	791369	694762	6379
2010-11	2447466	2469762	2198147	18534
2012-13	3773744	3207610	2836935	23305

The Gross National Product for the year 2004-05, at factor cost was Rs. 785216 lakhs at current price and in the year 2012-13 Rs 3773744 lakhs at current price (base year 1999- 2000). The Net National Product at current price was Rs. 694762 lakhs, 2198147 lakhs and Rs. 2836935 lakhs at current price respectively in the year 2004-05, 2010-11, and 2012-13. Per capita net national product is Rs.6379 in the year 2004-05 and 23305 in the year 2012-13.

Per Capita per Day Net Availability of Cereals and Pulses in India

Year	Cereals(grams)	Pulses(grams)	Total
2004-05	390.9	31.5	422.4
2010-11	407.0	31.6	438.6
2012-13	423.5	39.4	462.9

Education:-

BPL Literacy Rate

Year	Literacy Rate (male)	Literacy Rate(Female)	Total
2004-05	21.30	15.19	18.33
2010-11	27.33	21.83	24.67
2012-13	27.75	22.12	25.02

The BPL literacy rate in the country has shown an increase to the 24.67% during the year 2004-05 to 2011-12 and in 2012-13 27.75% males and 22.12% females are literate.

➤ **Employment**

BPL Employment in the Organized Sector in India

Year	Total
2004-05	24.21%
2010-11	78.34%
2012-13	82.32%

Employment of BPL peoples increase up to the 78.34% in year 2010-11 and according the latest information it is reached to the 82.32%. Government runs MANREGA, SGSY etc schemes for the employment of BPL peoples.

➤ **Housing & amenities:-**

In infrastructural facilities government run various schemes like Indira Aawas Yojana, Rajiv Gandhi Aawas Yojana etc. According to the year 2005-06 55.5% BPL families got the Housing facility. In the year 2010-11 there is near about 68.32% and in the last year there is near about 82.41% BPL families got the housing facilities. These schemes are including the Drainage facility, Toilet facility, and smokeless chula and electricity facilities also.

Conclusion:-

The Socioeconomic development of the Below Poverty Line families study is analyzes with accordance to the outcomes of the research data of education, Housing facilities, BPL share in GDP, GNP and NNP and the employment with the various socio-economic Indicators.

With respect to overall socio-economic development of BPL, population under Below Poverty line is decreased in rural areas due to the various schemes of government for the BPL families. Now there are 30% population out of total population of India comes under the BPL.

Literacy is one of the major indicators of socio-economic development. According to this BPL peoples get better education due the various policies and programs of government like Sarva Siksha Abhiyan, education for all, National literacy mission etc. Infrastructural facilities are found to enhance the level of literacy in the BPL peoples.

Socio-economic development is positively associated with the literacy rate. Infrastructural facilities in respect of Housing facilities for rural and urban BPL families in the form of the schemes like Indira Aawas Yojna and Rajiv Aawas Yojna. It also includes the toilet facility, drainage system and electricity facility.

Availability of Cereals and Pulses in India for BPL peoples is also increased due to the laws like food security and public distribution system and Antoday Aannapurna Yojna. The share of BPL in the Gross domestic product and net national product it is the symbol of development or the growth of the BPL peoples. The overall socio-economic development of BPL is positively associated with the infrastructural facilities and literacy rate housing facilities, employment and food availability for theme.

References:-

- Economic development analysis –Adelman, Irma papelasis
- Rural development statistics 2011-12- edited by-dr. K. Hanumantha rao
- Measuring the socioeconomic status of urban below poverty line families-dr. G.r. rathod
- Socio-economic indicators-2004, 2010, 2012
- National health profile-2004, 2011, 2013

GOVERNMENT SCHEMES AND PEOPLE BELOW POVERTY LINE.

PROF. BHAGWAT G. YADAV
ASSISTANT PROFESSOR COMMERCE
DADA PATIL MAHAVIDYALAYA,
KARJAT, DIST- AHMEDNAGAR.

Introduction :-

The national planning committee is 1938 under Nehru recognized that “there was lack of food, of clothing of housing and of every other essential requirement of human existence.” Against this assessment the committee declared that the development policy objective should be to “ensure an adequate standard of living for the masses, in other words, to get rid of the appalling poverty of the people.” Towards this end the committee defined goals for the total population in terms of nutrition involving a balanced diet of 2400 to 2800 calories per adult worker, clothing thirty yards per capita per annual, and housing hundred sq. ft per capita.

V.M. Dandekar and Nilakantha Rath in their work poverty in India used an average norm of 2,250 calories per capita per day for both rural and urban areas, as a criterion to define the poverty line.

According to 2010 data from the United Nations Development Programme, an estimated 29.8% of Indians live below the country's national poverty line. A 2010 report by the Oxford Poverty and Human Development Initiative states that eight Indian states have 421 million poor people. A 2013 United Nations report stated that a third of the world's poorest people live in India.

World Hunger :-

- 842 million people or one in eight people in the world do not have enough to eat.
- 98% of the world's undernourished people live in developing countries.
- 60% of the world's hungry are women.
- One out of six infants are born with a 1000 birth weight in developing countries.
- Every ten seconds, a child dies from hunger-related diseases.

Objectives of the study :-

- 1) To study the World Bank report below poverty line.
- 2) To study the history of poverty estimation in India.
- 3) To study the National poverty line.
- 4) To study the National poverty estimates.
- 5) To study the popular schemes for below poverty line people.

Research Methodology :-

This study is based on secondary data. The relevant secondary data has been collected from various reference books, journals and various reports as well as websites.

World Bank Report :-

Sixty percent of Pakistan's population is living below poverty line, world Bank report entitled World Development indicators (WDI) 2013. The international poverty line is two dollars a day or an income of Rs. 200 per day. The report shows that 21% of Pakistan's population lives below \$1.25 per day. A Comparison of regional countries showed that the poverty rate in Sri Lanka and Nepal was significantly less than Pakistan with 23.9 percent and 57.35 percent respectively. The poverty rate in India and Bangladesh was higher than Pakistan with 68.7 percent and 76.5 percent.

Population below poverty line :-

Top ten economy population below poverty line.

Table No. 1

Top ten countries below poverty line

Sr.No.	Country	Population below poverty line (%)
1	Chad	80
2	Haiti	80
3	Liberia	80
4	Congo	71
5	Sierra Leone	70.2
6	Nigeria	70
7	Suriname	70
8	Swaziland	69
9	Burundi	68
10	Zimbabwe	68

Source – CIA world fact book Jan. 2012.

History of Poverty estimation in India :-

1) Pre independence poverty estimates :-

One of the earliest estimations of poverty was done by Dadabhai Naoroji in his book, "poverty and the Un-British Rule in India". He formulated a poverty line ranging from Rs 16 to Rs 35 per capita per year, based on 1967-68 prices. The poverty line proposed by him was based on the cost of a subsistence diet consisting of rice or flour, dhal, vegetables, ghee, vegetable oil and salt.

In 1938 the National planning committee estimated a poverty line ranging from Rs 15 to 20 per capita per month. In 1944 the authors of the "Bombay plan" suggested a poverty line of Rs. 75 per capita per year.

2) Past independence poverty estimates :-

In 1962 the planning commission formulated separate poverty lines for rural and urban areas of Rs 20 and Rs 25 per capita per year respectively. V.M. Dandekar and N.Rath made the first systematic assessment of poverty in India in 1971.

National poverty lines :-

National poverty lines (in Rs. per capita per month) for the year 2004-05, 2009-10 and 2011-12.

Table No. 2
National poverty Lines

Year	Rural	Urban
2004-05	446.7	578.8
2009-10	672.8	859.6
2011-12	816.0	1000.0

Source :- Report of planning commission, poverty estimates 2009-10 and poverty estimates 2011-12

The above table outlines the poverty lines computed using the Tendulkar committee Methodology for the year 2004-05, 2009-10 and 2011-12

National Poverty Estimates :-

The current methodology for poverty estimation is based on the recommendation of a Export Group to Review the methodology for estimation of poverty established in 2005. The committee calculated poverty levels for the year 2004-05 poverty levels for subsequent year were calculated on the basis of the same methodology, after adjusting for the difference in prices due to inflation.

National poverty estimates :-

Table No. 3
National poverty estimates 1993-2012
(% below poverty line)

Year	Rural	Urban	Total
199-94	50.1	31.8	45.3
2004-05	41.8	25.7	37.2
2009-10	33.8	20.9	29.8
2011-12	25.7	13.7	21.9

Source :- Press note on poverty estimates 2011-12

The above table shows national poverty levels for the last twenty years, using methodology suggested by the Tendulkar committee. According to these estimates, poverty declined at an average rate of 0.74 percentage points per year between 1993-94 and 2004-05 and at 2.18 percentage points per year between 2004-05 and 2011-12.

Government Scheme :-

Following the Govt. Schemes for below poverty line peoples

- 1) Swarna Jayanti Gram Swarajgar Yojana.
- 2) Jawahar Gram Samridhi Yojna.
- 3) Indira Aawas Yojana.
- 4) DRDA Administration.
- 5) Welfare Schemes
- 6) Basic minimum services.

- 7) Community Development
- 8) Drought prone Area programme.
- 9) MP local Area Development scheme.
- 10) Credit cum subsidy scheme for Rural Housing.

Conclusion :-

The percentage of the population living below the poverty line in India decrease to 22% in 2011-12 from 37% in 2004-5, according to data released by the planning commission in July 2013. The world Bank notes that, “the incidence of poverty in the world is higher than past estimates have suggested, The main reason is that had implicitly underestimated the cost of living most developing countries.”

Reference :-

- 1) World Hunger and poverty statistics 2013.
- 2) World food programme Hunger statistics.
- 3) State of food security in the world 2013

A CASE STUDY OF MARKETING OF SELF HELP GROUP PRODUCTS IN NANDED DISTRICT

DR. B.R SURYAWANSHI

(ASSOCIATE PROFESSOR, SCMS, SRTMU NANDED)

Introduction

India will be super power in 2020 .but without women empowerment it is not possible,"empower the women is equal to empower the nation. Empowerment is the context of women's development is a way of defining, challenging and overcoming barriers in women's life through which she increase her ability to shape her life. It is an active multi dimensional process which enables women to realize their full identity and power in all spheres of life. The role of women has changed considerably due to changing socio cultural environment. The Self-Help Group (SHG) movement in India has been working in the right direction in empowering women and eradicating poverty in the rural and urban areas. However, women are still not empowered as per the expectation. Women must be empowered by enhancing their awareness; knowledge, skills, and technology use efficiency, thereby, facilitating overall development of the society. The concept of Self Help Groups SHGs is providing the helpful instrument for the women empowerment .SHGs is an organisation of rural poor particular of women that deliver micro credit to undertake entrepreneurial activity. Entrepreneurship development and income generating activities are feasible solution for empowering women. It generates income and also provides flexible working hours.

Concept of SHGs

The origin of SHGs is from the brainchild of Grameen Bank of Bangladesh, which was founded by Mohammed Yunus. SHGs were started and formed in 1975. In India NABARD is initiated in 1986-87. But the real effort was taken after 1991-92 from the linkage of SHGs with the banks. A SHG is a small economically homogeneous affinity group of the rural poor voluntarily coming together to save small amount regularly, which are deposited in a common fund to meet members emergency needs and to provide collateral free loans decided by the group. They have been recognized as useful tool to help the poor and as an alternative mechanism to meet the urgent credit needs of poor through thrift SHG is a media for the development of saving habit among the women SHGs enhance the equality of

status of women as participants, decision-makers and beneficiaries in the democratic .They start business with the help of local resources and their skills.

Our government has taken lot of effort to promote SHGs. through various scheme especially Maharashtra government arrange exhibition time to time to promote SHGs product.

This year Zilla Parishad Nanded arranged exhibition in Malegaon Yatra in Dec 2013 in Nanded District. 200 SHGs were participated in the exhibition.

❖ **Objectives of the Study: -**

Following are the objectives of the study

1. To find out the impact of SHG on society
2. To find out the which income group is more work in SHG
3. To find out Marketing strategies of the SHG
4. To find out the what is the major purpose of SHG groups

❖ **Research Methodology:**

List of participated district in the arranged exhibition in Nanded District

District	No.SHGs
Osmanabad	34
Nanded	55
Latur	29
Parbhani	15
Aurangabad	22
Hingoli	12
Jalna	13
Beed	15
Nashik	02
Buldhana	01
Jalgaon	02
Total	200

Majority of the SHGs are belong from the Nanded, Osmanabad, Latur, Primary and secondary data were used for the study. Primary data was collected by structured questionnaire. Random sampling method was used .The present study was focused on the Nanded district so the sample from only Nanded district was selected. Overall population was 200 but Nanded contributed 55(27.5%) in this. 32(58.18 %) respondents were selected from 55(100%)

❖ **Result and Finding:****Average age of Members**

Average age	Respondents	%
25-30	2	6.25
35-40	27	84.37
40-45	2	6.25
45 and above	1	3.125
Total	32	100

The finding shows that 84.37 % of the respondents belong from the age 35-30 age-group. There are 6.25% in the age group of 40-45 & 25-30 age.

Monthly Saving of SHG

Monthly Saving Rs	Respondents	%
50	5	15.62
100	24	75
200	2	6.25
500	1	3.12
Total	32	100

Monthly saving of respondents is Rs.75 % of respondents save 100 Rs monthly and 15.62 % are saving 50 Rs. Respondents saving Monthly Rs. 200 is 6.25%.

Bank Details of SHG

Bank name	Respondents	%
Central	2	6.25
DCC	7	21.87
Hyderabad	3	9.37
Maharashtra	11	34.37
SBI	6	18.75
SBH	3	9.37
Total	32	100

34.37% respondents having their account in Bank of Maharashtra. DCC Bank is also Contributing major Share that is 21.87% .These are two main Bank where SHGs save their money .SBI and SBH also share good share.

Bank Balance of SHG

Today's A/C Balance in Bank	Respondents	%
1000-5000	2	6.25
5000-10000	9	28.125
10000-15000	2	6.25
15000-20000	3	9.375
20000-25000	2	6.25
25000-30000	1	3.125
30000-35000	1	3.125
35000-45000	3	9.375
45000-60000	3	9.375
60000-100000	3	9.375
100000-500000	2	6.25
500000and above	1	3.125
Total	32	100

Today 28.12 % SHGs record 5000-10000 Rs on their account when the survey was conducted. it a good sign for the saving habit .the mention data shows the saving of the SHGs. In the Bank .They have good amount in their account. Whit the help of that saving they can start a small business.

Initial investment of SHGs

Initial investment of SHGs in Business activity	Respondent	%
1000	7	21.87
2000	4	12.5
3000	3	9.375
5000	7	21.87
10000	6	18.75
20000	2	6.25
100000	3	9.375
Total	32	100

It found that when they start any business the invest minimum amount 1000 and or 5000, near about 43 % SHGs start with minimum amount 1000 and 5000.it means that they require little bit amount for business activity .

Product Distribution of SHGs

Product Distribution	Respondent	%
Exhibition	21	65.62
Door to door and exhibition	1	3.12
Home retailing and exhibition	6	18.75
Retailer, wholesaler, and exhibition	4	12.5
Total	32	100

It found that majority of SHGs are selling the product only in Exhibition. 65.62 % are using exhibition for selling the product .3.12% are selling the product by Door to Door Sales . 18.75. SHGs are selling product at their home and only 12.5 % SHGs are using proper Distribution of Channel.

Activity of SHGs

Activity	Yes(%)	No(%)	Total
Taken training for packaging	16 (50)	16 (50)	32
Need of training	20 (62.5)	12 (27.5)	32
Advertising	5 (15)	27 (85)	32
Need of advertising	15 (46.80)	17 (53.20)	32
Need of overall training	15 (46.80)	17 (53.20)	32

50% SHGs got the training for the packaging .62.5% SHGs need the training and 27.5% SHGs say they don't need the training. 15% SHGs are doing for advertising their product 85% are not doing any kind of advertisement .46.80% felt that they need advertisement for their product.

SHGs Product

Papad	Loncha/candy	Masala / chatani	Milk /milk releted product	Beauty Product	Store	Other
Udith	Amba	Mirchi	Pheda	Awal powder	Bangdi	Argarbati
Mung	Tomato	Haladi	Khava	Alwla jells	Lakud ada	Zadu
Til	Mirch	Kala	Masala milk	Korped Jells	Cloth store	Silver coting pot

These are the product which SHGs were selling in the exhibition.

Suggestion and conclusion:

- SHGs are the good opportunity for women to empower them and they are doing well in the surrounding environment.
- But few changes should be made in their activity .if possible for them they can increase their saving amount.
- And design the appropriate long term plan for the growth of SHGs.
- They are mainly selling their product in exhibitions. So they must think about door to door sales .and if they sell to retailers they can generate continuous order for their product.
- Majority of them were ready to give price cut to the people.
- If they use fixed pricing strategy that can create good profit for them.

References.

1. NABARD Report -2012-13
2. 12th five year Planning Draft of India 2012-17
3. Osmanabad District Report of DRDA Department.-2013
4. Indian Journal of Marketing jan-2011 Performance Evaluation of Women Self Help Group With Special Reference of Jalan Distric.Dr.S.D.Talekar.
5. Indian Journal of Marketing Aug.2010 Women Self Help Group and Women Empowerment –A Case Study of Mahila Arthik Vikas Mahamndal Dr.M.A.Lokhnde. Phiilip Kotller :Marketing Management .
6. Web site of <http://nanded.gov.in/htmldocs/index.html>

DEPRIVATION IN BASIC NEEDS AS CRITERIA OF BPL CLASS: A CASE STUDY OF JALNA DISTRICT (RURAL)

- MANGADE GANESH BAJIRAO
- WARADKAR AND BELOSE MAHAVIDYALAYA, DAPOLI.

INTRODUCTION:

From 2009 to now, below poverty line (BPL) dispute arise in India in academicians, political leaders, media (print and electronic) & Aam Adami. Tendulkar committee was submitted its report on “Review the Methodology for Estimation of Poverty” to Planning Commission of India. Report suggests calculating consumption expenditure for estimation of below poverty and above poverty line. Planning commission stat in its 2011-12 press note “For 2011-12, for rural areas the national poverty line using the Tendulkar methodology is estimated at Rs. 816 per capita per month and Rs. 1,000 per capita per month in urban areas. Thus, for a family of five, the all India poverty line in terms of consumption expenditure would amount to about Rs. 4,080 per month in rural areas and Rs. 5,000 per month in urban areas. These poverty lines would vary from State to State because of inter-state price differentials²⁷.

After that commission publish it's below poverty line and different segments of society criticise its. Can one person for one day purchase all necessary things in rural by Rs. 27.2 and Rs.33.33 in Urban area? These type questions arise by people. Beside every year UNDP published Human Development Report. In this report they calculated Human Poverty Indices for world. For that they take also consumption expenditure per day \$ 1.25 (Rs.75) per person²⁸. Here huge gap between Planning Commission of India's and UNDP's per day consumption expenditure below poverty line. So, here we need thinking about intake calories or differentiated below poverty line as per consumption expenditure, which is best for policy, plan and employment generation programmes implementation.

*Ph.D., Assistant Professor of Economics, at N.K. Varadkar Arts & R.V. Belose commerce college, Dapoli, Dist-Ratanagiri (Maharashtra)415712 cell no. 7387372873 email- mangadeganeshb@gmail.com

²⁷ Government of India Planning Commission July 2013

²⁸ UNDP Human Development Report, 2013 p-161

Another side with consumption expenditure, people needs some basic infrastructure as like water, pacca house²⁹ with latrine and electricity. If above infrastructure not available to people but, they earn Rs. 816 (Rural) or Rs. 1000 (Urban) per capita per month. Means, they above poverty line (APL).

A basic need approach suggests if any person's basic needs not fulfilled it means that person in poverty as per this approach. Kerala Human Development Report calculated deprivation of people from basic needs by deprivation index³⁰. So, we need to construct deprivation index to know how many people live without basic needs. Means if deprivation index increase, basic needs not under control in hands of people or not provided by government.

For the study we have choose to Jalna district of Maharashtra state. A Jalna district is backward one of among districts of Maharashtra³¹. This paper divided in four part First, introduction with review Second, objectives and methodology of paper. Third, explanation and evaluation of data and last, conclusion.

OBJECTIVES:

- 1) To find out Below Poverty Line by deprivation in basic needs.
- 2) To know consumption expenditure as criteria of basic needs.

METHODOLOGY:

For the study, we are use primary and secondary data. Primary data is taken from unpublished Ph.D. thesis of Mangade G.B. (May, 2010)³² and secondary data taken or download from government publication, website and census data. For the calculation of deprivation from basic needs, use deprivation index. This is taken from Kerala Human Development Report 2005.

$$DI = \left\{ \frac{1}{4} (d_1 \mu + d_2 \mu + d_3 \mu + d_4 \mu) \right\}^{1/\mu}$$

Here,

DI – Deprivation Index,

²⁹ Pacca house means cement concert walls and roof

³⁰ Kerala Human development Report, 2005 p-172

³¹ Maharashtra's Human development Report, 2002.

³² Ph.D. thesis submitted to Dr. BAMU, Aurangabad, 2011.

d_1 - Deprivation in Housing Facilities,

d_2 – Deprivation in Drinking Water Facility,

d_3 – Deprivation of Households without Latrines,

d_4 – Deprivation of Households without Electricity,

μ - The value of $\mu = 3$

DEMOGRAPHIC PROFILE OF JALNA DISTRICT:

According to the census of population of 2011, Jalna district has a total population of 23.57 lakh. In 2001, the total population of the district was 16.12 lakhs, indicating a rise of 460 persons per thousand, during the decade.

Table No.1 Jalna District - Rural BPL House hold (Reference year-1998 and 2002)

Block/Tahshil	In Percentage 1998	In Percentage 2002
Bhokardan	22.08	38.35
Jafrabad	26.44	38.34
Jalna	27.81	38.35
Badanapur	21.2	38.35
Ambad	26.07	38.35
Ghansanwagi	36.12	38.35
Partur	35.43	38.35
Mantha	23.35	38.35
Total DISTRICT	27.17	38.35

Source: Socio-Economic Survey of Jalna District, 2009 & 2011.

Above, table shows below poverty line percentage in Jalna (Rural) district in 2009 and 2011. In 2009 percentage was 27.17% and in 2011 it is 38.35%, increased by 10% this is shows by government documents. Here, BPL household percentage in 2002 is doubtful.

DISTRICT- WISE DEPRIVATION INDICES FOR MARATHWADA REGION (2001):

We are taking the Deprivation Indices (DI) at district level, using census 2001 data by Kurulkar³³ and also we are estimated from primary survey data May 2010³⁴.

In Maharashtra human deprivation indicator shows in below table no. 2 Deprivation in Maharashtra is 40%. But it's for rural area is 51% and 25% for urban area. In Marathwada region district's deprivation in human basic needs grater compare to remains Maharashtra shows rank of districts (Kurulkar 2009). Aurangabad it is good position but others are in worst situation about human development.

Sr. No	Districts	District total	Rank in State	District Rural	Rank	District Urban	Rank
1.	Aurangabad	38.2	10	53.50	18	11.1	2
2.	Beed	51.6	31	56.70	29	23.7	15
3.	Hingoli	52.9	34	57.17	31	26.3	26
4.	Jalna	51.1	30	56.80	30	22.2	14
5.	Latur	46.7	20	51.00	19	23.8	16
6.	Nanded	48.0	23	55.50	23	21.4	12
7.	Osmanabd	48.3	24	50.80	14	32.6	33

³³ Kurulkar R.P. "Estimation of Deprivation Index for Maharashtra State – A District wise Analysis" Published article in Monthly Economics, Vol. No. XXXIX No.01, November 2009 pp-27-31

³⁴ Ph.D. thesis submitted to Dr. BAMU, Aurangabad, May 2011 pp-169.

8.	Parbhani	47.2	21	55.70	24	25.7	19
9.	Maharasha	40.0	--	51.00	--	25.6	--

TABLE NO.2 – HUMAN DEPRIVATION INDICES FOR MARATHWADA REGION 2001.

We are compare urban to rural table shows rural mostly affected by scare of basic needs. But Osmanabad district's urban area deprived more compare to rural area.

DEPRIVATION INDEX OF JALNA DISTRICT, 2010:

We are estimate Deprivation Index from primary data. Specifically, we have considered indicators of human development in study 1) Housing Facilities 2) Drinking Water Supply 3) Sanitation facility like latrines 4) Use of electricity in households. We have used the following indicators of human deprivation, for estimating the Deprivation Indices (DI) at level by using primary survey data.

TABLE NO.3 - HOUSEHOLD INDICATORS OF HUMAN DEPRIVATION IN JALNA, 2010.

Sr.No.	Details	Number	In %
1	Total House holds	100	100%
2	Kaccha House	55	55%
3	Drinking Water (away)	22	22%
4	No Latrines	80	80%
5	No Electricity in houses	29	29%
6	Deprivation Index	46.5	

Source: Primary Survey, May 2010.

This above table shows the deprivation index for Jalna district at 46.5%. Three major factors have contributed for a high level of deprivation in Jalna district they are (1) Kaccha house 55% (2) Drinking water away from home 22% (3) Households without latrines 80% (4) Households without electricity 29%.

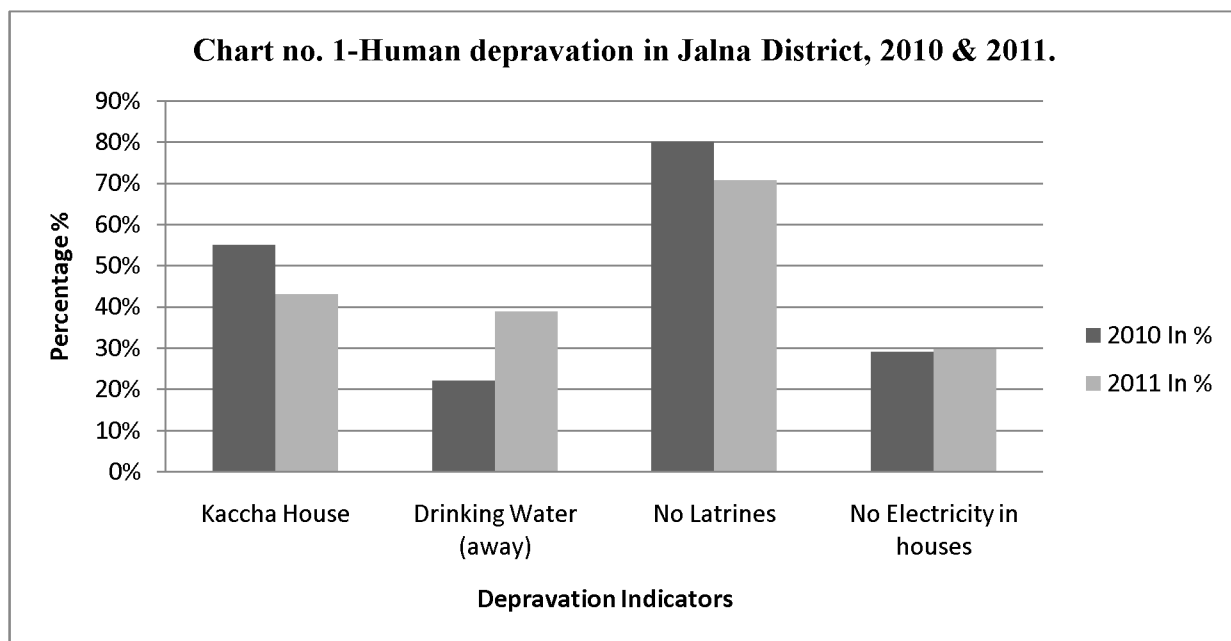
DEPRIVATION INDEX OF JALNA DISTRICT (CENSUS INDIA) 2011:

Table no.4-Census India, 2011 also shows 38.8% household not covered by tap drinking water in Jalna district. Also census shows 6.23 % households' not residential house to live and 37.33% households live in Kaccha house, 29.69 % households are without electricity, 70.79% households not have latrines facility in home.

TABLE NO.4- HOUSEHOLD INDICATORS OF HUMAN DEPRIVATION IN JALNA DISTRICT, 2011

Details	In %
Total House holds	100%
Kaccha House	43%
Drinking Water (away)	38.8%
No Latrines	70.79%
No Electricity in houses	29.69%
Deprivation Index	48.67%

Source: Census India, 2011.

Source: Primary data, 2010 & India Census, 2011.

Above chart no.1 shows human deprivation in Jalna district in 2010 and 2011. 2010 data comes from my primary survey , 2011 data comes from census 2011. My primary survey depends on sampling but, census is population survey that why differences between them.

Now question is arise here, consumption expenditure per capita can provide basic needs to people. Per capita expenditure on consumption can free to rural people from to live in kaccha house, no electricity, less availability of water, and from unstained life and create capability in them.

REFERENCES:

1. Census India, 1991 and 2001.
2. Government of Maharashtra (2002), “Maharashtra Human Development Report ” Government Central Press, Mumbai.
3. Kurulkar R.P. (2002) “Regional Disparities in Maharashtra – Problems and Solutions 1960-2000, A Guna Gaurav Nyas Publication, Nashik
4. Mangade G.B. (2011) “Human Development in socially and Economically Backward Region: A Study of Marathwada ” Unpublished thesis submitted to Dr.B.A.M.University, Aurangabad.
5. Paul Streeten “Human Development: Means and Ends” American Economic Review, Vol., No.2, May, 1994.
6. Socio-Economic Survey of Jalna District, 2008-09 and 2011.
7. UNDP (2003) “World Human Development Report” Published by Oxford University Press, New Delhi.PP-139
8. http://planningcommission.nic.in/news/pre_pov2307.pdf
9. http://www.censusindia.gov.in/2011census/hlo/District_Tables/HLO_Distt_Table_Maharashtra.html

51

A STUDY OF ROLE AND IMPORTANCE OF MOTIVATION IN THE DEVELOPMENT OF WORK ENVIRONMENT

- DR. M. R. INGLE

ASSOCIATE PROFESSOR,

DEPT. OF COMMERCE,

SHRI SHIVAJI COLLEGE OF ARTS, COMMERCE & SCIENCE, AKOLA

Keynote

**Motivation is a critical aspect of business, where the input of human resources is maximized through achieving a high level of output.*

**Motivation is generally what energizes, maintains, and controls behavior; it acts as a stimulus for desirable actions.*

**The importance of motivation in the workplace is straightforward theoretically, but difficult to measure empirically.*

Introduction:

Motivation is the bunch of “internal and external factors that stimulate desire and energy in people to be continually interested in and committed to a job, role, or subject and to exert persistent effort in attaining a goal”. Being motivated intrinsically means that you take pleasure from what you are doing, and are less concerned with the external rewards.

We have seen employees doing as little as they can, mostly miss deadlines and whatever they do, needs supervision and corrections, while on the other side, there are some who are trying to do their best, putting into their work 100% of effort, do not complain about difficulties, and take them as challenge. Those people are not aliens at all, they are motivated employees.

Objectives: The objectives of study are as follows:

1. To study the meaning of motivation.
2. To study the role of motivation in the development of work environment.
3. To study the importance of motivation in the development of work environment.

Methodology:

This paper examines the role and importance of motivation in the development of work environment and changes occurred in an efficiency of employees. The present study is based on secondary data and information the sources of which have been compiled from different publication and related books, websites and articles.

Analysis & Interpretation:

1. Meaning:

Motivation is the reason behind a specific behavior particularly human behavior. Reasons for motivation may vary such as basic needs, an object, goal, state of being or ideal. Motivation for behaving in a certain way could also be due to morality.

Internal and external factors that stimulate desire and energy in people to be continually interested and committed to a job, role or subject, or to make an effort to attain a goal.

Motivation results from the interaction of both conscious and unconscious factors such as the (1) intensity of desire or need, (2) incentive or reward value of the goal, and (3) expectations of the individual and of his or her peers. These factors are the reasons one has for behaving a certain way. An example is a student that spends extra time studying for a test because he or she wants a better grade in the class.

2. Role of Motivation in the development of Work Environment:

Motivation plays an important role in the development of work environment. Motivation is the word which is originally derived from the word 'motive' which means needs of a person and his family, desires, wants or drives within the individuals. Motivation is a psychological feature that empowers a human or provides energy to act towards a desired goal, controls, and sustains certain behavior of an individual which may be goal oriented. Motivation influences our behavior and our ability to accomplish some predefined goals. It can be considered as driving force; a psychological drive that empowers an individual to think positively that it is possible for him to achieve his goals. . It may also be the process of stimulating people actions to accomplish their goals and achieve success at right time. Hence motivation is the key to success.

Motivation is the combination of desire, values, and beliefs that drives you to take action, it is an inner drive to behave or act in a certain manner towards the achievement of any task or goal. It's like difference between waking up before dawn to pound the pavement and lazing around the house all day. These inner conditions such as wishes, desires, goals, activate to move in a particular direction towards the success. These three motivating factors, and/or lack of them, are at the root of why people even after working hard are not able to achieve their respective goals. That motivation is something that provides fuel for you to sharpen your skills and provide the intelligence to apply those skills in such a way to achieve

overall market success and satisfaction. Without motivation you may tend to lose control of your own future. There are also theories of motivation given by various scholars: Goal setting theory, ERG Theory, McClelland's Theory of Needs, Reinforcement Theory, Equity Theory of Motivation and Expectancy Theory of Motivation.

3. Types of Motivation:

Motivation can be divided into two types as follows.

A. Intrinsic or internal motivation:

Intrinsic motivation or internal motivation refers to motivation that is driven mostly by an interest or enjoyment in the task itself, and mostly exists within the individual rather than relying on external pressures or a desire for reward. The source of motivation lies within. Intrinsic motivation has been studied since the early 1970s. Students who are internally motivated are more likely to engage themselves in the task willingly with their own interest and work to improve their skills themselves, which will increase their capabilities and help them achieve their academic goals.

B. Extrinsic or external motivation:

Extrinsic motivation means that the motivation factor is some outside force hence it refers to the performance of an activity by an individual in order to attain an outcome, whether or not that activity is also internally motivated and generally comes outside of an individual. Basically our desire to perform a task or achieve something is majorly governed by outside factors. Common forms of extrinsic motivation are rewards for showing some positive work output, appraisal in the form of some prize or financial bonus or threat of being fined or being punished in the case something goes wrong. Supporters of a team cheering in a hockey match, for a particular is team is also external motivation. Some of common examples for external motivation are: Bonuses, Reward program, Employee of the month, Man of match trophy in a game, Fear of being punished.

4. Importance of Motivation in the development of Work Environment:

From the following points we understand properly the importance of motivation.

A. Relation between Emotion and Motivation

Emotions and motivation move parallel to each other. Emotions play an important role in the life of human beings and also in the process of self improvement. Most of the successful people in the world are one who are in well control of their emotions and utilize their emotions towards attainment of positive goals if used wisely, your emotion and motivation can be a powerful force which may helps you to achieve great things in life. Control of emotions is a very important quality, and a person who can control his emotions at right time can be very successful. Emotional motivation plays an important role for players playing an international match for their country with thousands of people cheering live in the stadium. One who can utilize it in a positive way is the one who achieve career heights.

B. Leads to Achievement of Organizational as well as Individual goals

Motivation inspires and empowers a person to perform well and achieve goals. Basic function of motivation is to create zeal to perform and be the first one to achieve, there is a best possibility of utilization of resources of a firm or an individual and lead to best of results and co-operative environment among a team. Goals can be achieved if co-ordination and co-operation takes place simultaneously which can be effectively achieved with the help of motivation.

C. Improves the Level of Performance

The level of a subordinate or an employee does not only depend upon their qualifications, training and abilities but an important factor determining the performance is the desire to achieve. For getting best of the work performance, the gap between ability and willingness to perform has to be filled which helps in improving the level of performance of subordinates as well as other working staff. Proper motivation may result in increase in the productivity of a firm and hence leading to overall efficiency gain and reducing the cost of production.

D. Motivation a Path to Success

Motivation is directly related to the success. You can increase the odds of an organizational success or of your success by first, defining what is important to you, establishing goals based on these values, desires, and beliefs, and finally, tailoring your achievement expectations to match your circumstances. The overall driving force for all this is the motivation. If you fail in any of these steps, you will undercut your motivation, fail to work up to your abilities, and diminish your chances of success. Hence proper motivation is the key to success.

E. Achieving Work Stabilization

Stability of workforce is very important from the point of view of reputation and goodwill of a concern and only way to escalate performance. The employees can remain loyal to the enterprise only when they are also involved and have a feeling of participation in the management. The skills and efficiency of employees will always be of a great advantage to employees as well as employers. A good public image in the market which attracts a competent and qualified people into concern. As the old saying goes, "Old is gold" which emphasize the role of motivation here, the older the people, more the experience and their adjustment into a concern which can be of benefit to the enterprise as there is not much need of training or building trust with the experienced employees, hence motivation helps stabilizing which further have advantages of its own.

F. Increased Product Value

With motivated employees, an organization will have a better product or service; because the staff will feel like this is their product and its success would be their achievement and will want to make sure that it provides real value to the customers. They will go the extra mile to make your product stand out of from the rest of the competition and achieve the desired goals with perfection.

G. Help Overcome Test Anxiety

Anxiety at the time of test or before the exam has been found to be negatively related to expectancies as well as to the performance. Test anxiety is thought to have two basic components: a worry, or cognitive component, and an emotionality component that leads to the anxiety or fear. The worry component refers to students' negative thoughts of failing or forgetting topics that disrupt performance, whereas the emotionality component refers to affective and physiological aspects of anxiety. Cognitive concern and preoccupation with performance are found to be the greatest sources of performance decrement and sometimes may prove to be great performance hindrances. Training in the use of effective learning strategies at right time and test-taking skills or mock test should help reduce the degree of anxiety and can be very effective in performing well during exam. Proper motivation helps reduce the anxiety and fear of exam, in effect leading to elevation in performance level.

Conclusions:

Motivation is an important aspect of achieving goals; advisors may find it helpful when working with unmotivated students to approach the problem from a motivational constructs framework. The identification of motivational issues based on the constructs of expectancy (self-efficacy and locus of control beliefs), value (goal orientation or task value concerns), or affect (test anxiety), may be helpful in developing specific strategies toward greater success. Motivation is very important to empower a person to look upon their capabilities and make full use of it.

References:

1. Abraham H. Maslow, Motivation and Personality, 3rd Edition.
2. John Yager, Self Motivation.
3. Prakash Iyer, The Habit of Winning: Stories to Inspire, Motivate and Unleash the Winner Within.
4. <http://www.businessdictionary.com>
5. <http://www.yourarticlelibrary.com>

THE ROLE OF EDUCATION IN EMPOWERING PEOPLE BELOW POVERTY LINE

- DR. MANGESH R. BHAVSAR
B. Y.K. (SINNAR) COLLEGE OF COMMERCE,
NASHIK (MAHARASHTRA)

INTRODUCTION:-

Defining the poverty line is itself a subjective matter and many feel that it should be raised further. The measuring poverty by segregating India's poor in different groups; those living in abject poverty, those who are vulnerable to poverty and those who are lifted out of poverty through government welfare. The urban areas where India's middle and upper classes make their living have seen the greatest degree of economic growth, while the rural areas have lagged further behind. Since 1991, India has undergone a great deal of liberalization internally and externally, but its benefits have mostly gone to the middle and upper classes. The latest UNICEF data shows that one in three malnourished children worldwide are found in India, whilst 42% of the nation's children under five years of age are underweight. It also shows that a total of 58% of children under five surveyed were stunted. Rohini Mukherjee, of the Naandi foundation – one of the NGOs that published the report – stated India is "doing worse than sub-Saharan Africa." http://en.wikipedia.org/wiki/Poverty_in_India - cite note-8 However, the main cause for this malnourishment is dietary practices, and not economic poverty. To quote the same Rohini Mukherjee "It is very clear that in Africa (malnutrition) is a result of absolute poverty. They are starving... In our case, to me it seems it is about eating and feeding practices... Most children we measured have never been hungry, but what the child is eating is almost all carbohydrate." Too many women underestimate the need to breastfeed an infant during its first six months. People often consider Colostrum—a vital high-protein milk-form produced just before birth—as being impure and discards it.

The 2011 Global Hunger Index (GHI) Report places India amongst the three countries where the GHI between 1996 and 2011 went up from 22.9 to 23.7, while 78 out of the 81 developing countries studied, including Nepal, Bangladesh, Vietnam, Kenya, Nigeria, Myanmar, Uganda, Zimbabwe and Malawi, succeeded in improving hunger conditions.

According to 2011 poverty Development Goals Report, as many as 320 million people in India and China are expected to come out of extreme poverty in the next four years, with India's poverty rate projected to drop from 51% in 1990 to about 22% in 2015.

The issue of poverty at the world level come to know from the following statistics.

Poverty Trend	World
Live with less than \$1.25 a day	32.7% (400 million)
Live with less than \$2.00 a day	68.7% (841 million)
Live with less than \$2.50 a day	81.1% (992 million)
Live with less than \$4.00 a day	93.7% (1,148 million)
Live with less than \$5 a day	96.9% (1,179 million)

(Source Wikipedia)

A Global consultancy firm pegged a new level for poverty or empowerment line — at Rs 1,336 per month per person as against the poverty line prescribed by the government at around Rs 870 per month per person McKinsey, in a report, said the empowerment line determines the level of consumption required for an individual to fulfill his/her basic need for food, energy, housing, drinking water, sanitation, health care, education and social security at a level sufficient to achieve a modest standard of living. According to the report — From poverty to empowerment: India's imperative for jobs, growth, and effective basic services — 56% of the population lacks the means to meet essential needs as consumption level falls below Rs 1,336 per person per month or almost Rs 6,700 per month for a family of five. This translates to 680 million people whose consumption levels across both rural and urban area of the country fall short of this mark.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. To study the role of education in empowering Below Poverty People
2. To Study overall situation of Below Poverty Line Peoples.
3. To study the social and economic conditions of Below Poverty Line People

HYPOTHESIS OF THE STUDY

1. The first hypothesis of the study is that education an important tool for the solving any type of problems.
2. Second hypothesis is that by education empowering of Below Poverty Line People is possible.

LIMITATION OF THE STUDY:

1. Below poverty Line concept is vast concept but in the study it is concentrated at limited point of view that is education concern only.
2. Due to lack of time only secondary data is taken into consideration for the study.

METHODOLOGY OF THE STUDY:

For data collection there are Primary and Secondary data collection methods are generally used. For completion of the study very much limited time is available so only secondary data collection method is used. For data collection purpose Books, Journals and Magazines concerned with the subject are used for the study purpose.

Discussion:-

In the age of Information and Technology even Education is important. Even in this age education is more and more important. For enhancement of knowledge, for skills development, to minimize the unemployment and for the purpose of empowerment of below poverty Line peoples it also important. Technical education or professional education is enhancing the skills of the people. When the skills are developed their employability is also enhanced. In the current scenario there are various new types of employment opportunity are developed in the age of the information and technology so no one neglect the education. It is useful for any type of people. Below poverty line people education is too important to them. For overall development of below poverty line people it is more and more important. In India the poverty is not minimized even after 60 years of independence. There is continues struggle for the freedom from the poverty in India. For that purpose various plans and programme are organized but poverty not minimize. In every state the situation of the poverty is near about the same.

States	Population(in millions) 2007	Proportion of poor	States	Population(in millions) 2007	Proportion of poor
India	1,164.7	55.4%	Andhra Pradesh	83.9	44.7%
Kerala	35.0	15.9%	Karnataka	58.6	46.1%
Goa	1.6	21.7%	Northeast Indian States	44.2	57.6%
Punjab	27.1	26.2%	West Bengal	89.5	58.3%
Himachal Pradesh	6.7	31.0%	Orissa	40.7	64.0%
Tamil Nadu	68.0	32.4%	Rajasthan	65.4	64.2%
Haryana	24.1	41.6%	Madhya Pradesh	70.0	69.5%
Uttarakhand	9.6	40.3%	Uttar Pradesh	192.6	69.9%
Maharashtra	108.7	40.1%	Chhattisgarh	23.9	71.9%
Gujarat	57.3	41.5%	Jharkhand	30.5	77.0%
Jammu and Kashmir	12.2	43.8%	Bihar	95.0	81.4%

(Source: Economics and Political weekly)

The picture of poverty in India is near about same. Every state apply various types of programme for minimize the poverty of the state but even after independence it is not achieved. Just the ratio of poverty is different in each state. The education if

powerful tool if it is used properly for the minimize of the state poverty percentage. Education not only enhance the skills but it is an overall development of the people useful and in the worldwide everybody accept the importance of the education. Therefore it is a called that education is useful for empowering the BPL people.

A CRITICAL STUDY OF THE SHORT STORIES BY MULKRAJ ANAND AND R. K. NARAYAN

- PROF. CHINCHOLKAR BANDOPANT B.
HEAD, DEPT. OF ENGLISH,
RAJARSHI SHAHU MAHAVIDYALAYA, PARBHANI.
BANDOPANT123@GMAIL.COM

Abstract

The present research paper has been attempted to explore the ethos of Indian village and town life in the short stories, by Mulk Raj Anand and R.K. Narayan. The paper mainly focuses on the portrayal of family and its milieu with Indian culture and further tries to show how injustice, exploitation, untouchability, inequalities, class conflicts are the features that run through all their writings to demonstrate two cordial qualities, one is humanity and the other is their gentle irony.

Keywords: Ethos of Indian village and town life, injustice, exploitation, untouchability, inequalities, class conflicts

R.K. Narayan began his literary career with short stories which appeared in *The Hindu*, and also worked for sometime as the Mysore correspondent of Justice, a Madras based newspaper. His collections are *The World of Malgudi* (2000), *Salt and Sawdust* and *Stories and Table-Talk*. Besides, R. K. Narayan contributed short stories. These are *Dodu* (1943), *Cyclone* (1945), *An Astrologer's Day* (1947), *Lawley Road* (1956), *A Horse and Two Goats*

(1970), *Malgudi Days* (1982), *Under the Banyan Tree* (1985), *The Grandm and other Tales* (1993), *Talkative Man*, *Fruition at Forty*, *Indian Thought* (1941), *The Missing Mail*.

R.K. Narayan In his short story, *Talkative Man*, the experience extends the limits of emotions expansion by suggesting growth and development of all possible attitude and aptitude. The following statement is suggestive Indraguru records :

“ They call me Talkative man, Some affectionately Shorten It to TM : I have earned this Title, I suppose, because I

The individual is proposing a set of correlates for the purpose of his own emergence as someone magnificent and convenient for the needs of every body. Narayan constitutes a frame work for smaller and minor incidents to suggest an assumed university of the given situation. There is a familiarity that suggests the identity of the person and therefore the identity becomes a medium through which given individual enlarges himself. The occasion of becoming felt by the series of absolute observations is primarily the cause of comprehension that we can find at any place and at any point of time.

The story *A Horse and Two Goats* is one of the typical examples.

“Of the seven hundred thousand Villages dotting the map of India, In which the majority of India’s Five hundred million live, flourish And die, Kritam was probably the tiniest.”²

In *A Horse and Two Goats* Narayan creates exact position of the character that brings about situational enrichment. The warmth and the anguish have been presented through the round events that are in the continuity of the innocence of the character. The feelings have been a natural correlation with the objects of sensation and simultaneously the author attends both the projections. If we could attend the words ‘live’, ‘flourish’ and ‘die’ we could just find how the deeper moorings of an otherwise are homogeneous individuals that create an environment of success for him. There is a finer conception of indicating the scope of emotion.

The story *Annamalai* is one of the outstanding stories by Narayan, R. K. The logic of bringing convergence in all the simultaneous situation is achieved immediately and the moments at which goodness is an active aspect of the functional personality have been reflects in Annamalai

“I want to give you I began, And dashed
in to fetch some money, When I returned
with ten rupees, He was gone.”³

The fundamental mooring of the individual is prior to the attainment of the necessity of goodness that is absolutely created in the will of sensible action. Agony and emotive affection propose a new beginning to the point of new start in own career. The problems posed by Narayan one always comes back with a firm assurances that the reward will equally benefit the genuine concern of anybody and the position that brings about an ideal affection for anybody will all continue to be recreated into the destiny of man.

It is convincing to state that Narayan is trying to create a form for the human being in as much as he always places the people of the world in

relation to the people of life. The reality is that there is no distinction between the ethos of the world and logic of leaving in that is ultimately the society that creates the individual and in turn it is the individual who is transmuted into the laws of social norms to regulate the whole order. This is really fascinating and interesting since each person is capable of composing some unique features and even qualities of life and living. Hence, there is a thorough and deep rooted proposal to build up a new system in which care and concern will be basic ideals.

In the story *Salt and Saw Dust* the situation in which the people constitute their basic moorings in the concern, care, hope and prolonged want and watch is more powerful.

“Veena, however, never lost hope of Seeing her novel in print and sham never lost hope that some day he would be allowed to cook, and the master cook

It must be accepted that there is a primary goal of different aims of life and quite naturally it brings about one's engagement in immediate situations. It is for these reasons that Veena and Swami are engaging themselves in active pursuits. There might be the possibility that the individual who is really thorough going finds himself beset with situations that call for an altogether different circumstances. For example, an honest man has to work hard to find any good meaning for himself in wretched and wicked conditions.

Mulk Raj Anand started writing at an early age. Although Punjabi and Hindustani were Anand's mother tongues, he wrote in English, because publisher of English language did not reject his books due to their themes. As a

writer, Anand began his career in England by publishing short notes on books in T.S. Eliot's magazine *Criterion*. His acquaintances from this time included such authors as E.M. Forster, Herber Read, Henry Miller and George Orwell who tried to offer Anand a full – time post at the BBC. The most important influence upon Anand was that of Gandhi who shaped his social conscience.

In *Two Leaves and a Bud* (1937) Anand continued his exploration of the Indian society. The story is told about a poor Panjabi peasant. He is brutally exploited in a tea plantation and ultimately killed by a British official. Anand's famous trilogy, which consists of *The village* (1939), *Across the Black Waters* (1940), and *The Sword and the Sickle* (1942), is a strong protest against social injustice.

Basically, Anand is a writer of Indian soil. He sensitively delineates various aspects of Indian life. For example, *Lullaby* is a story that presents its readers with a host of Indian features (a) the soothing strains of the rhythmic song against the background of cacophonous, rhythmic movements of a lifeless machine, (b) the constant feeding of the machine against the perpetual lullaby offered as a substitute for food for the baby, (c) the sense of duty of a woman employee against her helplessness to perform her duty as a mother,(d) a mother's constant affiliation and for her baby's well being against the hopelessness of her impoverished condition which makes her conscious to the cries of her baby, (e) a woman's yearning for her elusive lover against her lack of love for a dissolute husband, etc.

Phalini, the heroine of this story, is a woman of few words and, therefore, there is hardly any dialogue in this story that would expose and sensitize its readers to the inner workings of her mind. She is aware that her one-year old son, Suraj Mukhi, has developed fever and perhaps, even dehydration because

there is “a sour smell” about him. However, her impoverished condition due to lack of support from her self-indulgent husband forces her to work in a jute mill to escape starvation. She is compelled to work even when her son is in a bad condition because would mean that she would have no money that day to buy food for herself, and in case she starved for the day, she would not be able to give her son his regular daily feed.

Nowhere in the story does one find any mention of Kirodhar, her husband, working at all. He does not seem to be the family’s breadwinner and thus, the onus of feeding her family lay with her. She does not like the work she was doing but the helplessness of her situation would not allow her to stop working. She had begun to hate herself, and to hate the way she looked tired and emaciated! She feels constantly “stirred by the black night” of her “soul” when she walked into the ever-waiting arms of her husband Kirodhar mistaking him for her young lover from the Northern Hills, and ends up conceiving yet again, which is the reason for her feelings of giddiness and nausea, her malnourishment notwithstanding.

She knows this instinctively because of a similar feeling she had when, after walking into the arms of her lover of her free volition, she had conceived Suraj Mukhi. Her soul yearns for her lover, “a wild, wispish boy”, who was “shy” and “a child himself”, but who had gifted her with Suraj Mukhi she feels “the pangs of parting” from “the gay child, her lover, her baby, so simple, so stubborn, so strong” even today and weeps for him on several occasions, for he had made her feel how beautiful life and relationships could really be.

Kirodhar, her lawfully wedded husband, has had nothing offered her beyond playing her as mate, and she felt like “a caged bird” in her married life with him because there was no love for him. It is at such a time as she is, lost in

her reverie, feeding the machine before her mechanically, and singing a lullaby to put her son to sleep, that her Suraj Mukhi dies moaning. She is not even aware of the fact that this would be her last lullaby for him as he has gone to sleep forever, and what lies in her lap is not her son Suraj Mukhi, but a corpse that had all the bearings of a rigid effigy. She breaks into tears, screaming and beating her breast at her loss for a second time in two years because she had suffered her first loss when her lover had disappeared into the blue as it were, much in the same way as he had come into her life.

It is indeed interesting to note that the narrator uses a single statement of different occasions in the story. This is almost in the nature of a refrain one finds in a lyric. Although repeated four times, the difference is made in the fourth statement wherein the narrator trails it off with an ellipsis. There is no apparent reason for doing so and we can only infer from it that the lot of information remains unsaid and it has been left for us to figure out it.

The refrain is used four times and is logically patterned. *One*, when Phalini surmises that Suraj Mukhi “must be ill”; *Two*, when she feels exhausted thinking about her life wherein she must work in order to earn a living; *Three*, when she is busy thinking about her lover after discovering that she was expecting yet again. However, it is followed this time by a second statement; “And she *had* to go on feeding the mouth of the machine”; *Four*, when she has lost her son and the story ends with her mourning her loss. There is a gradual movement backward in time from the actual present to the present as a whole. It lapses into the past but only to rebound to the actual present, with the pain she experiences all the way.

The most representative writer, Anand Mulk Raj, occupies a significant niche in the field of Indian writing in English. He is an established short story

writer who sensitively uncovers common and every-day themes of Indian village and town life. In his short stories he strengthens his characters to survive even in the world of despair and discontent.

It is observed that Anand's characters are born and shaped in poverty, even grow in unhealthy conditions, lack of money, lack of education and land also. However, they feel to rise from the dejected condition. To them positive revolution is at hand, this hope boosts them to fight against obstacles.

On examining the short stories *Barber's Trade Union, Old Bapu, Duty, Martyr's Corner, Dasi the Bridegroom, Uncle, Naga, The Seven House and Salt and Saw Dust* of Mulk Raj Anand and R. K. Narayan, it is found that they forcefully depict the trivial happenings associated with innocence, superstition, care, affection, commitment, injustice, helplessness and general understanding of humanity.

In the present context, the story *Martyr's Corner*, which is taken from R.K. Narayan's *Lawely Road and other stories*. This illustrates Narayan's two cordial qualities, one is humanity and the other is his gentle irony. However, *Talkative Man* is an illustration of innocence that a reader experiences during the course of his interaction with the fellow beings of the world. In *Horse and Two Goats* Narayan projects exact passion of the character that brings about situational enrichment through the measure of perfect external equivalents.

Narayan's another wonderful story *Dasi the Bridegroom* is taken from *An Astrologer's Day and other stories*. He narrated the characteristic rustic fellow dramatically in a lucid style. The story suggests the wide gulf that always separates illusion from reality. As Dasi's dream of marrying a beautiful film star is shattered; he finds himself locked in a mental hospital. But he still

tenaciously clings his fanstasy. What makes the story fantastic and twisting is its skilful blending of humor and pathos.

References :

1. Kamla Mehta, (ed.), *The Twentieth Century Indian Short Story in English* Creative Books, New Delhi, 2004, Pp. 261.
2. Ibid. 261.
3. Ibid. 559.
4. Ibid. 586.

Primary Sources :

5. kamala Mehta, *The Twentieth Century Indian Short Story in English*, Creative Books, New Delhi, 2004.
6. *Modern Short Stories*, Compiled and edited by Department of English and Modern European Languages, Lucknow University, S. Chand and Company, Ram Nagar, New Delhi, 1994.
7. Saros Cowasjee and Shiv K. Kumar. (ed.), *Modern Indian Short Stories*, Oxford University Press, Apollo Bunder, Bombay, 1992

आधुनिक हिन्दी काव्य में गरीबी का चित्रण

डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे

हिन्दी विभागाध्यक्ष

शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय,

नळेगाव, ता. चाकूर, जि. लातूर

साहित्य को समाज का दर्पण कहा जाता है, क्योंकि समाज की प्रत्येक गतिविधियों का प्रतिबिम्ब साहित्य में बिम्बित होता है | मूलतः साहित्यकार चाहे वह गद्यकार हो या पद्यकार हो समाज का अंग होता है | वह समाज में जो कुछ देखता है, सुनता है, या अनुभव करता है, उसे कलात्मक ढंग से अपनी रचना के माध्यम से अभिव्यक्त करता है |

आधुनिक युग में मनुष्य का जीवन विविध समस्याओं से घिरा हुआ है | खास करके आजादी के बाद द्वितीय विश्वयुद्ध, बंगाल का आकाल, भारत-चीन युद्ध, देश विभाजन, बढ़ती महंगाई, धार्मिक फसाद, आतंकवाद, भ्रष्टाचार, बेरोजगारी आदि घटनाओं तथा समस्याओं ने लोगों की आशा-आकांक्षाओं को नष्ट-भ्रष्ट कर दिया |

समाज की विविध समस्याओं में से आर्थिक विषमता यह एक बड़ी समस्या है | विश्व में सबसे पहले कार्लमार्क्स ने द्वंदात्मक सिद्धान्त के माध्यम से अमीरी - गरीबी, मालिक-मजदूर या शोषक-शोषित को लेकर अपने विचारों की स्थापना की जिसका प्रभाव विश्व के समग्र साहित्यपर पडा जो हिन्दी में प्रगतिवादी विचारधारा से रुढ हुआ | भारत में प्रगतिशील लेखक संघ का पहला अधिवेशन प्रेमचंद की अध्यक्षता में सन. १९३६ में हुआ | पहले अधिवेशन में अपने अध्यक्षीय भाषण में प्रेमचंदजी ने कहा था कि, " अब साहित्य मन बहलवा की चीज नहीं है, मनोरंजन के सिवा उसका और भी उद्देश्य है | अब वह केवल नायक-नायिका के संयोग की कहानी नहीं सुनाता किन्तु जीवन की समस्याओंपर भी विचार करता है और उन्हें हल करता है | अब वह स्फूर्ति और उन्हें हल करता है | अब वह स्फूर्ति और प्रेरणा के लिए अद्भुत या आश्चर्यजनक घटनायें नहीं ढूंढता और अनुप्रास का अन्वेषण करता है, किन्तु उसे उन प्रश्नों से दिलचस्पी है जिससे समाज या व्यक्ति प्रभावित होते हैं | उसकी उत्कृष्टता की वर्तमान कसौटी की वह तीव्रता है जिससे वह हमारे भावों और विचारों में गति पैदा करता है "(१) इससे रचनाकारों का साहित्य सृजन के प्रति नया दृष्टिकोण बना | इस विचारधारा से प्रभावित गद्य और पद्य विधाओं का सृजन होने लगा |

कविता कवि के भावों की छटपटाहट की अभिव्यक्ति होती है | कवि जो भी अनुभव करता है, उसे कलात्मक ढंग से अपनी कविता में अभिव्यक्त करता है | उसकी अभिव्यक्ति के लिए विषयों की कमी नहीं है | आधुनिक युग में मनुष्य का जीवन विविध समस्याओं से घिरा हुआ है | उनमें से गरीबी की समस्या मनुष्य का जीना मुश्किल कर देती है |

किसान हो या मजदूर, दलित हो या पीडित अर्थात् शोषित वर्ग का चित्रण उनकी गरीबी एवं दरिद्रता के साथ आधुनिक कविता में होने लगा है।

○ **आधुनिक हिन्दी काव्य में गरीबी का चित्रण :**

हमारे देश का सही चित्रण गाँव में देखा जा सकता है। दूर से यह अंदाज लगाना गलत होगा कि गाँव के लोग सुखी हैं। यह दिखाई देनेवाली सुख की हरियाली ऊपर की है, उसके भीतर तो गरीबी की दहकती आग है। **अज्ञेय** गाँव का सही चित्रण करते हुए कहते हैं।

"हरे - भरे हैं खेत
मगर खलियान नहीं
बहुत महंतो का मान
मगर दो मुट्टी धान नहीं।"^२

सूर्यकांत त्रिपाठी निराला अपनी कविताओं में कृषक, भिखारी, श्रमिक, दीन आदि की गरीबी से उत्पन्न पीडा को अभिव्यक्त करते हैं। 'अनामिका' संग्रह की '**वह तोडती पत्थर**' कविता गरीबी से त्रस्त उस नारी का चित्रण करती है, जो कडी धूप में पत्थर तोडने का काम करती है। जैसे -

" चढ रही थी धूप
गर्मियों के दिन
दिया का तमतमाता हुआ रूप
उठी झुलसाती हुई लू
रुई जो जलती हुई भू
गर्द चिनगारी छा गई
प्रायः हुई दुपहर
वह तोडती पत्थर।"^३

कवि नागार्जुन अपनी कविता में नगरीय जीवन की विषमता, मजदूरों की पीडा एवं अभाव, भूखमरी, अकाल, बाढ, महामारी और महंगाई को व्यक्त करते हुए लिखते हैं -

" कहीं बाढ भूचाल कहींपर अकाल कहीं बीमारी
महंगाई की क्या नजीर दूँ, मानों द्रुपद सूता की सारी।"^४

धूमिल ने अपनी कविता '**कुत्ता**' में कुत्ते की स्वामिभक्ति के साथ - साथ उसका पालतूपन, लालच, बेशर्मी को व्यक्त किया है। कविता के अंत में कवि कहता है कि भूख जैसे कुत्ते को पालतू बननेपर विवश करती है, ठीक उसी प्रकार गरीबी या भूख के कारण आदमी भी कुत्ते के समान पशु बनने के लिए विवश होता है। जैसे-

"मगर मत भूलो कि इन सबसे बडी चीज
वह बेशर्मी है,
जो अन्त में

तुम्हें भी उसी रास्ते पर लाती है
जहाँ भूख -
उस वहशी को
पालतू बनाती है | ^५

धूमिल अपनी एक और कविता '**संसद से सड़क तक**' में गरीबी एवं उससे बनी लाचारी को व्यक्त करते हुए कहते हैं -

"पत्नी का उदास और पीला चेहरा
मुझे आहत - सा आँकता है
उसकी फटी हुई साडी से झाँकती हुई पीठ पर
खिडकी से बाहर खडे पेड की
वहशत चमक रही है | ^६

मदनवीरा ने अपनी कविता '**हिजरत**' में गरीबी के कारण त्रस्त व्यक्ति को अपनी भूख मिटाने के लिए एवं दुःखों को मिटाकर सुख - प्राप्ति के लिए अपना गाँव, बस्ती, अपने रिश्ते सब छोडकर किस प्रकार सुदूर भटकना पडता है इसका चित्रण किया है | जैसे -

"रोटी के पहिये का पीछा करता
थका -टूटा - हारा- हाँफता
सुदूर छोड आया हूँ
अपना गाँव और अपनी बस्ती
घर के दुखों को हरने की खातिर
अभावों का मुँह भरने के खातिर
सुख की खोज में छोड आया हूँ
अपने छज्जू का चौबारा
दर - दर की खाक छानना
खोज रहा हूँ ठौर ठिकाणा ^७

गरीबी की हालत बडी खस्ता होती है, उसमें अगर महंगाई बढ जाए तो रही - सही कमर भी टूट जाती है | **नगमा जावेद** ने अपनी कविता '**महंगाई**' में महंगाई की चोट से एक गरीब पिता की हालत का वर्णन करते हुए कहा है -

"पिता है बहुत उदास
महंगाई कर रही
असमां से बात
कहाँ से जुटाये

बच्चों के लिए अनाज
कहां से मुहय्या करे
उनके लिए किताब
पिता है बहुत उदास
क्या खिलाए ?
क्या पहनाए ?
कैसे पढाए ?
कैसे बीमार पत्नी का इलाज कराए ?
कहां से छोटे के लिए दूध लाए ? "८

एक तरफ गरीबों को खाने के लिए रोटी, पहनने के लिए कपडा नहीं मिलता, तो दूसरी ओर अमीरों के घर कुत्तो को वस्त्र और दूध मिलता है | इसी विसंगति को व्यक्त करते हुए कवि **दिनकर** अपनी कविता में लिखते हैं -

" श्वानों को मिलता वस्त्र दूध, भूखे बालक अकुलाते हैं |
माँ की हड्डी से चिपक ठिठुर, जाडों की रात बिताते हैं |
युवती की लज्जा बसन बेच, जब ब्याज चुकाये जाते हैं | "९

आधुनिक कवि अमीरों द्वारा गरीबों का शोषण देख चुप नहीं बैठता बल्कि शोषकों के प्रति वह अपनी घृणा को व्यक्त करता है | ऐसी ही शोषकों के प्रति घृणा व्यक्त करते हुए **अज्ञेय** अपनी कविता '**घृणा का गान**' में लिखते हैं -

" तुम जो महलों मे बैठे दे सकते हो आदेश
मरने दो न बच्चे, ले आओ खींच पकडकर केश
नहीं देख सकते निर्धन के घर दो मुट्टी धान
सुनो, तुम्हें ललकार रहा हूँ, सुनो घृणा का गान "१०

आधुनिक कविता में भले ही शोषकों के प्रति आक्रोश या शोषितों के प्रति सहानुभूति व्यक्त हुई हो, लेकिन साथ - ही - साथ परिवर्तन को लेकर आशावादी स्वर भी उभरकर आया है | इसी आशावादी स्वर को व्यक्त करते हुए अपनी कविता '**युग की गंगा**' में **केदारनाथ अग्रवाल** कहते हैं -

"भूखी , प्यासी
दुर्बल, निर्बल धरती की हरियाली होगी
युग की गंगा
अवरोधों को भेटेगी ही
एकनिष्ठ हो,
हर्षित मन से
जनसागर को भेटेगी ही | "११

निष्कर्ष :

इस प्रकार आधुनिक कवियों ने अपनी कविताओं में गरीबी का एवं दरिद्रता का चित्रण किया है। उपर्युक्त कवियों की कविताओं के माध्यम से विचार किया जाए तो कुछ निष्कर्ष बिंदु हमारे सामने आते हैं। जैसे -

- भारतीय समाज मुख्यतः शोषक और शोषित अर्थात् अमीरी और गरीबी इन दो वर्गों में बँटा है। विषमता समाज की विशेषता बन गई है।
- गरीब अर्थात् शोषितों का शोषण अमीर अर्थात् शोषक करते हैं।
- गरीबी या दरिद्रता का जीवन नगर की अपेक्षा गाँव में अधिक मिलता है।
- भूचाल, बाढ़, आकाल, महामारी, बेरोजगारी से गरीबों का जीवन जीना मुश्किल हो गया है।
- गरीबी से निर्मित भूख की पीड़ा मनुष्य को पशु बनने के लिए मजबूर करती है।
- रोजी रोटी के लिए गरीबों को अपने रिश्ते, अपना गाँव छोड़कर दूर - दूर तक भटकना पड़ता है।
- गरीबों तथा शोषितों के प्रति सहनुभूति और मानवतावादी स्वर आधुनिक कविताओं में उभरकर आया है।

कुलमिलाकर आधुनिक कविताओं में गरीबी से उत्पन्न विविध समस्याओं का चित्रण हुआ है।

संदर्भग्रंथ सूची

१. प्रेमचंद - साहित्य का उद्देश्य - पृ. १०५
२. कृष्ण भावुक - अज्ञेय की काव्य चेतना - पृ. ३१४
३. निराला - अनामिका - पृ. ८१
४. नागार्जुन - प्रतिनिधि कविताएँ - पृ. ११५
५. सं. डॉ. हरदयाल - आधुनिक कविता - पृ. ७१
६. धूमिल - संसद से सड़क तक - पृ. ७०
७. राजेन्द्र यादव - हंस (नवम्बर २००१) - पृ. ५८
८. सं. रतनकुमार पाण्डेय - अनभै, (अप्रैल-जून २०१०) - पृ. १०३
९. डॉ. शिवकुमार शर्मा - हिन्दी साहित्य : युग और प्रवृत्तियाँ - पृ. ४८६
१०. अज्ञेय - पूर्वा - प्र.सं. १९६५ -पृ. ४८
११. केदारनाथ अग्रवाल - युग की गंगा -पं. ०८

सूर्यबाला की कहानियों में गरीबी का चित्रण

प्रा. राम. द. खलंग्रे

सिध्द सरस्वती अध्यापक विद्यालय, लातूर

एम.ए.बी.एड., नेट (हिंदी)

पीएच. डी. - शोध छात्र

आधुनिक काल में गद्य साहित्य का जो प्रादुर्भाव हुआ उसमें कहानी विधा सबसे शीर्ष पर आती है। भारतेंदु काल से यानी 1900 ई.के. आस-पास हिन्दी कहानी की विकास यात्रा का प्रारंभ हुआ। हिन्दी कहानी का विकासक्रम यहाँ से अबतक निरंतर चलता आ रहा है। बिगत 100 वर्षों में हिन्दी कहानीने आशातीत प्रगति की है। कहानी के विकासक्रम को प्रेमचंदजी को केन्द्र बिन्दु मान कर विभाजित किया गया है। प्रेमचंद पूर्व, प्रेमचंदकाल और प्रेमचंदोत्तर काल बाद में स्वतंत्रता के बाद स्वातंत्र्योत्तर काल अलग किया गया है। प्रेमचंद पूर्वकहानियों में समाज सुधार, नीति, उपदेश को ही प्रमुख रूप से चित्रित किया है से। प्रेमचंद काल में कहानी के विषय में विविधता आयी जीवन से जुड़े हर विषय को इन्होंने अपनाया है, और विशेषकर ग्रामीण जीवन के विषय और गरीबों का जीवन तथा उनकी समस्याएँ मूलरूप से इनकी कहानियों का विषय रहा है।

प्रेमचंदोत्तर काल में मार्क्सवाद से प्रभावित प्रगतिवाद मे अमीरी तथा गरीबी के संघर्ष को ही अपनाया गया है। यथार्थ का चित्रण करते समय कहानियों में गरीबी को विषय बनाकर उनकी दीन-हीन दशा और उनकी परेशानियों का चित्रण किया गया है। 1990 के बाद तो इसमें शिल्प तथा विषय दोनों में अमुलाग्र परिवर्तन दिखाई देता है। समकालीन कहानीकारों मे सूर्यबालाजीने नये विषयों को लेकर साहित्य का सृजन किया है। अधिकतर मध्यवर्ग तथा गरीब वर्ग जो अनेक समस्याओं से संघर्ष कर रहा है उनको अपनी कहानियों मे चित्रित किया है। सूर्यबालाजी ने अबतक पन्द्रह कहानीसंग्रह लिखे हैं जिसके माध्यमसे समाज की सभी समस्याओं का चित्रण किया है और उसके केंद्र में नारी को रखा है।

यहाँ पर चर्चा का विषय होना चाहिए कि गरीबी क्या है? जो निर्धन है, जिसके पास पर्याप्त संपत्ति नहीं वह गरीब होता है। लेकिन इसके आगे जाकर हम कह सकते हैं कि जो धनवान से बिल्कुल विपरीत है, जिसके पास आय के साधन कम है, जो सुख सूविधाओं से वंचित है, जो पेट भर भोजन नहीं कर सकता ऐसे सभी को हम यहाँ गरीब ही कहेंगे। सूर्यबालाजीने अपनी कहानियों में ऐसे पात्र का निर्माण किया है जिसे अपने परिवार चलाने तक की आय का काम नहीं मिलता। 'घटनाहीन' इस कहानी में नायक के बड़े बेटे का नाम स्कूलसे कट गया था। "पिछली बार जब काम छूटा था, बड़े वाले का नाम कट गया था स्कूल से। फीस ही नहीं जा पायी थी। इस तरह डेढ़ साल खराब हो चूके हैं उसके। नहीं तो अब तक छठवीं में होता। कितना रोया था स्कूल से आकर, किसी ने कुछ कह दिया होगा।"¹ नायक इस हाल से परेशान है, जब वह बगीचे मे अकेला बैठकर सोच रहा था, उसने एक बड़ा सा पोस्टर पढा जिसपर लिखा था - 'कम बच्चे, ज्यादा खुशहाली।' यह पढकर वह सोचने लगा, "कम बच्चे ज्यादा खुशहाली, कम सन्तान सुखी इन्सान....खुशहाली....सुख....खुशहाली इतनी आसान चीज है क्या। कम बच्चे यानी.... कम से कम एक नहीं दो बस....और उसके तीन-एक ही तो ज्यादा है.... तो....तो क्या? तो बस एक कम और खुशहाली....एक कम.... कौन सा?"² इस कथा के नायक का पिंटू नाम का बेटा बीमार है जिसे डॉक्टर ने तीन दवाईयाँ लिखकर दी है जिसे लाने के लिए उसके पास रूपये नहीं है।

'सुनंदा छोकरी की डायरी' कहानी की नायिका सुनंदा गरीब है जो नौकरानी का काम करती है। मालकीन उससे काम करवा लेती है लेकिन पैसे नहीं देती। इस प्रकार वह इसका आर्थिक शोषण करती है। नौकरी छोडकर सुनंदा स्कूल मे झाडू लगाने का काम करती है। किसी भी प्रकार की स्थिति क्यों न आए वह साहस के साथ उसका सामना करती है। 'कंगाल' कहानी का नायक भी पढा

लिखा युवक है मगर उसे कोई ढंग की नौकरी नहीं मिलती। इस तरह वह अपने ही परिवार का उपेक्षा का कारण बन जाता है। 'सिन्ड्रोला का स्वप्न' सिन्ड्रोला की नायिका मासूम सी लडकी लेखिका के घर में काम करती है। अनपढ़ है और झोपडी में रहती है। गरीबी से जुझ रही है, काम से ईमानदार है। बाद में लेखिका चार दिन बाहर गाँव जाती है तब वह लडकी ठण्ड के दिनों में कोयले वाले स्टोर में सो जाती है और ठण्ड खाने से बीमार पडती है। अंत में उसका निधन हो जाता है, लेखिका के मन पर इसका गहरा असर हो जाता है। इस कहानी में घर के काम करने वाली मासूम-सी लडकी की गरीबी का मार्मिक वर्णन है। "बीच में वह शांत निस्पंद पडी थी.... बस एक दो बची खुची साँसे धर धराहट के पिंजरे से निकल जाना चाहती थी - पर उसकी आँखें शांत थी, जैसे कोई बहुत मीठा सपना बन्द हो आँखों में। पीडा के बावजूद उसके होठ स्पंदित थे जैसे दूर सुनहली जादूई छडी और सितारों की चमक लिए कोई परी आ रही हो धीरे-धीरे-धीरे।"³

सूर्यबालाजीने पारिवारिक कहानियों में भी गरीबी की स्थिति से गुजर रहे नायक का चित्रण 'समान सतहें' कहानी में किया है। अपने घर की स्थिति जैसी ही ससुराल की स्थिति है। नायक ससुराल जाता है तो किराना दुकान से सौ ग्राम चावल और डेढ सौ ग्राम चीनी लाकर उनके लिए खाना बनाया जाता है। वह भी उधार नहीं देता कहता है, "तुम्हारे रिश्तेदारों का मैंने ठेका लिया है। रोज उधार ले जाते हो.... बडी मिन्नत से आया हूँ। गृहस्वामिनी का आहत स्वर उभरा-'लुच्चा कहीं का.... जैसे अपनी कोई इज्जत ही नहीं। तूने कहा नहीं पंद्रह दिन हो चाहे एक महीना, हम कहीं भागे जा रहे हैं।"⁴ 'पडाव' कहानी के बूढा और बूढी को भी इसी तरह जीवन जीना पडता है आखिरी दिनों में दोनों अकले हैं, उनके पास कोई नहीं आता उनका भतीजा और बहू एक दिन आते है ऐसे में उनकी आर्थिक स्थिति सामान्य होने पर भी उनकी खातिरदारी अच्छी तरह से करते है। लेकिन जाते समय दोनों व्यंग्यपूर्ण बातें करके उन्हें दुःखी करते हैं।

'दरारें' कहानी का नायक एक नौकर है जो हडताल करता है जिस कार उसके और घर के हालत बहुत बुरे हैं। कुछ काम न करने के कारण जेब में पैसे नहीं है। पत्नी पैसे माँगती है तो वह एक रूपया का नोट फेंककर देता है। "पत्नी की वही पथराई सी दृष्टि उठती है-उनमें उगे सवालियों को वह खूब समझता है-कि यह एक का नोट क्या अलादीन का लैंप बन जाएगा जो बच्चू की दवाभी ला देगा, सब्जी भी, आटा भी, फाँस भी, साबूदाना भी।" नायक की पत्नी चाहती कि नायक हडताल का नेतृत्व कर रहा है उन्हें कुछ हो न जाए उन्हें यह नहीं करना चाहिए, "तुम समझते होंगे मुझे पैसों का गम है। नहीं पिछली बार हडताल में मेरे झुमके बिक गए थे.... लेकिन मुझे उसकी रत्ती भर भी परवाह नहीं। अभी भी जो बचा है, तुम्हारे सामने है - बस एक ही बात सोचकर कलेजा मूँह को आने लगता है, कही तुम्हें कुछ.... बस तुम ठीक रहो-तुम्हें कुछ हो गया तो मैं.... मैं कही की न रहूँगी...." गरीबों का शोषण किस तरह बडे लोग करते है इसे 'उत्सव' कहानी में दर्शाया है। एक महिला बडे परिवार में नौकरानी है उसके भोलापन तथा उसे व्यवहार से संतुष्ट है। वह एक विधवा माँ है जो गरीबी के कारण ऐसा जीवन जीने को मजबूर है। 'रहमदिल' कहानी का रहमत पत्नी के साथ गाँव जा रहा था तब रेल के टी.सी. ने उसके अज्ञानता के कारण उसे लूट लिया है। इस घटना का गहरा असर उसपर होता है, वह गरीब है पाई-पाई अपनी बेटी की शादी के लिए इकट्ठा कर रहा है। लेकिन टी.सी. द्वारा झूठ बोलकर इनसे पैसे निकाले जाते हैं।

इस तरह सूर्यबालाजीने अनेक कहानियों में सामान्य परिवार की गरीबी चित्रण अच्छी तरह से किया है।

संदर्भ

1. घटनाहीन - दिशाहीन मैं - पृष्ठ -50.
2. घटनाहीन - दिशाहीन मैं - पृष्ठ -51.
3. सिन्ड्रोला का स्वप्न - दिशाहीन मैं - पृष्ठ - 123
4. समान सतहें - एक इन्द्रधनुष जुबेदा के नाम - पृष्ठ - 16.
5. दरारें - एक इन्द्रधनुष जुबेदा के नाम - पृष्ठ - 60

सरकारी योजना और गरीबी रेखा

प्रा. खंडेकर मारोती उत्तमराव

स्व. नितीन कला व विज्ञान महाविद्यालय, पाथरी, जि. परभणी

"चमकती संपन्नता वाला देश और अमानवीय गरीबी वाला देश भी"

- सोनिया गाँधी

धारणा

गरीबी का अर्थ उस सामाजिक क्रिया से है जिसमें समाज का एक भाग अपने जीवन की बुनियादी आवश्यकताओं को भी पूरा नहीं कर सकता। जब समाज का एक बहुत बड़ा अंग न्यूनतम जीवन-स्तर से वंचित रहता है। केवल निर्वाह-स्तर पुरा गुजारा करता है। तो यह कहा जाता है की, समाज में व्यापक गरीबी विद्यमान है। तीसरी दुनिया के देशों में व्यापक गरीबी पायी जाती है। चाहे युरोप और अमेरिका के कुछ भागों में निर्धनता वर्तमान है।

सभी समाजों में गरीबी की परिभाषा करने के प्रयास किये गए परंतु इन सबका आधार न्यूनतम था। अच्छे जीवनस्तर की कल्पना है। उदाहरणार्थ संयुक्त राज्य अमेरिका में गरीबी की धारणा भारत से बिलकुल ही भिन्न होगी क्योंकि अमेरिका में आम नागरिक कहीं अधिक उँचे जीवन-स्तर पर रह रहा है। गरीबी की सभी परिभाषायों में यह चेष्टा की जाती है की वे समाज के औसत जीवन-स्तर के निकट हो और इस कारण ये परिभाषाएँ समाज में विद्यमान असमानताओं को दर्शाती है। उस सिमा का बोध कराती है, जिस तक कोई समाज इन्हे सहन करने के लिए तैयार है। उदाहरणार्थ - भारत में गरीबी की सामान्यतः स्विकृत परिभाषा उचित जीवनस्तर की अपेक्षा न्यूनतम जीवन स्तर पर बल देती है। यह धारणा इस तथ्य पर आधारित है की आने वाले कई दशकों तक बुनियादी आवश्यकताओं की न्यूनतम मात्रा उपलब्ध कराना भी संभव नहीं, इसलिए विकास के इस चरण में उचित जीवन स्तर या अच्छे जीवन स्तर की बात करना कपोल कल्पना है। सारे तर्क का सार यह है की, गरीबी के परम स्तर (Absolute Levels of Poverty) जिन्हे अनाज, दालों, दूध, सब्जियों, मक्खन या कैलैरी प्राप्ति के रूप में अभिव्यक्त किया जाता है। किसी देश में वर्तमान जीवन के सापेक्ष स्तर (Relative Level) से मिश्रित हो जाते हैं। उच्च वर्गों के विलासपूर्ण जीवन की तुलना में समाज के एक काफी बड़े भाग को बुनियादी जरूरतों के कुछ क्षेत्र विद्यमान है परन्तु अल्पविकसित देशों के लिए व्यापक गरीबी (Mass Poverty) का विद्यमान होना चिन्ता का विषय है।

भारत में गरीबी के अध्ययन

बहुत से अर्थशास्त्रियों एवं संस्थाओं ने गरीबी के निर्धारण के लिए अपने अपने प्रमाण बनाए हैं। इन सभी अध्ययनों का आधार २२५० कैलैरी के बराबर खाद्य का मूल्य है। चूँकी गावों के लोग स्वयं खाद्यान्नों के उत्पादक हैं, इसलिए शहरी लोगों की तुलना में ग्रामीण लोगों का प्रतिव्यक्ति खाद्य व्यय रहन-सहन की लागत में अंतर होने के कारण कम होता है। श्री बी.एस. मिन्हास ही एक ऐसे अर्थशास्त्री हैं जिन्होंने १९५६-५७ और १९६७-६८ के बीच ग्रामों में निर्धनों के प्रतिशत में कमी का संकेत किया है। इसके विरुद्ध पी.डी. ओझा और प्रणव के. वर्धन ने ग्रामीण निर्धनों (Rural Poor) के अनुपात में वृद्धि का संकेत किया है। उनके विचार में परिवर्तन की यह दिशा देश के बढ़ते हुए दारीद्रीकरण की सूचक है। डांडेकर और रथ ने १६०-६१ और १९६७-६८ के दौरान ग्रामीण तथा नगरीय दोनों निर्धन वर्गों में स्थिर अनुपात बताया है किन्तु इनके अनुमान में ग्रामीण निर्धनों की संख्या १३.५ करोड़ से बढ़कर १६.६ करोड़ और नगरीय निर्धनों में ४.२ करोड़ से बढ़कर ४.९ करोड़ हो गई।

मनटेका अहलुवालिया का मत है की, भारत में वृद्धि का संकेत नहीं मिलता। सामान्यतया यह देखा गया है की ग्रामीण गरीबी का आपात कृषि के अच्छे कार्यकाल के दौरान कम होता जाता है और कृषि की दृष्टि से बुरे वर्षों में बढ़ जाना है। सातवे वित्त आयोग के अनुसार १९७०-७१ में २७.७ करोड़ व्यक्ति निर्धनता रेखा के नीचे रह रहे थे।

भारत में गरीबी के विभिन्न अनुमान

अनुमाता	वर्ष		ग्रामीण		नगरीय		कुल
डांडेकर एवं रथ	१९६०-६१	१३.५	४०.०	४.२	५०.०	१७.७	४१.०
	१९६९-७०	१६.६	४०.४	४.९	५०.०	२१.५	४१.०
छठी योजना १९७८-८३	१९७७-७८	२३.९	४७.९	५.५	४०.७	२९.४	४६.३
छठी योजना	१९७९-८०	२६.०	५०.७	५.७	४०.०	३१.७	४८.२

१९८०-८५							
बी.एम.डॉडेकर	१९७७-७८	२८.४	४९.५	-	-	-	-
	१९८३-८४	२८.६	४४.४	-	-	-	-
मिन्हास, जैन एवं तंदुलकर	१९८७-८८	२८.४	४४.८	७.७	३५.५	३६.१	४२.७
योजना आयोग विशेषज्ञ ग्रूप	१९८७-८८ १९९३	२२.९	३९.१	८.३	४०.२	३९.२	३९.१
योजना आयोग	१९९६-९७	२१.१	३०.६	६.६	२५.६	२७.७	२९.२
योजना आयोग	१९९९-००	१९.५	२७.१	६.५	२३.६	२६.०	२६.१
योजना आयोग	२००४-०५	२२.१	२८.३	८.१	२५.७	३०.२	२७.५

गरीबी हटाओं कार्यक्रम :-

गरीबी हटाने के कार्यक्रम की दो मूल शर्तें हैं।

प्रथम :

कृषि - सम्बन्धों में परीवर्तन ताकि भूमि का स्वामित्व जनसंख्या के अधिकतर भाग में बट सके। इसके अतिरिक्त भू-धारणाधिकार काश्तकारी वर्गों को सुरक्षा प्रदान करते हैं। भू-सम्बन्धों का पूनर्गठन राजनीतिक दृष्टि से लाभकारी नहीं है। यह विचार रुठ बन जाता है। तो छोटे किसान या सीमान्त किसान के बारे में चिन्ता अर्थहीन हो जाती है। योजना आयोग ने उल्लेख किया है - "छोटी जोतों के लिए उंची प्रति - भू-इकाई उत्पादिता प्राप्त करने के मार्ग में कोई तकनालोंजीया अवरोध नहीं है। दुनिया में कृषि में छोटी जोतो से अधिकतम उत्पादिता प्राप्त करने के बहुत से उदाहरण हैं, जैसे जापान में चावल से और मिस्र में रूई से।"

द्वितीय :

ऐसी अर्थव्यवस्था में सफल नहीं हो सकता जो स्फीती और चढती हुई कीमतों में जकडी हो। गरीबी हटाओं कार्यक्रम के लिए इस कारण यह अनिवार्य हो जाता है की, उच्च वर्गों - भू स्वामियों, महाजनों, व्यापारियों, ट्रान्सपोर्टों और पूंजी पतियों को उपलब्ध अतिरेक को समाप्त करना चाहिए।

योजना प्रलेख में स्पष्ट कहा गया - "रोजगार वह सबसे विश्वसनीय उपाय है जिसके द्वारा गरीबी रेखा से नीचे रहने वाले लाखों व्यक्तियों को उपर उठाया जा सकता है। आज पुनर्वितरण के पारंपारीक राजकोषीय उपाय अपने आप में इस समस्या पर महत्वपूर्ण प्रभाव नहीं डाल सकते।"

निम्नलिखित उपायों द्वारा रोजगार बढ़ाकर गरीबी दूर की जा सकती है -

८. १०-१२ एकड की अधिकतम जोत तय करने के पश्चात प्रप्ता अतिरिक्त भूमि का छोटे तथा सीमांत किसानों में पुनर्वितरण।
९. फसल सहभाजकों एवं अस्थाई मुजारों को भू-धारण की सुरक्षा प्रदान करना।
१०. ५६.३ लाख परिवारों को अकृषि योग्य भूमियों परती भूमियों और कृषी योग्य बंजर भूमियों पर रोजगार उपलब्ध कराने का प्रोग्राम तैयार करना चाहिए।
११. छोटे किसानों की विकास एजेन्सी, सीमान्त किसानों और कृषि मजदूरों की एजेन्सीयाँ ग्राम रोजगार के लिए महाभियान और सूखाग्रस्त क्षेत्र प्रोग्राम आदी विकास के स्थायी कार्यक्रम बना देने चाहिए। गरीबी हटाओं कार्यक्रम की आवश्यकता को ध्यान में रखते हुए १०० से १५० लाख श्रम वर्षों की नौकरीयों की जरूरत होगी। इसलिए यह अत्यंत आवश्यक है की, इन प्रोग्रामों को स्थायी बनाया जाए और योजना में इनके लिए अधिक साधनों की व्यवस्था की जाए।
१२. नये विकास केंद्रों में दुग्धशालाओं और पशूपालन, मुर्गीपालन, मछली पकडने, वन, लघुस्तर उद्योगों आदि में विनियोग किया जा सकता है।

ग्रामविकास के प्रोग्रामों पंचायतों के अधीन न रखे जाए। इसकी बजाए विशेष परिषदे स्थापित करनी चाहिए जिनके बहुसंख्यांक प्रतिनिधीत्व छोटे तथा सीमान्त किसानों, कारागीरों तथा भूमिहीन श्रमिकों को देना चाहिए। जबतक विकास परिषदों के ढाँचे में अमूल परिवर्तन नहीं किया जाता तब तक गरिबी के लिए बनाई गई नितियों का पालन करना संभव नहीं। सरकारी अफसरों, भूपतियों एवं पूंजीपतियों और राजनीतिज्ञों के बीच वर्तमान गठबन्धन को तोडने के लिए जन - विकास परिषदे कायम होनी चाहिए। उसी हालत में गरीबी हटाओं प्रोग्राम के सफल होने की संभावना है।

संदर्भ :-

१०. भारतीय अर्थव्यवस्था - गौरव दत्त/आश्वीनी
११. भारतीय अर्थव्यवस्था - मीरा रंजन लाल
१२. विकास, गरीबी और समता - रुद्र दत्त

प्रा.डॉ.काळे बी.एम.

मराठी विभाग.

कै.रमेश वरपुडकर महाविद्यालय, सोनपेठ

माणूस जेव्हा माणूस म्हणून अस्तित्वात आला किंवा संस्कृती निर्माण करण्याची माणसाला आवश्यकता वाटू लागली तेव्हापासून साहित्य निर्माण होत आहे. माणूस जे जीवन जगत असतो त्यापेक्षा अधिक चांगले जीवन जगावे अशी त्यांची अखंड धडपड चालू असते, या धडपडीतून त्यांने विवाहसंस्था, कुटूंबसंस्था, शासनसंस्था अशा वेगवेगळ्या सामाजिक संस्था निर्माण केल्या. या सामाजिक संस्था निर्माण करतांना त्यांनी काही मुल्य व तत्व स्वीकारू एक व्यवस्था निर्माण केली. परंतु निर्माण केलेली व्यवस्था सर्व काळात सर्वांनाच सुखकर होईल असे नाही. त्यामुळे माणूस या व्यवस्थेविषयी बोलायला लागतो. व्यवस्थेने दिलेले सुख कोणते आणि दुःख कोणते हे तो सांगायला लागतो. त्याचबरोबर कशी व्यवस्था हवी ते सांगायला लागतो. साहित्यामागे ही महत्त्वाची प्रेरणा आहे. नुसतीच करमणुक करणे, स्वप्नरंजन करणे, गंमत करणे यासाठी लेखक लिहित नसतो. त्यामुळेच प्रख्यात ग्रामिण लेखक डॉ. नागनाथ कोत्तापलेनी संगीत, चित्र, शिल्प कलेपेक्षा 'साहित्य हीच' कला सर्वश्रेष्ठ माणून जीवनाच्या उत्थापनाच्या दृष्टीने तीचे महत्त्व सांगितले आहे.

मानवी जीवन आणि साहित्य यांचा अन्योन्य संबंध आहे. साहित्याच्या निर्मितीची बीजे जीवनातील वास्तवात असल्यामुळे समाज आणि संस्कृतीच्या जडणघडणीतही साहित्याचा वाटा असतो. साहित्याचा निर्माता असलेल्या लेखक व समाजाचा घटक असल्यामुळे समाजातील वैशिष्ट्यपूर्ण परिस्थितीचा, परिवर्तनाचा, बदलाचा आणि साचलेपणाचा त्याच्यावर परिणाम होत असल्यामुळे जीवनातील स्थितीगतीचे प्रतिबिंब त्यांने निर्माण केलेल्या साहित्यात येते. समाजात असताना लेखकाच्या जाणिवांची जडणघडण अनेक दिशांनी होते. सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व सांस्कृतिक प्रभावापासून लेखक हा दुर राहु शकत नाही. परिणामात या सर्व घटकांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटलेले दिसते. या संदर्भात प्रा. गं. बा. सरदार म्हणतात, साहित्याचा मुख्य विषय मानवी जीवन हा आहे. मनुष्याच्या मुलभूत प्रेरणा व त्यांच्या परिपूर्तीसाठी चाललेली त्याची धडपड, विशिष्ट परिस्थितीमध्ये त्याच्या नैसर्गिक आपत्तीचा होणारा विकास अथवा कोंडमारा, सामाजिक संबंधाची विविध रूपे आणि त्यातील जिवाळा व तणाव, सहकार्य व संघर्ष विचार व विकार आत्मप्रत्यय विषय या ना त्या स्वरूपात साहित्यात येतात. माणसाच्या मुक्तीचा पुरस्कार साहित्यातून केला जातो.

या पार्श्वभूमीवर मराठी साहित्यातून आलेले दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे जीवन या विषयाच्या अनुषंगाने जेव्हा आपण शोध घेतो तेव्हा खऱ्या अर्थाने साठोत्तारी मराठी साहित्यात दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे जीवन अत्यंत प्रखरपणे आलेले दिसून येते. विषयाकडे वळण्यापूर्वी दारिद्र्य म्हणजे काय ? भारतीय दारिद्र्याचे स्वरूप पाहणे संयुक्तिक ठरेल.

दारिद्र्य म्हणजे काय ?

तर मानवाच्या आवश्यक गरजा (अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य आणि शिक्षण) अशा जीवनावश्यक मुलभूत गरजांची पूर्तता करण्याची क्षमता नसणे म्हणजे दारिद्र्य, दारिद्र्यरेषेखालील लोकांची संख्या बी.पी.एल. ठरविण्याकरीता दर पाच वर्षांनी सर्वेक्षण केले जाते. प्रत्येक व्यक्तिला २४०० कॅलरीज (ग्रामिण भाग) आणि २१०० कॅलरीज (शहरी भाग) उर्जेची गरज विचारात घेऊन उपभोग खर्चाची रेषा निश्चित केली जाते.

भारतात सर्वप्रथम पी.डी.ओझा यांनी १९६७-६८ मध्ये १९६०-६१ च्या किंमतीच्या आधारे दारिद्र्यरेषेची मांडणी केलेली आहे. २२५० कॅलरी उर्जा प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती हा अधार घेऊन ग्रामिण भागात रु ९ ते ११ आणि शहरी भागात रु १५ ते १८ खर्च विचारात घेऊन दारिद्र्य रेषेची आखणी केली आहे. या अधारे १९६७-६८ मध्ये भारतात ग्रामिण भागात १८४ दशलक्ष आणि शहरी भागात ६ दशलक्ष अशाप्रकारे १९० दशलक्ष लोक दारिद्र्यरेषेखाली दर्शविण्यात आले होते.

तेंदूलकर समितीच्या अहवालानुसार २००४-२००५ हे आधारभूत वर्ष गृहित धरून ग्रामिण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबाची संख्या ५१ - ८ % असून शहरी भागातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबांची संख्या ३५.०% इतकी आहे. सध्या ग्रामिण लोकसंख्येच्या सुमारे ३८.७% लोकसंख्या आणि शहरी लोकसंख्या सुमारे ४०.०% लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखालील गटात आहे.

दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबात वाढ होण्याची कारणे :-

अतिरिक्त लोकसंख्या, बेरोजगारी, उत्पन्न आणि संपत्ती मधील विषमता, निरक्षरता, प्रभावी इच्छाशक्तीचा अभाव, भ्रष्टाचार, किंमतवाढ, काळापैसा, दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबात वाढ होण्यास कारणीभूत आहेत.

भारताच्या लोकसंख्येचा विचार केला तर १९११ मध्ये २५.११ कोटी असणारी लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार १२१.०१ कोटी एवढी प्रचंड वाढली आहे.या वाढत्या लोकसंख्येमुळे लोकांना जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यात अनंत अडचणी येत आहेत.वाढत्या लोकसंख्येमुळे बेरोजगारी वाढली आहे.उत्पन्न आणि संपत्तीमध्ये विषमता आहे. भारतात गरीब आणि श्रीमंत असे दोन वर्ग पडले आहेत.आर.बी.आय.च्या पाहणीनुसार वरच्या स्तरावरील ५ % लोकसंख्येच्या मालकीचे उत्पन्न १७ %आहे. तर सर्वांत खालच्या स्तरावरील २० % लोकसंख्येच्या मालकीचे फक्त ९% -उत्पन्न आहे. त्याच बरोबर निरक्षरतेचे प्रमाणही भरपूर ८२.१४% तर महिलांचे प्रमाण ६५. ४८ % आहे महिलांचे निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे अंधश्रद्धा यांचे प्रमाण जास्त दिसून येते.

दारिद्र्यनिर्मुलन कार्यक्रमातील सरकारचे अपयश, भ्रष्टचार, भांडवल संचय यासारख्या अनेक कारणामुळे दारिद्र्य रेषेखालील लोकांत वाढ होत आहे.

दारिद्र्य निर्मलनासाठी उपाय योजना :-

दारिद्र्याचे समुळ उच्चाटन करण्यासाठी शासनाच्या वतीने विविध उपक्रम राबविण्यात येत आहेत.राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार कार्यक्रमा अंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना विविध कामे उपलब्ध करून दिले जातात. इंदिरा आवास योजने मार्फत दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबांना मोफत निवासाची सोय केली जाते. संजय गांधी निराधार योजने मार्फत दारिद्र्यरेषेखालील निराधार व्यक्तींना अनुदान दिले जाते. ग्रामिण तरुणासाठी स्वयंरोजगाराची योजना मार्फत अनुसूचित जाती जमातीच्या कुटूंबातील तरुणांना मोफत स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण दिले जाते.तसेच संपूर्ण ग्रामिण रोजगार योजना च्या माध्यमातून ग्रामिण भागातील लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे कार्य केले जाते. यासारख्या विविध योजनांचा प्रयत्न केला असला तरी म्हणावे तेवढे यश सरकारला आले नाही असेच आपणास म्हणावे लागते.

दलित आत्मकथने व दारिद्र्यरेषेखालील लोक :-

दलित आत्मकथनातून दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे फार मोठे जग आपल्यासमोर उभे राहते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उभारलेले मानवतावादी लढे व त्यामुळे दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना आलेले आत्मभान बाबासाहेबांनी या देशाला दिलेली नवीन घटना. यामुळे या देशात जात, धर्म, लिंग यांना महत्त्व न राहता माणूस नावाच्या गोष्टीला महत्त्व प्राप्त झाले. आणि याच दारिद्र्यरेषेखालील लोकांनी आपण जे जगल भोगल त्यांना शब्दांकित करण्याचा प्रयत्न केला त्यातून गावकुसाबाहेरील जीवनाची गाथा दलित आत्मकथातून साकार झाली. बलुत हे १९७८ मध्ये प्रसिध्द झालेले दया पवार यांचे पहिले दलित आत्मकथन आजतागायत लहानमोठी सुमारे शंभरएक आत्मकथने ग्रंथ रुपाने प्रसिध्द झाली आहेत. काहीची खुप चर्चा झाली, ती गाजली त्यांच्या गुणवत्तेमुळे मराठी साहित्याला त्यांनी श्रीमंत केले. 'बलुत', ' आठवणीचे पक्षी ', 'मु.पो. देवाचे गोठणे', ' उपरा ', ' काट्यावरीची पोट ', 'तराळ अंतराळ ', ' अतंस्फोट ', 'फांजर ', 'गबाळ ', ' मितलेली कवाडे,' गावकी ', 'अक्करमाशी ', 'धुळपाटी ', ' कोडाळ ', 'झळा ', 'माज्या जल्माची चित्रकथा', 'जिण आमचं', 'माऱ्हुडा ', 'बेरड ', ' उचल्या ', ' तांडा ', ' जातीला जात वैरी ', 'खिस्ती महार ', ' मरणकाळा ', ' कोल्हाट्याच पोरं ', ' जेव्हा रापी बोलू लागले ', ' पडझड ' यासारखी विविध जाती जमातीची आत्मकथने प्रसिध्द झाली.

या आत्मकथनांमुळे सामाजातील उपेक्षित दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणारा अत्यंत निमस्तर प्रकाशात आला पूर्वास्पृश्य असलेल्या महार, मातंग, चांभार, ढोर, लोहार, कैकाडी, पिंगळा जोशी, गोपाळ, लमाण या भटक्या समाजातील लेखकांबरोबरच 'उचल्या', 'बेरड' या गुन्हेगारी समजल्या जाणाऱ्या जातीतील लेखकांची ही आत्मकथने आहेत. 'आदोर' च्या लेखिका नजुबाई गावीत अदिवासी आहेत. तर 'कोल्हाट्याच पोर' हे 'कोल्हाटणी' या समाजावरच आत्मकथन आहे. या आत्मकथनातील बहुसंख्य अनुभव ग्रामीण जीवनातील आहेत. त्यामुळे त्या त्या भागातील भौगोलिक परिसर त्यांचा समाज, अंधश्रद्धा, रीतीरिवाज, परंपरा रुढी, प्रथा याचा वाचकाला प्रत्यय येतो. महारवाडा, मांगवाडा, रामोसवाडा, चांभारवाडा, रानमाळ, हागनदारी, तांडा, डोंगरदऱ्या येथील दैन्य आणि दास्याच्या गर्तेत आयुष्य मोजणारी खेडवळ, लाचार, गांजलेली, आयुष्य विस्कटलेली, फाटक्या आयुष्यातही सर्व मानवी विकारासह जगणारी, हागणदारी, मसनवाट्यातही देव पुजणारी भणंग माणसे या आत्मकथनातून भेटतात.

'बलुत' मध्ये दारिद्र्य रेषेखालील महारकीच्या कामाचा तपशील दया पवार देतांना लिहितात, "महाराच्या कामाला तसं काही टाईम टेबल नव्हतं सतत चोवीस तास बांधलेला. पडल्या कामाचा चाकर तिला बिगार म्हणत. हे काम करायला विशेष अभ्यास किंवा कला नको ... गावाचा सगळा सारा तालुक्याला घेऊन जाणे, गावात आलेल्या बड्या अंमलदाराच्या घोड्यापुढं धावणे, त्याच्या जनावराची देखभाल करणे, चारापाणी घालणे, दौंडी देणे, गावात कुणाचं मयत झाल्यास गावोगावी निरोप पोहचविणे, मेलेलं जनावर ओढणे, लाकडं फोडणे, गावाची यात्रा वाजविणे, नवरा वेशीवर ओवाळते इत्यादी कामं महारांची होती. याबद्दल त्यांना काय मिळायचे काय? तर बलुतं" पोटाच्या टिचभर खळगीसाठी माणसाला पशु पेक्षाही हीन पातळीवर जीवन जगावे लागे. किशोर काळे 'कोल्हाट्याच पोरं' मधून कोल्हाटीन स्त्रीच दुःख व्यक्त करतांना लिहितात, "कोल्हाटीन स्त्रीची अवस्था एखादा मेणबत्तीसारखी असते. मेणबत्ती स्वतः जळते आणि दुसऱ्याला प्रकाश देते. छंदी-फंदी, पैसेवाला रंगेल समाज तिचं नाचणं पाहून आनंद लुटतो तिचे

नातेवाईक तिने नाचत, गात, स्वतःलाच प्रदर्शनात मांडीत कमावलेल्या पैशांवर आयते बसून चैन करतात, मजा करतात. समाजही तिला वेश्या समजतो. सगळे तारुण्य नातेवाईकांना सांभाळण्यात घालवणाऱ्या त्या स्त्रीच्या आयुष्यात म्हतारपणी कुणीही आधार नसतो. तिचं म्हतारपण सांभाळण्यासाठी कोणताही, नातेवाईक तयार नसतो. केळी खाऊन रस्त्यावर फेकुन दिलेल्या सालपटांप्रमाणे तिची अवस्था होते. " तमाशात नाचणाऱ्या स्त्रिया त्यांचे आगतिकपण, या गावावरून त्या गावी जाणे, पाट्यातून कराराने नाचणे, त्या बदलणे किंवा नवीन उभ्या करणे, सोडून जाणे, या स्त्रियां भोवतीचे आशुक-माशुक व मुजोरमस्तवाल, रंगेल पुरुष, त्यांनी दंडेली करणे किंवा फसवणुक करणे इ. चित्रण यातून येते.

गावगाड्यात ज्याला काहीच स्थान नाही, ज्याला गावात घर नाही भटकंती करणाऱ्या समाजाचे चित्रण दलित आत्मकथांतून आले आहे. ज्यांची शासनदरबारी आजही नोंद नाही अशा समाजाचे चित्रण 'उपरा', 'उचल्या' या आत्मकथातून येते. इंग्रज सरकारने काही जातीवर गुन्हेगारीचा शिका मारला तो आजही पुसल्या गेला नाही. महाराष्ट्रात ही जात 'पाथरुट', 'टकारी', 'भामटा', 'उचल्या', 'गीरनेवडार', 'पारधी', 'कामाटी', 'घंटीचोर', 'वडार' अशा विविध नावाने ओळखली जाते. शेतात पिकांची चोरी करणे, गर्दीच्या ठिकाणी जाऊन खिसा कापणे, शेळ्या, मेढ्या कोबड्या चोरणे अशा भुरट्या चोऱ्या करणाऱ्यांची दुःख भरी काहणी 'उचल्या' त येते. लक्ष्मण गायकवाड या बाबत लिहितात, "एके ठिकाणी भुक आणि निवाऱ्यासाठी सर्व कायदेशीर रस्ते बंद झाल्यामुळे चोरी करून जगणारी ही जमात आहे. तर दुसऱ्या ठिकाणी कोट्यावाधी रुपयांची कायदेशीर चोरी करणारे तथाकथित, प्रतिष्ठित, सुशिक्षित आहेत.

माणसाच्या जीवनात सर्वात चिरंतन अशी गोष्ट म्हणजे कधीच न मिटणारी भूक. सतत पोटासाठी धावणारी, वणवण फिरणारी माणसे दलित आत्मकथनात भेटतात. त्यांच्यासमोर मुख्यप्रश्न हा पोटाची भूक कशी भागवायची? हा असतो मासे, खेकडे, कबुतर, साळुंकी, मोर, ससे, हरिण, रानमांजरी, पानकुत्रे, डुकरे, कोल्हे, मेंढी, बकरे, घोरपड, व्हेले एवढेच नव्हेतर खारी, मुंगुस, आणि उंदिरही मारून खाल्याचे दाखले, 'उचल्या', 'उपरा' या आत्मकथनात येतात. 'उचल्या' मध्ये लक्ष्मण गायकवाड लिहितात, "अखाड श्रावणात तर रोट्या मिळायच्याच नाहीत. मग आम्ही बाबांच्या मळ्यातून रताळ्याचा पाला वाटायचा त्याचे मुटूके कोटबळे करायचे कितीही दिवस त्याच्यावर जगायचं. " भूक आणि दरिद्र्याचा यक्षप्रश्न आजही त्यांच्यासमोर आ वासून उभा आहे.

'उपरा' या आत्मकथनात अशाच एक प्रसंग लक्ष्मण माने सांगतात, "हातात बाटक घेतलं अन् दारोदार भाकरी वाढ ग माई, शिळं पाकं वाढावं काकु म्हणत फिरू लागलो. कुणी बुरा आलेले भाकरीचे तुकडे कालवण, शेंगा असं देत होतं. तासा दोन तासात वटा मरला. वाडग्यात कालवण भरलं कुत्र्याचं कळवंड मागे चाललीच होती. त्याला दगड हानत, काही फिरवीत मी बिन्हाडावर आलो. " अन्न आणि वस्त्राची स्थिती दयनीय तशीच निवाऱ्याची देखील. लहान, लहान घर त्यात माणस गेचण्याप्रमाणे गच्च असायची छपरात शेळ्या, कुत्रे तिथेच झोपायची सतत पोटाच्या मागे लागलेली दरिद्र्याच्या गर्तेत सापडलेली ही माणसे आरोग्य आणि स्वच्छता याकडे कसली लक्ष देणार? भूक, दरिद्र्य, बकालपणा, घाणेरडेपणा आणि सारखी जगण्यासाठीची धडपड दलित आत्मकथातून येते.

अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य या मूलभूत सुविधा पासून कोसो दूर असलेल्या दरिद्र्य रेषेखालील लोकांचं भयावह जग आपल्या समोर सर्वप्रथम दलित आत्मकथनांतून लेखकांने मांडले. अन्नासाठी वखवखलेल्या दिशाहीन अवस्थेत भटकणाऱ्या माणसांची कुतरओढ एवढ्या मोठ्या प्रमाणात मराठी साहित्यात पहिल्यांदाच दलित आत्मकथनांतून अवतरली आहे. साचून राहिलेल्या पाण्याच्या प्रवाहामध्ये जसे जंतु निर्माण होतात. हे विषारी जंतु मारणे समाजाच्या आरोग्यासाठी आवश्यक असते. हे महत्वाचे काय लेखक करत असतात. याचा अर्थ असा की, नागनाथ कोत्तापलेंनी म्हटल्याप्रमाणे साहित्य हे केवळ विरेचनाने (Purgation) कार्य करीत नाही तर ते शुद्धिकरणाचेही कार्य करीत असते. असे शुद्धिकरणाचे महत्तम कार्य दलित लेखकांनी आत्मकथनांच्या माध्यमातून केले असे म्हणावे लागेल.

संदर्भग्रंथ -

१. दलितांची आत्मकथने संकल्पना व स्वरूप - डॉ. वासुदेव मुलाटे.
२. दलित साहित्य उदगम व विकास - डॉ. योगेंद्र मेश्राम.
३. बलुतं - दया पवार .
४. उचल्या - लक्ष्मण गायकवाड.
५. उपरा - लक्ष्मण माने
६. आठवणींचे पक्षी- प्र.ई. सोनकांबळे.

भारतातील दारिद्र्याचे वास्तव

प्रा. अमोल अरूण पगार

(अर्थशास्त्र विभाग)

शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव.

भारतातील दारिद्र्य ही आजकाल निर्माण झालेली समस्या नसून इंग्रज राजवटीपूर्वीही ही समस्या होती. महाभारतात देखील दारिद्र्याचा उल्लेख आढळतो. भारताच्या प्राचीन इतिहासापासून या समस्येचा निर्देश आढळत असला तरी याकडे मात्र गांधियांनी आलीकडच्या काळापासून पाहिले जाऊ लागले. इ. स. १८७१ मध्ये दादाभाई नौरोजींचा 'अनब्रिटिश रूल इन इंडीया' हा ग्रंथ प्रसिध्द झाला तेव्हापासून भारताच्या दारिद्र्याकडे अधिक लक्ष दिले जाऊ लागले आहे. जगभरात अनेक संस्था, अर्थतज्ञ, संख्या शास्त्रज्ञ, जागतिकबँक, सेवाभवी संस्था दारिद्र्याचा अभ्यास व निर्मुलनासाठी कार्य करत आहेत. भारत ही खेड्यांची भूमी आहे. ७० % जनता ग्रामीण भागात राहते. सुमारे साडे पाच लाख खेडी भारतात आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य पाया ग्रामीण भाग आहे. आणि ग्रामीण भागातच दारिद्र्य रेषेचे प्रमाण खुप भयानक आहे.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या ६७ वर्षांनंतरही शिक्षण, आरोग्य, विज, पाणी यासारख्या चांगल्या मुलभूत सुविधांची पूर्तता नाही. हक्काचे रोजगाराचे साधन उपलब्ध नाही, उद्योगाचा, प्रमुख व्यवसाय शेतीचा विकास दर समाधानकारक नाही. या सर्व समस्या म्हणजे चुकीच्या आर्थिक रणनीतीच्या व एखादा देश दीर्घकाळ पारतंत्र्यात असल्याची साक्ष देतात. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधातून भारतातील दारिद्र्याच्या वास्तव परिस्थितीचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

उद्देश :

- १) दारिद्र्याची संकल्पना समजून घेणे.
- २) भारतातील दारिद्र्याच्या वास्तव परिस्थितीचे दर्शन घडविणे.
- ३) भारतातील ग्रामीण , शहरी व एकूण दारिद्र्यातील वाढ व घटीची जाणीव करून देणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्रोतांचा आधार घेतला आहे. योजना आयोग, NSS या संघटनांचे अहवाल संदर्भ ग्रंथ , क्रमिक पुस्तके, मासिके , वर्तमान पत्रे व इंटरनेट इत्यादी द्वारे मिळविलेल्या माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

गृहितके :-

- १) भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येच्या प्रमाणात घट झालेली आहे.
- २) भारतातील ग्रामीण दारिद्र्याची समस्या खुप बिकट आहे.
- ३) भारतातील ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे.

दारिद्र्य :-

'दारिद्र्य म्हणजे उत्पन्नाचा अभाव' , 'दारिद्र्य म्हणे जीवन जगण्यासाठी आवश्यक साधनांची उपलब्धता नसणे' उदा. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण इ.

संयुक्त राष्ट्र संघ :-

"दारिद्र्य म्हणजे संधी व निवड यांचा परित्याग व मानवी प्रतिष्ठेची पायमल्ली होय." दारिद्र्य म्हणजे समाजात प्रभावीपणे सहभागी होण्याची संधी न मिळणे. अन्न व कपडे पुरेसे नसणे, दारिद्र्य म्हणजे असे कुटूंब जे शाळेत व दवाखान्यात जाऊ शकत नाहीत.

जागतिक बँक :-

दारिद्र्य म्हणजे उपासमार, निवारा नसणे, आजारी असणे उपचार घेऊ न शकणे, निरिक्षर असणे, शाळेत जाऊ न शकणे, बेरोजगार असणे, भविष्याचे भय असणे, प्यायला शुध्द पाणी नसणे, दारिद्र्य म्हणजे स्वातंत्र्याचा अभाव इ.

भारतात ग्रामीण भागात प्रतिमनुष्य जीवन जगण्यासाठी २४०० उष्मांकाची व शहरी भागात २१०० उष्मांकांची आणि सरासरी २२५० उष्मांक प्रतिव्यक्ती आवश्यक असतात. एवढे उष्मांक मिळविण्याइतके अन्न ज्याला मिळवता येत नाही. किंवा त्यासाठी आवश्यक तेवढा खर्च करण्याची पात्रता ज्याची नाही तो व्यक्ती भारतात दारिद्र्य रेषेखालील मानला जातो. यावरूनच दरडोई खर्च मर्यादा निश्चित करून भारतात दारिद्र्याचे अंदाज मांडले जातात.

सन २००९ मध्ये नेमलेल्या अर्थतज्ञ सुरेश तेंडूलकर यांच्या समितीने ही पध्दत बदलून नवीन बहुआयामी पध्दत सुचविली. त्यामध्ये महागाई निर्देशांकातील तफावत लक्षात घ्यायची व आरोग्य शिक्षण व राहणीमान खर्च यांचा समावेश करून दारिद्र्यासाठी खर्च मर्यादा निश्चित करून अंदाज व्यक्त केले.

अर्थतज्ञ अर्थर लेवीस असे म्हणतात की, 'एक राष्ट्र गरीब आहे कारण ते गरीब आहे.' यातून त्यांनी गरीबीतूनच गरीबी / दारिद्र्य निर्माण होते. एखादे राष्ट्र जर दारिद्र्याच्या दुष्ट चक्रात आडकले तर ते आणखी दरिद्री बनत जाते व त्यातून सुटका करून घेणे खुप जीकरीचे बनत जाते. तर नोबेल अर्थतज्ञ अमर्त्य सेन असे म्हणतात की, 'विकसनशिल राष्ट्रत बहुदा दारिद्र्य वितरणातील असमानतेमुळे निर्माण होते. सरकार दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांची जंत्री उभी करते व त्यातून दारिद्र्य निर्मूलनाचा प्रयत्न करते. त्याचा फार कमी हिस्सा / लाभ गरीबांपर्यंत पोचतो. स्व. पंतप्रधान राजीव गांधी सन १९८७ मध्ये असे म्हटले होते की, सरकार गरीबांसाठी एक रूपया खर्च करते तेव्हा गरीबांपर्यंत १५ पैसे पोचतात. आजची परिस्थिती खुप वेगळी आहे. आज सरकारने पाच रूपये खर्च केले तर त्यातील १५ पैसे पोचत असतील. त्याचाच परिणाम म्हणून भारतात दारिद्र्याचे अस्तित्व टिकून आहे.

सन १९७३-७४ ते १९८७-८८ या चौदा वर्षात दारिद्र्याचे प्रमाण १६ % ने कमी झाले आहे. घटीचे हे प्रमाण वार्षिक सरासरी १.१४ % होते. , १९८७-८८ ते ते १९९४-९५ पर्यंत घटीचे वार्षिक सरासरी प्रमाण ०.७ % झाले. याचे कारण या काळात देशात आर्थिक संकट आले होते. , १९९३-९४ ते १९९९-२००० दारिद्र्यातील घटीचा वेग वाढून दारिद्र्य वार्षिक सरासरी ३.४ % ने घटले आहे. १९९९-२००० ते २००४-२००५ हे पाच वर्षे आर्थिक वाढीची वर्षे होती. यावेळी अर्थव्यवस्थेतील GDP वृद्धीदर ६.५% होता मात्र दारिद्र्यातील घटीचा वेग वार्षिक सरासरी ०.८ % इतका कमी होता. सन १९९९-२००० मध्ये २६ कोटी लोक दारिद्र्य रेषेखाली रहात होते. , २००४-०५ मध्ये हे प्रमाण ३० कोटी पर्यंत आले.

१९७३-७४ ते १९८७-८८ या चौदा वर्षात ग्रामीण दारिद्र्य १७.३ % ने घटले. परंतु दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या याच काळात फक्त २.९ कोटीनी घटली. १९७३-७४ ते २००४-०५ या ३२ वर्षांचा विचार केला असता. ग्रामीण दारिद्र्य २८.१ % ने घटले. वार्षिक सरासरीने ते ०.८ % ने घटले. वार्षिक घटीचा वेग खुपच कमी राहिला. या काळात सरकार तर्फे दारिद्र्य निर्मूलनावर कोट्यावधी रूपये खर्च झाले पण फारसे यश आले नाही. एकूण ग्रामीण लोकसंख्येचा विचार केला असता याच काळात फक्त चार कोटीने लोकसंख्येचे दारिद्र्य निर्मूलन झाले. सन २००९-१० च्या डॉ. सुरेश तेंडूलकर यांच्या अभ्यास गटाच्या मतानुसार भारतात २९.८ % लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते. त्यात ग्रामीण ३३.८ % शहरी २०.९ % एवढे होते.

वरील सर्व परिस्थितीवरून भारतात शहरी भागात ग्रामीण दारिद्र्याचा प्रश्न खुप तीव्र आहे. राज्यनिहाय विचार केल्यास बिहार राज्यात ग्रामीण दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाणे ५५.३% तर शहरी ३९.४ % व एकूण ५३.५ % लोक दारिद्र्य रेषेखालील आहेत. राज्यनिहाय दारिद्र्यात बिहारचा प्रथम क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रातही ग्रामीण दारिद्र्याचा प्रश्न खुप गंभीर आहे. सन २००९-१० मध्ये २९.५ % ग्रामीण, १८.३% शहरी व २४.५ % एकूण लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली होती. सर्व राज्यांमध्ये केरळ राज्याची परिस्थिती समाधान कारक आहे.

भारतात आर्थिक सुधारणांच्या दशकात दारिद्र्यात घट झाल्याचे दिसते. मात्र लोकसंख्येचा विचार केला असता टक्केवारीत घट झाली आहे पण लोकांचे प्रमाण फारसे कमी झाले नाही. हिमाचल प्रदेश, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, ओरीसा, सिक्कीम , तामिळनाडू, कर्नाटक , उत्तराखंड या राज्यांमध्ये आर्थिक सुधारणांच्या काळात दारिद्र्यात साधारणतः १०% घट झाली. पण आसाम, दिल्ली, मनिपूर , मेघालय, मेझोरम व नागालँड या राज्यांमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाणे वाढले आहे. ही नक्कीच चिंतेची बाब आहे.

निष्कर्ष :-

१) भारतातील दारिद्र्याची वास्तव परिस्थिती खुप भयानक आहे.

- २) भारतात शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागातील दारिद्र्य जास्त आहे.
- ३) ग्रामीण दारिद्र्याचे मुख्य कारण शेतीची कमी उत्पादकता, शेतजमिनीचे तुकडीकरण, ग्रामीण उद्योगांचा ऱ्हास व शेतीतील कायम सुधारणांचा अभाव. पायाभूत सेवा सुविधांची कमतरता, छुपी बेकारी इ.
- ४) शहरी दारिद्र्याची मुख्य कारणे अतिरिक्त स्थलांतर, व्यापार चक्रिय बेकारी, शहरी उद्योगांचा ऱ्हास, इ.
- ५) भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचा प्रश्न सोडविण्यासाठी उत्पादक गुंतवणूक रोजगार, रोजगार प्रधान योजना व त्या माध्यमातून विकास यंत्रणा निर्माण करणे.

संदर्भ :-

- १) सि. प. खेर, दारिद्र्याची संकल्पना आणि निवारण, दिलीप राज प्रकाशन पुणे,
- २) प्रा. रायखेलकर / डॉ. दामजी, भारतीय अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स, औरंगाबाद २०१३.
- ३) एन. एल. चव्हाण, भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव , २००९.
- ४) श. श. जोशी, भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २००७.
- ५) दि. व्य. जहागीरदार, आर्थिक जगत, खंड २, बोके प्रिंटर्स, अमरावती, २००७
- ६) डॉ. यशवंत राराविकर, नोबेल अर्थशास्त्रज्ञ, डायमंड .पब्लिकेशन , पुणे, २००८.
- ७) पर्यवर्तनाचा वाटसरू, १६ ते ३१ मार्च २०१२,१३
- ८) योजना ऑक्टोबर २०१३
- ९) www.Planning Commission of India.

THANK YOU

